

NÉPI

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK

KULTÚRA—

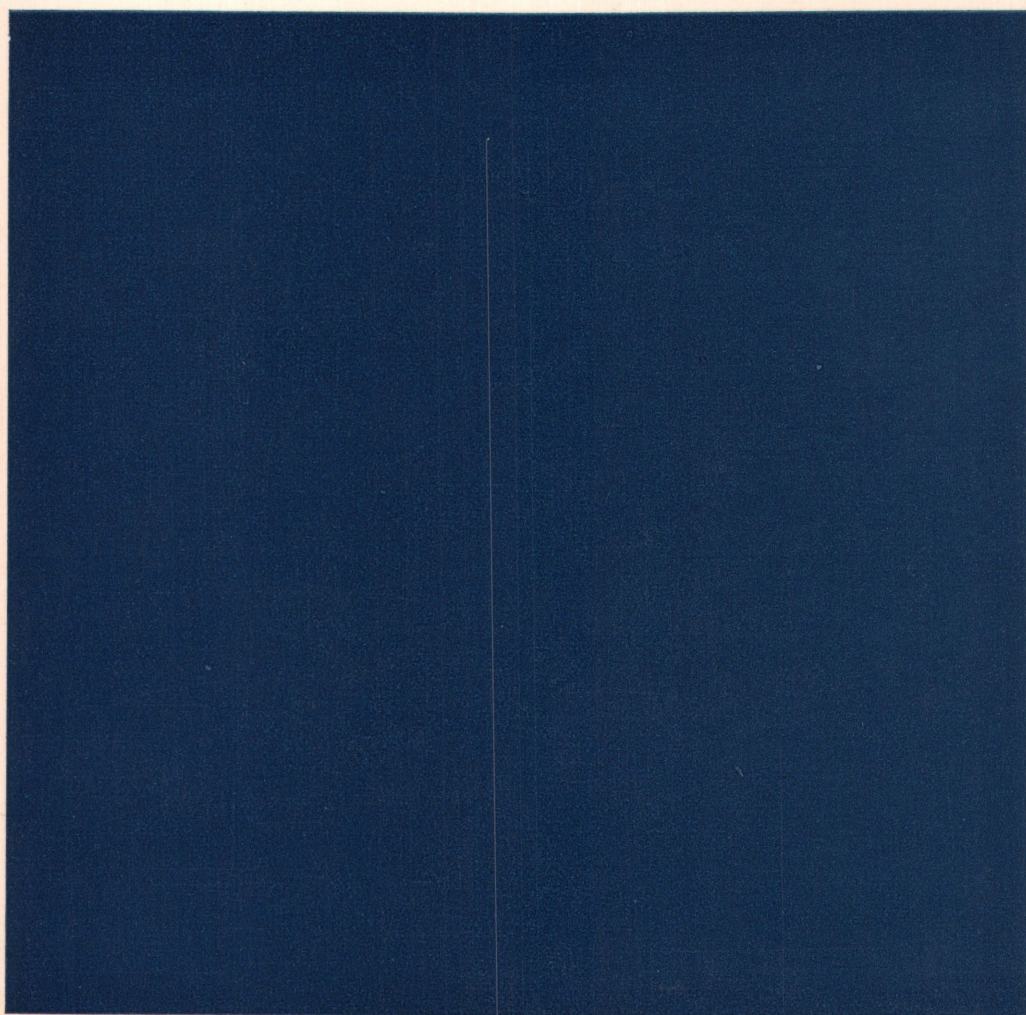
ÉVKÖNYVE

NÉPI

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÁRSADALOM

NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM

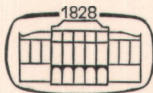
Főszerkesztő
Ortutay Gyula

A mű az MTA Néprajzi Kutató Csoportja Évkönyvének összevontan megjelent második—harmadik száma.

Tizenöt — egymástól eltérő, illetőleg egymástól független témával foglalkozó — tanulmányában a néprajz történeti megközelítésének legfontosabb kérdéseivel foglalkozik. Ugyanakkor ezek a dolgozatok előbbre viszik azt a munkát, amely a magyar paraszti társadalom és kultúra európai, eurázsiai helyét, belső történeti és szerkezeti összefüggéseit meghatározza.

Az Évkönyvnek ez a száma is, az elsőhöz hasonlóan, a néprajz, a történettudomány, az irodalomtudomány a nyelvészet, a régészet és a zenetudomány művelőinek az érdeklődésére tarthat számot, de sokrétű tematikájánál fogva az olvasók szélesebb köre számára is hasznos és élvezetes olvasmány.

Az Évkönyv negyedik száma előkészületben van.

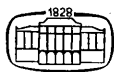
AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM

NÉPI KULTÚRA- NÉPI TÁRSADALOM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK ÉVKÖNYVE II—III.

FŐSZERKESZTŐ
ORTUTAY GYULA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST, 1969

Szerkesztette
DIÓSZEGI VILMOS

© *Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969*

Ak 802 k 6972

69.67277 Akadémiai Nyomda, Budapest

Printed in Hungary

TARTALOM

K. KOVÁCS LÁSZLÓ: Pásztortűzhelyek Erdélyben 1900 körül	7
SZABADFALVI JÓZSEF: A magyar állattenyésztés tipológiai és terminológiai problémáihoz	45
KÓSA LÁSZLÓ: Találmányok a paraszti gazdaságban	63
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Az abara. Egy szénatároló építmény a magyar parasztok gazdálkodásában	79
KISBÁN ESZTER: A sertéshús tartósítása a paraszti háztartásban (Kutatási feladatok)	103
GUNDA BÉLA: Az ember és az <i>Echeneis naucrates</i> kapcsolata	117
FILEP ANTAL: Kétbeltelkes mezőváros (Ónod) XVII. századi látképi ábrázolása	131
MANGA JÁNOS: Egy magyarországi szlovák falu	145
KOVÁCS ÁGNES: A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai	177
NAGY ILONA: A magyar Noé-történetek nemzetközi kapcsolatai és műfaji kérdései	215
SZEMERKÉNYI ÁGNES: A proverbiumok logikai-szemantikai összehasonlító vizsgálatához	225
KÜLLŐS IMOLA: A magyar népköltészet lírai dalműfajai és a kéziratos énekköltészet	235
HOPPÁL MIHÁLY: Gyerekijesztők — I.	247
JÁVOR KATALIN: Asszonyfarsang Mátraalmáson	265
DIÓSZEGI VILMOS: A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa	295

PÁSZTORTŰZHELYEK ERDÉLYBEN 1900 KÖRÜL

GYÖRFFY István és BÁTKY Zsigmond
 emlékének, haláluk 30. éves évfordulóján

Az alábbiak során kísérletet teszünk arra, hogy az erdélyi pásztorok — itt is elsősorban a juhászok, illetve a szállások, esztenák — tűzhelyeit, tüzelőberendezéseit áttekintsük.¹ Áttekintésünk során igyekszünk a tűzhelyformákat a hozzájuk tartozó berendezéseket — üsttartókat, katlanokat és üstöket stb. — térbelileg elrendezni. Az egyes formák mögött meghúzódó kultúrtörténeti (származási, terjedési stb.) problémákat ezúttal nem kívánjuk tisztázni, minthogy az külön kötetre terjedő munkát jelentene, és megkívánná a címben említett nagytáj lakóház- és tűzhelykultúra párhuzamos vizsgálatát. A pásztorok, illetve az erdélyi szállások és esztenák tűzhelyeinek, tüzelőberendezéseinek a genetikus vizsgálata ugyanis elválaszthatatlan az adott táj paraszti-falusi tűzhelyeinek, tüzelőberendezéseinek a vizsgálatától. A kérdés kutatói — különösen GUNDA Béla és BÁTKY Zsigmond — erre többször és nyomatékkal felhívták a figyelmet.²

Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy adataink nagyrészt még 1940—44 között gyűjtöttük, terepbejárások során, részben pedig kérdőívekkel és levelezéssel. Az egyes formák elterjedésének a tisztázása során nagyon jól használhattuk az idős pásztorok információit, különösen a dél-erdélyi területeket illetően. A bácsok és pakulárok sokfelé jártak és mindig élénken reagáltak azokra a különbségekre, amik eltértek a szülőföldjükön megismert, megszokott berendezésektől, formáktól.³ Éppen az idős pásztoroktól nyert értesülésekből rajzolódott ki határozottan az a tény is, hogy az esztenák életében, tüzelőberendezésében, felszerelésében stb. a múlt század 80-as éveitől kezdve indult meg a változások sorozata.⁴ Az első világháború és

¹ A témáról — kisebb táji összefüggésben — már írtunk. Vö. K. Kovács, 1962, 250—260.

² Vö. GUNDA, 1956, 91.; ŠTIKA, 1967, 283—284.

³ A fényképeken, rajzokon nekik bemutatott formákról azonnal mondták, hogy melyik vidéken otthonosak.

⁴ Addig meglehetősen mozdulatlanok voltak a formák (pl. az üsttartók, a katlanok és az üstformák), azután mozgásba kezdett minden, a formák vándorolni (pl. a nagy rézüstök) és keveredni kezdtek.

az azt követő idők még csak gyorsították a változások, a keveredések folyamatát. Pl. az ordafőző nagy rézüstök készítése a háború alatt szünetelt, de azután sem éledt többé új életre. Ez aztán a meglevő példányok erős vándorlását indította el.⁵

E meggondolások késztettek arra, hogy anyagunkat lehetőleg „1900 körül”-re rendezzük, illetve lokalizáljuk. Terepgyűjtésünk időpontjában már elég nagy volt a formai keveredés ahhoz, hogy a térben jelentkező anyag — még nagytáji elrendezésben is — világosan áttekinthető legyen, illetve, hogy mutassa a táji különbségeket (amik azelőtt határozottan jelentkeztek) és a történeti fejlődés tendenciáit. A közölt térképeken az 1900 körüli állapotokat igyekeztünk rögzíteni. Észak-Erdély és a Székelyföld területére, az Északkeleti és Keleti-Kárpátok vidékére nézve — helyszíni gyűjtéseinkből — sokkal több adattal rendelkezünk, mint amit a térképekre (az áttekinthetőség kedvéért) felrajzolhattunk. Erdély déli részére és a Déli-Kárpátok vidékére már alig állt több adat rendelkezésünkre, mint amiket a térképek mutatnak.⁶ Munkánkat éppen ezért csak vázlatnak tekintjük. Olyan elindulási pontnak, amit mások kiegészíthetnek, újabb adatokkal módosíthatnak.

Nyelvi, terminológiai adatokat is gyűjtöttünk, de azokat — hézagosságuk miatt⁷ — nem vittük térképre. E tekintetben speciális kérdőívekkel felszerelt terepgyűjtéstől remélhető térképezésre, kultúrtörténeti vizsgálatra érdemes anyag.

AZ ESZTENÁN BELÜLI TŰZHELYEK

A címben ugyan „pásztortűzhelyeket” írtunk, zömmel azonban a juhászattal kapcsolatos tűzhelyekről beszélünk. Ez a dolgok természetéből adódik, hiszen Erdélyben a juhászat, főleg a fejőjuhászat az, amely —

⁵ A pásztoroknak mindig jó és megbízható tudomásuk volt arról, hogy mi hol és hogyan van; sokan — a Mezőségről pl. — elmentek Fogarasba, Hunyad megyébe, fel Máramarosba, vagy ki Moldvába, hogy rézüstöt, kolompot, csengőt szerezzenek. De nemcsak a mezőségek jártak így üstök után, hanem a háromszéki (magyar és román), a csiki, udvarhelyi, gyergyói székelyek is.

⁶ Szerencsére a korábbi publikációk, különösen az idevágó román szakirodalom, mindenekelőtt VIIA munkái, valamint a Dél-Erdélyben huzamosan és sokfelé szolgáló bácsok, pakulárok közlései segítettek a formák elterjedésének a nyomozásában.

⁷ Terepen végzett sokéves tapasztalataink arról győzték meg, hogy kultúrjelenségeket, formai, szerkezeti, sőt még tartalmi tekintetben is lehet olyanoktól gyűjteni, akik más vidéken éltek huzamosabb ideig, de nyelvi, terminológiai anyagot — megbízhatóan — már nem lehet. Az illetők ugyanis rendszerint a saját vidékük, szülőföldjük terminológiáját ismerik biztosan. Az áttelepültek esetében szerezhet erre nézve bárki tapasztalatokat. (Pl. a Bukovinából, Moldvából és Erdélyből áttelepült székelyek között. Az idősök még jól tudják, mit hogy neveztek „otthon”, az újabb nemzedék pedig már a saját szülőföld elnevezéseit — keverve az öregektől tanulttal — sajátítja el.

éppen a tej feldolgozása miatt — a legváltozatosabb tűzhelyekkel és tüzelőberendezésekkel rendelkezik.⁸

A tűzhelyek formája és berendezése mindig attól a funkciótól függ, amit az illető tűzhely betölt: pl. 1. az ételek elkészítése, 2. a tej feldolgozása, 3. fűtés, melegedés és 4. őrködés, védelem stb. Valamilyen tűzhely és valamilyen berendezés tehát minden pásztornak kell, ami céljainak megfelel. Ahol tejfeldolgozás folyik, ott a nehéz (sokszor 40—50 literes) üstök tűz fölé helyezésére komoly, teherbíró építmények, konstrukciók szükségesek.

ÜSTFELFÜGGESZTŐ BERENDEZÉSEK

A *sütés* nagyrészt, minden komplikáltabb berendezési tárgyak, eszközök nélkül is lebonyolítható. A *főzés* azonban már *edényt* is kíván és azt az edényt valamilyen berendezés segítségével a tűz fölé kell helyezni.⁹ Különösen akkor, ha a tűznek lánghatását kell vagy lehet (pl. szalma, vagy gally tüze-lése esetén) kihasználni főzésre.

A *tűz fölé* helyezésre két alapl mód kínálkozik: 1. a tűz fölé *függesz t j ü k* az edényt, vagy 2. valamivel úgy *támasztjuk alá* a főzőedényt, hogy az a tűz fölött álljon.¹⁰ Az előbbi feladatot a lakóházak konyháiban, a szabad-tűzhelyek esetén, a legegyszerűbben úgy oldották meg, hogy a főzőedényt a tetőszerkezet gerendájáról, vagy a falakon vízszintesen átfekvő gerendáról lelógó láncra, vagy hosszú kampós rúdra akasztották.¹¹ A tűz vagy a föld színén, vagy lapos padkán égett. Erdély déli részén találunk ilyen üstfel-akasztó konstrukciókat (1. kép E a-b, H a-c). és VUIA is bemutat ilyeneket¹² ugyanerről a területről.

Megfigyeléseink szerint ezek az üstfelfüggesztési módok nagyobb rész-t a parázstűzet és nem a lángot használják ki. A hozzájuk tartozó lapos fenekű, felfelé szűkülő üstök is jól megfelelnek erre a célra, jóllehet láng fölött is használják ezeket az üstöket, illetve felfüggesztési módokat.¹³

⁸ A többi állat pásztorlásával kapcsolatos tűzhelyek és tüzelőberendezések nagyjából azonosak, a juhászattal kapcsolatos tűzhelyekkel, főleg ami az ételfőzést illeti.

⁹ A sütés-főzés műveleténél szembe t ű n ő 1. a láng és 2. a parázstűz kihasználása. Utóbbi esetben az edényt a parázsra vagy a parázsba, esetleg csak mellé helyezik.

¹⁰ Idetartoznak az ún. „háromlábak”, a különféle katlanok stb.

¹¹ Az építkezéssel foglalkozó szakirodalom bőségesen mutat erre példákat, szinte a földkerekség minden tájáról, a Skandináv-félszigettől a Földközi-tengerig és az Atlanti-óceántól Szibérián át a Csendes-óceánig. A mi szűkebb anvagunkat illetőleg vö. BÁT KY, 1934; GUNDA, 1956, 1961, 1966; Cs. SEBESTYÉN, 1909, 1943; VUIA, 1929, 1960, 1960a; LÜKÖ, 1936; SCHIER, 1932; WEISS, 1959; KARUTZ, 1926.

¹² VUIA, 1964; BÁT KY 1934, 74. lap, 171. és 173. kép; KARUTZ, 1926.

¹³ A Balkánon, ahol ezek az üstök honosak, a tűzhelyeken a „parázstűz rendszer” a sütés-főzés és melegítés módja. Talán van valami összefüggés az edény formája és a tűz (láng, parázs) alkalmazása között.

A konstrukció egyaránt alkalmas nehéz és könnyű üstök felfüggesztésére, és mind a láncos, mind a rudas mechanizmusok — egyszerű és elmés szerkezeteik (1. kép E-b; H a-c) — által szabályozhatók: az üst alacsonyabbra vagy magasabbra függeszthető.

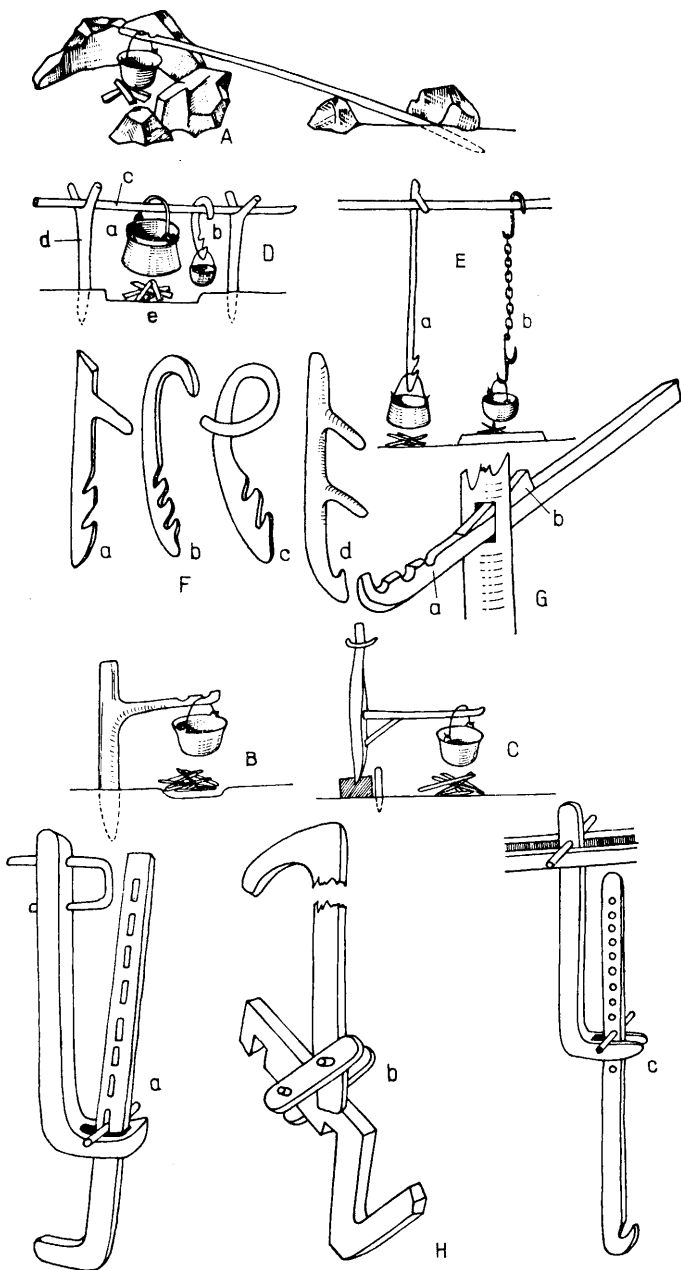
Erdélyben, a Déli-Kárpátok esztenáiban, a Szemenik-hegység, a Carlu, Godján, Retyezát, a Kudsiri havasok, a Pojana-Ruszká, az Erdélyi Érc-hegység és a Gyalui havasok vidékén találunk ilyen *üsthorgokat* (r. *cîrlig*). A Retyezát vidékén: Petrozsény és környékén, Livozsényban, Mezőlivadia havasi legelőin és Ponor esztenáiban használnak ilyeneket. H á t s z e g v i d é k é r ől Nagypestény, Alsószilvás, Szentpéterfalva, Tusnya és Várhely; D é v a k ö r n y é k é r ől: Magyarosd, Bós, Pusztakalán, Gyalár, Lelesz és Popesd; K a r á n s e b e s vidékéről: Sebesmező, Karánberek, Temesfő és Örményes; L u g o s tájékáról Daruvár, Csukás, Krassógombás; R e s i c a b á n y a körül: Kölnök, Vaskő, Csudafalva, Majdán, Nerapatas, Ógerlistye és Dalbosfalva; az Erdélyi É r c h e g y s é g b ől: Remete, Csáklya, Havasgáld, Celná, Topánfalva és Abrudbánya vidéke; a G y a l u i havasokban: Bányahavas, Havasnagyfalva, Szamosfő, Vasaskőfalva, Felsővidra és Aranyosfő; a F e k e t e - K ö r ö s felső völgyében: Kerpenyéd, Vaskóh és Henkeres; a F e h é r - K ö r ö s felső részén: Körösbánya, Felsőlunkoj, Nagyhalmágy, Hosszúsor, Alsószakács, Boncafalva, Borossebes, illetve a Béli hegység két Körösre néző oldalainak az esztenáiban használják az üstakasztó rudakat, illetve az üsthorgokat.¹⁴ Erdély más területéről csupán egy elszigetelt vidékről: Csikszentdomokosról és Gyimesbükkéről van arra adatunk, hogy ott az üstöt üsttartóhorogra akasztják. GUNDA a következőket írja ezzel kapcsolatban: „A fehérmezei kalibák közelében legeltető csikszentdomokosi pásztoroknál már leginkább hosszú fakampóra akasztják az üstöt, s a kampónak *kollát* a neve.”¹⁵ Ugyanez a helyzet a gyimesbükkiekénél is. Részben ők is a gerendáról lógó horgokra akasztják az üstöket, de ismeretes és gyakran használt a forgatható szolgálfa, az ún. *kollát* is az említett falvak esztenáiban.¹⁶

Meg kell már itt jegyeznünk, hogy ezeket az üsttartó horgokat mindig csak a havasi, tehát nem mozgó, nem költöztethető esztenákban használták. A mozgó, költöztethető esztenák mellett, azokon kívül egészen más szerkezeteket alkalmaztak, bár elvileg azok is gerenda, illetve vízszintes rúd segítségével függesztő berendezések. Mielőtt azonban ezekről szólnánk, be kell még mutatnunk az álló esztenákban használt — egész Erdély terü-

¹⁴ Vö. még VUIA, 1964.

¹⁵ GUNDA, 1956, 91.

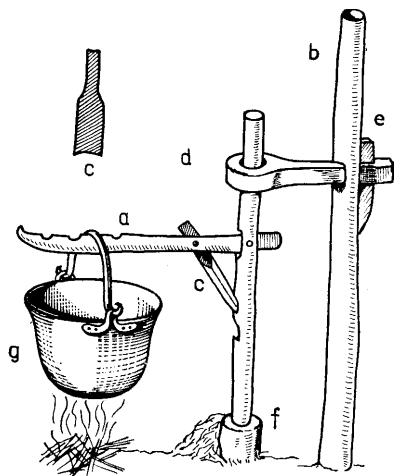
¹⁶ Vö. SZEBENI, 1962, 54—89.

1. Üstfelfüggesztő eszközök. A) ferdén földbe szúrt karó (Székelyderzs); B) guzsba (Erdőszentgyörgy); C) guzsba (Ditró); D) kollát (Torja) a) ordafőző üst, b) üstkankó az ételfőző üsttel, c) üstrúd, d) cépus, e) a tűz gödre; E) üstthorgok: a) Aranvosfő, b) Erdőhát; F) üstkankók (Háromszék megvéből); G) üstfa (Bálványosvárálja); H) üstthorog állítómechanizmusok (DUNÁRE és munkatársai után).

letén a legnagyobb kiterjedésben ismert — üstfelfüggesztési módot, illetve konstrukciót.

Ez a szerkezet az ún. *üstfa*, *üsttartó*, *üsthorog*, *kollát*, illetve *kusba~guzsba* (r. *cujba*; *vírtej*) néven ismert eszközök (1. kép B, C; 2. 3, 4, 5, 8, 9, 10. és 11. kép). Ennek legegyszerűbb változata az a megoldás, amikor egy karót ferdén beszúrnak a földbe, esetleg kővel vagy egy kis ágas fával alá is tá-

2. Üsthorog vagy kollát (Kide):
a) kollát, b) karó, c) lapicka, hargas,
d) kalada, kelevéz, e) ék, f) persely-
karó, g) szalmiákos üst.

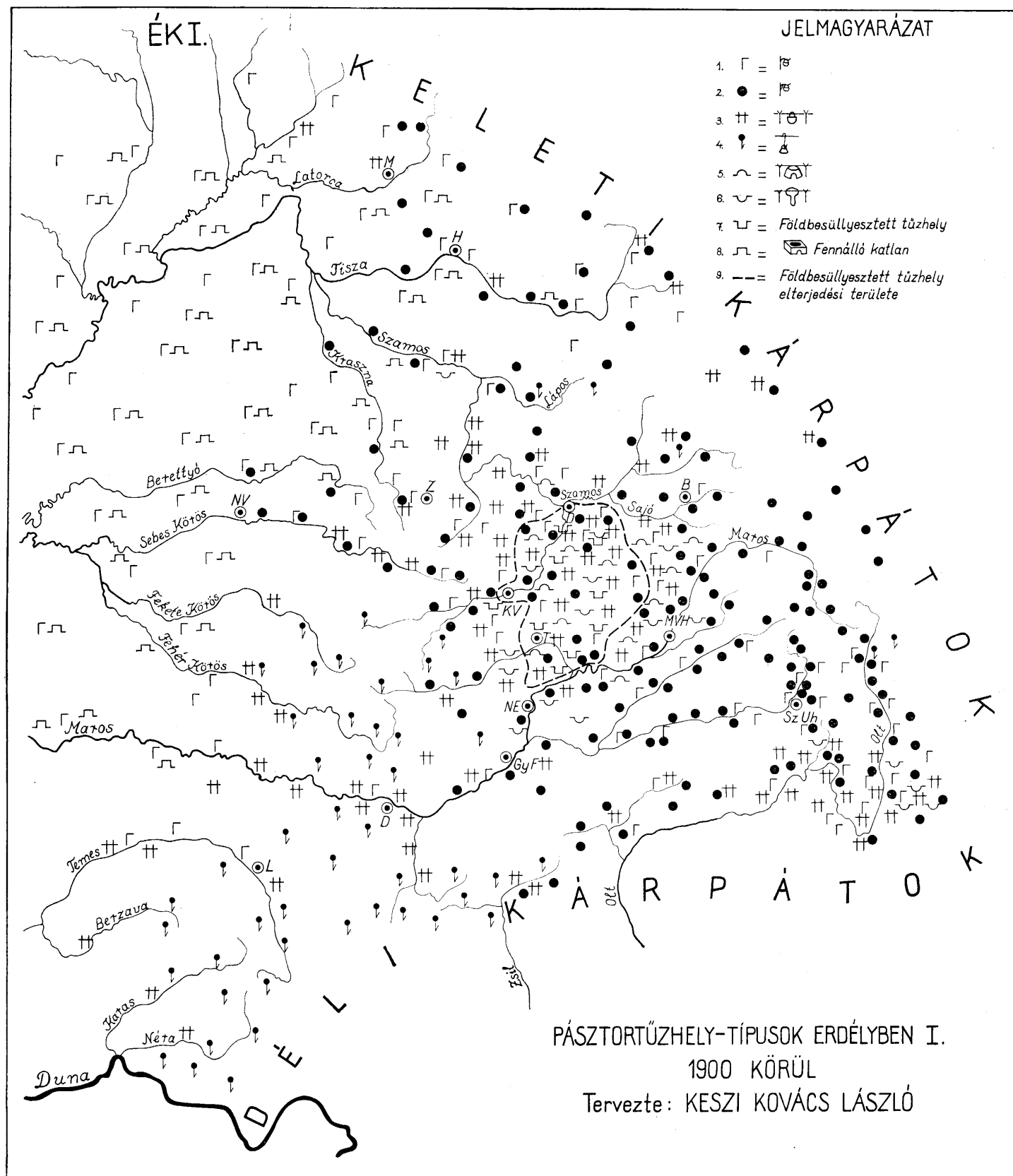
masztanak és erre akasztják a főzőedényt (1. kép A.). Olykor két kő segítségével és földbeszúrással állítják elő ezt a *főzőfát*. ŠTIKA, aki legutóbb foglalkozott ennek az üstfelfüggesztő eszköznek — a morva vlachoknál *kumhár*-nak nevezett instrumentumnak — a tipológiájával és a Kárpátok vidékén való elterjedésével, bemutat olyan változatot is, amikor ezt az egyszerű rudat az eszténa épület boronafalába dugják vízszintesen, alá is támasztják és úgy akasztják rá az üstöt.¹⁷ Ezeket a ŠTIKA bemutatta formákat álló esztében használják, és véleményünk szerint ezek nem az ún. *szolgafák*, forgó üsttartók, a *kollátok*, *guzsbák*, illetve a morva-vlach *kumhárok*, hanem az üstrudak (1. kép D és 8. kép B, 9–16.

képek) rendszerébe tartoznak. Az 1. kép A rajzán bemutatott szerkezet sohasem szerepel álló esztében, hanem mindig kint a szabadban, vagy szélfogó, vagy esetleg féltető (kaliba) védelmében főznek rajta ételt — és nem ordát, zsendicét — a pásztorok.¹⁸ Ez az üstfüggesztő megoldás általánosan ismert az erdélyi magyar és román pásztorok körében, és azoknál a pásztoroknál, akik nincsenek eszténához kötve, azaz nem fejő nyáját, hanem kosokat, meddőket vagy bárányokat legeltetnek és nagyobbbrészt mozgásban vannak a nyájjal. Ismeretes ez a megoldás az alföldi magyar pásztorok és parasztok körében is, amikor alkalmi főzésről van szó.¹⁹

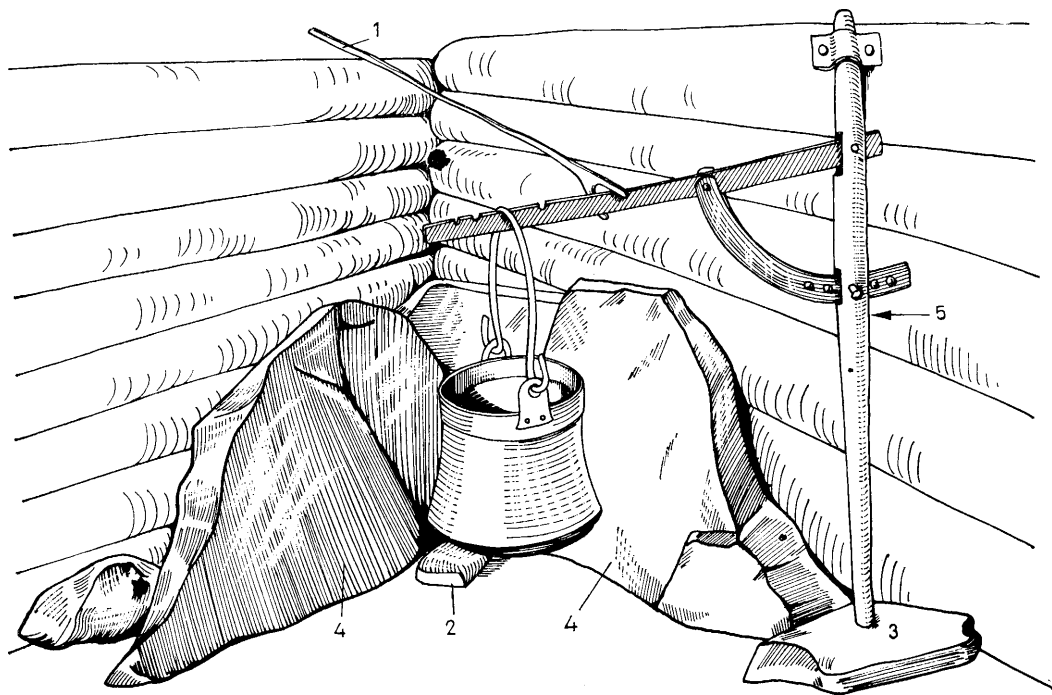
¹⁷ ŠTIKA, 1967, 2 C/II és 2 C/I típusok.

¹⁸ A ŠTIKA által bemutatott formák Erdélyben is előfordulnak — a Déli-Kárpátokban, a Pareng-hegységben — ahol ugyanúgy bent vannak az esztében és ordafőzésre is használatosak. Vö. VUJA, 1964, 43. kép.

¹⁹ NAGY-CZIROK, 1959, 256–257. lapok közötti képen bemutatja, hogy a juhász — ünnepi alkalommal — a földbe ferdén beásott kocsirúdról lelógó láncrea kötött nagy bográcsban főzi a paprikást. Vö. még HERSENI, 1941, 56 és 57.

Az erdélyi álló esztenákban mind a magyarok, mind a szászok és románok körében használatosak az 1. kép B rajzán bemutatott szolgafák²⁰ (Vö. I. Térkép 1.). Nevük a Székelyföldön, Erdővidéken: *üsthorog*, *guzsba*, *kollát*; Háromszékben (a Kézdi medence falvaiban): *üsttartó*; Csíkbán: *kollát*, Gyergyóban, Udvarhely és Maros—Torda megyékben: *guzsba*, *kuzsba*; a Mezőségen: *üsthorog*, *kollát*; a Szamos és Kraszna mentén: *üstfa*. A románok

3. Guzsba (Hargitaliget): 1) támasztó ágas, 2) pucok, 3) cépuskó, 4) sodkövek, 5) cépus.

nok ezt az eszközt néhol *cocaiá*-nak nevezik az álló esztenában is²¹, holott az álló esztenákban ennek az eszköznek *cujba* a neve, még akkor is, ha nem forgathatók. A románok — főleg a Déli-Kárpátokban — mindig határozott különbséget tesznek aszerint, hogy a szolgafát a főzőüst (*ceaune*) vagy az ordafőző üst (*caldare*) tartására használják, az előbbi célra szolgáló eszköz neve mindig *cujba*, míg az ordafőzésre használt (ennélfogva jóval

²⁰ Ez az elnevezés Erdélyben ismeretlen; az Alföldön, a Kunságban, Hajdúságban szokásos

²¹ Vö. VUIA, 1964, 53—55. A *cocaiá* ('ág') névvel jelzett szolgafák a vándorló esztenák tartozékai, vagy a meddőkkel járó pásztorok *főzőfái*; földbe verhető és szükség esetén tovább vihető eszközök.

nagyobb és erősebb) és majdnem kivétel nélkül forgatható szolgafákat *virtej*-nek nevezik. A legtöbb esztenán, ugyan emellett a tűzhely mellett (pl. a Mezőségen, a Radnai havasokban²², Kelemen havasokban, a Máramarosi havasokban²³ ott állott a *cujba* (ami gyakran nem volt elfordítható) és a forgatható *virtej*. A század fordulóján azonban a románok is követték a magyarok példáját, akik a *guzsbákat*, vagy *kollátokat* mind a két célra: főzésre és a súlyos ordafőző üstök tartására, felfüggesztésére is alkalmassá tették. Ez abban állott, hogy a konstrukciót erősre és közép magasra (kb. 1,5 m) méretezték, *karját*²⁴ vertikális irányban is állíthatóvá tették (vö. 2. és 3. kép), hogy ezáltal a kisebb, ételfőző üstök elérjék a tüzet. Eleinte — és a Székelyföldön még 1940-ben is — ezt úgy oldották meg, hogy a *guzsba karjára*, *szarvára* (Ditró) *kankó*-t (r. *cîrligul*) illesztettek (1. kép F a-d és D-b), és arra akasztották az ételfőző üstöt. Ez a megoldás általános volt a Mezőségen is, de a dél-erdélyi románok esztenáin is.²⁵ Vagy pedig alkalmazták a főzőüst leeresztésére az *üstakasztóhorgok* (r. *cîrlig*) vertikálisan szabályozható megoldását (Vö. 1. kép H a-c, 8. kép A). Ez az eljárás gyakori volt a székelyeknél, és nagyon általános volt az Erdős-Kárpátok vidékén²⁶ (ukránoknál, románoknál), valamint a Radnai²⁷ és a Kelemen havasokban, de még a Nagy-Kunságban is ismeretes volt.²⁸

Ezek a típusok, illetve szerkezetek azonban, amiket pl. a 2., 3. és a 8. képen bemutatott konstrukciók képviselnek, s amelyek elterjedését az I. térkép 2. sz. jele mutatja, az üstfelfüggesztés ilyen mechanizmusának már a legfejlettebb formái. Az ilyen karos üsttartóknak van még egy olyan változata is, amelynél az üsttartó kar csak le és föl, előre és hátra mozgatható a tűz fölött, oldalra azonban nem. Ez a típus a kerek alaprajzú esztenákkal kapcsolatos, amelyekben az üstakasztó kar a tetőszerkezetet tartó középvágásba van vésett beleillesztve.²⁹ A kar vertikális beállítása egy ék segítségével történik. De vannak olyan konstrukciók is, amelyeken a kar nem egyéb egy hosszú éknél. Mármost, ha a kart az oszlop négyzetes vésetében előre húzzák, akkor az a vésetben egyre inkább megszorul és közben vertikálisan emelkedik. Ha viszont a kart hátra tolják a vésetben — vertikálisan lejjebb hajlik; közelebb viszi az üstöt a tűzhöz. A karnak ezt az ál-

²² Vö. MORARIU, 1937, 19. kép.

²³ ROSKA, 1943, 113—120; VUIA, 1964, 29. kép.

²⁴ A részek neveit lásd a 2. képnél.

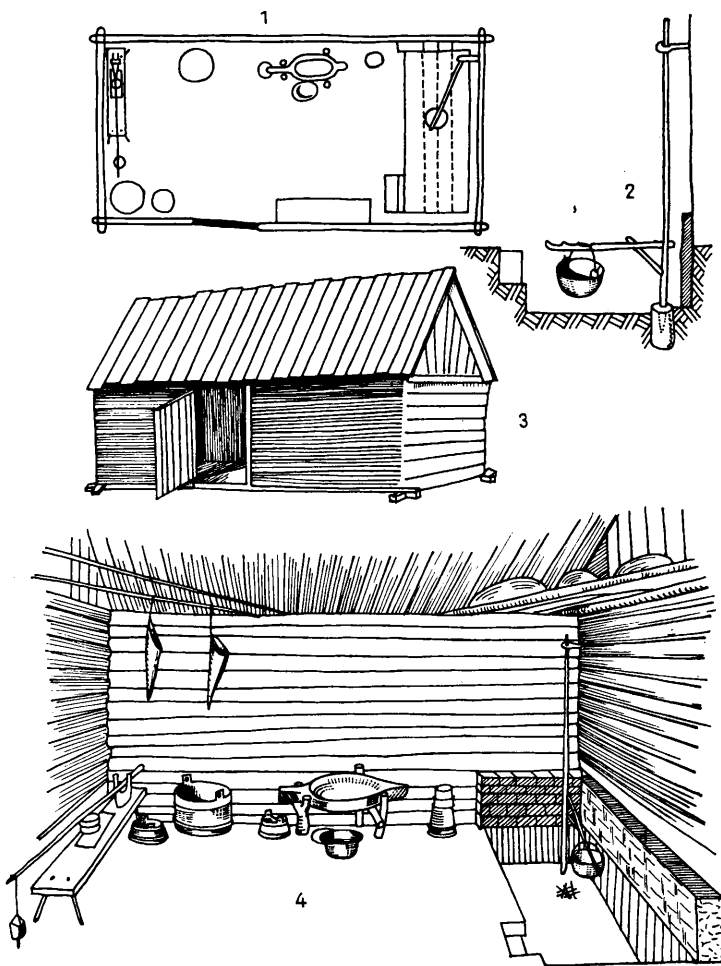
²⁵ HERSENT, 1941, 45.

²⁶ Vö. SIMONJENKO, 1961, 15. kép; ŠTIKA, 1967, 1 F típus.

²⁷ MORARIU, 1937, 32. kép.

²⁸ GYÖRFFY, 1910, 129—148; — Ismerték és szélteben használták ezt az eszközt Európa számos vidékén, pl. Norvégiában, a svédeknek, finneknek, észteknek, Svájcban, a Keleti-Alpokban, Csehszlovákiában (Morva-vlachok, stb.). Vö. KARUTZ, 1926; SIRELIUS, 1922; RÄNK, 1955; WEISS, 1959; ŠTIKA, 1967; stb.

²⁹ K. KOVÁCS, 1948, II. tábla D-10; 1961, 357, V. 4. kép.

4. Esztena és berendezése (Kide): 1) alaprajz, 2) a földbe mélyesztett tűzhely, 3) az álló esztena, 4) az esztena belseje.

lítási rendszerét alkalmazták a forgó konstrukciónál is. Az 5. képen a Pareng-hegységből mutatunk be egy ilyen példányt.

Az ilyen karállító mechanizmusnak az az előnye is mutatkozik, hogy az üstöt a tűz fölött nemcsak elfordítani és emelni-süllyeszteni, hanem a forgó oszlophoz közelíteni és attól távolítani is lehet. Ez a mechanizmus szász vidéken, továbbá a Mezőségben volt gyakori. A székelyeknél a Homoród és a Vargyas patak mentén, továbbá az ún. Sóvidéken — általában azokon a tájakon — volt honos, ahol a kerek alaprajzú esztenák is megvoltak. A székelyek az Erdővidéken *árgucfás üsthorognak* nevezték ezt a típust.

Az üstnek az ilyen közelítését és távolítását a forgó mechanizmushoz viszonyítva, a Radnai havasok³⁰, a Kelemen havasok, az Erdős-Kárpátok, a Máramarosi havasok, a Beszkidek a Kőhát és az Avas-hegység esztenáiban úgy oldották meg, hogy a szolgálfa³¹ karját hasítotttra készítették, hogy abban az *üsthorog* előre-hátra mozgatható legyen (vö. 8. kép A). Ezekre a

5. Üstrúd, virtej (VUIA után).

konstrukciókra jellemző, hogy aránylag alacsonyak és zömök, erős a forgó részük.³²

Az eddigiek során bemutatott tűzhelyek és berendezések közül az *üsthorogok* (I. Térkép 4. jelzés) tüzelői mindig vagy a föld felszínén, vagy alacsony kis padkán (1. kép E b) voltak. Sohasem látunk földbe mélyesztett tűzhelyet. A szolgálfáknál (*guzsba*) mind a legegyszerűbbnél, mind a fejlettebbnél gyakori a tűzhely földbe mélyesztése (1. kép B); padkát azonban csak a legritkább esetben találunk a Mezőségi esztenákban, elég ritka volt a padka a székelyeknél is,³³ az Erdős-Kárpátok esztenáiban, főleg

a ruszinoknál azonban már rendes tartozéka ezeknek a konstrukcióknak a tűzpadka.³⁴

Az esztene tűzbiztonságát a tűzhely elhelyezésével biztosítják úgy, hogy azt az esztene mértani közepére helyezik, főleg a kerek alaprajzúaknál — vagy pedig kőlapokkal,³⁵ sárfallal, kőfallal védik a gyúlékony vesszőfonatú (3., 6., 9. és 10. képek) vagy boronákból rótt falat. Sok esetben gondoskod

³⁰ Vö. MORARIU, 1937, 32. kép, ahol a részek neveit közli.

³¹ SIMONJENKO, 1961, 380, 15. kép. A szerkezet neve *Kuzsba*, a kar = *berfela*, kankó = *kuzsba*, a kartámasztó = *pidporka*, az oszlop, amihez a forgótestet kötötték: *guzsieki* nevet visel.

³² Vö. VUIA, 1960a, 58. 1. 9. kép; ŠTIKA, 1967, 1 F típus.

³³ K. KOVÁCS, 1963, VII tábla; SZEBENI, 1962 Csikból mutatnak be patkás tűzhelyet.

³⁴ Bizonyára része van ebben az ottani lakóházak tüzelőberendezése hatásának is.

³⁵ A székelyek a tűzvédő kőlapokat *sod* kőnek hívják (pl. a Hargita vidékén ugyanígy nevezik a falat is).

nak a tetőzetet védő szikrafogóról is. Ebben a tekintetben az Erdővidék székeley esztenái, a Homoród és Vargyas patak vidéki esztenák a jelesebbek. Az Erdővidéken a kerek esztenák tetőzetét odaillesztett fenyőkéreg-darabokkal védték. A Nyárád mentén láttunk olyan esztenákat is, amelyekben a tűzhely fölött szikrafogó *cserény* volt (10. és 11. kép).

6. Romladozó „sod-fal” (Magyarhermány). K. Kovács László felvétele, 1942.

7. Fonott esztana (Magyarhermány), vö. előző képpel. K. Kovács László felvétele, 1942.

A Mezőség esztenáiban, tűzvédelmi okokból, az egész tűzhelyet minden berendezésével együtt a földbe mélyesztették³⁶ (4. kép). A mezőszégi kerek alaprajzú esztenák kisebbek voltak ahhoz, hogy bennük a tűzhelyet mindenestől bemélyesszék a földbe, azokban csak gödröt ástak a földbe, és földdel (gyeptéglával) védték a falat a gyulladástól.

Az esztenák belső rendjéről — jöllehet az a tűzhely elhelyezése szempontjából nagyon is fontos — most nincs terünk beszámolni,³⁷ csupán azt jegyezzük meg, hogy az esztenákban a tűzhelyet a magyarok lehetőleg mindig valamelyik sarokban, szemben az ajtóval, vagy közel az ajtóhoz (4., 9., 10. és 11. kép) igyekeznek elhelyezni, míg a román esztenákban a tűzhely nagyobbbrészt középre, vagy valamelyik hosszanti fal mellé kerül.

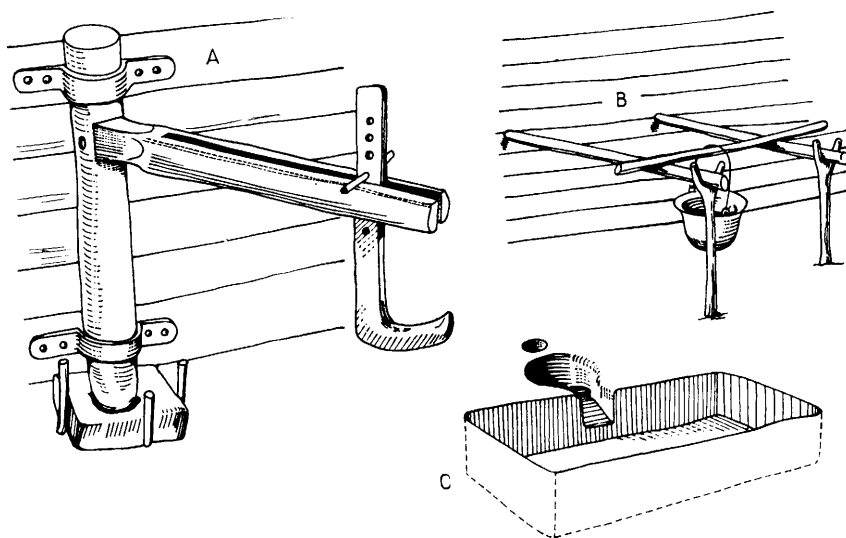
ZÁRT TŰZHELY, ILLETVE ÜSTALÁTÁMASZTÓ BERENDEZÉS

Föld felett álló katlanokat (26. kép A) sehol sem találtunk Erdély területén (csak a Nagyszöllősi hegyek lábánál, a Partiumban néhányat). Földbe mélyesztett katlanokról azonban szereztünk adatokat a Mezőség főleg keleti ré-

³⁶ Ezek a földbe mélyesztett tűzhelyek elég gyakoriak, de csak a négyszög alaprajzú esztenákban a Dés — Kisigric — Magyarköblös — Diós — Kajántó — Magyarlóna — Magyarfenes — Ajton — Tordatur — Alsójára — Felvinc — Maroslekence — Mezősámsond — Mezőkirályfalva — Teke — Szászlekence — Magyardécse — Dés vonal által körülhatárolt területen.

³⁷ A közölt képek jelzik a berendezést; írtunk erről más helyen is (vö. K. Kovács, 1962).

széről, Szászrégen, Teke vidékéről és a Háromszéki medence néhány falujából, Hilib és környékéről. Ezek a katlanok (r. *cotlan*,³⁸ *cotuna*) (8. kép C) kb. 60–80 cm mély, hosszúkás gödrök voltak, amelyeknek vagy az oldalán vagy a végén volt beásva az üstgödör, ami el volt látva füstlyukkal is, hogy a tűz jobban égjen a katlanban. A katlanok feneke mindig magasabban volt, mint a gödör szintje. Idős adatközlőink szerint, ha tüzeltek,

8. A) guzsba (Havasmező, Máramaros m.); B) üstrúd (Tiszabogdány); C) katlan (Déda).

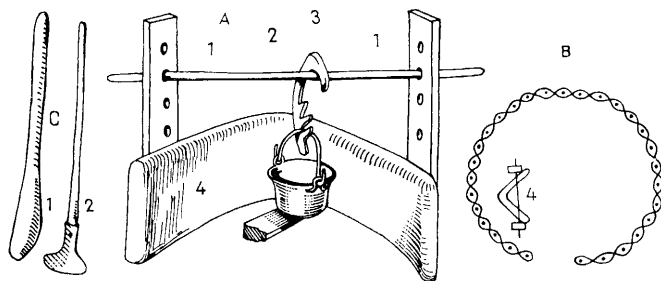
csak ülve lehetett bent tartózkodni a kegyetlenül sűrű füst miatt. Viszont sem légy, sem szúnyog nem tanyázott ezekben az esztenákban, a sajt viszont szép sárgává és sajátságos füstös ízűvé vált. Ez az íz érzett a túrón is. Nagyon kedvelték az ilyen túrót. A katlanok elhelyezése az esztenában azonos volt a nyílt tűzhelyekével.

Az álló esztenákban — és majdnem kizárólag csak a román esztenákban — volt még egy harmadik formájú *üsttartó* is, amit a románok (pl. Háromszék megyében) *zavadar*-nak³⁹ neveztek (1. kép D-a, 9., 14., 15., és 16. képek). Az erdővidéki magyar esztenákon *kollát* volt a neve ennek a tűzhely-

³⁸ KNIEZSA szerint (1955, I. k. 2. rész 664) a szó szláv eredetű és magyar közvetítéssel került a román nyelvbe.

³⁹ De ez a név csak az *üstrudat* illeti, az egész instrumentumnak nincs sajátos neve, csupán a Mezőségen nevezik *kollátnak*. Az üstrúd nevei még: *sul*, *dul*, *darar*, *druga*, a két ágas fának mindenütt *furcca*, *furci* neve (Vö. VUIA, 1964, 53).

nek (vö. 9. kép). Ezeknél a tűzhelyeknél már elég gyakori volt, hogy a tűznek kis gödröt ástak. A magyarok azonban leginkább csak a föld szintjén raktak tüzet és itt is használták a *pucok*, *pocok* néven ismert ászok-, vagy fűaljkövet.⁴⁰ A tüzet a székeyek, legtöbbszörre fából faragott eszközzel, a *serók*-kal (r. *vatrai*) igazgatták, piszkálgatták. Volt olyan is, aminek kis vaslapátja volt (vö. 9. kép C 1–2).

9. A) Cépus vagy pucoktűzhely (Barót): 1) cépuskaró, 2) üstrúd vagy kollát, 3) üstkankó, 4) sod-fal; B) az esztena alaprajza, 4) tűzhely; C) serók.

Ez a berendezés is alkalmas volt — a *kankó* alkalmazásával — mind az étel, mind az ordafőző üstök felfüggesztésére. Barót vidékén olyan szerkezeteket is láttunk, amelyeknél az *üstrudat* — lyukak segítségével — magasabbra vagy alacsonyabbra állíthatták. (9. kép) Ez a forma ismeretes volt Málnásfürdő vidékén is.⁴¹ Az Aranyos Bisztrica vidékén, továbbá a két Tisza forrásvidékén ennek a berendezésnek olyan változata is kifejlődött, amelynél az *üstrúd* két vízszintes rúdon nyugszik⁴² (vö. 8. kép B). Ennek a konstrukciónak az előnye, hogy az üstrudat az üsttel együtt el lehet tolni a tűz fölé, ha nagyon forr, vagy már megordázott a savó. A tűz határfoka így is épp oly jól szabályozható, mint a *guzsbáknál*, az „oldalt sirittés” által.

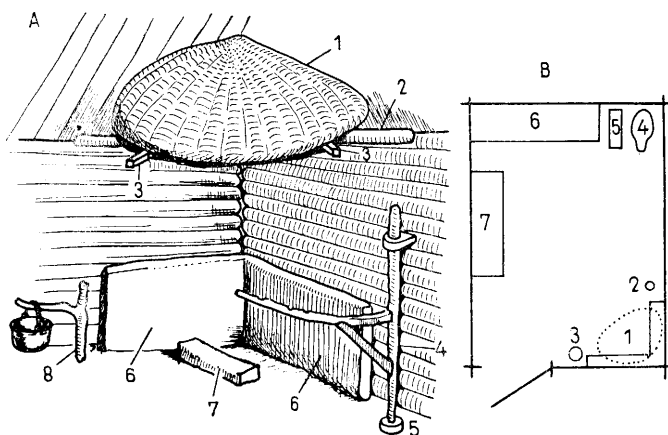
Ezt a berendezést (vö. 1. kép D, és 14.—16. képek) nem tekintjük külön típusnak, hanem a már tárgyalt *üsthorogok* (hosszú üstakasztó rudak, üstakasztó láncok, vö. 1. kép E a-b és H a-c) olyan változatának, amelynél a felfüggesztő bázis — a vízszintes gerenda — két alacsony karóra helyeződött, az üsthorog pedig elmaradt. Az *üstakasztó horgok* bizonyos tekintetben már a lakóházakban is önállóan mozgó felfüggesztő bázissal — geren-

⁴⁰ Megfigyeltük, hogy a román esztenák tűzhelyein elég ritka volt a fűaljkő. A románok inkább nagy fahasábot használtak fűaljul.

⁴¹ EA 4883. HERMAN Ottó hagyaték, továbbá FÖLDES, 1961, 5: 1. kép.

⁴² Vö. VUIA, 1964, 74. kép.

dával rendelkeztek.⁴³ Ez a szerkezet aztán önállóan kikerülhetett a nyári konyhába — pl. a székelyeknél⁴⁴ —, majd amikor a kosarazás véget ért, a múlt század második felében, az esztenák elkezdtek vándorolni, akkor azoknak váltak a tűzhely-berendezéseivé. Idős adatközlőink — főleg a Mezőségen és az Erdővidéken — gyakran emlegették, hogy az ő gyermekkorukban (az 1880-as években) a *kollátok* még „ember-magasak” vol-

10. A) Tűzhely (Nyárádselye): 1) szikrafogó, 2) kas-rúd, 3) tartólecek, 4) kollát vagy guzsba, 5) sas-karó, 6) sod-fal, 7) fűalj, 8) üstakasztó; B) az eszténa alaprajza: 1) cserény-ajja, 2) üstakasztó, 3) kollát, 4) kerenta, 5) sajtprés, 6) sajtpole, 7) pad.

tak, ugyannyira, hogy a *kankó*, *üsthorg* (Erdőfüle) nélkül semmilyen üstöt sem lehetett azokra felakasztani.⁴⁵ Nem tartjuk kizártnak, hogy az esztenabeli, két karón nyugvó üstrúdszerkezet, a mozgó esztenák mellett alakult ilyen alacsonnyá és úgy tért ismét vissza az esztenákba, ahol

⁴³ VUIA a Hátszeg vidéki ház *tindá*-jában (1926, 108, 15. kép) mutat be ilyen megoldást; Cs. SEBESTYÉN Gyimesből közöl szabadtűzhelyet, amelynél az *üstrúd* magas karókon fekszik (vö. 1909, 190–200, 13. kép, továbbá BÁTKY, 1934, 102, 321. kép); PALÁDI-KOVÁCS a keleti palócoktól közöl ilyen módon felfüggesztett üstöt. De ami az *üstakasztóhorgok*, *horgok* önálló gerendabázisát illeti, arra elegendő két távoli példát idézni: pl. SÖDERBÄCK adatait (1940, 72. és 76. lap képei) vagy POPOV képeit jurta-építményből (vö. 1948, 38–39. és 41–43. képek), ahol az üstakasztó horgok gerendabázisát nem a jurta bordái, hanem három, erre a célra beszerelt, rúd tartja. — Rámutathatunk itt még HERSENI adatára is (vö. 1941, 45), ahol olyan esetet látunk, amikor a *parul* ('üstartó rúd') egyik végével a boronafalba illeszkedik, a másik pedig *furcän* áll. PODOLÁK pedig a Felsőgaram vidékéről olyan berendezést mutat be (vö. 1960, 6a és 8. képek) ahol a féltetős kaliba két első támasztó oszlopán nyugszik az üstrúd. Erre nézve STIKA még számos adatot közöl a Kárpátokból (vö. 1967, 267–84).

⁴⁴ Vö. SÁTKY, 1934, 102, 321. kép.

⁴⁵ Ilyen magas berendezést közöl SOLYMOŠ a dunai halászsoktól a Gemenci Öregduna mellől (vö. 1965, 58. kép). Itt még a bogrács akasztó kankók hosszúak és kötéllel vannak az embermagas üstrúdra felakasztva.

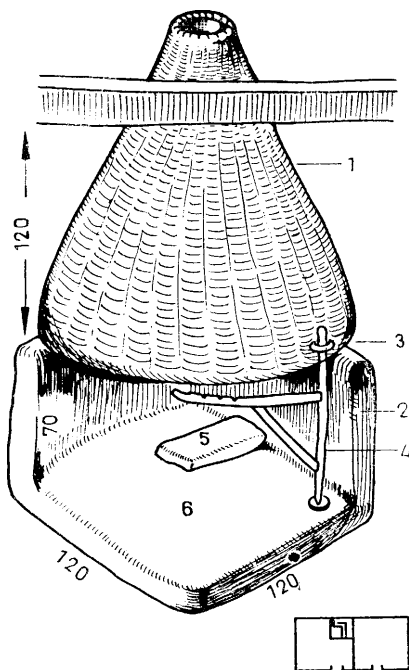
újabb fejlődésnek indult, amit a baróti példa is mutat (vö. 9. kép). Az erdővidéki, Nyárad és Homoród menti kerek esztenákban gyakori volt ez a szerkezet.

Az I. térképen (3. sz. jelzés alatt) ennek a szerkezetnek az elterjedését — tehát azét, amely bent az álló esztenákban volt — együtt mutatjuk be azokkal az előfordulásokkal, amikor ezt a szerkezetet már az esztenán kívül állították föl. Az elterjedéssel kapcsolatban annyit azonban még meg kell jegyeznünk, hogy a mezőségi idős adatközlők, valamint a háromszéki, kézdi medencei öreg pásztorok mind azt vallották, hogy ez a berendezés az ő gyermekkorukban (1870 körül) kezdett terjedni a mozgó esztenák körül. Az álló esztenákban csak a század fordulóján kezdték (Háromszékben, fent a havasi esztenákban) alkalmazni; azelőtt ott a *guzsbát* használták. Az erdővidéki esztenákba már korábban bekerült, és mint mondták, „a szászok felől jött be”.

AZ ESZTENÁN KÍVÜLI TŰZHELYEK

A fentiek során már többször érintettük, mégis külön kell szólnunk az esztenán kívüli tűzhelyekről és tüzelőberendezésekről. Ezek elsősorban olyan pásztorok tűzhelyei és berendezései, akik a nyájjal gyakran változtatták szálláshelyeiket, vagy ha volt is állandóan egy helyben álló karámjuk,

kosaruk, minthogy ott tejet nem dolgoztak fel, a tűzhelynek csak ételfőző-sütő funkciója volt. Ez az állapot részint kialakította a féltetős *kalyibákat* a maguk szabad tűzhelyével és egyszerű, földbe verhető szolgálfaival, a *guzsbával* (vö. 1. kép B), részint a téli szállásokon, a havasi telettető *akojokban*, (a románoknál) *koszolyokban* a falusi házakból ismert egyszerű főző-fűtő tüzelőberendezések alakultak ki⁴⁶ (vö. 11. kép). Ez utóbbi — épít-

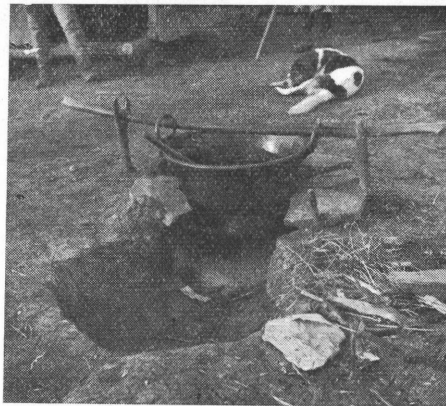
11. Tűzhely (Erdőfüle) a téli szálláson: 1) tüzelő cserénykas vagy kuktor, 2) sod-fal, 3) sod-möge, 4) kollát vagy üsthorog, 5) pucik, 6) pirces vagy kuktor alja.

⁴⁶ A román *koszolyokról* GUNDA tanulmányai (1942; 1956; 1961 és 1966.) kimerítő képet adnak. A székely havasi szállásokra nézve vö. MÁRKOS, 1958, míg a szabadban

ményen belüli — tüzelő-, fűtő-, főzőberendezések — mint erre GUNDA fentebb idézett helyen már rámutatott, és amit MÁRKOS András is hangsúlyozott (vö. 1958) — eredet szempontjából szoros kapcsolatban állnak a parasztházak tüzelő-, fűtőberendezéseinek a korai állapotával. Vagyis ezek a tűzhelyek és tüzelőberendezések a parasztházakból vándoroltak ki a pásztorszállásokra. Tanulmányozásunk ezért a parasztház múltjának, tüzelőberendezése fejlődésének a szempontjából igen hasznos és szükséges.

12. Üstrúd (Csomafája). K. Kovács László felvétele, 1942.

13. Földbevált katlan (Kolozsorsa). K. Kovács László, felvétele 1941.

Nekünk azonban most az esztenán kívüli tejfeldolgozó szabad tűzhelekről kell képet adnunk. Ezek a tűzhelyek mindenütt — Erdély-szerte — a vándorló tejfeldolgozó esztenák és kalyibák mellett találhatók.⁴⁷ A vándorló esztenákban tűzhelyet egyáltalán nem találtunk,⁴⁸ kivéve néhány, szórványos erdővidéki és kézdi medencebeli különleges esetet, de azok az esztenák is hónapokig álltak egy helyben, hiszen a vándorló esztenák kicsinyek, a tűzhely számára nincs bennük hely.

A vándorló esztenák legváltozatosabb formái a Mezőségen alakultak ki, ott a legváltozatosabbak a tűzhelyek is, amelyek három csoportba sorolhatók:

telelő pásztorokra vonatkozólag a magyar állattartás irodalma (vö. FÖLDES, 1963), az idevágó román szakirodalom nyújt adatokat. A makkoltató kondások szabadban való teleléséről és tüzelő berendezéséről pedig SZABADFALVI (vö. 1968) közölt a Béli hegységből jó adatokat.

⁴⁷ Azokon a területeken, amiket DUNÁRE az alábbi csoportokba sorol: 1. földműves pásztorkodás kosárral, de esztana nélkül, 2. földműves pásztorkodás esztenával és kosárral, 3. egyszerű és kettős perduláris pásztorkodás (vö. 1964, 1. sz. térkép).

⁴⁸ VAKARELSKI is arról tudósít, hogy a bolgár vándorló esztenákban soha sincs tűzhely (vö. 1956, 1957).

1. föld feletti tűzhelyek *kolláttal* és gödörrel vagy anélkül, 2. földbe mélyesztett tűzhelyek *kolláttal*, és 3. *katlanok*, amik földbe ásottak vagy a föld felszínére építettek.

A 15. kép olyan tűzhelyet mutat (Kovácsnáról), melynél a tűz számára nem ástak gödröt. A 18. képen látható tűzhelynek sincs gödre, de két kő alkotja a *szélfogót*. A 12., 13. és 19. képeken látható tűzhelyek mindegyike gödör-szélfogóval és *kolláttal* van ellátva. A 17. és 25. kép pedig már földbe ásott katlant mutat, míg a 27. képen a katlannak és a kollátnak a keverékét láthatjuk. Ez utóbbi esetben tulajdonképpen nem is *katlannal* (r. *colton*), hanem csak szélfogóval van dolgunk. A románok az ilyen berendezést *colton* helyett *cuptornak* is mondják.

A bemutatott képek képviselik az erdélyi — eszténán kívüli — szabad tűzhelyeket. Fennálló zárt katlanokat a Mezőségnek csak az északnyugati részében találtunk, amelyek mind a szabad ég alatt állottak és amelyeket kőből, sárból eszkábáltak össze kekrekre (mint a 27. képen) vagy szögletesre. Külön szélfogójuk nem volt, csak az eszténa enyhében húzták meg magukat. Megjegyzendő, hogy ezek az esztenák olyan központi helyen feküdtek, hogy a kosarazást innét egy hónapnál is tovább tudták végezni, a tejet tehát itt huzamosabb ideig dolgozták fel, ami célszerűvé tette a katlan megépítését. Olyan katlant, amit a 26. képen látunk, csak a Partiumban találtunk. Ezek — különösen nád szélfogóval — már tipikusan alföldi formák.⁴⁹

A katlanokra a fátlan, tüzelőben szegény erősen széljárta vidékeken van szükség. Ezekben a tűzhelyekben elsősorban a „láng hatását” lehet kihasználni, hiszen a gally és a giz-gaz tüzelőnek nem is igen van parazsa, s ami van, katlan nélkül az is hamar elenyészne.

Megfigyeltük ezekkel az eszténán kívüli tűzhelyekkel és főzőberendezésekkel kapcsolatban, hogy azok szél és eső elleni védelme még mindig nincs

14. Zavadar vagy üstrúd (Lakócsa hg., Kovászna)
K. Kovács László felfétele, 1943.

⁴⁹ Vö. TÁLASI, 1936; ECSEI, 1924; GYÖRFFY, 1934. stb.

megoldva — sem a Mezőségen, sem máshol —, kivéve azt az esetet, ahol a tűzhely nem tejfeldolgozó esztenához, hanem csak féltetős kalyibához van kötve. Ha esik az eső, kint ázva kevergeti a pásztor az ordát vagy főzi ételét.⁵⁰ Ilyen esetben *csuklyd*t (r. *glugä*) vesz magára, az üst fölé pedig egy *lapítót* (r. *cîrpător*) tart. Ezen a primitív állapoton egyes vidékeken — pl. a borsavölgyi Kidén (22. kép) — úgy igyekeztek segíteni,

15. Zavadar vagy üstrúd, kollát, az esztenán kívüli tűzhelyen (Lakócsa hg., Kovácsna). K. Kovács László felvétele, 1943.

hogy a vándorló esztene mellé négy karóra fedelet állítottak. Szélfogóul az esztene és vesszőlésza, vagy a felakasztott pokróc szolgált. Ezek a jelenségek mind azt mutatják, hogy az esztenán kívül, a szabad ég alatt álló tűzhelyek és főzőberendezések nem régen kerültek ki az esztenából és azokat az időjárástól (széltől, esőtől) még mindig csak esetleges eszközökkel védik. Ezek a tűzhelyek még nem találták meg az ésszerű védelmet új helyükön, de a fejlődés tendenciája afelé mutatott, hogy ezek a mozgó esztenák mel-

letti tűzhelyek is valami olyan fedél alá kerüljenek, és olyan szélfogót nyerjenek, amit könnyű tovább szállítani. A kideiek már találtak is ilyen fedelet. Ez hasonlít a könnyű, egyszemélyes kalyibához;⁵¹ valójában könnyű kis nyeregtető, amit az esztene szélvédett oldala mellett négy karóra felállítanak. Máshol, pl. a Radnai havasok és az Avas-hegység lábánál kosarazó esztenáknál a tűzhely a féltető-kalyibák védelme alá került. Hasonló célra kezdték használni a csomakörösiek is a havason szokásos (vö. 28. kép) kalyibát. A csomakörösi pásztorok fent a havason is tüzeltek ezeknek a kalibáknak a védelme alatt. A kalibák a karám (r. *tîrla*) nyitott oldalával szemben helyezkedtek el, hogy a pakulárok arról az oldalról is védjék a nyáját. Egész éjjel égett a tűz a kalibák előtt; karvastagságnyi és egyméternyi husángok végeit, az ún. *fáklyák* (r. *cîrtace*) végeit izzították a tűzben, hogy ha medve támadná meg a nyáját, azoknak az égő botoknak a dobálásával és éktelen üvöltéssel, valamint a kutya segítségével űzzék el a vadat. Ugyanezek mellett a kalibák mellett szokás volt még a

⁵⁰ E tekintetben párhuzam is akad, pl. a hortobágyi Rókás pusztán, ahol a magartartó juhász — igaz hogy egy üstházon — de éppen úgy esőben főzte (1952-ben is) a zsencicét, mint a mezőségi bácsok.

⁵¹ Vö. K. Kovács, 1961, 351, III. tábla, E.

legközelebb álló fenyőfák törzsébe (úgy kétméternyi magasan), a karám felé eső oldalon, egy kb. 50 cm magas keresztet vésní a fa kérgébe. Ebben aztán összegyűlt a gyanta, amit a virrasztó pásztor álom ellen rágott.⁵² Ha pedig „ítéletidő” kerekedett — különösen éjjel — a tűzben tartott *fáklya* segítségével nyomban meggyújtották a keresztben összegyűlemlett gyantát. Sokszor a szállás minden oldalán, 6—8 fenyő oldalán is lobbogott a tűz. Hitük szerint, ha égett a kereszt, nem csapott a villám a szállásba; és az állatok is nyugodtabban viselték a vihart. Ezt a szokást a *tehén-* és *kabola-esztenákon* is megtaláltuk. Románok, magyarok egyformán alkalmazták, csupán a kereszt formája változott, kinek-kinek a maga hite szerint. Amikor a vihar elült, akkor egy fenyőággal „elütötték a tüzet”, nehogy a fa meggyulladjon.⁵³

Az esztenán kívüli „szóga-fák”, *guzsbák* (1. kép A—C) (ezek az első világháború után már mindenütt a legnagyobb ritkaság számba

mentek, kivéve a *meddű* pásztorokat stb.) és a *kollátok* (1. kép D) elterjedését az I. térkép mutatja. Mi a térképen — lehetőleg — az 1900 körüli állapotot igyekeztünk feltüntetni, ha nem ezt tettük volna, akkor úgy szólván az egész térképet ennek az üstfelfüggesztő konstrukciónak az elterjedésével kellett volna telerajzolnunk. Ez a berendezés ugyanis — a 40-es években — már majdnem mindenütt használatban volt.⁵⁴

Üstaldátamasztásra — a katlanokon kívül — szerepeltek még kövek és téglák is, mint alkalmi katlanok, de csak ételfőző üstöknél, bográcsoknál (vö. 18. kép). Ordát nem főztek ilyen labilis eszközön. A vasháromláb sem

16. Szebeni üst. (Lakócsa hg., Kovászna).
K. Kovács László felvétele, 1943.

⁵² Vö. GUNDA, 1966, 32, 50.; VILKUNA, 1964, 301.

⁵³ A szállás körül sok ilyen kormos, égett-sebes fenyőfát lehetett látni a Háromszéki havasokban. Egy-egy keresztet többször is meggyújtottak; mindaddig „amíg könyvezte a cipát”, vagyis folyt belőle a gyanta.

⁵⁴ Egyszerűsége és célszerű volta tette kedvelté ezt a rendszert a tejfeldolgozó esztenákon. Az említetteken kívül más üstfelfüggesztő eljárást, pl. az úgynevezett összekötött háromkarót, mint üstfelfüggesztő állványt, csak Fogaras vidékéről írták le. Vö. PACALA, 1905, 6. kép. Bulgáriából VAKARELSKI, 1935, 141. kép. A. mutatott be ilyent.

volt még otthonos a pásztortűzhelyeken a század fordulóján. A 40-es években azonban már elég gyakori volt, hogy az ordát — méginkább az ételt — vasháromlábbon főzték (18. és 22. kép). Az utóbbi időben pedig már az sem volt nagy ritkaság, ha — a Mezőségen — ún. gyári *üstházon* főzték az ordát.⁵⁵

AZ ÜSTÖK

Fontos és jellemző tartozéka a pásztor tűzhelyeknek az üst. Régen — még a század fordulóján is — úgyszólván ez az egy fémedény volt található az erdélyi pásztorszállításokon és tejfeldolgozó esztenákon. Ez utóbbi helyeken kétféle nagyságú, alakú üstöt használtak.

Az üstök nagyságát, anyagát és olykor formáját is az a funkció határozta meg, amit az üst betöltött. Vagyis az, hogy étel- vagy ordafőzésre használták-e az üstöt. Ételfőző üst minden pásztortűzhelyhez tartozott, kivéve az őrkalýibák előtt égett tüzet, illetve tűzhelyet. Ezeken a tűzhelyeken nem igen főztek, csak akkor, ha más építmény nem állott rendelkezésre. Ez volt a helyzet a meddő nyájak, kosnyájak pásztorai esetében. Ők ott főztek a kalyiba-tűznél. Ahol eszténa volt, ott az ételt mindig az eszténa tűzhelyén főzték meg és ott is fogyasztották el. Rendszerint bent az esztenában.

Az őrkalýibák tűzénél, ha nem is főztek ételt, de sütni annál gyakrabban sütöttek. Nem szalonnát, mert az nem tartozott az erdélyi pásztor rendszeres élelmei közé, hanem sütöttek pityókat, tököt (ami az *akojnál* termett) és leggyakrabban *medvecskét* vagy *puliszskabocsot* (r. *bulz*). A puliszkabocs úgy készült, hogy a megfőtt és *lapítóra* (r. *cîrpător*) kiborított puliszkából ki-ki vett egy jó nagy ökölnyi darabot, azt az egyik tenyerében kosárfomává alakította, majd markolt a frissen gyúrt túróból egy félmarékkal és azt a puliszka-kosárba tette, ügyesen a két tenyere között strucetojás formára alakította (vö. 29. kép); a tűzhelyen félretolta az égő fadarabokat, a parazsat karéjba összehúzta és ki-ki a parázsra helyezte a magáét. Most már csak szemmel kellett tartani, hogy egyenletesen süljön; ezért meg is kellett forgatni. Szép pirosra sült; kicsit meg is repedezett. A repedéseken kiszivárgott a bentlevő túróból a vaj, attól még pirosabbra sült és ízletesebb lett. Ha nem vigyáztak, sütés közben, a mindig éhes berszán kuttyák valamelyike azonnal elnyelt egyet.

Az *ételfőző üstök* (r. *ceaunul*), amint a 15. és a 23. képen (B) láthatjuk, kerek, majdnem félgömb alakú és túlynomó részben öntöttvas üstök. Eredetüket illetőleg mindig azt a várost (Udvarhely, Brassó, Szeben,

⁵⁵ Ma pedig a kommunális juhászatok tejfeldolgozásában — a Mezőségen — ez a legelterjedtebb „tűzhely” az ordafőzésre.

Kolozsvár, Torockó, Déva, Szászrégen stb.) nevezték meg, ahol ezeket a gyári készítményeket árulták. Formára változatlanok voltak ezek az üstök, csak nagyságra tértek el, mert az egyszemélyestől kezdve voltak olyanok is, amelyekben egy 20 tagú esztena népe számára is meg lehetett főzni a puliszkát. Mindenféle ételt ebben főztek, mégis *puliszka-főző* vagy *máléfőző üst* (r. *ceaunul de mămăliga*) volt a nevük. Ezek az ön-

17. Nagybányai üst (öntöttvas) (Kolozs-borsa) földbevált katlanon. K. Kovács László felvétele, 1943.

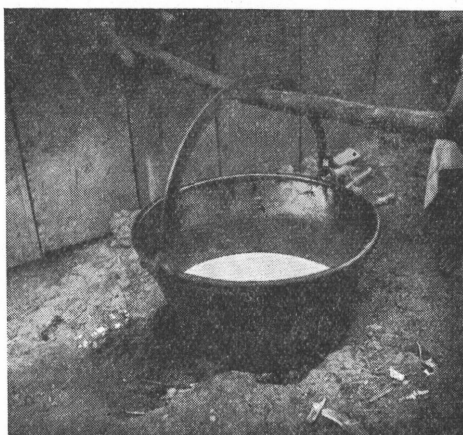
18. Brassói üst (Kolozs-borsa) szélfogós tűzhelyen. K. Kovács László felvétele, 1942.

töttvas formák a múlt század közepétől kezdve terjedtek el. Azelőtt nagyobbbrészt vörösréz (szalamiákos=ónozott) üstökben főzték a puliszkát is.

Alakra nézve ugyanilyen félgömb alakúak voltak azok is. Háromszéket, Csíkot, a Hargita-vidék esztenáit a brassói rézművesek látták el üstökkel, a Küküllők és az Olt vidékét pedig a szebeni rézművesek. Erdővidéket Udvarhelyről, a Maros felső vidékét, a Nyárád és Görgény környék pásztoraikat a szászrégeni vásár, a Mezőséget ezenkívül Torda, Torockó, Kolozsvár, Szamosújvár, Beszterce rézművesei. Az üstöket vásároló mesterektől vették és a szükségletnek megfelelő méretűre ugyanazoknál is „szegődték meg” (Kide). Ezenkívül jártak állandóan „lovas üstkolompár bosnyákok”, „üstös törökök”, „üst-ónozók”, akik hordták az üstöket. Javították a hibákat, helyben kalapálták újakat és mindenk előtt helyben *ónozták* az olyan üstöt, amelyik itt-ott már kezdett vörösdni. Különösen nagyon vigyáztak arra, hogy az üst be ne horpadjon, mert ott mihamar lehorzsolta róla a puliszka keverő *keli* az ónt és ott lyukadt ki a leghamarább. Az „üstkolompárok” a horpadásokat is helyben símára kalapálták. Rézüstöt nem igen foltoztattak, mert az olyanban már nem lehetett jól főzni. Kényes

volt az ónozott üst azért is, mert erős tűzön „elillant róla az ón”. Az öntöttvas üstök — ételfőzésre jobbak voltak, ezt vallották adatközlőink.

Ennek az üsttípusnak az elterjedését a II. térkép (2. sz. jele) mutatja. Mint látjuk, igen nagy területen, szinte Erdély egész területén otthon volt. Sőt úgy látszik, hogy a szomszédos román, ukrán legyel és szlovák területeken is ezeket használták. Az ide vonatkozó szakirodalom számtalan példát

19. Debreceni üst gödör szélfogós tűzhe-
lyen, kolláton (Bádok). K. Kovács László
felvétele, 1942.

sorol fel,⁵⁶ és kirajzolódik, hogy ez a forma rendkívül széles földrajzi elterjedéssel és elég régi múltta is bír.

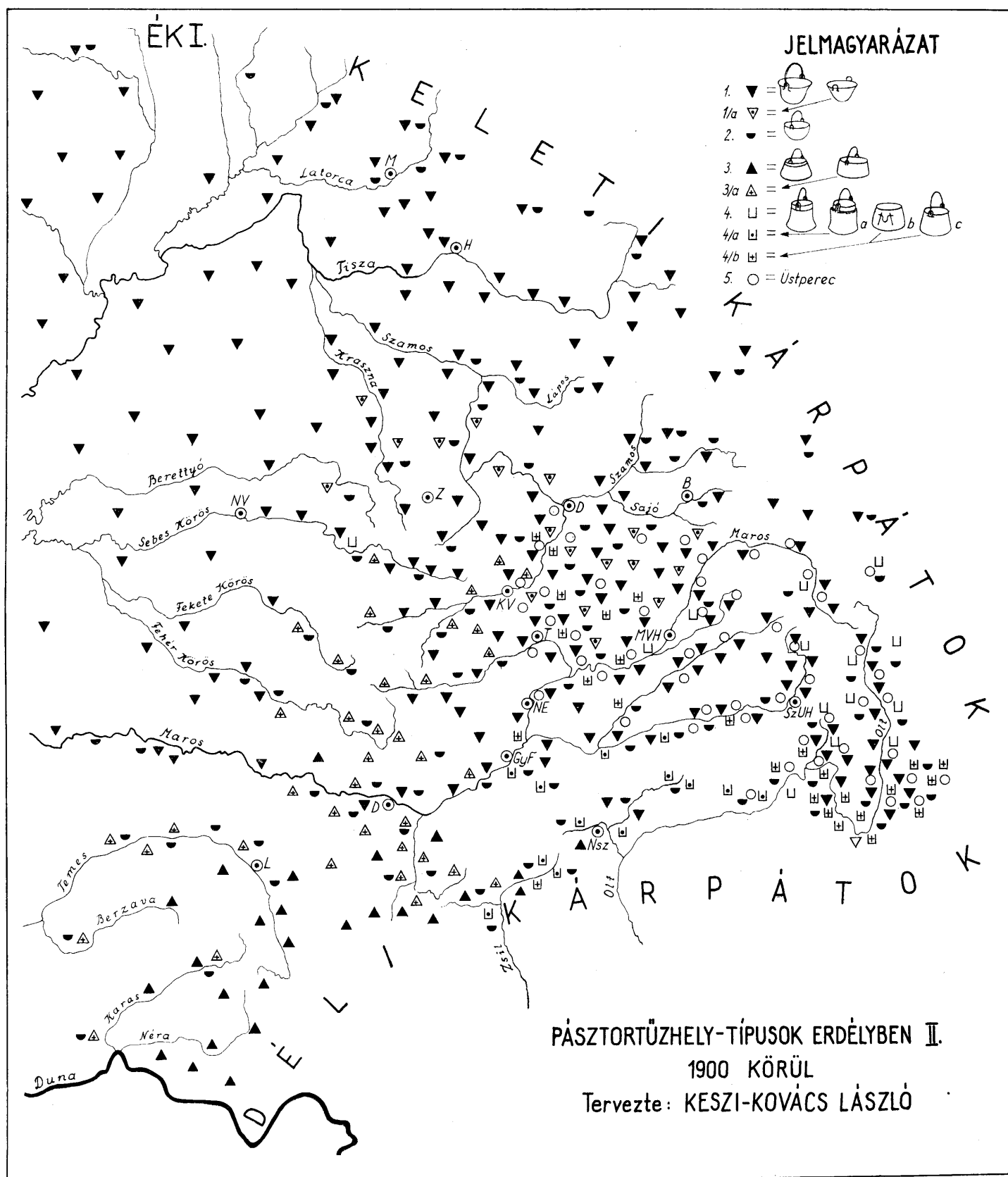
A II. térkép 1. számmal jelzett üstje — az ún. *alföldi üst* Erdély nyugati részén uralkodik (23. kép A). Ez az üst is készült vörösréz-
ből, de csak ordafőző célra. A ki-
sebb méretű ételfőzők ember em-
lékezet óta acélból készültek. Adat-
közlőink szerint ezek az acél üstök
vagy *bográcsok*, szükségesek a sza-
lonnával főző-sütő vidékeken,
mert a rézüst nem felelne meg
az erős tűznek, zsírégésnek. Az
étel íze is rossz lenne benne. A z

erdélyiek csak főznek az üstben, az alföldiek
sütnek is. Az üstnek tehát az Alföldön bővül a funkciója.

Megfigyelhető azonkívül, hogy az alföldi üstnek vagy bográcsnak más az alakja. A széle felé kiszélesedik (23. kép A és 19. kép). Az ilyen forma első-
sorban „lánghasznú” és nem „zsaráthasznú” (Kide, Kolozs m.), vagyis
használat közben a láng körülfalja az üst falát és abban az étel fent az olda-
lánál is forr, nemcsak a fenekén. Az erdélyi gömb alakú üstök alatt kis lángú
fa ég, ott nagy a parázs hatás, az üst tehát akkor főz jól, ha széles a feneke.

Az Alföld felől hatolt be Erdélybe az ún. szatmári kétfülű rézüst is, amit
ugyan elsősorban ordafőzésre használtak (13. kép), de volt ennek acélból
készült változata is, ami ételfőzésre szolgált. Ezt a formát a Lápos, Gutin,
Kőhát és az Avas-hegységek vidékén „nagybányai üst” néven nevezték.
Az Avas és a Nagyszőlősi hegyek vidékén ezekben az üstökben katlanon
is főztek (26. kép A. a baloldali kisebb lyukon). Az ilyen, felül szélesedő,

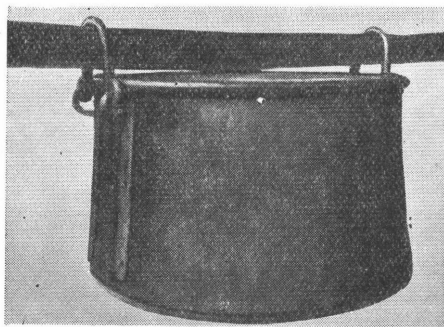
⁵⁶ Vö. az alább felsorolt irodalom adataival.

üstök katlanra is alkalmasak; kiszélesedő peremük visszatartja őket a katlanba való beeséstől.

Erdély déli, délnyugati hegyvidékein (II. térkép 3. sz.) ételfőzésre használták a felül szűkülő szájú rézüstöket is (23. kép C), de ezek mellett mindeütt el volt terjedve a félgömb alakú, ételfőző öntöttvas üst is (23. kép B).

Az ordafőző üstöknek valamivel több változata volt Erdélyben, mint az ételfőző üstöknek. Az első világháborúig az ordafőző üstök mindenütt kivétel nélkül vörösrézből és ónózással készültek. Az egyes formák elterjedését a II. térkép mutatja. Erdély nyugati részén, miként az ételfőző üstök esetében is, ordafőzésre kizárólagosan az alföldi formát használták. Ez más formák mellett ismeretes, illetve használatos volt Erdély nagy részén. Kivétel csak a Déli, Délnyugati hegyvidék, az Erdélyi Érchegység és a Gyalui havasok egyes vidékei.

20. Brassói üst ún. „kazán” (Lakócsa hg., Kovászna). K. Kovács László felvétele, 1943.

Az Erdős- és a Keleti-Kárpátokban is ez az alföldi típus volt használatban, csak valamivel zömökebb formában. A Mezőségen 1900 körül még ez volt uralkodó forma. A Radnai havasokban, a Borgói hegységben és a Kelemen-havasokban inkább a kétfülű — ún. *nagybányai* — típusát használták, mert ahol ezren fölüli létszámúak voltak a fejő nyájak, ez a típus felelt meg a legjobban. Némely esetben *katlanon*, leginkább azonban *zavodáron*, *kolláton* főzték bennük az ordát. Az említett hegységek esztenáiban azonban használták az alföldi üstnek egy nagyméretű, *pereces fülű* változatát is, aminek a feneke kicsit lapos volt.⁵⁷ Naszód és Zagra vidékén ezt az üstöt *Caldare pă Debrecin*-nek is mondták.⁵⁸

Használatos ez az alföldi üstforma a Keleti-Kárpátokban is, kissé zömök formában, majdnem merőleges oldalakkal.⁵⁹ De meglepő módon használatosak a Keleti-Kárpátok, az Erdős-Kárpátok és a Beszkidek vidékén a *brassói üstre* (21. és 23. kép D.) emlékeztető formák is, szórványosan, sőt ezek a

⁵⁷ Vö. MORARIU, 1937, III. tábla és 173, 33. kép.

⁵⁸ A név eredetére azonban semmi közelebbit nem tudtak mondani. Az üstöket Szamosújvárott vették.

⁵⁹ Vö. SIMONJENKO, 1961, 380, 15. kép.

formák szlovák és morva-vlach területen is feltűnnek, a zömmel debreceni formára hasonlító típusok között.⁶⁰

A székelyeknél, Háromszékben, Csíkban, itt-ott még Gyergyóban is, majd a Nyárád vidékén, Marosvásárhely körül a Hargita és Erdővidék esztenáiban használták a brassói ordafőző rézüstöket, *perecfüllel*⁶¹ (23. kép D.), és nem a kétfülűeket, amik Háromszékben voltak gyakoriak és amiket

21. Brassói üst (II. térkép, 4b típus)
(Lakócsa hg., Kovászna). K. Kovács
László felvétele 1943.

ott a románck *cizan*-nak nevezték (23. kép E, 20. kép, és 14. kép.). Itt kell megjegyeznünk, hogy a rézüstöknek is mindnek vasból készült a füle.

Az ordafőző rézüstök sorában szerepel még két brassói típus: az egyik kissé zsákszerű (21. kép), amely főleg a Mezőségen terjedt el, de használták az Erdő- és Sóvidéken is, a másik lapos fenekű, középmagas üst (23. kép. I.) és Csíkban terjedt el (vö. II. térkép 4. sz. jelzéssel), de példányai követték a zömökebb, kissé lapos fenekű brassói üstöt (23. kép D.) is.⁶² A 23. kép H. jelzésű brassói típus a szász vidéken terjedt el.

A szász vidéken — a Fogarasi, Szebeni havasok, a Pareng hegység, valamint a Hortobágy hegység és a Nagyküküllő dombvidékein — az ún. *Szebeni üst* volt nagyon elterjedve (5., 16 és 23. kép F), amit a II. térkép 4/a jelzése tüntet fel.

Az első világháború alatt, és azután is, amikor réz nem volt, kezdték gyártani Brassóban és máshol is, a zománcozott vagy ónozott bádögüstöket (kazánokat) lapos fenékkal és oldalt két füllel (22. kép, 23. kép G, és 24. kép), amelyeknek maguk a pásztorok készítették *perecfület*, hogy fel-

⁶⁰ Vö. ŠTIKA, 1967. Nem lehetetlen, hogy ezt a felül szűkülő formát a román pásztorok közvetítették szlovák és morva területre. Bár meggondolkoztató, hogy Svájcban is használják, az alpesi tehenészetekben, ezt a formát. Vö. WEISS, 1959, 247, 77. kép; LUCHSINGER, 1905, 27, 17. kép.

⁶¹ Úgy látszik, hogy ez a név régi eredetű, mert Uzdiszentpéteren már 1679-ben emlegetik hogy „...*Savo forralo vas pereczes, középszerű Réz üst nro 1.*” vagyon a külső *Eszenán*. Vö. SZABÓ T., 1968, 156–157.

⁶² Vö. FÖLDES, 1961, 16. kép.

függesztve használhassák. Némelyek láncsal függesztették fel (24. kép), mások pedig vasháromlábba tették és úgy főzték benne az ordát (22. kép); esetleg földbe vást katlanra állították (25. kép) és úgy főztek benne.

AZ ÜSTPEREC

Az üstökkel kapcsolatban meg kell még emlékeznünk egy látszólag jelentéktelen kis eszközről, az *üstperecről* (26. kép C), aminek az elterjedését a II. számú térképen (5. sz. jelzés) vázoltuk. Valószínűleg nagyobb volt a kiterjedése 1900 körül, azonban gyűjtésünk időpontjában már csak ezekre a területekre tudtunk adatokat szerezni. A Székelyföldön még gyűjtésünk idejében is használatban voltak az üstpercek; és használták azokat a Mezőségen is azok, akiknek gömbölyű fenekű (Alföldi típusú, tehát „Debreceeni”, „Nagybányai”, „Szatmári”) üstjük volt (vö. 19., 13. és 23. A, D., 18. kép). Az üstperec úgy készült, hogy fűzfa- vagy mogyorófavesszőből maréknyi vastagságú gyűrűt formáltak, és azt fűzfa-, de még inkább *szádokfa* (hársfa) hánccsal jól becsavarták. Természetesen ki-ki a maga üstjéhez méretezte a perec nagyságát.⁶³ Az üstpercek arra szolgáltak, hogy a tűzről leemelt üstöt arra helyezték, részben, hogy fel ne boruljon, részben — és legfőképpen az ordafőző üstök esetében — hogy a nagy súly miatt az üst fenekébe be ne horpadjon. A Mezőségen, de a székelyek körében — a vándorló esztenák esetében, amikor tehát a tűzhely már nem volt bent az esztenában — megfigyelhettük, hogy a tűzhely közelében egy, az üst fenekének megfelelő, lapos kis gödröt ástak és abba állították a tűzről levett ordafőző üstöt. Ezt az eljárást gyakorolták olyan román vidéken is (pl. a Radnai és a Kelemen havasokban), ahol az üstpercet nem használták. A Mezőségen használták az üstpercet a románok is; Háromszékben is, ahol vegyesen éltek magyarokkal. De semmi adatot nem kaptunk olyan területekről (Hunyad, Hátszeg vidéke stb.), ahol románok pásztorkodtak és a 23. kép C. típusú, lapos fenekű⁶⁴ nagy ordafőző üstöket használták. Adatközlőink szerint azért nem volt ott szükség az üstpercekre, mert, ha „megordádzott” a savó, akkor a tüzet a *vatrai*-jal (m. *serók*) egyszerűen félrekotorták az üst alól. Az ordát egyébként, általános erdélyi szokás szerint, mindig „tűzről”, azaz forró állapotban szedték az ordás-zacskóba. Ekkor ugyanis még a felszínen úszik az ordatúró. Az ordától megszedett, savós üstöt végül mégis csak le kellett az üsthorogról — Hátszeg vidékén is — akasztani. Ekkor lett volna szükség az üstpercre. E helyett a hamu-

⁶³ Vö. SZEKENI, 1962, K. KOVÁCS, 1963, VII. tábla 7.

⁶⁴ VUJA, 1926, XVIII. tábla B.

ban — mindig volt hamu a tűzhelyen — készítettek az üst számára fészket, abba állították, amíg a savót kimeregették, kiöntötték belőle. Amikor pedig már az esztenán kívül is volt tűzhely (lent az ugar földön vándorló esztenáknál) ott is vagy a hamuba állították az üstöt, vagy kis gödröt ástak. A hamuba állítás szokását megfigyeltük a Háromszéki havasok magyar és román esztenáiban is. Úgy látszik, ez a könnyen és mindenütt adódó

lehetőség korlátozta az üstperecek elterjedését.⁶⁵

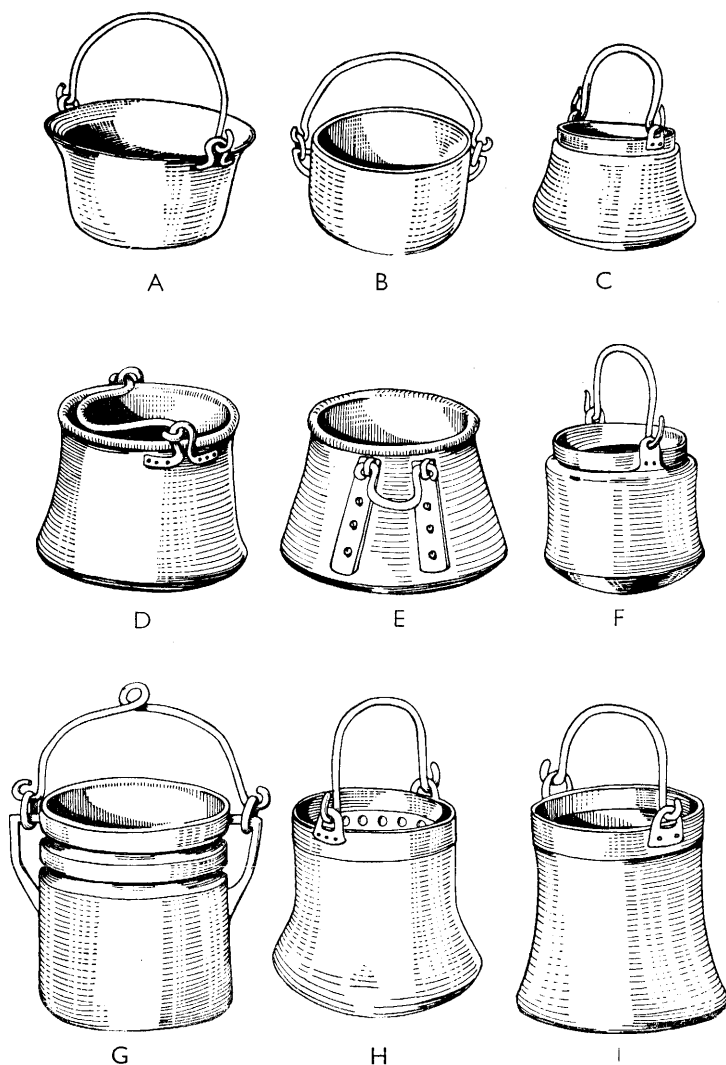
22. Ordafőzés vasháromlábbon lapos fenekű „kazán”-ban. (Kide). K. Kovács László felvétele, 1941.

Vizsgálódásaink során arra a meggyőződésre jutottunk, hogy az üstpereceket — elsősorban — nem az üst védelme szülte, hanem az a szükség, hogy az üst, ha leakasztották a *gúzsba karjáról*, a szolgafáról, *kollát kankóról*, megálljon a földön, ne boruljon fel. Erre pedig mindenek előtt az *alföldi típusú* (19. kép, 23. kép A és B.) üstöknél és a félgömb alakúaknál volt szükség. Mégpedig az ételfőző üstöknél.⁶⁶ Kutatásaink időpontjában még csak nagyon kevés esztenában találtunk valamiféle asztalt. A vándorló esztenákban pedig egyáltalán nem. De valamilyen nagyobb szék mindig volt. A pásztorok arra téve a bográcsot, ételfőző üstöt, fogyasztották el a főztet.

Mint adatközlőinktől értesültünk, a székelyek körében régebben — kivéve a Felcsikieket, Gyergyóiakat — nem főzték keményre a kását. Sokkal hígabb kásákat főztek, mint az első háború óta és azt túróval, ordával, tejfellettek. Ebből az következett, hogy azt a főzőüstből kellett

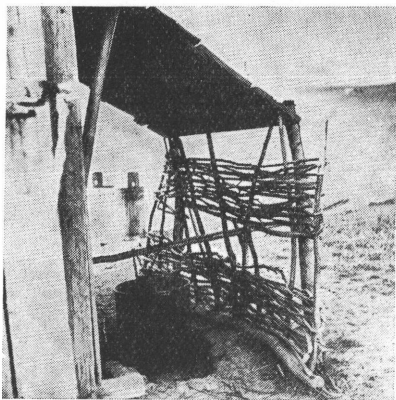
⁶⁵ Az alföldi fejő-juhászatokban nem szereztünk tudomást arról, hogy használták volna az ún. *kutyagerincet* a *zsandicefőző üst* alá, de miután a zsandicét nagyobbbrézt katlanon főzték, az üstöt áttették a kis katlanra; azon megállott, amíg kihült. Ha a *zsandicetúrót* (Nagyiván, Heves m.) leszedték, akkor az alföldi pásztorok is forrón szedték azt a *túrós-zacskóba*. Hogy fel ne főjjön a zsandice, kihúzták a katlanból a tüzet. A hajdúszoboszlói (Hortobágy, Angyalházaipusztá) juhászok pedig egyszerűen elfordították a tűz fölül a kerékagyba állított *szolgafát*.

⁶⁶ Hogy az Alföldön, illetve a magyarságnál mióta honos ez a bográcsforma (vö. 19. és 23. kép A) azt csak alapos edénytörténeti kutatás dönthetné el. Mindenekelőtt a honfoglalás korától kezdve át kellene tekinteni a régészeti anyagot. A régészeti anyagból mindenesetre szembetűnő az a felfelé keskenyedő, felfüggeszthető, cserép főzőedény, amely a XII. és a XIII. századi — régészeti ásatási — anyagban is szerepel. Egyiknek a rajzát LÁSZLÓ közli (1967, 112; vö. továbbá SZABÓ, 1930; MÉRI, 1964, IX. tábla és ARTAMANOV, 1962, 308). Ezek a belső fülű, lapos fenekű, cserépbográcsok alakra nagyon hasonlítanak a 23. kép C. rajzán bemutatott bográcsokhoz.

23. Üsttípusok: *A)* alföldi vagy debreceni üst, 1. típus; *B)* félgömb alakú ételfőző üst, 2. típus; *C)* hátszegi, hunyadmegyei üst, 3., 3a. típus; *D)* brassói üst, 4c. típus; *E)* brassói „kazán” üst, 4b. típus; *F)* szebeni üst, 4a. típus; *G)* laposfenekű bádóg üst, „kazán”; *H)* brassói gömbölyű fenekű üst, 4c. típus; *I)* brassói üst, 4. típus a II. sz. térképen.

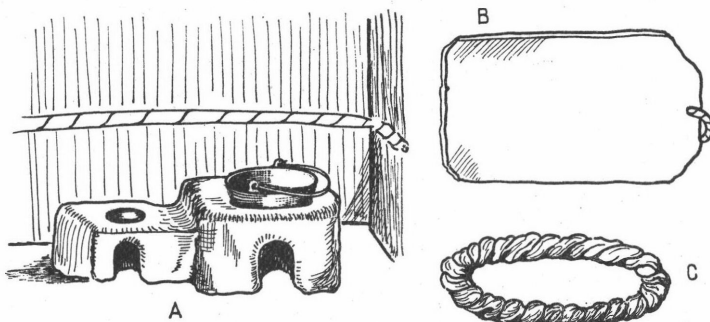
megenni. Az üstpereceket tehát ezért használták. A telelő szállásokon, az akójokban főzött ételeket, kásaféléket már asztalon fogyasztották el, de ott is az üstből. Az üst az asztalon sem állott meg, de össze is kormozta volna az asztalt, ezért a kettős okért kellett alá az üstperec.

24. Ordafőző bádögüst eresz alatt, fonott és földbevált szélfogókkal (Kolozsorsa). K. Kovács László felvétele, 1942.

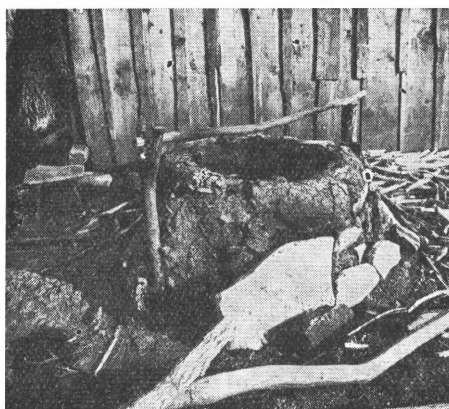
25. Földbe ázott katlan (Lakócsa hg., Kovászna). K. Kovács László felvétele, 1943.

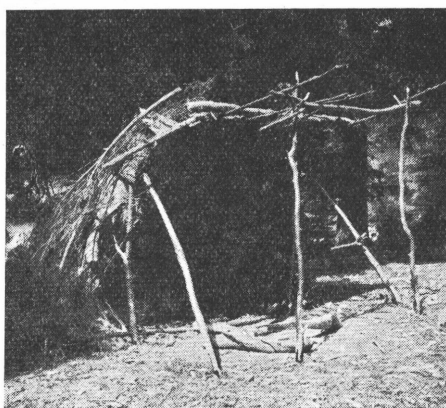
26. A) Katlan nád szárnyékkal (Makkosjánosi, Bereg m.); B) lapító, C) üstpereg.

Elmondották adatközlőink azt is, hogy nagy különbség volt a kásák sűrűségét illetőleg, hogy miből: árpából, kölesből, zabból, kukoricából vagy alakorból és hogy lent, vagy fent a hegyen főzték azt. Lent gyorsan megfőttek a kásák⁶⁷ — babkását (fuszulykapuliszka) is főztek. Lent a faluban vagy az ugaron lévő esztenákon mindig hígabbra főzték a kukoricapuliszkát is, mint fent. Az orda viszont keményebbre főtt lent, mint fent.

⁶⁷ Ez abból következett, mert fent a havason 1000—1500 m fölött a víz már nem forr 100° C-on. Fent a havason nem volt baj, ha az orda erősen forrott is, úgysem érte el a 100°-ot, míg lent igen. A havasi orda, zsendice azért volt mindig jobb ízű. Idősebb állat húsát a havason mindig sütötték, nyárson, parázs fölött. A havason mindig mindent parázson és nem lángon sütnek. Amikor mi a szalonnát lángnál sütöttük, csodálkoztak ezen a Nagybagymás alatt legeltető csíkiek.

27. Katlan (Kolozsorsa). K. Kovács László felvétele, 1942.

28. Félтетő, kalyiba tűzhellyel (Lakócsa hg.). K. Kovács László felvétele, 1943.

a havason. A Lakócsa alatt — Háromszékben 1770 m körül — babot már nem lehetett főzni, de ott a kásák is ízetlenek maradtak, hacsak sűrűre nem főzték azokat. Még leginkább a zabkása főtt meg. A kukoricaliszt azonban, ha „lobogó vízbe” szórták és sűrűre hagyták, jó édes ízűre főtt. Lent a völgyben nem maradt a puliszkának az „a lisztben megvolt édeskes íze” (Gelence), akármilyenre — sűrűre vagy hígira — főzték. Azonkívül a havason főzött puliszka, ha állott, gyorsan keményedett, megdagadt. Az ilyen kását aztán kenyér helyett lehetett enni; még magukkal is vitték, ha mentek a nyájjal. Így, mint a kukorica-puliszka, csak a köleskása viselkedett, de az egy idő — fél nap — múlva már vizet eresztett.

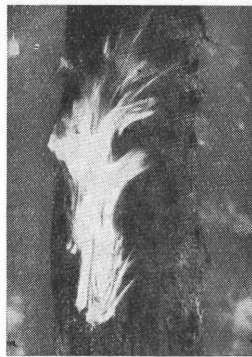
A kukoricapuliszka „igen nagy áldás” (Csíkdánfalva), mert egyúttal kenyér is. A románok fent a havason még annyi kenyeret sem esznek, mint a magyar pásztorok. A románok mindig keményre főzték a puliszkát és azt főzés után kiborították egy 45×60 cm körüli méretű deszkalapra (26. kép B.), a *lapitóra* (r. *cîrpător*), és ott vágott ki-kí magának fakéssel (r. *kuřit*) — egy darabot. A románok nem ették a puliszkát főzőüstből, mint a magyarok, azért is nem volt szükségük üstperecre. Asztalt a román esztenákon sem láttunk. Ha a román pásztorok *tokányt* vagy levest főztek, ők is a főzőüstből, azt körülülve, ették meg. A főzőüstöt ilyenkor egy *putiná*-ra (nagyobb faedény) vagy egy *deberkére* tették. A román telelő szállásokon, a *kaszojok*ban már a tűzhely is, a berendezés is más volt.⁶⁸ Ott már volt asztal is, de a puliszkát ott is mindig kiborították a *cîrpătorra* és onnét fogyasztották el. A maradékot vászonkendővel takarták le.

⁶⁸ Vö. GUNDA, 1966, 333—371, ahol a vonatkozó irodalom is megtalálható.

Ilyen *lapítókat*, illetve *círpátorokat* a román pásztoroknál Erdély minden területén használnak. Külön lapító szolgál a puliszka és külön a sajtnyomtatás céljára. A románok a puliszkát még akkor is kiborították a lapítóra, ha lent — pl. a kézdi medencében, a kovásznai tarlókon — legeltettek, és olyankor is, ha egyébként volt kenyerük is. Ezt láttuk a Mezőséggel érintkező hegyvidékek, havasi esztenák pásztorainál, de a Mezőségen is. A Kőhát, a Meszes és a Bükk-hegységek dombságain, az Almás, a Berettyó

29. Puliszkabocok sütés szabad tűzön (Lakócsa hg.). K. Kovács László felvétele, 1943.

30. Fenyőtörzsbe vésett kereszt égése vihar idején. (Lakócsa hg., Háromszék m.). K. Kovács László felvétele, 1943.

a Kraszna és a Szamos síkságain is — pedig ez már a búzakenyér vidéke — még gyakori volt a puliszka a pásztor tűzhelyek főztjei között (1942), és az sem volt ritkaság, hogy azt kiborították a lapítóra, vagy egy fatálba, és onnét fogyasztották el.

Erdélynek a nyugati, szilágysági, szatmári, bihari dombságán, az ottani folyók völgyeiben itt-ott már erős alföldi hatás is érezhető volt. Abban is, hogy ott már lehetett találni evőszéket is, amely olykor ugyan elég kicsi volt, de a bogrács számára lyuk volt a közepükön (pl. Tataros, Margitta, Szilágysomlyó, Krasznabéltek, Nagysomkút).

Erdély területén az ún. *kutyagerincet*⁶⁹ sehol sem láttuk, és az adatközlőink is azt mondták, hogy olyant nem használtak az esztenákon. Étel-főzőüst alá olyan kereszt alakú alátétet, amit BÁTKY mutat be,⁷⁰ mint erdélyit, úgyszintén nem használtak — tudomásunk szerint — a pásztor-tűzhelyek körül.

*

⁶⁹ BÁTKY, 1906, 14. tábla 9; Magyarország Néprajza I, 308, 805. kép.

⁷⁰ BÁTKY, 1934, 11, 353. kép.

A tüzelőberendezések, illetve tűzhelyek és az azokhoz tartozó üstök, valamint a *lapítók* és *üstperecek* térbeli, táji elrendezése és áttekintése mindezekelőtt azt mutatja, hogy változatos formai adottságok mellett a jelenségek bonyolult egymásbefonódásával állunk szemben. Mégis bizonyos térbeli, sőt etnikai tagolódás is mutatkozik az anyagban (vö. a közölt térképekkel.). Szembetűnő mindenekelőtt, hogy az „alföldi szolgafa” (1. kép B. típus) igen elterjedt, de ez az elterjedés kihagyja Erdély déli, délnyugati magas-hegyi (Fogarasi, Szebeni, Kudzsiri havasok, a Retyezát, a Cárku, Godján, a Pojána—Ruszká vidékét, valamint az Erdélyi Érchegység és a Gyalui havasok egy részét) vidékeit, csupán a Maros, a Zsil és az Olt menti domb-ságokon fordul elő itt-ott. Legtömegesebben létezik a Székelyföldön és a Mezőségen, valamint Erdélynek az Alföld felé eső nyugati dombságain és az Alföldre futó folyók völgyében. Kimarad az északkeleti, ún. belső vulkánikus hegyvonulat esztenáiból, illetve pásztortűzhelyei mellől is, csupán a Kőhát és az Avas-hegység Alföld felé eső dombságain található. Előfordul viszont a Máramarosi havasokban és a Beszkidekben.

A forgatható szolgafák, az ún. *guzsbák* (1. kép C.) majdnem pontosan követik előbbi — egyszerűbb ősök — elterjedési területét, azzal a különbséggel, hogy megtalálhatók az északkeleti vulkánikus övezetben is. Formai változatuk, szerkezeti, mechanikus működésük igen gazdag. Ezek sorában feltűnő helyet foglalnak el a kerek esztenák középpágasaiba állított *üsttartók*, s minthogy a kerek esztenák a Lápos, Almás patakok völgyétől kezdve, majd Bánffyhunad, Magyarfenes, valamint az Erdélyi Érchegység keleti dombvonulatán Gyulafehérvár alá, aztán a Küküllők, a Homoród, Vargyas patakok felső folyását érintő vonaltól Szászrégenen át Naszódig húzható vonal által bezárt területen található, elég nagy teret urálnak. Ezek az üsttartók szerkezeti rokonságban vannak a románok által *virtej*-nek nevezett szolgafákkal (vö. 5. kép), amelyeknek jellemzője, hogy vertikális részük igen magas, rendszerint a fal tetején keresztben átfektetett vízszintes gerendába vannak befészkelve: abban forognak. Nem tartjuk kizártnak, hogy ezek a *virtej*nek nevezett konstrukciók a középpágasba szerelt üsttartók Szászföldön kifejlesztett formái. Szász nevük Homoróddaracón és Kőhalomban: *Kessliwirtel*, *Kesslihaken*.

Jellemző az *üsthorgok* uralma Erdély délnyugati magas hegyvidékein (vö. 1. kép E és H.); a szakirodalom sok formai változatát közli ennek az üstfelfüggesztési konstrukciónak. Úgy véljük, hogy az I. sz. térképünkön (3. sz. jel alatt) bemutatott *üstrúd*-szerkezetek (1. kép D.), mint üstfelfüggesztő mechanizmusok, az üsthorgokból alakultak. Ezeken a két ágasra leszállott kereszttrudakon majdnem mindenütt meg is találjuk az üsthorgok csökevényes formáit, az ún. *üstkankókat* (1. kép F. a-c). Ezeknek a román

neve ugyanúgy *círlig*, mint a hosszú üsthorgoké, üstláncoké. E két ágasfára állított üstrúd-konstrukciók eredete véleményünk szerint az esztenák mobilizálásával, illetve a kosarazással hozható összefüggésbe. Mint fentebb hangsúlyoztuk, a vándorló esztenákból mindenütt kívül rekedt a tűzhely. Ahol — pl. a havasi esztenákban — ez a konstrukció megtalálható, ott az esztenán kívül (vándorló esztenák mellett) kialakult mechanizmus visszatért az esztenába és leváltotta elődjét (őset), a hosszú üstakasztó horgot vagy láncot.

Az üstök világa is elég változatos képet mutat. Itt három fő formát figyelhetünk meg. Az egyik, és egyben a legelterjedtebb az ún. *alföldi* (vagy debreceni) forma (23. kép A.). Ennek van kétfülű változata is (13. kép), amit *szatmári*, *nagybányai üst* néven emlegettek, és amit kizárólag csak ordafőzésre használtak a Mezőségen. A Radnai és Kelemen havasokban — ahol népes esztenák voltak — ételfőzésre is szolgált. Ezek az üstformák, mind a perecfülű (19. kép), mind a kétfülű (13. kép), alakjuknál fogva egyaránt alkalmasak szolgafán vagy katlanon való főzésre. Egyaránt jól kihasználják a tűzhely láng- és parázs-hatását.

A II. sz. térkép 2. sz. jelével felrajzolt ételfőzőüst (23. kép B), a maga félgömb alakjával majdnem mindenütt otthonos Erdélyben, de Európában is, főleg Északon; gyaníthatólag igen régi eszköze ez az európai ételfőző tűzhelyeknek.

A 23. kép C. rajzán bemutatott üst, ételfőző és ordafőző méretben egyaránt, azokon a területeken honos, ahol a hosszú üsthorgok is jelen vannak. A 23. kép D. E. F. H. I. formák ennek a C. típusnak a helyi leszármazottai. A G. típus pedig az új idők terméke. A lapos fenekű, felfelé szűkülő üst (23. kép C.) a mediterrán — parázssal fűtő — tájairól terjedt el Erdélyben.

A katlanok a Mezőségre terjednek ki, formai tekintetben inkább a földbe mélyesztett az uralkodó. A mozgó esztenák mellett látható katlanok — mint már mondtuk — nem igazi katlanok, hanem szélfogók. Az álló esztenákban (a Mezőségen) csak földbe mélyesztett katlanokat használtak. Kapcsolatuk Moldva felé (Szabófalva, Dorohoj, Gajcsána, Jași környéke stb.) mutat. A vasháromláb, mint üstalátámasztó berendezés, annyi szerepet sem játszik az erdélyi pásztortűzhelyeken, mint a katlan.

Tanulságos viszont az *üstperec* és a *lapító* szerepe, illetve összefüggése a puliszkával. Ti. azzal a jelenséggel, hogy a román pásztorok — ritka kivételtől eltekintve — nem főzték hígra a puliszkát (illetve a kásákat), és azt nem főzőedényből, hanem a *círpátorra* kborítva fogyasztották el. Ez a szokásuk sokfelé megmaradt a Mezőségen is, jóllehet az üstperec a Mezőségen mindenütt ismeretes. A lapító viszont jelen van minden vidék román esztenáján, miután a kása, illetve a puliszka helyettesítette náluk a kenyeret.

HIRTENFEUERSTELLEN IN SIEBENBÜRGEN UM 1900

Der Autor versucht diesmal die Hirtenfeuerstellen, die Heiz- und Kocheinrichtungen, sowie die dazu gehörenden Speise- und Ziegerkochkessel, weiterhin die mit den Kesseln zusammenhängenden Kesselringe, Kesselunterschläge und zum Konsumieren vom Maismehlbrei gebrauchten Bretter zu systematisieren. Die vielerlei ausgebildeten Varianten dieser Kulturphänomene und die hochgradige Vermischung dieser Typen untereinander wird präsentiert. Die beiliegenden Karten veranschaulichen diese Tatsache sehr gut, aber zeigen auch, daß das untersuchte Material eine gewisse räumliche und ethnische Gliederung aufweist. Auffallend ist vor allem, daß die Kesselhalter des sogenannten ungarischen »Tiefbenen-Typus« (Abb. 1. A—B; ung. *szógafa, üsttartó, guzsba*) in Siebenbürgen sehr verbreitet sind, aber diese Verbreitung läßt die südwestlichen Hochgebirgsgegenden Siebenbürgens aus — die Flachländer von den Flüssen Alt, Marosch und Schill (Zsil) ausgenommen. In größten Mengen erscheint diese Form im Szeklerland, im sog. Wiesenboden (ung. *Mezőség*), ferner in den gegen die Tiefebene liegenden hügeligen Gegenden Siebenbürgens und in den Tälern der Flüsse, die der Tiefebene zufließen. Selten ist sie auch im nordöstlichen Siebenbürgen belegt; doch in den Marmaroscher Alpen und gegen den Westen in den Karpaten kommt sie wieder vor.

Die entwickeltere, drehbare Form (Abb. 1. C) fällt beinahe gänzlich mit der Verbreitung des oben beschriebenen Typus zusammen (vgl. mit Zeichen No. 2. Karte I.). Ihre Formen, ihre mechanischen Funktionen zeigen viele Varianten. In der Reihe der Varianten nimmt die strukturelle Konstruktion einen auffallenden Platz ein, die so zustande kam, daß der kesselhaltende Arm in die das Dachgerüst tragende Mittelstütze der Käserhütte mit rundem Grundriß eingefügt wurde (Abb. 1. G.). Dieser Typus bzw. diese Variante ist im mittleren Gebiete Siebenbürgens im ganzen Wiesenboden, in dem Hargita- sowie Görgényer Gebirgsgebiet verbreitet, da die Sennhütten mit rundem Grundriß in diesen Gebieten vorkommen. Diese Kesselhalter sind mit jenen *Guzsba*-Varianten verwandt, die auf dem 5. Bild repräsentiert, und die von den Rumänen *virtej* genannt werden. Diese Variante hat sich — nach der Ansicht des Autors — auf sächsischem Gebiete aus dem, in die Mittelstütze montierten, Kesselhalterarm entwickelt. Sie lokalisiert sich auch größtenteils auf das von Sachsen bewohnte Gebiet bzw. auf dessen Nachbarschaft.

Ein ganz selbstständiger Typus unter den Geräten, um den Kessel aufzuhängen, ist der Kesselhaken (Abb. 1. E und H; auf Karte I. Zeichen 5.) der im südwestlichen Siebenbürgen verbreitet ist. Viele Formvarianten dieses Typus werden in der Fachliteratur nicht nur aus Siebenbürgen, sondern aus zahlreichen anderen Gebieten Europas, ja auch aus Eurasien usw. belegt. Diese Konstruktion ist ganz gewiß ein selbstständiger und uralter Typus. Die Ansicht des Autors ist, daß die auf Karte I. Zeichen No. 3. gezeigten und auf gewissen Gebieten verbreiteten und die auf Abb. 1. Zeichnung D gezeigten sog. Kesselbalken-Konstruktionen von diesem Kesselhaken abstammen, die dadurch zustande kamen, daß die aufhängbare Basis des Kesselhakens, der waagrechte Balken, von der Wand oder von Dachgerüst heruntergeraten ist und auf den beiden Gabelzinken Platz genommen hat (vgl. Abb. 1. D und mit den mitgeteilten Photoaufnahmen).

Die ehemaligen Kesselhaken gehören auch heute — in verkümmerter Form — zu dieser Kesselaufhängekonstruktion (Abb. 1. F a—c). Diese Variante kann ihre Entstehung dem Mobilisieren der Sennhütten verdanken, das Mobilisieren aber steht mit dem Dünge durch Pferchen im Zusammenhang. In den wandernden Sennhütten können in Siebenbürgen nirgends Feuerstellen gefunden werden. Die Sennhütten, in denen diese Konstruktion doch zu finden ist, sind alle stabil, sie wandern nicht. Diese Konstruktion, die sich als eine außerhalb der Sennhütte befindliche Feuerstelle weitergebildet hat, gelangte wegen ihrer praktischen Beschaffenheit in die stehenden, stabilen Sennhütten zurück und löste ihren Vorgänger und Vorlage, den langen Kesselhaken oder die Kesselhakenkette, ab.

In Siebenbürgen gestalten sich auch die Kessel mannigfaltig. Hier können drei Hauptformen ermittelt werden. (S. Abb. 23. A, B, C). Die Form A ist die verbreitetste, sie wird »Tiefebenentypus« (Debreziner Typus vgl. Karte II., Zeichen No. 1.) genannt. Dieser Typus hat auch eine zweihenkelige Variante (Abb. 13.), die unter den Namen Sathmarer Kessel oder Frauenbacher Kessel (*Nagybányai üst*) bekannt ist. Die erste Variante kommt in verschiedenen Größen vor, ist also sowohl zum Speisekochen als auch zum Ziegerkochen brauchbar, doch die zweite Variante ist nur in großem Format zum Ziegerkochen bekannt. Der Kesseltypus 2. (vgl. Abb. 23. B; Karte II unter Zeichen 2) hat eine beinahe Halbkugelform und wird überall zum Speisekochen benützt. Dies ist eine sehr alte Form in Siebenbürgen, aber auch in Europa. Seit der Jahrhundertwende wird er aus Gußeisen, früher wurde er, wie alle Hirtenkessel, aus Kupfer gefertigt, den Tiefebenentypus ausgenommen, von dem auch schon im letzten Jahrhundert aus Stahlblech verfertigte Exemplare vorzufinden sind.

Die auf Abb. 23. C repräsentierte Kesselform kommt auch in zwei Größen vor: in kleinerem Format zum Speisekochen und in einem größeren zum Ziegerkochen: sein Material ist bis zu den neuesten Zeiten Kupfer, innen mit Zinn angelautet. Die auf Abb. 23. D, E, F, H und I gezeigten Formen sind die Varianten dieses Typus (s. ihre Verbreitung auf Karte II). Dieser Kesseltypus kam aus dem Mittelmeerraum in die Hirtenkultur Siebenbürgens; übrigens erfreut sich auch dieser Typus einer recht großen Verbreitung in Europa und ist auch sehr alt, seine aus Ton verfertigten Varianten kommen auch im ungarischen archäologischen Material aus dem 9—12. Jahrhundert vor.

Der Gebrauch von Öfen ist in Siebenbürgen in erster Linie im Wiesenboden (Mezőség) vorhanden, wo zwei ihrer Varianten bekannt sind *a*) eine über der Erde und *b*) eine in die Erde gegrabene Ausführung (vgl. mit Abb. 13. und 27.). Die Öfen sind auch immer das Zubehör von wandernden Sennhütten. Den Eisendreifuß neben den wandernden Sennhütten begann man erst nach dem ersten Weltkrieg zu benutzen (Abb. 22.).

Das Zubehör der Siebenbürgischen Hirtenfeuerstellen ist noch der Kesselring, d. h. der aus Ruten verfertigte und mit Lindenbast umwickelte Ring, der unter den vom Feuer heruntergenommenen Kessel gestellt wird, damit er mit der Speise nicht umkippt (Abb. 26. C, Karte II. 5.) und das Brett, worauf die rumänischen Hirten den Maismehlbrei schütten, mit Zwirn zerteilen und von dort aufessen (Abb. 26. B.). Bei den rumänischen Bauern ersetzte der Maismehlbrei das Brot.

IRODALOM

- ARTAMONOV, M.
1962 Istorija Khazar. Leningrad.
- BÁTKY Zsigmond
1906 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Bp.
1934 Táplálkozás. Magyarság Néprajza. I, 37—124. Bp.
1934 Építkezés. Magyarság Néprajza. I, 124—245. Bp.
- CHELCEA, I.
1966 Păstoritul în nord-estul regiunii Jasi. Museul Satului Anuar. I, 91—116. București.
- CONEA, I.
1940 Clopotiva, un sat din Hațeg. I—II. București.
- CRĂNICEANU, Gh.
1895 Igiena țăranului român. București.
- CZIRBUSZ Géza
19 Bisztravölgyi építkezés, rumén típus és viselet. Déli-Kárpátok I, 3—4.
- DAMÉ, F.
1910 Incercare de terminologie poporană română. București.
- DOMOKOS Pál Péter
1941 A moldvai magyarság. Kolozsvár.
- DUNÁRE N. és munkatársai
1963 Arta populara în Valea Jiului. București.
1964 A román juhtartás, illetve pásztorkodás hagyományos típusai. Ethn. LXXV, 247—272.
- ECSEDI István
1913 Nomád pásztorenhelyek a Hortobágy pusztán. NÉ XIV, 192—218.
1914 A Hortobágy puszta és élete. Debrecen.
- FÖLDES László
1956 A Ditróból Budajenőre települt székelyek állattartása eljövételükig. NK I, 170—210.
- 1957 A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. NK III, 149—156.
- 1961 Esztana und Esztenagenossenschaft bei den Szeklern. VHO. 280—329. Bp.
- 1963 Az állattartás és pásztorelet magyar néprajzi szakirodalma. Index Ethn. VIII.
- GUNDA Béla
1932 A tapló és a páklya. NÉ XXVI, 111—112.
1935 Magyarországi primitív főző-sütő eljárások és néprajzi kapcsolataik. NÉ XXVII, 19—29.
1935 Régi tűzhelyek és konyhaműveletek a békési Sárrét déli részén. MNy. VII, 15—29, 95—101. Szeged.
1936 A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhelyek kultúrmorfológiai jelentőségére. Ethn. XLVII, 183—210.
1956 Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen.
- 1961 A társadalmi szervezet, kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása. MTA Nyelv. és I. Oszt. XVII, 247—268.
- 1962 Die Raumaufteilung der ungarischen Bauernstube, ihre Gesellschaftliche und kulturische Bedeutung. Deutsche JHb. F. Volksk. VIII. Teil. II, 368—391.
- 1961 Zusammenhänge zwischen Hofanlage und Viehzucht in Siebenbürgen. VHO I, 243—282. Bp.
- 1966 Ethnographica Carpathica. Bp.
- GYÖFFY István
1910 A nagykún tanya. NÉ XI, 129—148.

- 1915 Dél-Bihar falvai és építkezése. I. NÉ XVI, 104—129.
- 1916 Dél-Bihar falvai és építkezése II. NÉ XVII, 99—114.
- 1928 A szilaj pásztorok. Karcag.
- 1927 Das Bauwesen der Hirten in Ungarischen Tiefland. Bp.
- 1937 Nomád település és szilaj pásztorkodás a székelyeknél. Ethn. XLVIII, 471—472.
- 1943 Állattartás. Magyarság Néprajza II, 2 83—147. Bp.
- GYÖRKE Lajos
1895 A fogaras megyei oláhok építkezése és lakásviszonyai. Erdélyi Múzeum, XII. 129—134. Kolozsvár.
- HADZIMIHAI, A.
1957 Szarakacsánj. I—II. Athen
- HERMAN Ottó
1914 A magyar pásztorok nyelvkincse. Bp.
- HERSENI, Tr.
1941 Probleme de sociologie pastorale. București.
- JONESCU, Gr.
1957 Architectura populara romina. București.
- KNEIZSA István
1934 A tót és lengyel költözködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. Ethn. XLV, 62—73.
- 1955 A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. 1—2. Bp.
- Kós Károly
1947 A kalotaszegi kosarazó juhászat. Miscellanea Ethnographica. I, 1—28.
- K. KOVÁCS László
1945 Tejvarázslás a Borsavölgyében. Ethn. LVI, 52—59.
- 1947 Adatok a bálványosváraljai fejlődés juhászathoz. Ethn. LVIII, 45—55. 291—210.
- 1961 Beiträge zur Frage der Esztena-Genossenschaften (Melkgenossenschaften) in der Siebenbürger Heide. VHO I, 329—362.
- 1961 a Tietoja Mezöségín lammaspalliskunta- eli eszténalaitoksesta. in. Kalevala Seura Vuosikirja No. 41. 293—320. Helsinki.
- 1962 A borsavölgyi juhászat (Disszertáció. Kéziratban a MTA Könyvtárában) I—II. Kötet. Bp.
- 1963 Prerabotkata na ovčeto mljako u transilvanskite madzari v Rum-nija. Izvestija. Szofia.
- 1968 Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn. VHO II. Bp.
- KARUTZ, R.
1926 Die Völker Europas. Stuttgart
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1965 A keleti palócok pásztorkodása, Debrecen
- LÁSZLÓ Gyula
1967 Hunor és Magyar nyomában, Bp.
- LUCHSINGER, Chr.
1905 Das Molkereigerät in Romanischen Alpendialekten der Schwiez. Zürich.
- LÜKÖ Gábor
1936 A moldvai csángók. Bp.
- MÁRKOS András
1958 Homoródalmási szállások. Ethn. LVIX, 347—447.
- MÉRI ISTVÁN
1964 Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. (Régészeti Füzetek, Ser. II. 12.) Bp.
- MOLDOVÁN Gergely
1897 Alsóféhérvármegye román népe. Nagyenyed
- 1910 A magyarországi románok. Bp.
- MORARIU, T.
1937 Vieața pastorală in Munții Rodnei. București.
- 1942 Păstoritul in Alpi și Carpați. București.
- NAGY CZIROK László
1959 Pásztorélet a Kiskúnságon. Bp.
- 1964 Budár tüzek mellett. Bp.
- PACALA Viktor
1909 A resinári parasztudvar és havasi gazdálkodás. NÉ X, 102—118.
- 1915 Monografia comunei Rasinariu. Sibiu.
- PAPAHAGI, T.
1928, 1930, 1934 Images d'ethnographie roumaine. I—III. București.
- PETRESCU, P. — STAHL, P.
1956 Architectura populara din regiunea Suceava. Arch. R. P. R. No. 8. 29—34.
- PODOLÁK J.
1960 Tradičné spôsoby Zimovania dobytku na Horehoni. Slov. Narodpis VIII.
- 1961 Poznatky z výskumu Karpatského pastierstva v Rumunsku. Slov. Narodpis IX, 119—137.
- 1966 Poloniské Hospodárstvo Huculov v ukrajnských Karpatoch. Slov. Narodpis XIV, 193—292.
- POPP M. N.
1942 Păstoritul in câmpie. Luc. Inst. d. Geogr. Univ. Cluj. VII. 301—310.
- POPOV, A. A.
1942 Nganasany. I. Materialnaja kultura. Moskva.

- RÄNK, G.
1955 Vanha Viro. Helsinki.
- ROSKA Márton
1943 Román juhászat a máramaros-megyeyi Budesku Máren. Közlemények az Erd. Múz. Érem és Régiségt. III. 113—120. Kolozsvár.
- Cs. SEBESTYÉN Károly
1904 A háromszéki Szentföld székelyháza. NÉ VI, 1—6.
1909 A gyimesi csángóház. NÉ X, 190—200.
1926 Tűzhely a magyar parasztház előtt. NÉ XVIII, 20—24.
1930 A székelyház eredetéhez. NÉ XXII, 54—56.
1944 Krassó-Szörény vármegye parasztháza. Kolozsvár.
- SIRELIUS, U. T.
1921 Suomen kansanomaista kulttuuria I—II. Helsinki.
- Slovenská Vlastivedá* I—II.
1943 Bratislava.
- SIMONJENKO, I.
1961 Almenwirtschaftliche Schafzucht der ukrainischen Bevölkerung in den Waldkarpaten im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. VHO I, 364—388.
- SOLYMOS Ede
1965 Dunai halászat. Bp.
- SÖDERBÄCK, P.
1940 Ragöborna. Stockholm.
- STAHL, H. H.
1939 Nerej, une village d'une région archaïque. I—II. București.
- ŠTIKA, J.
1967 Ohniště v Karpatských salašnických kolibách. Český Lid LIV, 267—284.
- SZABADFALVI József
1968 Migáció és makkoltatás az Alföld keleti peremvidékén. MésH. X, 55—84.
- SZABÓ T. Attila
1968 Az esztrena és a sztronga ~ esztrenga a XVI—XIX. századi erdélyi oklevelekben. MésH. X, 153—159.
- SEBENI Géza
1962 A csiki juhászat. Ethn. LXXII, 54—89.
- SZILÁDY Zoltán
1905 Néprajzi forgácsok Nagyenyedről. A kaliba. NÉ VI, 111—112.
1909 Erdély régi tűzhelyei. NÉ X, 1—20, 207.
- SZTRIPSZKY Hiador és BILÁK Izidor
1915 Dolha és vidékének néprajza. NÉ XVI, 129—148; XVII, 141—158.
- TÁLASI István
1936 A Kiskunság népi állattartása. Bp.
- TAMÁS Lajos
1942 A magyar eredetű rumén kölcsönzavak művelődéstörténeti értékelése. Kolozsvár.
1944 A rumén nyelv magyar kölcsönzavainak művelődéstörténeti jelentősége. A M. Tört. tud. int. évk. Bp.
1966 Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Bp.
- TEUTSCH, I. — FUCHS, K.
1905 Ethnographische Mitteilungen aus dem Komitat Kronstadt und Fogaras in Siebenbürgen. MAG. XXXV, 133—153.
- VAJKAI Aurél
1941 A régi tűzhelyek, ételek, étkezés. Népünk élete. Bp.
- VAKARELSKI, Chr.
1935 Bity (Vie et moeurs). Sofia
1956—57 Die bulgarischen wandernden Hirtenhütten. Ethn. V, 1—82, VI. 1—40.
1965 Ethnografia Bulgarii. Wrocław.
- VILKUNA, K.
1945 Brödet och bakningens historia i Finland. Folk-Liv, IX, 17—56.
1964 Das Kauharz, ein uraltes Genussmittel. In: Lapponica. Studia Ethnographica Upsaliensia, XXI. Uppsala.
- VLADUTIU, J.
1961 Almenwirtschaftliche Viehhaltung und Transhumance im Brangebiet (Südkarpaten, Rumänien). VHO. I, 196—241. Bp.
- VUIA, R.
1926 Tara Hațegului si regiunea Pădurenilor. Cluj.
1929 Așezările, casa și portul țăranului român din Ardeal și Banat. Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918—1919. I—II. București.
1960 Așezările și casa țăranului român din Moldovei. București.
1960a A román település és lakóház kutatás legújabb eredményei. MésH. I—II, 35—66.
- WEISS, R.
1959 Häuser und Landschaften der Schweiz. Erlenbach-Zürich und Stuttgart.

A MAGYAR ÁLLATTENYÉSZTÉS TIPOLOGIAI ÉS
TERMINOLÓGIAI PROBLÉMÁIHOZ

A pásztorkodás különböző megnyilvánulási formáinak a tipologizálása Európa-szerte elsősorban a migrációs jelenségek alapján történt, és folyik még napjainkban is. A különböző típusok különválasztásához általában a következő kritériumokat veszik tekintetbe: a legelő távolsága az állandó szállástól, a falutól; a legelő elhelyezkedése; a vándorlás évi időszaka és ritmusa; a hajtás módja; illetőleg, hogy a változó szállásokra az állattenyésztőket, a pásztorokat követik-e családjaik? E kritériumok alapján különböztetnek meg *nomadizmust*, *transhumancet* és *Almwirtschaftot* (*Alpwirtschaftot*).¹

A magyar pásztorkodás tipologizálása alapvetően más szempontok szerint történt.² E rendszerezés eszmei megalkotása HERMAN Ottó, kidolgozása pedig GYÖRFFY István munkája. HERMAN Ottó a magyar pásztorkodás nyelvkincsének közreadásakor, 1914-ben, a szilaj pásztorkodásról a következőket írja: „Innen kezdődik azután a pásztorság, amelynek a nevét a közelmúltig is *szilaj* jelzővel illették. Ezek a pásztorok őrizték a *szilaj jószágot*, amely jelző inkább az állatokra, mint a tulajdonságra vonatkozott, mert azt jelentette, hogy a pásztor és a jószág éven át nem látott fedelet, hajlékot; nem került tető alá, hanem kiállotta a szabadban az idő minden viszontagságát s így istenigazában kőkeményre edződött.”³ *Félszilaj* gulyának azt a szarvasmarhacsoportot nevezi, amely nyáron a legelőn él, télen pedig tető alá, illetőleg istállóba kerül. A *kezes* pedig az istállózott, szelíd jószág.⁴ A *szilaj*, *rideg* és a *szelíd* (*kezes*) elnevezések részben már

¹ Itt csak a legújabb és legfontosabb irodalomra hivatkozom: KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, 1967, 87–98; BOESCH, 1961; JACOBET, 1961, 57–125; HORNBERGER, 1959; DUNĂRE, 1964; VUIA, 1964; VULCĂNESCU, 1964, DOBROWOLSKI, 1961, BEREZOWSKI, 1958.

² Egyedül FÖLDES László próbálkozott azzal, hogy az építmények mellett a legeltetés és a migráció tekintetbe vételével állapítsa meg a Kárpát-medence juhászatának típusait — FÖLDES László, 1957.

³ HERMAN Ottó, 1914, 9–10.

⁴ HERMAN Ottó, 1914, 160, 317, 333, 402, 510.

korábban is ismeretesek voltak,⁵ de ezek HERMAN Ottó koncepciójában nemcsak állattenyésztési típusokat jelölnek, hanem fejlődési fokozatokat, kezdetlegesebb, majd mind fejlettebb tenyésztési formákat is képviselnek. A magyar pásztorkodásban megnyilatkozó különbözőségeket, a biológus evolucionista szemlélete alapján, fejlődési rendszerbe állította. A szilaj, félszilaj és kezes állattenyésztés kategóriái az ő munkássága nyomán váltak a néprajz és a társtudományok alapvető szakkifejezéseivé, a magyar állattenyésztés tipológiájává. A pásztorkodás ama kutatói, akik még nem ismerhették elméletét, e tipológiai rendszerhez nem alkalmazkodtak. Itt elsősorban ECSEDI István és MADARASSY László munkásságára hivatkozhatok.⁶

HERMAN Ottó elméletét GYÖRFFY István karolta fel, s 1910-től 1943-ig, posztumusz tanulmánykötetéig megjelent publikációinak egész sorában alakította, fejlesztette tovább. Nála még fokozottabban megkövül a három egymásra rétegzett kategória: a takarmányozás és istállózás nélküli *szilaj*, vagy más néven *rideg*; a már csak nyáron legeltetett és télen istállón takarmányozott *félszilaj*; valamint a jobbra istállóban tartott és év közben is takarmányozott, vonó- illetőleg tejhasznáért tenyésztett *kezes*, vagy *istállós* tartás.⁷ Tanulmányai és egyetemi katedrán hirdetett álláspontja alapvetően meghatározta tudományágunkban, a társadalomtudományokban, és általában a köztudatban is a magyar népi állattenyésztés tipologizálását és a vele kapcsolatos elnevezéseket, a terminológiát. A HERMAN — GYÖRFFY-féle teória általánosan elfogadottá vált,⁸ bár több részletkérdésben nagy a nézeteltérés. Itt csak két jelenségre utalok: A Dunántúl pásztorkodásával foglalkozók ridegtartásnak azt a legeltetési és tenyésztési rendszert tekintik, amelyet az Alföldön félszilajnak mondunk.⁹ A kiskunsági, illetőleg a hortobágyi pásztorkodás feltárása terén, az 1930-as évek végétől TÁLASI István és BALOGH István — a tipológia fenntartása mellett — a fogalmi jegyek esetében bizonyos korrekciókat tesznek. Elsősorban a levéltári adatok, valamint a recens hagyományok alapján megállapítják, hogy a szilajon tenyésztett állatokat bizonyos esetekben némi takarmánnyal is

⁵ NAGYVÁTI János 1791-ben megjelent munkájában a ménesek tartásának három típusát különböztette meg: *szilaj v. tatár ménes, nyári v. félszilaj ménes*, s a harmadik a *hazai v. közönséges ménes* — NAGYVÁTI János, 1791, II. 355.

⁶ ECSEDI István, 1914.; MADARASSY László, 1912, 9—10.

⁷ GYÖRFFY István, 1927, 9—10; 1928, 31; 1941, 86—87, 113; 1943, 56, 164—165, 222.

⁸ Itt is csak a legfontosabb munkákat sorolom fel: BÁTKY Zsigmond, 1932, 1; TÁLASI István, 1936, 5, 42, 120; VAJKAI Aurél, 1959a, 45; K. KOVÁCS László, 1948, 1; NAGY CZIROK László, 1959, 47; BALOGH István, 1958, 537; 1961, 466—469.

⁹ TÁLASI István, 1939, 9, 15, 18, 24—25; VAJKAI Aurél, 1959a, 45; 1959b, 37, 44; TIMAFFY László, 1941, 221—226.

ellátták, illetőleg természetes enyhelyeken kívül egyszerűbb építményekkel is védték.¹⁰

A magyar extenzív (külterjes, szilaj, rideg) állattenyésztés értelmezése és rendszerező feltárása — bár igen sok idevonatkozó adat gyűlt össze az elmúlt évtizedek során — még előttünk álló feladat. Úgy tűnik, hogy revízió alá kell vennünk a HERMAN—GYÖRFFY-féle elmélet egészét, s igen vitatott az extenzív pásztorkodás történeti kialakulása, de megszűnésének az okai és körülményei is alapos elemzésre szorulnak. Ez alkalommal csupán a két legalapvetőbb szakkifejezés, a *szilaj* és a *rideg* szavak eredeti, népnyelvi jelentését, jelentéstartalmának történeti alakulását kívánjuk vizsgálni, mivel az előbbieken vázolt HERMAN—GYÖRFFY-féle fogalmi jegyekkel való felruházás előtt teljesen más volt a jelentésük. A terminológiai vizsgálat igen jó alapot nyújt idevonatkozó további kutatásainkhoz, a magyar pásztorkodás extenzív jelenségeinek alaposabb megértéséhez.

A *szilaj* szó jelentései között *A magyar nyelv értelmező szótára* — valószínűleg fontossági sorrendben — a következőket tartja számon: 1. Cselekvésben, mozgásban gyors, féktelenségig lendületes, indulatos, korlátolt, határt nem ismerő. 2. Ember közelségét v. igát, korlátozottságot nem tűrő, vadul viselkedő, ficáncoló (háziállat). 3. Gyorsan, nagy erővel mozgó (átvitt értelemben). 4. A tájnyelvben gyors. 5. A népnyelvben, elavulóban: Télen-nyáron legelőn, szabad ég alatt tartott (állat v. állatok csoportja). Gulya, jóság, konda, ménes. Olyan ma már nem engedélyezett m., amelyben a kancák és a mének szabadon együtt éltek a legelőn és a karámban. Ilyen állatokkal, ill. tenyésztésükkel kapcsolatos: rideg (6) pásztorok, pásztorkodás).¹¹ CZUCZOR és FOGARASI szótára a következő jelentéseket tartja nyilván: Szilajok azok a barmok, „melyek igát, féket, korlátot nem tűrnek, vadak, kirúgók, pajkosak, délcegek, ellenszegülők. *Szilaj csikó, szilaj ménes, szilaj tinó, szilaj ökör, szilaj bika.*” Átvitt értelemben szilaj a „hasonló erkölcsű” ember is. A *szilajít* jelentése elvadít, a *szilajodiké* délceg, kihágó, vad, csapongó, a *szilajságé* pedig szilaj állapot vagy tulajdonság, délcegség, vadság, féktelenség.¹²

Tanulságos közelebbről is megvizsgálni a szó jelentésének történetét, jelentéstartalmának alakulását. A szó először CALEPINUS 1585-ből származó latin—magyar szótárában fordul elő: A latin *lascitus* és a *petulans* magyar jelentése: *szilaj, buyia, faytalan; a procacissimus* pedig *Igön zilya, buyia,*

¹⁰ TÁLASI István, 1936, 164, 166; 1942, 207—208; BALOGH István, 1958, 537; 1961, 466—469.

¹¹ *ÉSz.*, 1962, 275.

¹² CZUCZOR Gergely — FOGARASI János, 1870, V, 1337.

vetelkedő; perbacchor: „Igen topzodom igen zilaiul bolondoskodom.”¹³ A korai szótárirodalom hasonló, illetőleg azonos jelentéssel tartja számon: SZENCZI MOLNÁR Albert 1645-ben megjelent lexikona: „*Petulans — Faytalan, Vásott, Czintalan; Petulántia — Vásotság, Czintalanság, Szilayság, Faytalanság.*”¹⁴ PÁRIZ PÁPAI Ferenc is pontosan ugyanezekkel a jelentésekkel tartja számon, illetőleg megemlíti még az *effrenatus*-t is, amelynek a jelentése ugyancsak zabolátlan, szilaj: „*Effrenatus amor — Zabolátlan buja szeretet; Effreno equo in medios ignes infertur — A' tanulatlan ló neki vitte a' tűznek.*”¹⁵

ERASMUS ROTTERDAMUS magyar fordításban 1598-ban megjelent könyvében a következőket olvashatjuk: „A szilaj louakhoz illik feiet razuan haiat idestoua hanni.”¹⁶ A XVII—XVIII. századi irodalomból már jónéhány adat előresorakoztatható;¹⁷ s jelentéstartalma is pontosan meghatározható: Vad, féktelen, megfékezhetetlen, ficáncoló, sőt buja és magát fitogtató jelentése is van. Ezen jelentéstartalmat egyaránt használják állatra, elsősorban lóra és szarvasmarhára, de hasonlatképpen, sőt konkrétan emberre is. Az előttünk ismert adatok egyike sem utal tartásmódra, télen-nyáron legeltetett, takarmány nélkül tartott, építményekbe soha nem kerülő állatokra, állományra, tehát külterjességre. ALVINCZI Péter 1633—34-ben megjelent könyvében a következő mondatban fordul elő: „Nem hasonlíthatnánk a mint szokták, valamely fortélyos és szilaj lóhoz.”¹⁸ Figyelemre méltó egy 1702-ből származó adat: „A tehén az ő meg-folytatásának idején igen meg-búsuló és szilajkodó állat.”¹⁹ BOD Péternél: „... a testnek szilaj engedetlenségében, bujaságában, szokta ki-adni ő-magát.”²⁰ COMENIUS 1643/73-ban megjelent kislexikonában ugyancsak a vad, illetőleg a büszkén, kényesen viselkedik jelentés domborodik ki: „A' serénnyel ékes (jeles) ló, az oktalan állatoc közt legnemesebb noha természettel vad... De néha mindazonáltal meg-vadul, (szilajul) kiváltképpen zabola nélkül lévén...” Majd hátrább: „... a' gödölyék nec, akar melly csintalan vásot és szilaj (öklelő) légyen-is, meg nincsen kecske (bac) szakálla.” Máshol azt írja, hogy az erős ember nyakravonással, gyorsan, határozottan, szilajul, vagy kényesen végzi munkáját.²¹ Kizárólagosan emberre vonatkozóan előfordul már 1617-ben is; „Nem az istent, hanem a zilajságot és testi

¹³ CALEPINUS, 1585, 184, 230, 240, 254.

¹⁴ SZENCZI MOLNÁR Albert, 1645, I, 713.

¹⁵ PÁRIZ PÁPAI Ferenc, 1762, 252, 406, 523.

¹⁶ ERASMUS ROTTERDAMUS, 1592, 17.

¹⁷ SZARVAS Gábor — SIMONYI Zsigmond, 1893, III, 245—243.

¹⁸ ALVINCZI Péter, 1633—1634, 162.

¹⁹ MISKOLCZI Gáspár, 1702, 35.

²⁰ BOD Péter, 1746, 93.

²¹ COMENIUS A., 1673, 35—36. Az első kiadás éve: 1643.

faytalanságot kedvellik.”²² 1666-ban: „Vad és zilaj lelke szelédülni, megalázkodni kezd.”²³ Ugyancsak a XVII. sz. közepétől származó adatok a bűnösen élő embert is szilajnak nevezik: „Az isten az ő gondviselésénec zaboláján tartya az emberecnec zilaj és el-vetemedett indulattyokat.”²⁴ DEBRECZENI KALOCSA János 1693-ban, Debrecenben megjelent munkájában már felfedezhető a szó rusztikus jelentése: „. . . hanem, meg-szelídítettetek, és le-vetkeztenek minden mezei szilajságot . . . a' természeti vadságot.”²⁵

A népnyelvben — elsősorban a Tiszántúlon — a *szilaj* szónak az egyik leglényegesebb jelentése a gyors, s a *szilajonnak* gyorsan. Hajdúhadházon *szilacselédnek* a gyors munkájút mondják. Bihar megyében a *szilajont* gyorsan értelemben használják. Lássunk még egy-két adatot a szó gyors jelentésű használatára: „Milyen szilajon tud írni az ifiúr!” (Kaba, Hajdú m.); „Fuss szilajon, mert igyók elverlek!” (Szabolcs m.); „Add ide a villát szilajon!” (Tiszadob, Szabolcs m.).²⁶ A Nyírségben akkor volt *szilaj* a pásztor, ha nagyon fenekére nézett a kancsónak.²⁷ Szegednek a Kiskun pusztára nyúló határában ugyancsak előfordul a *szilaj*, féktelen — emberre és állatra egyaránt használatos — jelentéssel: „Nagyon szilaj a lovam.” „Szilaj természete van a fiamnak.”²⁸

A népi állattenyésztés és pásztorkodás esetében a *szilaj* elnevezés előfordul még a következő jelentéstartalommal is: Szegeden *szilaménés* a 2—3 éves csikókból álló ménés; a *szilacsikó* a szilajménésben nevelkedő csikó, amely még betöretlen; a *szilajló*, a szilaj ménésben élő ló.²⁹ Somogy megyében a fehér, nagyszűrű szarvasmarhát mondják *szilajmarhá*nak.³⁰ Vas megyében a *szilajmarha* ugyancsak a magyar, fehér szarvasmarha. Udvarhely megyében *szilaj*nak azt a jószágot mondják, amelyiknek a szarva hátul széjjel áll. Kiskunhalason az a *szilaj csikó*, „mely sohasem volt elfogva”; ugyanitt a *szilaj ménős* az „Mely még semmire sincs nevelve”.³¹ Kecskeméten a *ridegfalka* meddőfalka jelentésű. HOITSY Pál szerint Bugacon tulajdonságot és viselkedést is jelent: „olyan szilajok voltak, hogy . . . erővel is alig lehetett őket az istállóba vinni.”³² Kiskunhalason szilaj az az állat is, amelyik nem kezes, nem dolgozó.³³ Szentés vidékén a csikós-

²² LÉPES Bálint, 1617, I, 303.

²³ MEDGYESI Pál, 1660, II, 39.

²⁴ PÓSAHÁZI János, 1669, II, 39.

²⁵ DEBRECZENI KALOCSA János, 1693, 255.

²⁶ SZINNYEI József, 1897—1901, II, 558.

²⁷ NYÁRÁDY Mihály, 1959, 189.

²⁸ BÁLINT Sándor, 1957, II, 505.

²⁹ BÁLINT Sándor, 1957, II, 505.

³⁰ NK II/1—2. 1957, 43.

³¹ HERMAN Ottó, 1914, 333, 425, 460.

³² HOITSY Pál, 1905.

³³ NAGY CZIROK László, 1965, 139.

bojtár remeklése a legszilajabb csikó betörése.³⁴ Debrecenben és Hajdúböszörményben a XVIII. sz. végén a külső legelőre járó állatok neve a *szilajménes*, a *szilajmarha*,³⁵ de a betöretlen csikót is nevezték *szilajcsikó*-nak.³⁶ A napjainkban élő pásztorok nyelvhasználatában is fellelhető a szó gyors, de főképpen fékezhetetlen, meg nem fékezett jelentésben. Nyírbátorban, amikor jelentése után érdeklődtem, a következőket mondta egy idős gulyás: „A szilaj jószág az vót, amelyik nem vót jámbor, és az kérem, az megfogta az embert és vitte, mint héja a csirkét. Nem vót kezelés alatt, ez vót a szilaj jószág. Növendékállat, amelyik még nem volt kötélén sem. Úgy mondják, jaj de szilaj.” Egy kecskeméti pásztor szerint a szilaj szót szarvasmarhára vagy lóra mondták, s az olyat jelölték vele, amelyik a „fiatal állományba tartozott, s nem volt még munkára fogva”. A Hortobágyon „a szilajmarha egy bika kivételével mind anyaállat volt, ökörnevelésre szolgált. Az apaállat állandóan velük volt. Szabadhágatás volt.” A rétközi Ibrányban (Szabolcs m.) a *szilajmarha* kifejezés alatt a következőket értették: „A szilajmarha név azt jelenti, hogy kötélén nem volt, vagyis szilajvad volt. Mindig szabadon volt, az akolban sem kötötték le.” A Bihar megyei Magyarhomorogon *szilajmarhá*nak azt a 3–4 éves állatot mondták, amelyet nehezen lehetett bekötni a járomba. Komádiban a szilaj jelzőt az a ló vagy ökör kapta, amelyik gyors, büszke és szép járású. Hasonlatképpen nőkre és férfiakra is azonos értelemben használják: „Olyan szilaj, mint a lú.”³⁷

Megállapítandó tehát, hogy a magyar nyelvben, mind a régiségekben, mind pedig a népnyelvben, de még a recens néprajzi anyagban is, a *szilaj* szó jelentései a következők: gyors, féktelen, fékezhetetlen, munkába nem fogott. A szó eredeti jelentése tulajdonságot és nem állapotot, tartásmódot, tehát nem állattenyésztési típust jelent. Ez a jelentéstartalom HERMAN Ottó munkáiban változik meg, mondhatjuk ferdül el. Az evolucionista, fejlődési rendszer nulla pontját, az enyhely- és takarmányozásnélküliséget következtette ki, és ezt jelölte a korábban más jelentéstartalmat viselő *szilaj* és *rideg* szóval. A tendenciózus jelentésváltoztatást igazolja a következő adat értelmezése: A már említett Vas megyei *szilajmarha* kifejezésről, amely fehér, magyar szarvasmarhát jelent, HERMAN a következőket írja: „A meghatározás alighanem téves, mert alkalmasint szilaj állapotban élő marhát jelent.” Máshol így

³⁴ SZABÓ Kálmán, 1942, 59.

³⁵ BALOGH István, 1943, 100.

³⁶ BALOGH István, 1965, 170.

³⁷ Sajat gyűjtés.

nyilatkozik: „Szilaj — általánosan az a gulya, amely télen-nyáron a pusztán van és sohasem jön tető alá. Már leáldozóban van.” A jelentéstani változtatást igazolni is igyekszik ilyenképpen: „Ezek a pásztorok őrizték a szilajjóságot, amely jelző inkább állapotra, mint tulajdonságra vonatkozott.”³⁸ A szilaj, szilajjóság, szilajtartás kifejezés — tehát HERMAN értelmezésében vált el eredeti jelentésétől, s ezzel megfogalmazódott a magyar néprajzi irodalom romantikus színezetű, szilajpásztorkodás fogalma. Az új jelentés öröklődött tovább a kialakuló néprajzi kutatásra, s ez a szemlélet csontosodott meg később GYÖRFFY István munkáiban.³⁹

A *rideg* szó jelentéséről *A magyar nyelv értelmező szótára* a következőket említi: 1. Melegebb emberi érzésekre képtelen, tartózkodó; 2. Visszariasztóan barátságtalan, kietlen, pusztá, sivár; 3. Élettelen, érzéstelen; 4. Minden melegebb emberi érzésből fakadó emberi kapcsolatot nélkülöző; 5. Magános, egyedülálló, egyedüli, elhagyatott; 6. Télen-nyáron szabad ég alatt, legelőn tartott állatok csoportja: *Ridegmarha*, *rideggulya*, *ridegménes*: herélt lovakból álló ménes. Az ilyen jóság pásztora a *ridegpásztor*. Jelenti még a soványan tartottat is. 7. Merev, nehezen hajlítható, nem rugalmas (a műszaki nyelvben).⁴⁰ SZINNYEI József tájjszótára még csak a következő jelentéseket tartja számon: 1. Magános, páratlan (marha, amelyet nem fogtak járomba); 2. Magánosan élő, rossz hírű (nő); 3. Nőtlen; 4. Szabad, kijáró, gulyába v. ménesbe járó, meddő, nem szaporítani való: *Ridegmarha*, *rideg ló*, *rideg jóság*, *rideg ménes*; 5. Sovány, soványan tartott, nem hízlalt; 6. „Disznó, amely nincs hízóba téve.” Továbbá említi még a következő kifejezéseket: *Ridegbetyár* — nőtlen fiatalember; *rideg disznópásztor* — „rideg disznók őrzője”; *rideg foka* — fiatal csikófalka.⁴¹ CZUCZOR — FOGARASI szótárában ismét más jelentést találunk: 1. „A társaságtól különvált, magán, magánosan élő, járó, nem nyájbeli, nem nyájas.” A *rideg legény* a nőtlen legény. 2. „Különösen nyájbeli állatokra vonatkozva, *rideg ökör*, mely nincs járom alá fogva, mely mezőn szabadon jár; *rideg juh*, mely párosodásra nem alkalmas.” A székelynél az olyan állat is rideg, amelyik nincsen hízlalás alatt. A *rideg hely* pusztá, kopár hely, amelyen semmi sem terem. A *ridegít* jelentése: magános élethez szoktat; a *rideglegény*: házasodni nem akaró; a *rideglegénység* pedig nőtlen állapotot jelent.⁴² Az 1961-ben megjelent értelmező szótár a rideg szó jelentéseit el-

³⁸ HERMAN Ottó, 1914, 9, 333, 425.

³⁹ A *szilaj* szó bizonytalan eredetű, talán a *szalad* ige *szal-*, *szil-* változatából fejlődött — Vö. BÁRCZI Géza, 1941, 290.

⁴⁰ *ÉSz*, 1961, V, 1034.

⁴¹ SZINNYEI József, 1897—1901, II, 289—290.

⁴² CZUCZOR Gergely — FOGARASI János, 1870, V, 551—552.

sősorban az irodalmi nyelvből merítette, s ez már nagyon eltávolodott a szó eredeti jelentésétől. A két utóbbi szótár sokkal jobban megőrizte az eredeti jelentést. GOMBOCZ Zoltán is azt írja, hogy a *rideg* a régiségekben és a népnyelvben nőtlen fiatalembert, magános, páratlan, meddő, nem szaporítani való marhát jelent, s a szó jelentése a francia *hagard* jelentésének fejlődésére, emlékeztet.⁴³

Vegyük sorra és vizsgáljuk meg alaposabban a szó jelentésének a történetét és alakulását. Eddigi adataink szerint 1581-ben fordul elő először: „... uadnak egieb rwdeg barmak...”.⁴⁴ Ebben az esetben kétségtelenül állatra vonatkozik. 1584-ben: „Rydegh wy kerek wasalathlan.”⁴⁵ Itt egyedülállót jelent. Az ’egyedülálló, singularis, alleinstehend’ jelentést igazolja az 1639-ből származó citátum: „Eggyes és ridegh személy, kinek sem fia sem leánya nincsen.”⁴⁶ ’Alienus’ színezete van FALUDI Ferenc 1750-ben megjelent mondatának: „El is ámitják azokat, kik a politikában ridékek, de nem a forgottakat.”⁴⁷ Valószínűleg nőtlen pásztorra vonatkozik FALUDI Ferenc versrészlete: „Lator az a nagy bak, öklelődik, szurkál, minap két rideget a vízbe ugratott.”⁴⁸ COMENIUSnál fiatal, nőtlen jelentése van: „A rideg legény nőszni akarván, megnézi, a mely eladó leányt kedvellyen.”⁴⁹ Kecskeméten 1602-ben adót vetettek a *helyös embörre*, kevesebbet a *zsillérre és redegükre*.⁵⁰ A XVII. században a család nélküli embert, valamint az olyan pásztort, aki nem volt szolgálatban, *rideg legénynek* nevezték. 1666-ban a *ridegh adó* Kecskeméten 2 tallér. TAKÁTS Sándor szerint a ridegeket ezzel akarták szolgálatra, házasságra és polgári életre szoktatni.⁵¹ Kecskemétről származó feljegyzés szerint *rideg embör* az, akinek semmije nincsen, még „jobbágsági jussal” sem rendelkezik. A tanácsjegyzőkönyvek 1649-ben és 1651-ben is említik a *ridegh legényeket*, s előírják számontartásukat. 1677-ben: „Pandur Mihály... ridegül lakott Tóth Mihálynál.”⁵² Ugyancsak Kecskeméten 1686-ban a nőtlen mezei munkásokat, részeseket, napszámosokat, akik felnőtt korukban is nőtlenek maradtak *betyároknak* vagy *ridegeknek* nevezték.⁵³ A szó jelentése itt is nőtlen, szolgálaton kívüli, s az állatokra csak a XIX. sz. elején kezdték alkalmazni.⁵⁴ Szegeden a városi

⁴³ GOMBOCZ Zoltán, 1911, 106.

⁴⁴ Magyar Nyelv, XXIII. 1937, 372.

⁴⁵ SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula, 1902—1906, 813.

⁴⁶ VERBŐCZI István, 1639, 309. Az első kiadás éve: 1565.

⁴⁷ FALUDI Ferenc, 1750, 461.

⁴⁸ FALUDI Ferenc, 1786, 911.

⁴⁹ COMENIUS, A. 1673, 116.

⁵⁰ SZABÓ Kálmán, 1965, 115.

⁵¹ TAKÁTS Sándor, 1915, 283, Magyar Nyelvőr, XXXII, 154.

⁵² HERMAN Ottó, 1914, 171—172.

⁵³ SZABÓ Kálmán, 1965, 115.

⁵⁴ SZABÓ Kálmán, 1937, 73—76; Vö. még SZABÓ Kálmán, 1963, 36.

tanács 1724-ben a következő határozatot hozta: „Vencel Horkin cipellő csináló ridegül befogadtatott a nemes városba oly conditioval, hogy ha jól fogja magát viselni, esztendő múlva purgernak is befogadtatik.” BÁLINT Sándor szótára szerint itt is nőtlen a jelentése.⁵⁵ Ugyancsak Szegeden 1727-ben a tanács a következő határozatot hozta: „Determináltatott, hogy az egész városnak lakossai, civisei, sellérjei, jövevényei és ridegjei proxime conscribáltassanak.”⁵⁶ HERMAN Ottó is azt írja, hogy a *ridegek* tűzhely nélküliek voltak, akinek se családja, se rendes szolgálata nincsen, illetőleg, aki ifjúságát szolgálatban töltötte.⁵⁷ Az 1838-ban megjelent *Magyar tájszótár* szerint Kemenesalján a *rédeg* magánosat, páratlant jelent.⁵⁸

Nemcsak a XVI–XIX. századi adatok igazolják a rideg páratlan, nőtlen, magános emberre vonatkozó jelentését, hanem a későbbiek is. Göcsejben, a századforduló idejében a nőtlen pásztort mondták *rideg pásztornak*.⁵⁹ Ugyanitt kétféle cselédet különböztetnek meg. Kommencióst, akik legtöbbször nők voltak, s így saját kosztjukon éltek, valamint *rédeg* vagy *kosztos cselédek*et, akik legtöbbször „magános legények lévén, a gazdánál kosztoltak”. Az utóbbiak közül kerültek ki a gulyások és a kocsisok.⁶⁰ Az Ormánságban a *rédeg* az olyan menyecske, akinek sem ura, sem gyermeke nincsen. A *rédeglegény* pedig az, aki idősebb korára is nőtlenül maradt.⁶¹ A *ridegélet* Szegeden ugyancsak nőtlen állapotot jelent.⁶² Kecskeméten a *rideg* és a *ridegbetyár* szavakkal az olyan szolgálókat, pásztorokat vagy gazdasági cselédekét illették, akik jobbra távoli pusztán szolgáltak, és hosszú nőtlenségre voltak kárhoztatva. Ezek ingatlan birtokkal nem rendelkeztek, bár gyakran volt 50–60 szarvasmarhájuk is.⁶³ A nőtlen jelentése ismeretes a Dunántúlon, különösen Somogyban, Göcsejben és az Őrségben: *rideg ember*, *rideg legény*.⁶⁴ A magánosan élő, rideg emberről szép kisregényt írt MÓRICZ Zsigmond *Komor ló* címmel. Életét röviden így jellemezte: „Ha a ménest szétverik s beterelgetik a Város felé, ő akkor is a pusztán marad. Nem kívánja szülőhelyét, nem akarja látni házát, benne asszonyát. Nem akarja látni feleségét. Rideg ember. Harminc esztendő óta.”⁶⁵ Hasonlóan magános, nőtlen, illetőleg férjtelen jelentés-

⁵⁵ BÁLINT Sándor, 1957, II, 366.

⁵⁶ HERMAN Ottó, 1914, 171.

⁵⁷ HERMAN Ottó, 1909, 363.

⁵⁸ TSz., 1838, 312.

⁵⁹ GÖNCZI Ferenc, 1914, 659–660.

⁶⁰ TAKÁCS Lajos, 1964, 496; Magyar Nyelvőr, XIX. 449.

⁶¹ KISS Géza—KERESZTES Kálmán, 1952, 453.

⁶² BÁLINT Sándor, 1957, II. 366.

⁶³ MADARASSY László, 1912, 20; Magyar Nyelvőr, III. 84, 222.

⁶⁴ Magyar Nyelvőr, II. 472.

⁶⁵ MÓRICZ Zsigmond, 1936, 6.

sel alkalmazza ARANY János is a *Szentivánéji álom* fordításában. Amikor Hermia nem akar hozzámenni Demetriushoz, Theseus ítéletét a következőképpen magyaráította:

*Te meg, szép Hermia, szeszélyeidet
Atyád parancsának rendeld alá,
Másképp Athene zord törvénye . . .
Halálra, vagy rideg életre szán,⁶⁶*

Az állattenyésztés esetében a meddő állatokból álló nyáját, a herélt lovak ménesét, a tenyésztésből kizárt, meddő állatokat, állatcsoportokat ugyancsak nevezik ridegnek, elsősorban a Dunántúlon és Kecskeméten.⁶⁷ Szentgálon *rideg birkának* az ürüt és a fiatal birkát nevezik,⁶⁸ amelyek — természetesen — nincsenek az anyajuhok falkájába beosztva.

A *rideg* szónak további jelentése: szabadon nevelt, munkába nem fogott, még nem jármozott, még le nem kötött. Lássunk idevonatkozóan is néhány jellemző adatot: A *rideg foka* Fejér megyében a fiatal csikók falkája.⁶⁹ A *rideg* a legelőre járó, gulyamarha elnevezése Zala, Somogy és Vas megyében, valamint a Kis- és a Nagykunságban.⁷⁰ Vas megyében és általában Dunántúlon a *rideg marha* az, „amelyet sem tenyésztésre, sem tejelésre, sem hizlalásra nem tartanak”.⁷¹ A Balaton mellékén a páratlan, illetőleg a járomba nem fogott szarvasmarhát nevezték ridegnek (‘alleinig, einzeln, sonderbar’ értelemben).⁷² Hasonló, ‘szolgálat nélküli’ jelentése előfordul még Kecskemét környékén is.⁷³ Lengyeltótin *rédeg bivalynak* mondják a még munkára nem szoktatott állatot. Ennek még nevet sem adnak.⁷⁴ Hajdúnánáson a következőket mondták el: „Az olyan marhát, amin soha életében nincs kötél, arra azt mondják, hogy rideg állat. Ezek magyar fajta marhák voltak, ezek télen akolban teleltek, nyáron kinn voltak a legelőn.” Hajdúböszörményben hasonlóan nyilatkoztak: Olyan jószág volt, amelyik egész életét kötél nélkül töltötte el.⁷⁵ Egyes területeken ‘soványat, gyéren takarmányozottat’ jelent, illetőleg olyan állatot, amelyet még nem fogtak hízóba.

⁶⁶ ARANY János összes művei. VII. Bp. 1961. 7.

⁶⁷ Magyar Nyelvőr, V. 228; HERMAN Ottó, 1914, 331, 405, 422, 559; KISS Géza—KERESZTES Kálmán, 1952, 453; Magyar Nyelvőr, IX, 284.

⁶⁸ VAJKA Aurél, 1943, 11.

⁶⁹ Magyar Nyelvőr, IX. 284.

⁷⁰ Magyar Nyelvőr, XVI. 474; XXVII. 284; XXXIII. 239; XXX. 99; NK II/1—2, 43—45.

⁷¹ Magyar Nyelvőr, V. 228; XXX. 99; SZINNYEI József, 1897—1901, II. 289—290.

⁷² TSz., 1838, 316.

⁷³ SZABÓ Kálmán, 1937, 73—76.

⁷⁴ HERMAN Ottó, 1914, 492.

⁷⁵ Saját gyűjtés.

A Székelyföldön a *rideg*, *rüdeg* sovány, hízatlan szarvasmarhát (*rideg marha*), illetőleg sertést jelent.⁷⁶ Ugyanezen jelentés előfordul Szilágy, Udvarhely, Háromszék, Csík és Marosszék megyében, valamint Nagybányán, Szege- den, Vas megyében, Bugacmonostoron és a Répce vidékén.⁷⁷ A magyar parasztkaromfit is, amelyet a „területet tart el”, és nem törődnek a takar- mányozásával, mondják *ridegbaromf*nak is.⁷⁸

A jelentéstörténeti vizsgálat itt is azt igazolja, hogy 1581-től, a *rideg* szó első előfordulásától egészen napjainkig nem télen – nyáron a szabadban legeltetett állat v. állomány az eredeti jelentése. Ez a fogalom is – hasonló- képpen mint a *szilaj* – a néprajzi szakirodalomban, de a szélesebb köztudat- ban is HERMAN Ottó és GYÖRFFY István irodalmi munkássága folytán lett ismertté és használttá. A szó négyévszázados múltja során nem külterjesen, extenzíven teleltetett és tenyésztett jelentett, hanem, ha első látszatra széles skálájú, mégis egymáshoz közel álló, egy fogalmi tartalomra vissza- vezethető jelentéssel bírt. Az eredeti jelentései, a ’nőtlen, magános, párat- lan és szabad’ egymáshoz közel álló, egymást feltételező fogalmak. A korai adatok, leginkább a XVII. századtól emberekre vonatkoznak, s csak később, főképpen a XVIII. sz. végétől kezdik az állatokra is alkalmazni. Ekkor tű- nik fel a ’gulyába járó, kötélre, járomba nem fogott, nem kielégítően takar- mányozott, tenyésztésből kiszorult, meddő, s a sovány jelentés is. A két egymástól elkülönülő jelentéstartalom tehát összekapcsolható, sőt azonos jelentéstartalomra vezethető vissza. Megállapítható továbbá, hogy emberre és állatra azonos jelentéssel használták.

A *rideg* szó eredetét a nyelvtudomány bizonytalanak tartja, hangtani problémák miatt nem fogadja el teljesen KERTÉSZ Manó még 1907-ben megfogalmazott etimológiáját sem, amely a német *ledig* szóból származ- tatja, amelynek a jelentése ’nőtlen, hajadon, egyedülálló, szabad’. A közép- felnémetben *ledec* (ragozásban *ledege*) formában is előfordul. A szóeleji *l > r* változást disszimilációval magyarázza.⁷⁹ A feltárt nyelvtörténeti, népnyelvi és néprajzi adatok jelentéstani tekintetben teljesen igazolják KERTÉSZ szófejtését. Az ónémet (altdeutsch) nyelvben *frei*, unverheiratet jelentése is van, és *lëdēc*, *lëdic*, illetőleg *lidic* formában is előfordul.⁸⁰ Ezek talán hangtanilag is közelebb állnak a magyar formához. GRIMM J. – GRIMM W. szótára is *liber*, *solutus*, *frei*, *unabhängig* jelentését is számon

⁷⁶ TSz., 1838, 316.

⁷⁷ Magyar Nyelvőr, V. 228; XIV, 572; XX. 416, 480; XXIV. 384, XXX. 99; SZINY- NYEI József, 1897–1901, II, 289–290.

⁷⁸ RADNÓTI, 1936, 42–44.

⁷⁹ KERTÉSZ Manó, 1907, 170; BÁRCZI Géza, 1941, 258.

⁸⁰ SCHADE O. 1882, 540.

tartja. A *ledig* szót a német nyelvben is használják nemcsak emberre, hanem állatra is: „*Ein Stück Vieh, ein Hund ist ledig von Kette los.*” *Ledig*nek mondják a lovas nélküli lovat, de az egyedülit is: „*ledig in Sinne von alleinig, einzig*”.⁸¹ Ugyanezen jelentéssel (*frei, los, unverheiratet, ungebunden*) tartja számon KLUGE Fr. és PINLOCHE A. etimológiai szótára is.⁸² A német szó jelentéstartalma és nyelvi használata lényegében megfelel a magyar *rideg* széleskörű használatának. KERTÉSZ abban tévedett, hogy mindenképpen csak azt akarta igazolni, hogy a német nyelvben állatokra is alkalmazzák. Nem vette tekintetbe a magyar nyelvtörténeti és népnyelvi adatokat, amelyek közel állnak az eredeti német jelentésekhez. Elmondhatjuk tehát, hogy a szó etimológiája sem igazolja a *rideg* szó ’külterjesen tenyésztett’ jelentését.

A szilaj és a *rideg* kifejezés az írásos forrásokban a XVI. sz. végén jelenik meg. Ez az időpont egybe esik a magyar írásbeliség fellendülésével. Korábban, elsősorban az Árpád-korban a még munkára nem fogott állatokat, amelyek nem a haszonállatok csoportjában legeltek, *indomitus* és *silvestris* elnevezéssel különböztették meg. A *szilaj* és az *indomitus* jelentésének azonoságára 1867-ben már BUDENZ József is felfigyelt.⁸³ A nagyobb Gellért-legenda megemlíti Ajtony nagy gazdagságát és hatalmát. A javak felsorakoztatását a lovakkal kezdi, ilyenképpen: „*Equorum etiam indomitorum multitudinem habeat innumirabilem . . .*”⁸⁴ 1199-ben Joachim nemes végrendeletében a következőket olvashatjuk: „*Dedit et Agazonem nomine Kyley cum 30 equibus indomitis ex quibus 4 poledros.*”⁸⁵ A latin írásbeliség *indomitus* (*equus indomitus*) a nem ház körül tenyésztett, még munkára nem fogott értelmezését VÁCZY Péter és BELÉNYESY Márta is elfogadja.⁸⁶ Ezt váltotta fel a magyar írásbeliségben a *szilaj*, *rideg*, s talán a *heverő* és a *meddő*.

A magyar állattenyésztés tipológiájának többi elnevezése már közel sem hagyományos. A *félshilaj* és a *kezes* a különböző szótárakban nem szerepelnek. Ezek a szakkifejezések valószínűleg az elmélet megteremtőjének az elnevezései. A *félshilaj gulyát* és *félshilaj ménest* HERMAN Ottó csak saját gyűjtéséből idézi, azt is csak Kecskemétről, illetőleg Bugacról. Az általa teljes egészében feldolgozott nyelvészeti, népnyelvi irodalomból egyetlen előfordulását sem említi. A *kezes* kifejezés — szótára szerint — előfordul

⁸¹ GRIMM, J.—GRIMM, W., 1885, 497—504.

⁸² KLUGE, Fr., 1957, 429; PINLOCHE, A., 1922, 324—325.

⁸³ BUDENZ József, Nyelvtudományi Közlemények, VI. 1867, 424.

⁸⁴ SZENTPÉTERY Imre, 1938, II. 489.

⁸⁵ HERMAN Ottó, 1909, 124—125.

⁸⁶ VÁCZY Péter, 1958, 312; BELÉNYESY Márta, 1961, 25—26.

néhány helyen,⁸⁷ viszont egyik sem tartásmódot jelöl, kizárólag csak tulajdonságra, állapotra vonatkozik, hasonlóképpen mint a *rideg* és a *szilaj*.

A jelentéssel nem rendelkező kifejezések új fogalom jelölésére való kiválasztása szerencsés. Ez alkotójának pontosan meghatározott jelentéstartalmát képes viselni. Nem tarthatjuk viszont szerencsésnek a népnyelvben is széles körben ismert, több évszázados multú, hagyományos jelentéssel rendelkező kifejezés átvételét, felhasználását, jelentésének megváltoztatását. Ez igen sok tévedésre adhat alkalmat. Jól példázza ezt a *rideg* és a *szilaj* alkalmazása, amelyek a XVI. századtól meghatározott jelentéstartalommal rendelkeztek, s külterjes, extenzív értelmű használatuk azzal a kockázattal jár, hogy az új tartalomnak a XVI–XIX. századi adatokra, illetőleg a népnyelvre való visszavetítése, téves következtetések levonását eredményezi. A régi oklevelekben és írásokban a *rideg barom*, *szilaj ménés*, *rideg pásztor* stb. kifejezéseket tévesen értelmezhetjük. Mindezeknek a meggondolásoknak az alapján javaslom: vagy a közkeletű, pontos jelentéstartalommal bíró idegen *extenzív*, vagy ennek magyarított változatát, a *külterjes* szót fogadjuk el. Igen sajnálatos, hogy eddigi — már elfogadott és szép hangulatú — szakkifejezéseinket nem használhatjuk az extenzivitás kifejezésére.

⁸⁷ HERMAN Ottó, 1914, 160, 317, 411, 510.

TYPOLOGISCHE UND TERMINOLOGISCHE PROBLEME DER UNGARISCHEN VIEHZUCHT

Die Typologisierung der verschiedenen Erscheinungsformen der Viehzucht geschieht überall in Europa auf Grund der Migrationserscheinungen. Zur Absonderung der verschiedenen Typen wird die Ansiedlung und die Entfernung der Weide, die Richtung des Wanderns und dessen jährlicher Rhythmus in Betracht gezogen sowie, ob den Viehbesitzern, den Hirten, während ihrer Wanderung ihre Familienmitglieder folgen. Auf Grund dieser Kriterien werden drei Typen unterschieden: Nomadismus, Transhumanz und Alm- oder Alpwirtschaft.

Die Typologisierung der ungarischen Viehzucht ist nach grundlegend verschiedenen Gesichtspunkten erfolgt. Der theoretische Schöpfer dieser Systematisierung war O. Herman, ihre Ausarbeitung ist mit I. Györfys Namen verknüpft.

Die ungarische Viehzucht wird in folgende drei Kategorien geteilt: 1. *Szilaj*-Viehzucht, mit anderem Namen *rideg*-Viehzucht. In diese Kategorie gehört jene Form der Viehzucht, in der das Vieh im Winter nicht in Ställen untergebracht und für seine Ernährung nicht gesorgt wird. Das Vieh verbringt das ganze Jahr auf verschiedenen Weiden. 2. *Félszilaj*-Viehzucht (*Halbszilaj*). Die Art solcher Viehzucht, in der die verschiedenen Herden vom Frühling bis zum Herbst draußen weiden, während dieser Zeit nicht in die Siedlung zurückkehren, aber den Winter schon im Dorf, in Ställen verbringen und auch für ihre Fütterung gesorgt wird. 3. *Istállós*-[Stall]-Viehzucht: In dieser Kategorie wird das Vieh das ganze Jahr hindurch in Ställen gehalten und gefüttert.

Diese Typologie — die sich zwar in Teilfragen im Laufe der Zeiten geändert hat — wird in der ungarischen Ethnographie anerkannt. Der Begründer der Typologie, O. Herman (1835–1914), war ursprünglich Biologe, und seine Theorie trägt die evolutionistische Anschauungsform der Naturwissenschaft seiner Zeit an sich. Die sog. *szilaj*-Viehzucht ist eine ganz unterwickelte Form der Viehzucht, die der natürlichen Lebensweise der wildlebenden Tiere nicht fernsteht. Das ist der absolute Nullpunkt der evolutionistischen Entwicklungstheorie. Die zwei anderen Typen vertreten entwickeltere und noch entwickeltere Formen.

Der Begriff der *szilaj*-Viehzucht in der ungarischen Volksviehzucht bedarf, dem Verfasser nach, einer Revision. Die neuesten Forschungen ziehen nämlich das Vorhandensein von Viehzucht ohne jeglichen einfachen Bauten und ohne jegliche Fütterung in Zweifel. Diesmal unterzieht er die Terminologie bzw. die Bedeutung der Wörter *szilaj* und *rideg* samt ihrer Entwicklung, einer Untersuchung.

Die Wörter *rideg* und *szilaj* sind in der ungarischen Sprache, genauer: Literatur, seit den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts bekannt. Das Wort *szilaj* bedeutet 1585 '*lascitus, petulans: lustern, später aber wild, herumzappelnd, rasch, ungezügelt, uneingebrochen, nicht in Arbeit eingestellt*.' Neben den sprachgeschichtlichen Daten decken die Volkssprache- und neue Ethnologieforschungen denselben Bedeutungsgehalt. *Rideg* bedeutet seit 1581 '*singularis: alleinstehend, unverheiratet, frei, lose zur Weiterzucht unbrauchbar*.' Beide Wörter werden sowohl in den sprachgeschichtlichen Quellen wie in der Volkssprache gleichzeitig auf Menschen wie auch auf Tiere bezogen. Die Menge der angeführten Belege beweist, daß diese Wörter sie, bevor zum typologischen System der ungarischen Viehzucht entlehnt wurden, bestimmte unzweideutige

Bedeutungen enthielten. Ursprünglich, in den Urkunden sowie in der Volkssprache werden nicht extensiv gezüchtete Tiere, das extensive Halten von Tieren mit den Wörtern *szilaj* und *rideg* bezeichnet. Die ungarische Schriftlichkeit begann im 16. Jahrhundert einerseits mit der Reformation, anderseits mit der Verbreitung des Buchdrucks einen Aufschwung zu nehmen. Früher war in Ungarn Latein die literarische und Verwaltungssprache. Seit dem 12. Jahrhundert wurden die Tiere, die nicht gemolken und nicht ins Joch gespannt, sondern allein der Fortpflanzung halber gehalten wurden, *indomitus*, *silvestris* (z. B. *equus indomitus*) genannt. Die Bedeutung von *indomitus* ist 'nicht gezähmt, unbändig, zänkisch', die von *silvestris* 'im Wald, wild lebend.' Diese Ausdrücke des mittelalterlichen Lateins wurden seit dem 16. Jahrhundert durch die Wörter *szilaj* und *rideg* ersetzt.

IRODALOM

- ALVINCZI Péter
1633—1634 Postilla azaz ... prédikációk, az úrnapi szent evangéliumok szerint. Kassa.
- BELÉNYESY Márta
1956 Az állattartás a XIV. században Magyarországon. NÉ XXXVIII. 23—59.
- BALOGH István
1943 A hortobágyi pásztorkodás történeti múltja. NÉ XXXV. 97—112.
1958 Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII—XIX. században, Ethn. LXIX. 537—566.
1961 Formen der extensiven Viehhaltung auf den Puszten von Debrecen. In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. 465—503. Bp.
1965 Lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században. Ethn. LXXXVI. 161—186.
- BÁLINT Sándor
1957 Szegedi szótár. I—II. Bp.
- BÁRCZI Géza
1941 Magyar szöfőjtő szótár. Bp.
- BÁTKY Zsigmond
1932 A magyar istálló (ól) eredetéhez. Népünk és Nyelvünk, IV, 1—6.
- BEREZOWSKI, St.
1959 Problemy geograficzne pasterstwa wędrownego. In: ANTONIEWICZ, Włodzimierz (szerk), Pasterstwo Tatr polskich i Podhala. I. 77—146. Wrocław—Kraków—Warszawa.
- BOD Péter
1746 Szent Írás értelmére vezérlő lexicon. Győr.
- BOESCH, H.
1961 Nomadismus, Transhumanz und Alpwirtschaft. Die Alpen, XXVII. 202—207.
- CALEPINUS
1585 Latin—magyar szótára, 1585-ből. Szerk. MELICH János. Bp.
- COMENIUS, A.
1673 Janua linguae reserata aurea, in hung linguam translata per Stephanum Beniamin SZILÁGYI. Kolozsvár.
- CZUCZOR Gergely—FOGARASI János
1862—1874 A magyar nyelv szótára. I—VI. Pest.
- DEBRECZENI KALOCSA János
1693 Isten ajándékával való kereskedés. Debrecen.
- DOBROWOLSKI, K.
1961 Die Haupttypen der Hirtenwanderungen in den Nordkarpaten vom 14. bis zum 20. Jahrhundert. In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. 113—146. Bp.
- DUNÁRE, N.
1964 A juhtartás, illetve a pásztorkodás hagyományos típusai a románoknál. Ethn. LXXXV. 247—272.
- ECSEDI István
1914 A Hortobágy pusztája és élete. Debrecen.
- ERASMUS ROTTERDAMUS
1592 Az erkölcsnek tisztességes volta. Szeben.
- ÉSZ.
1959—1962 A magyar nyelv értelmező szótára. I—VII. Bp.
- FALUDI Ferenc
1750 Udvari ember. Nagyszombat—Pozsony.
1786 Költeményes maradványi. Győr.
- FÖLDES László
1957 A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. NK II. 1—2. sz. 149—156.

- GOMBÓCZ Zoltán
1911 Képzettársulás és jelentésváltozás. Magyar Nyelv, VII. 97—108.
- GÖNCZI Ferenc
1914 Göcsej. Kaposvár.
- GRIMM, J. — GRIMM, W.
1885 Deutsches Wörterbuch. Bd. VI. Leipzig.
- GYÖRFFY István
1927 Das Bauwesen der Hirten im ungarischen Tiefland. Bp.—Debrecen.
1928 A szilaj pásztorok. Karcag.
1941 Gazdálkodás. In: A magyarság néprajza. II³ 5—225. Bp.
1943 Magyar falu, magyar ház. Bp.
- HERMAN Ottó
1909 A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok. Bp.
1914 A magyar pásztorok nyelvkinése. Bp.
- HOITSY Pál
1905 Pásztorok Bugacon. Vasárnapi Újság, LII.
- HORNBERGER, Th.
1959 Die kulturgeographische Bedeutung der Wanderschäfer in Süddeutschland. Remagen/Rhein.
- JACOBÉIT, W.
1961 Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin.
- KERTÉSZ Manó
1907: Rideg. Magyar Nyelvőr, XXXVI 169—170.
- KISS Géza—KERESZTES Kálmán
1952 Ormánysági szótár. Bp.
- KLUGE, Fr.
1957 Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin.
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, Br.
1967 Próba klasyfikacji typów pasterstwa karpackiego. Etnografia Polska, XI, 87—98. Wrocław—Warszawa—Kraków.
- K. KOVÁCS László
1948 A magyar állattartás kutatása. Klny. a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. Bp.
- LÉPES Bálint
1617 Pokoltól rettentő tükör. Prága.
- MADARASSY László
1912 Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Bp.
- MEDGYESI Pál
1660 Magyarok hatodik jajja. Sárospatak.
- MISKOLCZI Gáspár
1702 Egy jeles vadkert. Lőcse.
- MÓRICZ Zsigmond
1936 Komor ló. Bp.
- NAGY CZIROK László
1959 Pásztorélet a Kiskunságon. Bp.
1965 A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságban. NK X. 1—2. sz. 131—289.
- NAGYVÁTI János
1791 A' szorgalmatos mezei-gazda. I—II. Pest.
- NYÁRÁDY Mihály
1959 Fajtaváltozás a kéki juhtenyésztésben. NK IV. 1—2. sz. 163—202.
- PÁRIZ PÁPAI Ferenc
1762 Dictionarium latino-hungaricum. Tyrnava.
- PINLOCHE, A.
1922 Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Paris.
- PÓSAHÁZI János
1669 Igazság istápjá. Sárospatak.
- SCHADE, O.
1882 Altdeutsches Wörterbuch. Bd. I. Halle.
- SZABÓ István
1963 Prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle, V. 1—49, 301—337.
- SZABÓ Kálmán
1937 A rideg és betyár szó jelentése Kecskemét múltjában. Népünk és Nyelvünk, IX. 73—76.
1942 Kecskemét pásztorélete. I. Juhász. NÉ XXXIV. 1—61.
1965 A kecskeméti állattenyésztés szókinése és szóhasználati példái. NK X. 1—2. sz. 45—130.
- SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula
1902—1906 Magyar oklevélszótár. Bp.
- SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond
1890—1893 Magyar nyelvtörténeti szótár. I—III. Bp.
- SZENCZI MOLNÁR Albert
1645 Lexicon latino-graeco-ungaricum. Norinberga.
- SZENTPÉTERY Imre
1937—1938 Scriptores rerum Hungaricum. I—II. Bp.
- SZINNYEI József
1897—1901 Magyar tájszótár. Bp.
- TAKÁCS Lajos
1964 Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegeken. Ethn. LXXV. 489—522.
- TAKÁTS Sándor
1915 Rajzok a török világból. Bp.
- TÁLASI István
1936 A Kiskunság népi állattartása. Bp.

- 1939 A bakonyi pásztorkodás. Ethn. L. 9—39.
- 1942 Változás-vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. NÉ XXXIV. 203—220.
- TIMAFFY László
- 1941 Szilajpásztorkodás a Szigetközben. Földgömb, XII. 221—226.
- TSz.
- 1838 Magyar tájszótár. Buda.
- VAJKAI Aurél
- 1943 A szentgáli juhászat. Bp.
- 1959a Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Bp.
- 1959b A Bakony néprajza. Bp.
- VÁCZY Péter
- 1958 A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok, 92, 265—345.
- VERBŐCZI István
- 1639 Magyar decretum. Ford. VERES Balázs. Debrecen.
- VUIA, R.
- 1964 Tipuri de păstorit la romîni (sec. XIX. — începutul sec. XX). București.
- VULCĂNESCU, R.
- 1964 Cartografierea etnografică a trans-humanței în Oltenia de vest. Revista de Etnografia și Folclor, IX. 17—31. București.

TALÁLTMÁNYOK A PARASZTI GAZDASÁGBAN

Okos a te bicskád, sípot gyárt eleven ágból,
 furulyát bodzafából, nyári hegedűt a nádból,
 tanulok tőled, te ezermester, ó, mennyi szakmát,
 bábosok vagyunk, kötelet verünk, kötjük a kaskát,
 bárdal szólunk a fának, árral cipőnek, lókantárnak,
 foltot a lukas kannára kezeink zengőn kalapálnak,
 ne sírjon, anyám ne sírjon, faragok neki játszva
 szilből fakanalat: aranylibalábat fazekába,
 e rongyos Pannóniában kertészek mi vagyunk, tudod-e?

(Nagy László: *Rege a tűzről és jácintról*)

A termelőszövetkezetek megszervezése előtt a magyar paraszti gazdaságok zöme, a kertészkedőket, a gyümölcs-, szőlő- és zöldségtermelőket nem számítva, hagyományosan gazdálkodott. A hagyományos termelési tapasztalatok és technika némelykor több évszázados múltra tekintett vissza. Egyes nemzedékek javarészt apáról fiúra örökítették tovább. A gazdaságok inkább önellátók, mintsem piacra termelők voltak, üzemvitelük általában véve külterjes maradt. Nem ismerték jól a piac követelményeit, annak törvényeit, piacra való termelésük ösztönös volt, a racionális, okszerű gazdálkodás fogalmával kevésbé voltak tisztában. Egy-egy jó üzleti lehetőség megteremtése gyakran pillanatnyi fölismerésen alapult. Gondolkodásukba mélyen beleivódott a hagyományszerűség. Ennek a gondolkodásnak vagyunk tanúi ma is, amikor halljuk, hogy idősebb parasztemberek sajnálják a kombájn elhullajtotta kalászt, vagy csóválják a fejüket a szokottnál magasabb tarló láttán. Az aggodalomnak tápot ad a gépek kezelőinek felületes munkája vagy hozzánemértése, de ugyanakkor az is nyilvánvaló a sajnálkozók előtt, hogy a gép munkája ma már nélkülözhetetlen.

A hiányok sorolásával nem tagadjuk azt a hatalmas változást, ami a múlt század dereka óta az egész magyar mezőgazdaságot, s így a paraszti gazdálkodást is előrelendítette a kapitalizálódás útján. Ez a folyamat olyan komplex, hogy összetevőit itt még csak jellemezni sincs módunk. Számunkra nyilvánvaló, hogy a sok-sok változás (új növény- és állatfajták, a szakismeret növekedése, a szántóterület kiterjedése, a piaci lehetőségek meg-nagyobbodása, stb) ellenére, a paraszti gazdálkodás egészében véve hagyományos maradt.¹

A minimális közgazdasági ismerettel rendelkező parasztlakos óriási munkabefektetéssel, szorgalommal és leleménnyel, a személyi igények leszorításával mégis gyarapították a gazdaságok egy részét. A korszerű gazdasági

¹ A klasszikus kapitalizmus parasztgazdaságainak problémáit, fejlődését legutóbb BALOGH István foglalta össze (1965, 349—428, vö. különösen a 375—428. oldalakat.)

műveltség hiányát a „természetes észjárás”, a „józan paraszti ész” hivatott pótolni. Sajnos azonban jobbára elveszett, kihasználatlan maradt a hallatlan nagy akarás, ami az elmúlt évszázad parasztságát jellemezte. Terjedelmes tanulmányokat igényel a polgárosodó, föltörekvő parasztság életrajzának megírása. Jelen dolgozatomban egyik keskeny szeletét mutatom be ennek a kérdésnek. Értékekre figyelek. Azokra a parasztemberekre, akik találmányaikkal igyekeztek leküzdeni a hagyományos gazdálkodás visszahúzó erőit.

MIKSZÁTH Kálmán *Különös házasság* című regényében epizódszereplő Vidonka Józsi, ügyes szlovák parasztasztalos. Dőry báró parancsára furfangos szerkezetet barkácsol, amivel a mélyen alvó, fogoly Buttler gróf szobájába csempészik Dőry Mária ágyát. Vidonka Józsi bizonyára nem tudta, hogy találmánya segítségével milyen áldatlan pereskedés indul, emberek élete életfogytig megkeseredik. Nem értette az urak dolgát, s alázatos jobbágyként engedte, hogy technikai tehetségét földesura alantas célokra használja. A bonyolult emelőszerkezet MIKSZÁTH fantáziájában született, de Vidonka alakja bizonyára nem a semmiből pattant elő, élő másaival, nem eggyel találkozhatott az író.

Hány és hány elkallódott tehetség, mennyi érték ment veszendőbe! Gondoljunk az ezermester székely alakjára, aki valóságos típusná nőtt a köztudatban: szegény ember létére maga megépíti a házát meg a csűrét, megfaragja a szekeret, megcsinálja az asztalt és a bölcst, életre kel a kezében a holt fa. Ilyen kiemelkedően neves székely ezermester volt a reformkorban a marosvásárhelyi zenélő kút (mását lásd a Margit-szigeten) alkotója, Bodor Péter, akinek nem volt alkalmja igazán kamatoztatni tehetségét, s védül bankócsinálásra adta fejét. Vagy az ágyúöntő Gábor Áron, a szabadságharc hősi halottja.

A néprajzi gyűjtő ismeri a „konstruktor” parasztember vagy falusi iparos alakját. Ha nem nagy számmal, de nem is ritkán találkozni lehet falun olyan idős emberekkel, akik hosszú évtizedeken át szántottak-vetettek, s közben felszerelték gazdaságukat elmés szerkezetekkel, egyszerű gépezetekkel, alkalmaztak néhány saját találmányú, praktikus megoldású eszközt. Megmutatják az érdeklődőknek a műhelyeket, ahol a laikus szemerengeteg értéktelen ócskaságot lát, de a gazda kezében minden eldobott gépalkatrész, furcsa fadarab megtalálja helyét, funkcióját. Ilyenkor óhatatlan gondolunk arra, hogy milyen jó mérnök, tervező vagy akár iparos lett volna ebből az emberből, ha tanult volna. Ő és a hozzá hasonlók szűk körben éltek le életüket, tehetségük partikuláris ügyességgé soványodott. Óriási emelkedésnek számított, ha az ügyes legényből uradalmi gépészkovács válhatott.

A dolgozat írója ebben az írásában nem szándékozik egyetemesen tárgyalni a paraszti feltalálókat és találmányaikat, csupán kérdésfeltevésre vállalkozhat, felhívhatja a figyelmet, hiszen a téma igen sok részletvizsgálatra ad alkalmat. Múzeumok, gyűjtemények, monografikus tárgygyűjtések arról tanúskodnak, hogy nincs két egyforma tárgy. Nem a táji típusok különbségére gondolunk, hanem az egy vidékről, egy községből származó tárgyegyüttesekre és sorozatokra.² A hagyományos paraszti életben tömegesen használt tárgyak formája szükségszerűen megfelel bizonyos hosszabb-rövidebb idő, gyakran évszázadok alatt kialakult normának, és együttesen típust alkotnak. A norma eltér egyedi különbségeket, amelyek még nem lépik túl az illető típus kereteit (*variánsok*). Egyes tárgyak tulajdonságai azonban eltérnek a típus legfontosabb kritériumaitól. Ezek rendszerint társtalanok, elterjedésük lokális, partikuláris, néhány példánynál több sosem készül belőlük (*invariánsok*). Egy mezőgazdasági eszköz például lehetséges, hogy csak azért különbözik társaitól, mert használója balkezes, de lehet az ízlés, vagy a praktikusságra törekvés, különböző érzelmi, esztétikai követelmény az eltérés oka.³ A paraszti leleményesség tárgyi megnyilvánulásai az anyagi kultúra számos területén találkozhatunk. Jelen esetben az egyedi tárgyak, elsősorban a gépezetek és a gépekhez fűződő újítások, kísérletek, közelebbről a paraszti gazdálkodás ide kapcsolódó problémái foglalkoztatnak bennünket.⁴ A szemtermelésnek a magyar parasztságnál több mint egy évezredes múltja van. Újítások a hagyományos struktúrában nem annyira itt, mint az újabb, kevésbé tradicionális növények termesztésénél hatoltak be: a kapásoknál, vagy a zöldségtermelésnél, a kertkultúráknál.⁵ A kapás növények tanulmányozása közben találtam dol-

² FÉL Edit—HOFER Tamás, 1961a, 487—573, különösen a 497—531. oldalak az átányi kapák „társadalmáról.” — VAJKA Aurél (1959) könyvében is találunk kevésbé alapos, de hasonló tárgybemutatókat.

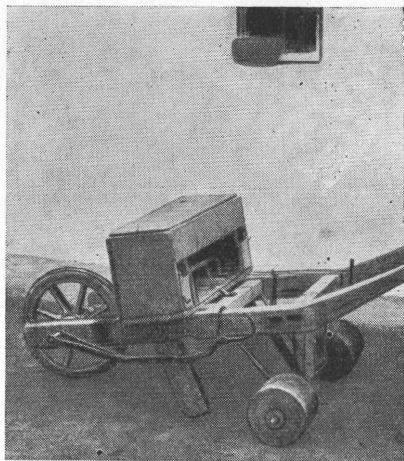
³ FÉL Edit—HOFER Tamás, 1961a, 494—495; Uő, 1961b, 17—26.

⁴ A paraszti találmányokat és kísérleteket ezidáig alig észlelte a magyar néprajztudomány. Egyes eseteket gyűjtés közben azonban többen is feljegyeztek: Cs. SEBESTYÉN Károly (1908, 28) *csirkeitató* rajzát közli Háromszék megyéből, mely úgy tetszik, egyszerű, egyéni ötlet eredménye. — FÁBIÁNNÉ BICZÓ Ilona (1913, 277—279) káposztavágó gépezet leírását és rajzát közli Kiskunhalasról. Az egyszerű gép helyi ezermester találmánya, néhány darab készült belőle. — Hasonlóan lokális találmány lehet a FÉL Edit által felfedezett „krumplisütő” (1938, 82—83), mely másodlagosan felhasznált cserépedényből készült sütőalkalmatosság. — BALASSA Iván monográfiája (1960, 334—335) paraszti készítésű kukoricamorzsoló gépről tud. — FÉL Edit és HOFER Tamás átányi gyűjtésük alkalmából több egyedi, találmány számba menő eszközre bukkantak: kereken járó henger, törkölyhúzó kapacs, kovács véka (1961b, 24). — MOLNÁR Mária egy faddi, több nemzedéken át fő foglalkozásuk mellett speciális famunkával foglalkozó családról adott számot (1965, 329—336).

⁵ A gyulai primőrkertészek melegágyának ládája eltér az országosan szokásos méretől. A gyulai méret több okból praktikus, s mivel csapolás helyett szeggel van összeállítva, anyagmegtakarítást is jelent (KÓSA László, 1967, 506).

gozatom anyagára, s úgy vélem, a bemutatás, jellemzés ösztönző lehet a kutatás kiterjedésére.

1965-ben Tiszafüreden több házilag fabrikált kukorica-vetőalkalmatos-
ságra bukkantam. A kukorica szórva vetése az Alföld középső részein a szá-
zadforduló táján tűnt el.⁶ Helyi emlékezés szerint Tiszafüreden is ebben az
időben szűnt meg. Elhagyása után sorhúzó nyomába kapával vetették a

1. Mohácsi Miklós kukoricavetőgépe.
Tiszafüred.

kukoricát. A század első évtizedében a helyi legmódosabb paraszti gazda-
ságokban megjelent az első ekekapa és az első búzavetőgép, mely — feles-
leges csöveit betömöködve — kuko-
ricavetésre is alkalmas volt. A ki-
sebb gazdaságokban az első világ-
háború után a kukorica eke után
vetése jött szokásba. Minden harma-
dik barázdába vetették a magot,
vagy a barázda fenekére *pergették*,
vagy sarokkal a szántás oldalába lép-
tek és lábuk nyomába dobták a sze-
met. Voltak olyan gazdák, akik lát-
ták, hogy a gépi vetés előnyös, mivel
azonban nem tudtak vetőgépet vásá-
rolni, maguk konstruáltak, a maguk
esze után indulva.

Mohácsi Miklós kerékgyártó mester vetőgépe 1905 körül készült (1. kép).
Apja csinálta, aki szintén kerékgyártó volt, de mesterségük mellett mind-
ketten gazdálkodtak is. Az apa az egyik közeli uradalomban látott először
az akkor még ritkaságszámba menő kukoricavetőgépet. Otthona műhelyé-
ben nekilátott, hogy ő is csináljon. Szerzett két használatból kivont vetőgép
csövet az uradalomból, azt erősítette egy saját készítésű taligára. A csövek-
nek szabályos *vetőládát* gyártott, majd két hengerszerű kereket is szerelt
a csövek után, hogy az elvetett magot mindjárt lehengerelje. Egyébként
a vetőszerkezet a gyári vetőgép működését utánozta. A géppel főleg kuko-
ricát vetettek, ezenkívül herét, lucernát, burgundi répát, napraforgót,
cukorrépat, sőt babot, borsót és dinnyét is. Általában minden olyan növényt,
amit szántóföldön sorba kellett vetni. A gépet ló húzta, ember tartotta,
vetéskor nehéz súlyokat tettek rá, hogy a csövek megfelelő mélységbe süly-
yedjenek a földbe. *Jelzője* is volt, egy oldalt ráerősített „L”-alakú kar,

⁶ BALASSA Iván, 1960, 126.

mely 60 cm távolságra nyomot húzott mellette, ezen a nyomon vetették a következő két sort. Így lett párhuzamos vetés. A gépet utóbb a háztáji gazdaságokban is használták, a vetés idején kézzel-kézre járt a kölcsönző szomszédok között.

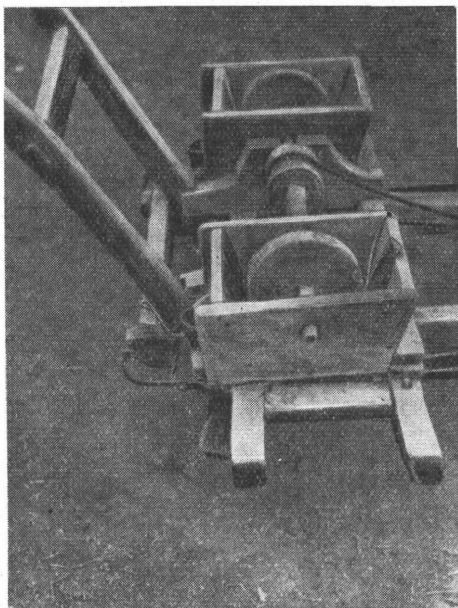
Nagy Lajos mint fiatal gazda az 1920-as években készítette vetőgépét, hasonlóan azért, mert nem tellett a jövedelméből gyári gépre. Vett az ócska-kereskedőtől kimustrált vetőgép-alkatrészeket és olyan gépet készített, mely hű mása volt a gyárinak. Azonban csöve meg tengelye kivételével fából volt, még kerekén is csak a legszükségesebb vasalásokkal, és jóval kisebb, mint a gyárakban készített társai. Mindössze két csővel vetett, igás állat húzta. Elsősorban kukoricát, aztán aprómagvakat vetettek vele. A szomszédok, akiknek nem volt vetőgépük, rendszeresen kölcsönözték ezt is. (A gépet igen romlott állapotban, nehezen megközelíthető helyen láttam, ezért fénykép nem készült róla.)

2. Véghe András vetőgépe. Tiszafüred

Véghe András vetőgépe szintén házilag készült (2. kép). Két nagy faküllős kerekén jár, ládája egy vetőcső van beszerelve. Egyenesbe tartására ekeszarv szolgál. Készítője a kereket és a csöveket ócskavas-kereskedőtől vásárolta, az ekeszarvat saját gazdasága elhasznált ekéjéről szerelte le. A gépet ma is használják, leginkább kukoricát, de más apró magvakat, még mákot, petrezselymet, retket is vetnek vele. Ha kertben dolgoznak, az egyik ember húzza a gépet, a másik tartja a szarvát, ha pedig szántóföldön folyik a vetés, egy lovat fognak elébe. A határban azonban csak homokos talajon lehet vele dolgozni, mert a könnyű kis gép kötöttebb földön alkalmatlan szerszám. A két kerék egymástól való távolsága 50 cm, a cső pontosan a tengely közepére van felszerelve. Ha kukoricát vetnek vele, akkor a bal kerék az előző sor keréknyomán megy vagy fordítva. Ha zöldségféléket, aprómagot vetnek 25 cm-es sortávolságra, akkor az új sorban az egyik kerék mindig az előző sor csőnyomán halad. Véghe András 1943-ban készítette vetőgépét, hogy ne kelljen mástól kölcsönkérni. Azelőtt

mindig kölcsöngéppel vetett, amivel elmondása szerint mindig történt valami baj, és több volt a kár, mint a haszon. Gyárban készült vetőgépet nem szándékozott venni, mert csak néhány holdon gazdálkodott, s nem tudta volna kihasználni. Beszélgetésünk közben bebizonyosodott, amit a szomszédok már előbb is mondtak, hogy Végh András olyan gazda, aki minduntalan azon töri a fejét, hogyan lehetne könnyíteni, gyorsítani a munkát.

3. Málévetőgép. Kishodos

Amikor vetőgépét megnéztem, udvarán éppen borsócséplésre átalakított szecskavágóval dolgozott a család. A vetőgépet nemcsak ő, hanem a közelebbi és távolabbi szomszédok is használják, akik tavasszal szinte egymás kezéből ki- kapva viszik kölcsönbe.

A három bemutatott parasztember nem tudott egymásról, egymás gépéről, jöllehet viszonylag nem laknak távol egymástól. Mindhármuknak kialakult kölcsönző köre volt, illetőleg van ma is, 25–30 használó egy gazdasági évben.

A tiszafüredi gépekhez hasonló gépezetre (helyi nevén *málévetőgép*) bukkan BALOGH István 1960-ban a Szatmár megyei Magosligeten. Keletkezése és használata párhuzamot mutat tiszafüredi társaival, azzal a

különbséggel, hogy jóval elterjedtebb, nemcsak egyetlen példányban készült. (Magosligeten 1960-ban a 64 önálló gazdaság közül 24-ben volt megtalálható.) A taligaalkotmány tengelyére keresztbe vetett kerékpárlánc hozza mozgásba a vetőkorongot, mely az élére szerelt kanálkákkal juttatja a magot a csőbe.⁷ Nem ismervén BALOGH István közlését, esztendőkkal később (1966) magam is megtaláltam a gépet a szatmári Csengersimán és Kishodoson. Az Erdőháton és a Szamosháton csak a 20-as években maradt el a kukorica szórva vetése, s az eke után barázdába való vetési mód váltotta föl. A málévetőgép is a 20-es években kezdett terjedni a mondott vidékek falvaiban. A tiszafüredi gépekhez hasonlóan falusi mesteremberek

⁷ BALOGH István, 1960, 219–222.

és maguk a parasztagazdák készítették egymásról másolgatva, némelyik élelmes kerékgyártó sorozatban is gyártotta. Eredetét nem sikerült kinyomoznia.⁸ (3. kép)

A tiszafüredi vetőgépek keletkezése is minden bizonnyal kapcsolatban áll a kukoricatermelés fellendülésével. Azonban egészen bizonyos, hogy az 1920-as években Szatmárban bekövetkezett vetéstechnikai változást — a fejlődés általános tendenciáján belül — a kukorica vetésterületének egyidejű megnövekedése váltotta ki. Közelebbről az, hogy a történelmi Magyarország déli nagy kukoricatermelő területei elcsatolása után az északabbra fekvő vidékek, így a szatmári síkság kukoricavetései is szükségszerűen megnagyobbodtak.⁹

A köztudat Szabolcs megyét mindenestül a burgonya hazájának tartja, jóllehet a megyén belül is vannak gyengébb és kiemelkedő burgonyatermő vidékek. Így Gáva és Rakamaz községek, illetőleg a Tisza által határolt terület, az ország egyik legjelentősebb burgonyatermő tájainak egyike. Gyűjtéseim során alaposan tanulmányoztam ennek a területnek a burgonyakultúráját. A paraszti emlékezetre támaszkodva legelőbb azt igyekeztem kifürkészni, hogy vajon mikor kezdődött ezekben a falvakban a kisbirtokon az intenzív burgonyatermelés. Az idős emberek visszatekintése sokszor megbízhatatlan, a maguk szűk körében sem észlelhetik pontosan, hogyan növekszik hosszú éveken át a vetésterület vagy a termés hozam. Viszont hitelesíthető írásos források akkor szólalnak meg, amikor Szabolcs már országos viszonylatban is jelentős burgonyatermő megye (századforduló). Minden forrást egybevéve mégis úgy tetszik, hogy a kisparaszti burgonyatermelésnek ezen a tájon 80–90 éve fontos szerepe van, s egyik alapvető összetevője a családok jövedelmének.¹⁰

A burgonya vetése, méginkább a kapálása és szedése, gépesítés nélkül aprólékos, kézzel végzett munka. Igaz, a mondott munkafolyamatok egyike sem olyan sietős, mint például az érett gabona aratása. A vetés rendszerint követi a tavaszi szemestermények elvetését, viszont a kapálás megelőzi az aratást. Ősszel a burgonya ásása kisebb talajmenti fagyok után is késhet,

⁸ BALOGH István, 1961.

⁹ GYÖRKÖS Erzsébet, 1944. — Az erdőháti és szamosháti falvakban a helyszíni gyűjtés is hasonló eredményt hozott. A paraszti adatközlők egybehangzó véleménye szerint az első világháború előtt jelentéktlenebb volt a kukoricatermés.

¹⁰ A vidék egyes községei burgonyavetésterületének az egész határ szántóterületéhez viszonyított arányát az 1924–25. évi adatfelvétel alapján ismerjük: Rakamaz, Balsa, Timár 20–24%, Gáva, Vencsellő és Tiszabercel 7–14%, Tiszanagyfalu határában 2–6% a burgonya részesedése a vetésterületből (MÁRTON Béla, 1933, 16. térkép). — Közel fél évszázad telt el azóta, s a 20-as, 30-as években, valamint 1945 után jelentősen változott a burgonyatermelés. Jelen dolgozatban nincs helyem és módom, hogy más forrásokkal bizonyítsam állításomat. Ez alkalommal sokkal inkább célra vezetőnek tartom a terepen szerzett tapasztalatok előadását.

ha szántanak vagy az őszi vetését végzik. Mégis természetes az a törekvés, hogy a kézzel végzett munkákat könnyítsék, gyorsítsák, esetleg kiiktassák a termelésből.¹¹

A paraszti emlékezetet segítségül hívva 70–80 esztendőre visszatekintve rekonstruálható a burgonyavetés módja. A szántóföldön keresztben a vetést ketten végezték. Egyikük elől haladt és kapával vágta a fészket, az egyik fészekből kiemelt földet egyetlen mozdulattal mindig a másik fészekre lökte. Közben társa a hátára vett zsákból vagy a magával cipelt kosárból egy-egy vetőburgonyát dobott az éppen nyitott fészekbe. A vetéshez 3 vagy 4 fogú, fából készült, kézzel húzott *sorozót* használtak, amivel kijelölték a sorokat. Ez a munkamód termelékenyebb volt az országszerte elterjedt módszernél, miszerint a kivágott fészekbe ugyanaz a föld kerül a beledobott burgonyára. Ez utóbbi vetési formát a legidősebbek egybehangzó véleménye szerint itt sosem gyakorolták. Más községekben, leginkább délebbre azonban látták, s lassú, ügyetlen munkaként ismerik. De a más vidékeknél eleve jobb módszert is elhagyták. Az eke után vetés kezdetei a századfordulóra nyúlnak vissza, de az első világháborúig nem jelentősek. Viszont kapával vetnek ma is mindenütt a kertekben. A kapával való vetés a szántóföldön a 20-as években kezdett elmaradni, eke után barázdába vetettek. Ez a módszer némi problémát okozott, mert ellentmondásba került a nem évszázados, de sok évtizedes szőlősféle tanácsba sűrűsödött termelési tapasztalattal: „Úgy vedd a krompéjt, hogy a harangszót meghallja!” Az ekével vetés gyors volt, de a gumó a barázda mélyére került. Ezt legelőbb sekély szántással igyekeztek elkerülni. Majd az eke szarvára *isztikét* (ösztöke) kötöztek, s azzal húztak árkot a barázda oldalába. Később kifurták az ekekormányt, abba vasat illesztettek hasonló célból, de ez sem vált be. Végül a 30-as évek elején ötletes találmány terjedt el a vidéken. Előbb a gerendelyre, majd hamarosan a kormánylemez mögé vasból kovácsolt, végén kissé kapaszerűen kiszélesedő horgot (*kiskapa* vagy *sorozó*) erősítettek. A sorozó kis árkot vágott a szántás oldalába, ebbe szórták, vagy lehajolva dugdosták a vetni való burgonyát. Amikor először hallottam erről a megoldásról, úgy véltem, egyedi esetről van szó. Nemsokára azonban láttam, hogy általános az egész vidéken. Egyes parasztgazdák szerint a *kiskapa* „feltalálása” előtt csak a nagyobb gazdák vetettek eke után burgonyát, mert csak nekik volt akkora burgonyaföldjük, hogy „érdemes volt” ekével rámenni. Állításukat, bár többek egybehangzó véleménye, nehezen lehet hitelesnek elfogadni. Egyelőre semmi egyéb nem mutatja, hogy a *kiskapa* megjelenése egybe esne a kisparaszti burgonyatermelés nagyobb

¹¹ A tágabb értelemben vett Nyírségben 1924–25-ben a 20 holdon aluli gazdaságok adták a burgonyatermés 41%-át (MÁRTON Béla, 1933, 36).

fellendülésével. Azonban mindenképpen kitetszik a visszaemlékezésekből, hogy a *kiskapa* megismerése után gyorsabban terjedt az ekével való vetés.¹²

Érdeklődtem a „feltaláló” után. Nevet mondani kevesen tudtak, annál inkább állították, hogy éppen abban a faluban találták ki, amelyikben járok. A szubjektív állítások értékelése után az a legvalószínűbb, hogy Kiss Lajos elhalt balsai kovácsmester ötlete volt az ekére szerelhető eszköz. Róla mindössze annyit tudtam meg, hogy ügyeskezdő, gazdálkodó falusi kovács volt. A *kiskapát* egészen a 60-as évekig, a szövetkezetek megszervezéséig Gáván, Vencsellőn, Balsán, Timárban, Szabolcsen és Rakamazon használták. A Rakamaz melletti Tiszanagyfaluban csak 1945 után ismerték meg, jöllehet itt is az első világháború óta szokás a burgonya eke után vetése. A vizsgált vidék másik szélén a rétközi Tiszabercelen, ahol Tiszanagyfaluhoz hasonlóan nagyban nem termelnek burgonyát, alig használták.

Csak rövid kitérőként említtem meg, hogy a vetés és a betakarítás közé eső fontos növényápolási munka a kapálás, nem adott alkalmat újításokra. Tulajdonképpen az ekekapá elterjedése megoldotta a termelékenység növelésének problémáját.¹³ Vidékünkön már az első világháborút közvetlenül megelőző években találunk parasztgazdaságokban ekekapát, azonban elterjedése még több évtizedet várat magára. A 30-as években néhány nagyobb gazda rendszeresen dolgozik vele, 1945 után pedig általános lesz a közép- és kisparaszti gazdaságokban is. A falusi ezermesterek élénken kivették a részüket az ekekapá elterjesztésében. Minden községben találtam olyan ügyeskezdő parasztembert, aki a kovácsmunka kivételével maga megcsinálta a különben drága ekekapát. A gávai Szalka András például Máriapócs környékén látta az elsőt a 30-as évek végén. Rögtön lerajzolta magának. Utóbb tizenkettőt készített otthon.

A burgonya betakarítása a korszerű nagyüzemi gazdaságoknak is a legtöbb gondot okozza, mert a gépi ásás máig sincs megnyugtatóan megoldva. Emlékezet szerint vidékünkön a legrégebb burgonyaásó technika a következő volt: kapával oldalról a bokor alá vágta és egyetlen mozdulattal

¹² Nemcsak burgonya-, hanem kukoricavetésre is használták, teljesen azonos módon. A kukoricavetés múltját kutatva kitűnt, hogy a legidősebbek még halványan emlékeznek a szórva vetésre, amit felváltott a kapával vetés épp oly módon, miként azt a burgonyánál leírtam. Az eke után való *barázdába csorgatás* párhuzamosan jelentkezett a burgonya barázdába vetésével. Mindez jól tanúsítja, hogy a különféle kapások műveléstechnikája szoros kapcsolatban áll egymással. Ez a dolgozatban nem vizsgált jelenség külön stúdiumokat kíván. Vidékünkön a bemutatott probléma a burgonya-termelés függvénye, lévén a burgonya a táj legfontosabb kereskedelmi növénye, kiviteli cikke.

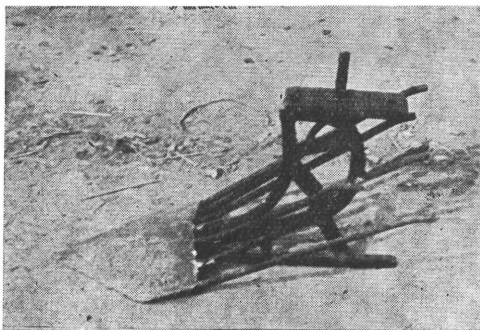
¹³ Az ekekapá megjelenése a paraszti gazdaságokban országos viszonylatban számtalan tanulságot mutat, melyek megérdemlik a külön tanulmányozást, ezért ebben a dolgozatban csak érintem a kérdést.

kifordították a fészket, majd a gumókat kézzel szedték föl. Így bármilyen egyenetlen volt a sor, a fészek egyenként történő kiásása lehetővé tette, hogy igen kevés burgonya maradjon a földben. A szedést általában asszonyok és gyermekek végezték. Minden gumóra szükség volt, sajnáltak akár egyet is otthagyni. Az ásás műveletét a kapán kívül más eszköz nem segítette. Egyetlen gávai gazda adott számot arról, hogy rossz vasvilla hegyét begörbítette és azzal túrta, gereblyézte szét a kifordított fészket. Ötlete nem talált követőre. A módosabbak közül pedig, aki tehette, napszámosokat fogadott a krumpliasáshoz, de a nagygazda-családokból is leginkább kikerültek burgonyaszedők. A bemutatott technikát különben ma is gyakorolják, a kertbe vetett burgonyát (elsősorban az újburgonyát) így ássák ki.

Minden gumó után kutattak, s így érthető, hogy nem lett egycsapásra népszerű az új módszer, a burgonya kiszántása. Rossznak tartották, legnagyobb vétkéül rótták föl, hogy elvágta a gumókat és sokat hagyott a földben, mert a szántás betemette a félig kiásott burgonyát. A kiszántást mindegyik községben a nagygazdák kezdték el a 30-as évek elején. Gáván és Vencsellőn szórványosan előbb is próbálkoztak (1922–24). A közeli györgytarlói uradalomból lesték el a módszert, ahol éppen akkor vezették be újításként. Néhány vállalkozó kedvű ember azonnal kipróbálta a maga gazdaságában is, de aztán egyelőre nem folytatta. Az ekével való szántás csak az 1950-es években vált általánossá. Többféle leleménnyel igyekeztek kiküszöbölni, hogy az eke ne temesse be a gumókat. Először kötéllel, majd láncsal kötözték körül a kormánylemezt. Így a kiszántáskor már nem fordult nagyon alá a fészek. Végül legjobbnak találták, ha egy rossz kormánylemezt ketté vágtak, és csak felét erősítették föl a kiszántó ekére. A fél kormánylemez csak félig fordította meg a földet, a gumók a szántás tetejére kerültek. Mások úgy mondták, hogy *kiskormányval szántottak*, azaz az ekekormány hegyét levágták, és úgy szántották ki a burgonyát. Tiszanagyfaluban sokan teljesen eltávolították az ekéről a kormánylemezt és a pusztá ekevassal túrták ki a burgonyát. A felsorolt ásási technikák mind sok követőkre akadtak, elterjedtek, kezdeményezőjüket, kitalálójukat azonban nem sikerült kinyomozni.

Gáván olyan középparaszt is akadt a fiatalabb nemzedékből (született 1920-ban), aki 1950-ben ekére szerelhető, forgó burgonyaásó villát vásárolt. Esete egyedülálló, mert ezzel a különben nem drága szerszámmal, de még hírével sem találkoztam a vidéken sehol másutt. Ez a gazda sok tekintetben másként gondolkodott, mint legtöbb társa. Amit kevesen tettek meg, gyakran kétszáz kilométert is utazott, hogy burgonyatermését nagyobb haszonnal eladja. Az említett burgonyaásón kívül lóvonatású sorhúzó is vásárolt, de példáját senki sem követte.

Hasonlóan egyedi jelenség az alábbi gazda kortársa, a vencesellői születésű, Gáván fiatalon elhalt Mátyás Ferenc. Paraszti származású, tanulni vágyó, nyugtalan természetű ember volt, aki bejárta Nyugat-Európát, kitanulta a kovácmesterséget és technikai oklevelet szerzett. A felfelé törekvő parasztember tipikus alakja volt, de a városba maradás helyett visszament falujába, elvette egy volt jegyző lányát és gazdálkodni kezdett. Ismerősei szerint sokat foglalkoztatta a burgonyaásás megkönnyítése, ezért különféle kísérletezések után gerendelyre szerelhető, külön erre a célra kovácsolt ekét szerkesztett, amely kitúrta a gumókat a földből. Szabadalmaztatta is, de a falubeli gazdáknak nem kellett, alig néhány darabot készített belőle.¹⁴ (4. kép)

4. Mátyás Ferenc burgonyaásó ekéje. Gáva

A bemutatott találmányok legszembetűnőbb jellemzője az, hogy elterjedésük regionális. A szatmári málévetőgép, a gáva-rakamazi burgonyatermeléshez kapcsolódó különféle találmányok néhány községben terjedtek el. Kis közösségekben, mint amilyenek ezek a szabolcsi és szatmári falvak a megismert gépeknek és újításoknak a hasznosságát mindenki elismerte és igyekeztek használni azokat. Amint láttuk, van ellenpélda is, hiszen a gávai Mátyás Ferenc burgonyatúró ekéjét nem tartották jónak, s nem is terjedt el. Igaz, ebben az esetben egy kissé költségesebb befektetésről volt szó, mint más újítások munkába állításánál, s ezt, a nevezett találmányt ismerő parasztemberek hangoztatták is, amikor ellenkezésük okát kérdeztem. A tiszafüredi kukoricavető-gépeket csak a város és a határbéli szomszédság ismerte. Nagyobb és lazább mezővárosi közösségben a személyes ismeretség nem nagy. Így nem csodálni való, hogy az egyéni konstrukciók még inkább elszigeteltek maradtak.

A paraszti találmányok a gépesített mezőgazdaság nézőpontjából anakronisztikus, elkésett jelenségek. Másként tekint rájuk az, aki a parasztgazdaságok polgárosodása, a hagyományos gazdálkodás átalakulása folyamatában szemléli azokat. A jobbágyfelszabadítás utat nyitott a szabadabb agrárfejlődésnek, ugyanakkor a száz esztendőn keresztül ismételt konzervált, feudális kötöttségektől terhes nagybirtok akadályozta, hogy a

¹⁴ NYÁRÁDY Mihálynak a rakamazi burgonyatermelésről szóló leíró dolgozata nem érinti az általam észlelt jelenségeket (1956, 97–111).

nyugat-európai értelemben korszerű parasztbirtok kialakulhasson hazánkban. Ez a felemás folyamat kárhóztatta a falusi ezermestereket arra, hogy tehetségük ne üzemekben vagy gépesített gazdaságokban kamatozzék, hanem házuk táján, szűk térségben, némelykor meddő fúrás-faragásban vesszék el. Így készültek a múlt század derekától parasztemberek és paraszti sorból kinőtt falusi iparosok kezén a bemutatott gépek, így születtek a munkát könnyítő, munkaerőt és időt megtakarító ötletek. Hasonló módon születtek évtizedekkel, századokkal előbb a hűbéri kötöttségeket lerázó mezőgazdaság forradalmában az első vetőgépek és más gépi mezőgazdasági eszközök.¹⁵ A kézi vetést felváltó vetőgépek története példázza, mennyi kísérletezés, egyéni konstrukció és találmány kellett ahhoz, hogy Nyugat-Európában kialakuljon a mai értelemben is korszerű vetőgép.¹⁶ Magyarországon a XVII. századból származik a vetőgép megjelenésének első nyoma,¹⁷ amit nálunk is kísérletek egész sora követett, amíg a nagyüzemi mezőgazdaságban végleg elterjedt a gépi vetés. Ezek a kísérletek nem annyira új gépi mechanizmusok kimódolására törekedtek, hanem elsősorban arra, hogy a külföldön bevált gépeket sikerrel alkalmazhassák itthon is.¹⁸

A gépesítés következtében a nagybirtok és a parasztgazdaságok közti szakadék folytonosan növekedett. A parasztság számára az első vetőalkalmatosságot, a „Magyar Szántóvető Műszer”-t a múlt század elejének mezőgazdasági „mindenese”, PETHE Ferenc szerkesztette, de néhány példánynál több sosem készült belőle.¹⁹ Ekkortájt a jobbágybirtok még egyáltalán nem szükségelte a vetőgépet. A falusi mesteremberek, elsősorban a kovácsok fabrikálta gépezetek csak nagybirtokon kerülhettek alkalmazásra, illetőleg ott nyílt alkalom a külföldről behozott gépeken újítani, egyszerűsíteni, alakítani. A század vége felé kezdték hivatalos fórumok és a szakajtó szorgalmazni, hogy a paraszti gazdálkodásban is megjelenjenek a vetőgépek.²⁰ S ezen a ponton elérkeztünk kiindulásunkhoz, a parasztbirtokon előbb nem a drága sorvetőgépek, hanem a különféle egyszerűbb vagy bonyolultabb vetőalkalmatosságok terjedtek el. Ekeszarvára erősített kukoricahányók, vetőcsoroszlyák, pergetők, különféle kézi vetőgépek, melyek közt gyári és ezermester konstrukciók egyaránt voltak.²¹ Így készültek az általunk ismertetett kukorica-vetőgépek és hasonló problémák készítették megoldásuk kidolgozására évtizedekkel később a nyírségi burgonyatermelőket, akik

¹⁵ BARBARITS Lajos, 1965.

¹⁶ Vö. uo. 15—56.

¹⁷ Uo. 21.

¹⁸ Uo. 57—128: az első időszakról (XVIII. sz. vége, XIX. sz. eleje).

¹⁹ Nemzeti Gazda, 1818, I, 6. — BARBARITS Lajos, (1965, 74—75) részletesen foglalkozik vele.

²⁰ Uo. 92—93, 98—100, 148—149. — VARGA Gyula, 1965, 293—294.

²¹ BALASSA Iván, 1960, 141—145. — BARBARITS Lajos, 1965, 196—200.

újításaikkal, ötleteikkel legfontosabb piaci növényük vetését, szedését könnyítették és gyorsították. A paraszti feltalálók kihasználatlan tehetsége valamelyest teret kapott, s ha nem is bontakozhatott ki teljességében, mégis segítette a föltörekvő paraszti gazdálkodást. Hozzájárult annak a jelentős eszközváltásnak a beteljesedéséhez, mely a sokszor évezredes mágikus szokásokkal hagyományba rögzített kézi vetés helyébe a racionális gépi vetést hozta.²²

²² VARGA Gyula, 1965, 341—343.

Kósa, László

ERFINDUNGEN IN DEN BAUERNWIRTSCHAFTEN

Im Zeitalter des Kapitalismus konnten sich die ungarischen Bauernwirtschaften — eine dünne wohlhabende Schicht ausgenommen — keine Maschinen leisten. Für die Bauernwirtschaften war — wegen der komplizierten und widerspruchsvollen ungarischen Agrarentwicklung — eine hochgradige herkömmliche Tradition charakteristisch. Unter den Bauern befanden sich hervorragende technische Talente, die bestrebt waren, mit verschiedenen selbsterzeugten landwirtschaftlichen Maschinen und Neuerungen die Bewirtschaftung leichter und billiger zu gestalten. Diese Erfindungen konnten vor allem bei den am wenigsten traditionellen Pflanzen (wie Mais, Kartoffel und im Krautgarten gezüchtete Gemüsearten, aber auch auf Feldern erzeugtes Grünzeug) zur Geltung kommen. Der Verfasser präsentiert einige dieser Erfindungen und Neuerungen. Die Erfindungen blieben im allgemeinen, regional, und die zeitgemäße Bewirtschaftung im Großbetrieb nahm sie nicht in Anspruch. Sie zeigen und illustrieren gut, daß vor Jahrhunderten, am Anfang der Mechanisierung der Landwirtschaft, gleichartige Erfindungen die Entwicklung förderten. Die Entstehung der Sämaschine war in Westeuropa mit ganz ähnlichen Versuchen verbunden.

IRODALOM

- BALASSA Iván
1960 A magyar kukorica. Bp.
- BALOGH István
1960 A magosligeti málévetőgép. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
1961 Egy paraszti találmány nyomában. (Rádióelőadás) A Nyíregyházi Jósza András Múzeum adatára 505. sz.
1965 A paraszti gazdálkodás és termelési technika. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Bp.
- BARBARITS Lajos
1965 A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon. Bp.
- FÁBIÁNNÉ BICZÓ Ilona
1913 Kiskunhalasi káposztavágó. NÉ
FÉL Edit
1938 Néprajzi adatok Órhalomból. NÉ
FÉL Edit—HOFER Tamás
1961a A parasztember szerszámai. Ethn.
1961b A monografikus tárgygyűjtés. Az átányi példa. NÉ
GYÖRKÖS Erzsébet
1944 A szemtermelő Tiszántúl irány-
váltóztatása és a piaci kapcsolatok. Piackutatói munkálatok V. Budapest főváros Statisztikai Közleményei 98/5.
- KÓSA László
1967 A gyulai zöldségtermelő körzet kialakulása. Agr. Tört. Sz.
- MÁRTON Béla
1933 A Nyírség mezőgazdasági élete. Debrecen.
- MOLNÁR Mária
1965 Faragó specialista műhelye Faddon. NÉ
- NYÁRÁDY Mihály
1956 A burgonya egy szabolcsi község (Rakamaz) életében. Szabolcs-Szatmári Szemle.
- Cs. SEBESTYÉN Károly
1908 Néprajzi apróságok Háromszék-megyéből. NÉ
- VAJKAI Aurél
1959 Szentgál. Bp.
- VARGA Gyula
1956 A parasztgazdaság munkaeszközei. A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk.: SZABÓ István. Bp.

AZ ABARA

EGY SZÉNATÁROLÓ ÉPÍTMÉNY A MAGYAR PARASZTOK
GAZDÁLKODÁSÁBAN

1. GYÖRFFY István 1928-ban publikált, s akkor felfedezésnek számító megállapításait a Kárpát-medence térségében egymástól földrajzilag is elkülönülő két mezőgazdasági rendszer sajátosságairól,¹ az újabb kutatások több oldalról adatolták, finomították, illetve módosították. A két mezőgazdasági rendszernek azonban ma is bőséggel vannak részleteiben meg nem világított pontjai, megválaszolatlan kérdései. Elsősorban az úgynevezett „európai”, a domb- és hegyvidéken honos csűrös gazdálkodásra gondolunk. E gazdasági rendszer magvát adó csűrről csak részlettanulmányok, a többi tároló építményről jobbra csak elszórt utalások állnak rendelkezésünkre. Egészében feldolgozatlan a magyar parasztság rét- és szénagazdálkodása is. Jelen dolgozatban ezért egy kevésbé ismert széna-, és korábban gabonátárolásra is szolgáló építmény, az *abara* Kárpát-medencei elterjedését, funkcióját, kultúrtörténeti háttérét kívánom megvilágítani.

Az abaráról nálunk elsőnek GYÖRFFY István szólt általánosító igénnyel: „... a Kárpátokban a széna szárazon tartására úgynevezett abará-t (abora) építenek. Ez négy vagy nyolc földbeásott hosszú árbócon fel- és lefelé tolható, zsindellyel fedett tető. Az árbócokon bizonyos távolságra fűrott lyukak vannak, amelyekbe cövekeket dugnak, ezeken nyugszik a fedél. Amint fogy a széna az abarából, a fedelet a szerint eresztik lejjebb.” Majd hozzáteszi: „... az abara nemcsak a magyar hegyvidék szénakezelési módja, megtaláljuk ezt a rutén, lengyel, cseh, osztrák szomszédoknál is. Valószínűleg ó-európai szénakezelési mód. Az Alföldön nem ismeretes, bár az abarához hasonló, de nem mozgatható fedelű állásfélét szénatartásra itt is használnak, főleg a keleti részeken.”² A magyarság és a szlávok paraszti kultúrájának kapcsolatait vizsgáló tanulmányában GUNDA Béla úgy véli, hogy a

¹ GYÖRFFY István, 1928, 1–46.

² GYÖRFFY István, 1942,³ II, 124. Közli egy mozgatható fedelű abara rajzát a Felső-Tisza vidékéről, s egy szilárd fedelűt a Bereg megyei Gulácsról.

beregi és szatmári magyarok az ukránoktól vették át a szénatároló abarát.³ VAJKAI Aurél megjegyzi, hogy a Kárpátalján honos abara megtalálható a Kárpátok külső lejtőin, s az Alpeselek vidékén is.⁴ Az 1950-es évek elején a négy hosszú *drugáron*, erős oszlopon mozgatható piramisforma tető *abora* vagy *zabora* néven a Tiszaháton, s a Palágyságon még majd mindegyik udvarban ott áll.⁵ SZABÓ Mátyás kiemeli, hogy ezt a célszerű építményt PETHE Ferenc a múlt században meg akarta honosítani az Alföldön, de ismeretei szerint az uradalmak és egyes nagyobb parasztgazdaságok kivételével, sehol sem honosodott meg. Lábjegyzetben említi, hogy az abara néhány évtizede kezd feltűnni a Közép-Tisza mentén, s Záhony-Vásárosnamény környékén maga is több faluban megfigyelte.⁶ Hozzátehetjük, hogy NAGYVÁTHY János 1791-ben szintén javasolta a „négy fenyő-szálak közt állított fedél” alkalmazását, s megjegyezte, hogy „Svétziában”, „Cárnioliában”, „Russiában” „minden Mezei-Gazdának van ilyen Színje, a melyben minden Búzáját, Szénáját azonnal bele-hányja . . .”⁷ IKVAI Nándor az abara változatainak tartja a Zempléni hegyvidék falvaiban *rakodó*, *állás*, *sopa* néven ismeretes, négy oszlopon álló rögzített fedelű építményeket. Rámutat, hogy „az abara jellegű szénatartók az Alpoktól keletre, Közép-Európán át a Baltikum vidékéig megtalálhatók.”⁸ Az abaúji Hegyközből BALASSA Iván mutat be abara típusú, mozgatható fedelű szénatárolókat, amiket ott *állványnak* neveznek.⁹ A hegyközi Kovácsvágáson *kukucska* néven ismeretes,¹⁰ Nyírbátorban pedig *kabala* néven fordul elő a mobil fedelű szénatároló.¹¹ A tárgy sporadikus előfordulásaira példa Bakonybél, ahol Máramarosban járt famunkások honosították meg az 1940-es években, s *latorcának*, illetve *supellának* nevezik.¹² A Monor-vidéki Bényen és Káván a nyereg vagy gula formájú, rögzített tetőt ismerik *czjenya* néven.¹³ Szórványosan felbukkannak abara formájú építmények az ország különböző vidékein,

³ GUNDA Béla, 1942, 217. Mozgatható fedelű abara fényképét közli a Bereg megyei Dercenről.

⁴ VAJKAI Aurél, 1943, 155.

⁵ GUNDA Béla, 1956, 114. Felhívja a figyelmet a cseh Welislaw Bibliában található képes ábrázolásra, s megjegyzi, hogy a tárgyat és az abara szót a szomszédos ukránoktól vette át a szatmári, beregi magyarság.

⁶ SZABÓ Mátyás, 1957, 64. és 88.

⁷ NAGYVÁTHY János, 1791, I, 330–331.

⁸ IKVAI Nándor, 1967, 170.

⁹ BALASSA Iván, 1964, 163. Mozgatható fedelű szénatartó fényképét közli Füzeréről.

¹⁰ L. VARGA Gyula felvételeit a debreceni Néprajzi Intézet fénykép archívumában (a továbbiakban DENIA. F.) 243, 1293, 1294.

¹¹ Adatközlő: Angyalosi Sándor 53 éves nyírbátori lakos.

¹² VAJKAI Aurél, 1959, 77.

¹³ BORZSÁK Endre, 1936, 55.

főleg vasúti őrházak mellett.¹⁴ Itt említjük meg, hogy négy oszlopon nyugvó, szilárd fedelű szénatárolót Szilágy megyében is használnak. Az építmény neve a szilágysági románok nyelvén *szieny* (szín), a magyar falvakban *szénamagazin* (Kraszna, Szilágynagyfalu, Gyümölcséses).¹⁵ Sajnos nincs pontos képünk a négy oszlopon álló, rögzített, nyeregtetős vagy bogárhátú *szénarakodó*, *szénásszín* területi elterjedtségéről, de ismereteink szerint az Északi-Középhegységben és az Alföld keleti peremén gyakoribb, mint az ország más tájain.

Ezúttal el kell tekintenünk a különböző néven ismert, oszlopokon nyugvó, rögzített fedelű építmények vizsgálatától. Kivételt csak az abara hagyományos elterjedésének körzetében megfigyelt, nem mozgatható fedelű szénatárolókkal tehetünk. Erre késztet egyébként az a tény is, hogy az Alföld északkeleti részein igen gyakran az abara szó valamely alakváltozatával jelölik a rögzített fedelű szénatároló építményeket is. Figyelmünket tehát az *abara* szó változataival jelölt alaptípus felé fordítjuk.

2. A magyar néprajzi irodalom fentebb idézett megállapításából kiderül, hogy az abara tömegesen csak az északkeleti tájakon fordul elő a Kárpát-medencében. Ez a lényegében helyes területi meghatározás azonban további finomításra szorul. Az abara földrajzi elterjedtségének részletesebb adatolását — legalább a magyarlakta részeken — a néprajzi archívumokban lapangó feljegyzések, valamint a nyelvészeti, helytörténeti és néprajzi irodalomban található adatok térképezésével kíséreltem meg (1. kép). A térkép anyagában szerepel több saját gyűjtésű és kérdőívemre beküldött adat is.¹⁶ Az élénk tároló kép több vonatkozásban kiegészítésre, magyarázatra szorul. Először is az anyag heterogenitására kell a figyelmet felhívni. A térképen zömmel a századforduló óta feljegyzett adatok szerepelnek, de feltüntettem néhányat a múlt század második feléből is. A feljegyzések kisebb hányadából nem derül ki világosan a forma, viszont az abara elnevezés valószínűsíti, hogy a jelzett faluban használatos volt az építmény mobil változata is. A szatmári pontok egy részén ma egymás mellett található a rögzített és a mozgatható fedelű szénatároló, s mindkettőt abarának nevezik (2—3. kép). A Zempléni hegységben, mint láttuk, más elnevezések alatt ismerik a négy árbócon csúsztatható szénavédő tetőt. Itt csak a biztosan mozgatható változatokat vettem figyelembe. Az abaúj-zempléni Hegyköz

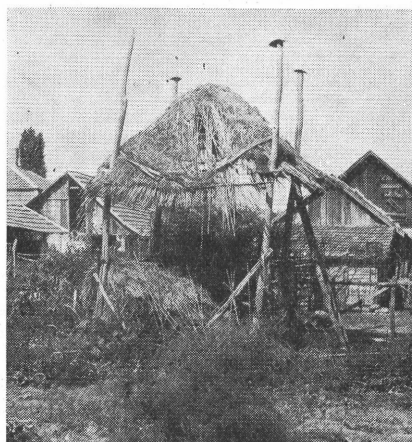
¹⁴ GUNDA Béla néhány évvel ezelőtt Vác környékén, SZABADFALVI József Szerencs mellett figyelt meg vasutas tulajdonban levő abarát. DÁM László a nógrádi Vanyarcon látott egy mobil fedelű szénatárolót.

¹⁵ MÁRKUS Mihály gyűjtése, Ethnológiai Adattár (a következőkben: EA.) 599. 1—4.; TAGÁN Galimdsán gyűjtése, EA 1829. 1.

¹⁶ Itt mondok köszönetet FARKAS József tanárnak, aki középiskolás diákjaival a helyszíni gyűjtésben segítségemre volt.

szénatárolóiról joggal tehetjük fel, hogy az itt élő parasztságnak nem esetleges, efemerikus tárgyai, s hogy itt korábban a jelenleginél intenzívebben alkalmazták.

A térképen a magyar, ukrán és román lakosságú településekről származó adatokat jelekkel különböztettem meg egymástól. A szláv és román lakosságú területről sajnos, lényegesen kevesebb térképezhető adat állt rendelkezésünkre.

2. Csúcsos fedelű mozgatható abara. Fehérgyarmat, Szabolcs-Szatmár megye, Paládi-Kovács Attila felvétele.

3. Szilárd fedelű abara. Fehérgyarmat, Szabolcs-Szatmár megye, Paládi-Kovács Attila felvétele.

kezésemre, mint a magyar lakosságú vidékekről. Helyhez köthető adataink hiányából azonban nem következik az, hogy az Északkeleti-Kárpátok szláv és román lakossága a hegység előterében élő magyarságnál kisebb mértékben alkalmazná az abarát. Éppen ellenkezőleg, sokkal intenzívebben, nagyobb számban használják ezt a praktikus építményt. Az ukrán hegyi falvakban és kaszálókön százszámra állanak az abarák.¹⁷ Ha dokumentatív pont-térkép helyett, vonalazással készülő illusztratív térképet szerkesztettünk volna, az egész kárpát-ukrán területet sűrű vonalak fednék. A kutatás számára azonban mindig hasznosabb a dokumentum térkép.

Az áttekinthetőség érdekében le kellett mondani a tárgy gyakoriságának jelzéséről. A heterogén, különböző időpontokból származó, s a gyakoriságot többnyire figyelmen kívül hagyó gyűjtések, sajnos lehetővé sem tették volna az intenzitás elvét következetesen érvényesítő térkép megszerkesztését. Adatainkból azonban kiderül, hogy századunk első felében a beregi és

¹⁷ GUNDA Béla, 1956. 114. Itt említi, hogy OLDBRACH I. cseh író Suhaj a betyár c. regényében a szegénylegények búvóhelyeként mutatja be az abarát.

szatmári síkságon a Kárpátoktól való távolság növekedésével arányosan csökkent az abarák száma. A Tisza és a Szamos balpartján lényegesen kisebb jelentősége volt, mint Beregszász és a Szernye-mocsár környékén.

Úgy tűnik, hogy az abara régebben elterjedtebb volt az Ungtól északnyugatra elterülő vidéken. Elsősorban a bojk, ritkábban a lemák dialektust beszélő ukránok falvaiban használták. Szobráncától a lengyel határig, Mezőlabore, Svidnik környékéig egészen közönséges, szelvében használt építmény volt. Ismeretes a Homonna, Varannó, Sztropkó környékén szlovákok közé ékelt ukrán kolonizációkban is. Itt-ott észak-zempléni szlovák falvakban is előfordul. Az abara klasszikus kárpáti hazájának nyugati határát bizonyára az Ondava-Tapoly folyók vonalán húzhatjuk meg. A Sárosban élő ukrán és szlovák parasztság ma már nem használja, de az emléke még élénken él közöttük. Nyugatabbra csak sporadikusan, vasutasok, erdőmunkások tulajdonában fordul elő egy-egy példány. Így például Liptóban, Árvában és a Felső-Garam mentén Telgárton.¹⁸

Romániában a Szatmár–Nagybánya vonaltól délre szintén csak sporadikusan találunk abarát. GUNDA Béla a Hargitában és Moldvában is megfigyelt néhány példányt.¹⁹ A kolozsvári szabadtéri néprajzi múzeum, mint máramarosi specialitást mutatja be az abarát. Észak és kelet felé Ukrajna és Lengyelország területén követhetjük nyomon, de előbb vizsgáljuk meg Kárpát-medencei formáit, funkcióit és elnevezéseit.

3. Az emlékezettel elérhető időben az abara elsősorban szénaraktározásra szolgált. Csépeletlen gabonát — az idősebbek emlékezete óta — nem tároltak benne. Nem csodálkozhatunk ezen, mert a gépi cséplés elterjedésével a csűrök is fokozatosan elvesztették gabonátároló szerepüket. A későbbiekben azonban látni fogjuk, hogy a XVI–XVII. században, Európa más tájaihoz hasonlóan, Magyarországon is tároltak abarában csépeletlen terményt.

Több recens adattal rendelkezünk viszont a szénatároló abara és istálló együttesére vonatkozóan. Az Ung megyei Turjamező ukránjainál GÖNYEY Sándor fényképezett istállóval egybeépített abarát (4. kép),²⁰ GUNDA Béla pedig a Latorca és a Vicsa völgyében figyelte meg, hogy az abarák alá istállót építenek. „Az ilyen típusú istállónak az északi határa a Latorca völgyében Hársfálnál van.”²¹ Az észak-zempléni ukrán abarák egy része is

¹⁸ Az abara kelet-szlovákiai elterjedtségét MARKUŠ M. szíves levélbeni közlése alapján vázoltam.

¹⁹ A Hargitában Parajd határában a Bogdán nevű havasi telepen, Moldvában a Békási szoros moldvai részén, az Erdélyi Ércegségben Topánfalva határában figyelhettem meg. GUNDA Béla szíves szóbeli közlése nyomán.

²⁰ GÖNYEY Sándor, 1939, FA F. 83041.

²¹ GUNDA Béla, 1940, 230.

állatteleltetésre szolgált egykor. Alul, szalmával kerített térben juhot vagy tehenet teleltettek a szegényebb gazdák.²² Máramarosból, Szatmárból nem ismerjük az istállós abarát. A magyaroknál általában ritka volt. Egyetlen magyar faluból, az ungi Korláthelmecről van biztos tudomásunk hasonló megoldásról, de itt a széna alatti elkerített rész inkább pelyva és törek rakározására szolgált. A tető a széna fölött éppenúgy mozgatható volt, mint a közönséges abarán.²³ Sajnos az istállós abara régebbi múltjára vonatkozóan nincsenek adataink.

Magyar falvakban az abara mindig a gazda telkén áll. Legtöbbször az udvarában, közel az istállóhoz, ritkábban a kertben, a szalmakazal szomszédságában. Kaszálón, réten a magyarok nem építenek abarát, az ukránok magashegyi kaszálóin viszont megfigyelhető ez az építmény. Felmérésem szerint az utóbbi 70–80 évben a magyar nagygazdák ritkán építettek abarát. Ezt az építményt a kisebb birtokosok sajátjának tartják, akiknek nem volt csűrjük. A századforduló előtt, miként az emlékezet tartja, sokkal több gazdának volt abarája, mint a két világháború között. Napjainkra pedig éppencsak mutatóba maradt néhány példány.

Amelyik gazdának több takarmánya termett, a finomabb szénát, lucernát, lóherét tartotta az abarában. A gyengébb réti szénát fedetlen kazalba, boglyába rakta.

Az abara alaptípusának az átlagos méreteit, számszerű adatait csak néhány hazai magyar faluból sikerült megtudnom. Alapterülete leggyakrabban 4×4 m (Tiszacsécse, Sonkád, Fehérgyarmat), vagy 3×3 m (Vásárosnamény, Vámosatya), ritkábban 3×4 m (Jánd, Porcsalma). Magassága is változó. Általában 5–6 méter, de régebben nem volt ritka a 7–8 méter magas sem. Az alapterülettől és magasságtól függően változó a befogadó képessége. Átlagosan 4–5 szekér szénát rakhatnak bele, ami 40–50 q súlyú

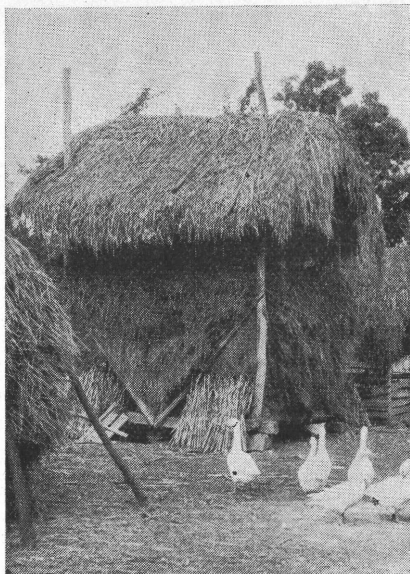
4. Istállós ukrán abara. Turjamező, Ung megye, Gönyey Sándor felvétele.

²² MARKUŠ M. szíves levélbeni közlése.

²³ MÁRKUS Mihály, 1941. EA 403. 19.

menyiség. Az újabban terjedő, rögzített fedelű, de ugyancsak abarának nevezett színek többnyire hosszúkás alapúak. A 4×6 méter, 6×8 méter alapterületű építményekbe 7–8 szekér, azaz 70–80 q súlyú szénát is be-
rakhatnak.

A mozgatható tetejű abarának a Kárpát-medencéből kizárólag 4 oszlop-
pal épült változatát ismerjük. (A rögzített tetejű abarék között viszont nem

5. Mozgatható nyeregvetős abara.
Vámosatya, Bereg megye, Paládi-
Kovács Attila felvétele.

ritka a 6 oszlopos megoldás.) A négy tartóárbóc általában vastag tölgyfa-
*talpak*ba ácsoltan áll. A talpgerendá-
kat lehetőleg kőalapra helyezik, s a
*talpak*ra keresztbe rudakat, pallókat
helyeznek, s erre a padlóra rakodnak,
hogy a víz ne árthasson a szénának.
Építenek abarát talpgerendák nélkül
is. Ilyen esetben az oszlopokat a föld-
be ássák, majd az építményt körül-
árkolják és gazt raknak a széna alá.
A tartóoszlopokat általában kifaragják
négyszögletesre (keresztmetszet: kb
 15×15 cm), s két méter magasságtól
elkezdvé 40–45 cm-es közökben át-
fúrnak. A furatokba kerülnek a *csapok*
(Sonkádön *emelőszeg*); a 40–45 cm
hosszú, 2 cm átmérőjű vasrudacsákák,
amelyek a tetőt tartják. Az utóbbi
időben többen *járomszeuget* használnak
e célra. A tartó árbócokat a Szamoshá-
ton *aboratínnak* nevezik.²⁴ Ezt a nevet

ismerjük Porcsalmáról és Vásárosnaményból is. Tiszacsécsén, Fehérgyar-
maton *aboraszár*, Tiszabecsen *drugár* a neve, Beregben viszont leginkább
ágasnak nevezik.²⁵

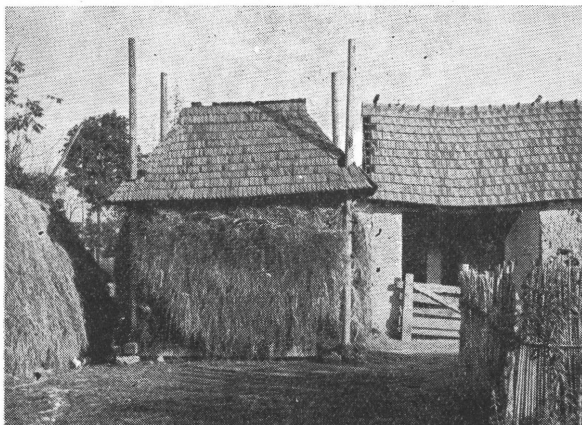
Az aboratető általában gúla alakú, ritkábban bogárhátú. A téglány alapú
forma inkább nyeregvetővel, esetleg sátoertetővel párosul.²⁶ A nyeregvetős
megoldás nemcsak téglá, hanem négyzetes alaprajzú abaráknál is előfordul
(5. kép). A piramisforma tető vázát négy, keretszerűen egymásba csapolt

²⁴ Csúry Bálint, 1935, 22.

²⁵ L. Új Magyar Tájszótár (UMTSZ) beregi adatait. Egyes szatmári falvakban is
ágas a tartóoszlopok neve (Géberjén, Magosliget). Az erdőháti csűrök tartóoszlopait
abban az esetben nevezték *ágasnak*, ha nem talpfába, hanem a földbe eresztették. (Vö.
Gilyén Nándor, 1960, 53.)

²⁶ A sátoertető formát l. Kwaśniewski, K., 1965, 115.

és szegezett lécből úgy állítják össze, hogy egyik végük a négyzetes keretre támaszkodik, másik végük pedig piramis-csúcsban fut össze. A tetőcsúcson találkozó rudakat rendszerint egy függőlegesen álló, négy oldalán kivésett, rövid dorongba csapolják össze. Az árbócok a tetőkeret sarkain belül állnak. A nyeregtetőnek két vagy három pár vékony szarufa alkotja a vázát. A szarufapárokat *kakasüllő* is szilárdítja.

6. Faszindellyel fedett magyar abara. Balázsér, Bereg megye, Tagán Galimdsán felvétele.

Amikor a tetőt feljebb akarják emelni vagy lejjebb csúsztatják, egy férfi a tartóárbócnak támasztott *lábtóra* (létra) áll, egy másik pedig a tető alatt felhalmozott szénára mászik fel, s együttes erővel igazítják helyére a tető egy-egy sarkát. A tető könnyű váza pedig elég rugalmas ahhoz, hogy ezt a műveletet két férfi az építmény mind a négy sarkán sorban elvégezze. Az abaratető leggyakoribb fedőanyaga a szalma, a felkötözött zsúp, ritkább a sás és a nád. Néhány beregi magyar községben (Makkosjánosi, Balázsér, Dercen) előfordult a faszindely is (6. kép).²⁷

A Dolha-vidéki ukránok abarája — neve itt *oborüh* — szalmával fedett. Magát a tetőt *sápkának* nevezik. Abarájuk lényegesen magasabb, mint a szatmár-beregi magyaroké. Eléri a 12–13 méter magasságot is.²⁸ A Talabor-vidékiek szintén zsúpszalmával, ritkábban *dranicának* nevezett fenyődeszkákkal fedik. Az objektum neve *obora*, a tetőé itt is *sapka*.²⁹ Az abaratető magyar nevei közül a Szamoshátról Csűry Bálint a *sisakot* közli.³⁰

²⁷ TAGÁN Galimdsán, 1940. EA 1857, F. 87410, 87449.

²⁸ SZTRIPSZKY Hiador — BILÁK Izidor, 1915, 135.

²⁹ NEMES Mihály, 1909, 226.

³⁰ CSŰRY Bálint, 1935, 22.

Gyűjtésünk során a *sisak* szó Sonkádön és Géberjénben bukkant fel. Magyar területen is nevezik a tetőt *sapka*-nak (Porcsalma, Vásárosnamény).

Az abara magyar elnevezéseire térve megállapíthatjuk, hogy bizonyos területi eltérések mutatkoznak az egyes alakváltozatok között. Eddig a nyelvészek előtt ismeretlen változat az *abar*, amelyet GUNDA és TAGÁN jegyzett fel Dercenben, Fornoson és Beregújfaluban.³¹ Az *abara* alak főleg Beregben használatos a Szernye-mocsárt környező falvakban. Használatos Korláthelmecen, Lónyán, Panyolán, Kömörön, Tiszacsécsén, Zsaryolánban és Szinyérváralján. A *zabora* változat kizárólag a Szatmári-síkságon ismeretes, s úgy tűnik, terjedőben van.³² Egyebütt az *abora* alakot jegyezték fel. Ez utóbbit tekinthetjük a leggyakoribb változatnak. A SZINNYEINél található Észak-Beregből közölt *aborha* alak³³ nem került elő sem magyar, sem ukrán pontokon. Észak-Beregben egyébként ukránoktól jegyezhetjük fel az *aborha* szót. Úgy vélem, ezt a változatot kizárhatjuk az északkeleti magyar nyelvjárás szavai közül, s eddig is feleslegesen okozott gondot a szótörténet kutatóinak.

4. Az abara Kárpát-medencei meghonosodásáról, történeti múltjáról kevés adattal rendelkezünk. A szó szénatároló értelemben való első előfordulására 1586-ból van biztos tudomásunk. Az adat a zempléni Zétényben és a beregi Szentmiklóson, illetve a szabolcsi Kisvárdán élő Telegdy-fivérek levelezésében található: „Ezektol marad hatt Abara Zena.”³⁴ A XVII. századból már több adatunk van. A makovicai uradalom 1634. évi inventáriuma Zboró, Makovica-vár és Alsó-Svidnik területéről, 1641-es összeírása pedig Gaboltóról és Zboróról jegyzi fel a gabonával és szénával telt, illetve üresen álló abarái számát. Zborón 1641-ben volt „A csűrös kertben gabona 4, árpa 2, zab 5, tatárka 1 aborával, üres abora 3.” Ugyanakkor Gaboltón „A csűrös kertben 5 abora szénával és három csűr, az egyikben zabos árpa, a harmadikban 157 kepe gabona.”³⁵ Az itt használatos aborák méretére utal az alábbi megjegyzés. Alsó-Svidnikben 1634-ben volt „A csűrös kertben 5 abora, kettő félig telve 18 szekér szénával. Ugyanott egy hosszú baromjászol. Egy további aborában 1 szekér széna.”³⁶ Egy-egy aborába tehát 9 szekér szénát raktak. Ezek az építmények nagyobbak lehettek, mint a fentebb bemutatott szatmár-beregiek, amelyekbe csak három-

³¹ GUNDA Béla, EA F. 86029—86038. TAGÁN Galimdsán, 1940. EA 1857.

³² Az adatok forrását lásd az 1. kép adattárában. A *zabora* alak ismeretes Szatmár-ceseke, Szamoskóród, Zsaryolán, Kölcse, Magosliget, Géberjén, Hermánszeg, Porcsalma, Fehérgyarmat és Gulács helységeiben.

³³ SZINNYEI József, 1893, I. 4.

³⁴ DEME László, 1956, 497.

³⁵ MAKKAI László, 1954, 111, 113—114, 124.

³⁶ MAKKAI László, 1954, 111.

négy szekér széna fér. Másrészt kisebb lehetett a XVII. századi szekér rakománya.

TAKÁTS Sándor egyik adata szerint a XVII. század elején „A batykóknak a (vlach) pásztorok atyus-zabot fizettek, amit aborával mérték.”³⁷ Egészen bizonyos, hogy ez esetben is csépeletlen zabról van szó, s az abara nem szemestermény mértékegységeként szerepel.

Mielőtt tovább lépnénk, húzzuk alá a fentiek fontosabb tanulságait: 1. Magyarországon is tároltak abarában kalászosokat, 2. Uradalmi csűrös-kertekben is fontos építmény volt, 3. A XVI–XVII. században a Felső-Tisza vidéki magyarság és a kárpát-ukránság egyaránt ismerte, 4. Az építményt a történeti források szláv lakosságú területről is *abara*, illetve *abora* néven említik.

Arra a kérdésre, hogy a XVI. századot megelőzően használták-e már az abarát a vizsgált kárpáti térségben, teljes biztonsággal nem válaszolhatunk. BELÉNYESY Márta közöl egy adatot a Szatmár megyei Vezendrőről, ahol 1436-ban Károlyi Lancz László érdekében Rezegei György ellen vizsgálatot tartottak. Utóbbi birtokán „in terra ipsorum exponencium quoddam hombram idem supra fecisset et fena defalcari fecisset.”³⁸ Eszerint magán a kaszálón emeltek tároló építményt, bizonyára széna raktározására. BELÉNYESY az építmény megnevezéséből valami szín vagy fészterforma építményre gondol, s lehetségesnek tartja, hogy éppen az abarát kell a *hombr*a megjelölés alatt értenünk. Ugyanott bizonyítja, hogy a szabadban rakódó Alföld és a csűrben gazdag Felvidék már a XIV–XV. században is élesen elvált egymástól tárolás tekintetében.³⁹ HOFFMANN Tamás az idézett *hombr*a szóról megjegyzi, hogy az *umbra* (árnyék) paleográfiailag eltérő középkori alakváltozata lehet. Nem más, mint a szláv eredetű *szín* szavunk megfelelője, amely ebben a korban is általában a kezdetleges szerkezetű gazdasági építmények jelölésére szolgált. Ebben az értelemben a *hombr*a (*abora*) értelmezése helyesnek mondható, hiszen az *abora* is ama kezdetleges építmények közé tartozik, amelyet a magyar nyelvérzék — feltehetően már a középkorban is — összefoglaló néven, *színn*ek nevezett.⁴⁰

Be kell vonni a vizsgálatba a középkor óta *Abara* néven ismert, jelenleg is meglévő Zemplén megyei helység nevét is. Első említéseit 1318-ból, majd 1326-ból ismerjük *Abra*, illetve *Abara* alakban. Ez a két alak fordul elő az 1332–37. évi pápai tizedjegyzékben is. 1453-ban és 1460-ban

³⁷ TAKÁTS Sándor, 1906, 24. Itt jegyzem meg, hogy 1683-ban a Magyar Simplicissimus is leírta a gabonaasztag és a széna védelmére szolgáló mozgatható tetőket a Felső-Tisza vidékéről. L. *Magyar Simplicissimus* Bp. 1956, 204–205, 207.

³⁸ BELÉNYESY Márta, 1956, 48.

³⁹ BELÉNYESY Márta, 1956, 48.

⁴⁰ HOFFMANN Tamás, 1959, 200.

Kysabara és *Naghabara*, 1468-ban *Abora* néven jegyzik fel.⁴¹ A Bodrogparti falu lakói 1773-ban és 1851-ben magyarok, a község nevét pedig *Abara*-nak írják.⁴² E falunak a neve bizonyára akkor is a vizsgált széna- és gabonátároló építménnyel kapcsolatos, ha a szó geneziséét a fentebb említett 'árnyék' jelentésű *umbra*, *hombra* szavakból próbáljuk magyarázni.

Mindezek alapján — azt hiszem — joggal tesszük fel, hogy a történeti Magyarország északkeleti, magyar népiségű, síksági területein már a XIII—XIV. században is ismerték a később *abara* néven állandósult tároló építményeket. A hegyi zónában viszont ekkor még aligha álltak, hiszen a hegyeket a később idézett források szerint még lakatlan őserdő borította.

5. A magyar *abara*, *abora* szót a magyar nyelvtudomány ukrán eredetűnek tartja. Etimológiai szótárában GOMBOCZ és MELICH még nem foglalt határozottan állást, de valószínűnek tartották a magyar szó ukrán eredetét.⁴³ KNEZSA István szerint jelentése miatt csak az ukrán *oborih* szóból származhat, bár hangtanilag bizonyos nehézségek adódnak. A fentebb említett észak-beregi *aborha* alakra való hivatkozással elveti a cseh, lengyel, szlovák és ukrán *obora* (karám, istálló) szóból való származás lehetőségét. Felteszi, hogy az ukrán *oborih* szónak volt egy nőnemű *oboróha* változata, amiből a magyar szó hangtanilag magyarázható lenne, de ez a nőnemű alak nem mutatható ki.⁴⁴ „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” szerkesztői az *aborát* ukrán eredetű szónak tartják, s megismétlik KNEZSA okfejtését a feltett ukrán *oboróha* változatról. A többi szláv nyelvben használt *obora* átvételét jelentéstani nehézségekre hivatkozva, a németből való származtatás lehetőségét pedig magyarázat nélkül, elvetik.⁴⁵

A fenti etimológiai fejtegetésekkel kapcsolatban az előbb bemutatott adatok alapján néhány megjegyzés kínálkozik. Elsőnek azt a kérdést kell feltenni, hogy a XIV. század elejéről ismert *Abara*, *Abra* helységnév magyarázható-e az ukránból. Az ukránság ismerte-e már ekkor az építményt, s ha ismerte, hogyan nevezte? A XIII. században lehettek-e a falu névadói ukránok, illetve létezett-e ekkor olyan szoros érintkezés, együttélés magyarok és ukránok között, amilyenről a XVI—XVII. századtól kezdve tudunk? Másodszor arra a kérdésre kellene választ találni, hogy a XVII. század elején miért említik uradalmi és egyéb feljegyzések abarának az építményt

⁴¹ CSÁNKI Dezső, 1890, I. 337.

⁴² Lexikon Locorum Regni Hungariae Populosorum Anno 1773... Bp. 1920 292. FÉNYES Elek, 1851, I. 4.

⁴³ „Eredete nincs tisztázva. Hangtani nehézségek ellenére is valószínűleg az ukrán *oborih*-ból.” Jelentésbeli nehézségek miatt elutasítják TAGÁNYI Károly és PETZ Gedeon magyarázatát, miszerint az ukrán 'kerített szénatartó', 'istálló' jelentésű *obora* szóból származna (GOMBOCZ Zoltán—MELICH János, 1914. 6.).

⁴⁴ KNEZSA István, 1955, I/1, 56—57.

⁴⁵ BENKŐ Loránd (szerk.), 1967, 90.

szláv lakosságú területről is, s miért nem a szláv nevét. Ezt a tényt csak részben magyarázhatja az, hogy az uradalmi írnokok túlnyomó többsége magyar volt.⁴⁶ Harmadszor az tűnik fel, hogy Máramarosban több helyütt, ukrán és román lakta falvakban, *obora* néven ismerik az építményt. Így például a tiszabogdányi huculok, a talaborfalvi ukránok és Hosszúmező román lakossága.⁴⁷ Lényeges, hogy az Iza és a Visó völgyének román falvaiban a mozgatható tetejű szénatároló neve: *şopru*. Negyedszer figyelmet érdemel az abara-tető neve. Láttuk, hogy ukránok is, magyarok is nevezik *sapkának*. A *sisak* terminusra csak magyaroktól van adatunk. Ezt a két szót korábban a szlávból származtatták.⁴⁸ KНИЕЗSA szerint azonban a *sapka* eredete kétes, mert a szláv megfelelőinek eredete sincs tisztázva, a *sisak* pedig a magyarból ment át a szomszédos szláv nyelvekbe.⁴⁹ 'Abara-tető' értelmű másodlagos jelentésük, nézetem szerint nem átvétel, hanem a magyarban alakult ki. Végezetül emlékeztetni kívánok a különösen Zemplénben, Ungban, Beregben használatos istállós abarákra, amelyek az érintett jelentéstani nehézségeket éppen elháríthatná a szófejtés útjából. Megemlítem, hogy az ukrán *oborih* szónak az *oborából* való származtatásáról a lengyel néprajzi irodalomban is vita folyt, de az újabb publikációk szerint a két szónak etimológiaiilag semmi köze sincs egymáshoz.⁵⁰

6. Az abara — a tárgy és a szó — Kárpát-medencei történetét hiba volna elszigetelten, időben és térben távolabbi kapcsolataitól elszakítva vizsgálni. A tárgy használatára vonatkozó első adatok Nyugat-Európa területéről származnak. *Berge* és *Barg* néven fordul elő koraközépkori német forrásokban. A VIII. századi Lex Bajuvariorum *parc* néven említi a sapkaszerű tetővel ellátott terméskertároló építményt.⁵¹ Westfáliában a kerek asztagok számára hatoszlopos, a négyszögletesek befedésére négydúcos tetőket használtak. Előbbi dúcmaradványok formájában a régészek megtalálták Westfáliában egy Warendorf melletti, VIII. századi településen. SCHEPERS felteszi, hogy a négyoszlopos tárolók fallal és szilárd tetővel való bővítés útján csúrré alakultak, s ezzel alkalmassá váltak istálló befogadására is, miként az atlanti *marshokon* (mélyföld) és a németalföldi *gesteken* az újabb

⁴⁶ MAKKAJ László, 1954, 667—673.

⁴⁷ Az adatok forrását lásd az 1. kép adattárában a megfelelő falu nevének. Sajnos a hegyvidéki adatok többsége nyelvileg nem értékelhető, mert a gyűjtők a tárgy magyar nevét közlik (*abara*). Persze előfordulhat, hogy a helyi lakosság nyelvén is *abara*, s a lejegyzés helyes volt.

⁴⁸ BÁRCZI Géza, 1941, 265, 272. BÁRCZI szerint a *sapka* szó valamely délszláv nyelvből kerülhetett a magyarba.

⁴⁹ KНИЕЗSA István, 1955, I/2, 736—737, 942.

⁵⁰ A kérdéshez l. KWAŚNIEWSKI, K., 1965, 109. A 12. és a 22. jegyzetében további irodalom található.

⁵¹ SCHIER, Br., 1966, 334; SCHEPERS, J., 1960, 27.

időig is megfigyelhették.⁵² A *Barg* vagy *Berge* olyan négy cölöpön álló gabonaasztagot jelölt az ófelnémetben, amit kúp alakú tető fedett. Ez az állványzat még ma is széles körben ismeretes Hollandiában, s a német mezőgazdasági szakkönyvek „hollandi kazal” néven mutatják be.⁵³ Németalföld középső részein a *Hoiberg* (szénaabara) ma is uralja a tanyák képét, viszont a *Kornberg* (gabonatóroló) régen eltűnt.⁵⁴ Az abarát gabonatórolásra használták a XV. századi Angliában,⁵⁵ és ugyanott szénatórolásra 1740 körül.⁵⁶ A tárgyat jelölő német szavak történetéhez nem érdektelen, hogy a svájci Graubünden kantonban a szilárd fedelű, borona falú szénás csúrt ma is *Baarge*, *Bargen*, *bargia* néven ismerik.⁵⁷ Ismerték az abarát a német népterület egyes keleti részein is.⁵⁸ A Keleti-Alpokban sporadikusan található.⁵⁹ A mozgatható fedelű abarát az észak-olaszországi Calizzano helységben (Liguria) a legújabb időkben használták.⁶⁰ Olaszország más vidékeiről, s a Mediterráneum többi országából nincs adat az előfordulására.

Új jelenség az abara Szlovénia és Nyugat-Horvátország néhány falujában. A délszláv terület túlnyomó részén azonban teljesen ismeretlen.⁶¹ A nyugati-szlávok viszont korán megismerkedhettek az abarával, amint arra a cseh Welislaw Biblia (XIV. század) képes ábrázolásából következtetni lehet.⁶² Lengyelországban korai használatát bizonyítja egy 1343-ból származó pecsét, majd 1401-ből egy peres irat. A XVI–XVII. századból több feljegyzés tanúsítja alkalmazását.⁶³ Századunkban Lengyelország nyugati és északnyugati körzeteiben, Sziléziában és a Nyugati Beszkidekben ismeretlen. Bjeloruszsiában a századforduló előtt csak uradalmakban használták.⁶⁴ Széles körben elterjedt viszont a Kárpátok külső lejtőin élő

⁵² SCHEPERS, J., 1960, 27.

⁵³ SCHIER, Br., 1966, 334, 337. A holland és az alsószászországi abarát (*Hoiberg*) gazdagon illusztrálja LINDNER W. munkája (LINDNER, W., 1912, 279–285. kép). Említi MANNINEN, I., 1933, II. 130. A tárgy megtalálható a holland skansenben is. (L. SKALNIKOVÁ, O., 1959, 203.)

⁵⁴ SCHEPERS, J., 1960, 27.

⁵⁵ Vö. BELÉNYESY Márta, 1956, 48–49, és 8. kép; BELÉNYESY Márta, 1961, 53, és Abb. 12.

⁵⁶ MANNINEN, I., 1933, II. 130.

⁵⁷ WEISS, R., 1959, 239–240.

⁵⁸ MOSZYŃSKI, K., 1929, I. 232.; SCHIER, Br., 1966, 336. Hamburg környékén az Elba vidékén a XIV. századtól kezdve ismeretes az abara. Gabonát és szénát egyaránt tároltak benne. A csűr csak a XVI. században terjedt el ezen a vidéken. (Vö. ÜPHOFF, L., 1941, 153–155.)

⁵⁹ SCHIER, Br., 1966, 336.

⁶⁰ SCHEUERMEIER, P., 1943, I, 222, és Abb. 99.

⁶¹ MOSZYŃSKI, K., 1929, I, 232.

⁶² BELÉNYESY Márta, 1961, 53, és Abb. 11. Legrégibb szláv adatnak tekinti HENSEL is (HENSEL, W., 1965, 45.).

⁶³ KWAŚNIEWSKI, K., 1965, 105. A forrásból sajnos nem derül ki, hogy az adatok Lengyelország mely részéből, s milyen etnikumú településekről származnak.

⁶⁴ MOSZYŃSKI, K., 1929, I, 232; KWAŚNIEWSKI, K., 1965, 108. és l. térkép. Utóbbi szerző a Lengyel Néprajzi Atlasz felmérései alapján írta tanulmányát, s az atlasz térképeit közli.

ukrán parasztságnál, a huculok és bojkók területén.⁶⁵ Arra nincs adatunk, hogy a Dnyesztertől keletre élő ukránok használták volna.

A Baltikum népeitől a tárgy sporadikus előfordulásáról tudunk. Ismerik a lettek és a litvánok,⁶⁶ s használatos Észtország déli részén, főleg mocsaras területeken. Az első észt adat 1777-ből, nagyobb birtokról származik.⁶⁷

MOSZYŃSKI a szlávok népi kultúráját bemutató, szintetizáló nagy művében felteszi, hogy az abara típusú építmények Nyugat-Európából kerültek át keletre. Állásfoglalását a tárgy európai elterjedtségi területére alapozza: kiemeli, hogy a keleti-szlávok és a délszlávok alig ismerik, s hogy a nyugati származású tárgyak, objektumok szokásos útvonalain terjedt keletre.⁶⁸ Tézisét SCHIER is átveszi, s megtoldja azzal, hogy az abara nyugati-szláv elnevezései a német *Barg*, *Berge* származékainak tekinthetők. Nézete szerint az abara meghonosodása a nyugati-szlávoknál a nyugat-európai csűrősgazdálkodás átvételének első lépése volt.⁶⁹ Az újabb cseh és lengyel nyelvtudomány az ószláv *borgb*, *bergb* származékainak tekinti az abara nyugati-szláv neveit, ami rokon a német *bergan*, *bergen* szóval, s jelentése „megóvni”, „megőrizni”.⁷⁰ A német nyelvtudomány viszont kitart az abara nyugati-szláv neveinek germán eredeztetése mellett.⁷¹

A szóbanforgó ószláv és német igék indogermán ősrakonsága azonban aligha oldja meg a tárgy származásának kérdését. Az abara túlságosan bonyolult tárgy ahhoz, hogy eredetét a szlávok és germánok elválása előtti időkre tegyük. Ahhoz is bonyolult, hogy az „elementar Gedanke” elve alapján feltehessük autochton fejlődését Európa különböző pontjain. A tárgy feltűnésére vonatkozó történeti, régészeti adatok, s a kontinens gazdasági fejlődésének területi eltérései azt valószínűsítik, hogy valahol Nyugat-Európában, talán éppen a csapadékos, mocsaras atlanti partokon került először bevezetésre. Az abara nyugati származását egyébként az újabb lengyel néprajzi kutatás sem cáfolta meg, csupán azzal egészítette ki, hogy az építményt a lengyel parasztság helyenként módosította, saját igényeihez alakította.⁷²

Az építmény „feltalálására” vonatkozóan megemlítem MANNINEN elgondolkodtató véleményét. Nézete szerint az abara a cölöpökre épített

⁶⁵ KAINDL, R. F., 1896, 204—206. kép; KAINDL, R. F., 1901, 151; FALKOWSKI, J., 1937, 72—74; FALKOWSKI, J., 1938, 38, 44. A piramis formán kívül nyerges tetejű és féleresztes formákat is közölnek.

⁶⁶ BIELENSTEIN, A., 1907, I. 104; LIGERS, Z., 1954, 280.

⁶⁷ MANNINEN, I., 1933, II. 129—130.

⁶⁸ MOSZYŃSKI, K., 1929, I. 233.

⁶⁹ SCHIER, Br., 1966, 334—335.

⁷⁰ MACHEK, V., 1957, 40; SŁAWSKI, F., 1952, I. 44. Véleményüket erősíteni látszik a *bróg* szó többi jelentése: pl. „krumplis verem”, „néhány kalászból álló halom”.

⁷¹ FRAENKEL, E., 1955, I. 34.

⁷² KWAŚNIEWSKI, K., 1965, 119—120.

rakodófelületből fejlődött ki. Cölöpökön nyugvó padlózatot Európa sok táján használtak az asztag elhelyezésére, különösen mocsaras területeken. Sokhelyütt az abara padlója is magasan a talaj felett van, s az alatta lévő teret szerszámok tárolására használják.⁷³

7. Láttuk, hogy az abara nagyjából egyidőben, a XIII—XIV. században terjedt el egyes nyugati szláv területeken, s feltehetően ekkor honosodott meg a Magyar Alföld északkeleti részein is. Erre az időre esik a csűr megjelenése is a Kárpát-medence északi és keleti részein.⁷⁴ Mivel egyik építmény sem közép-európai találmány, s mivel e századokban hatalmas méretekben folyt a nyugati népfeltelepítés kolonizációja nemcsak a Kárpátokban,⁷⁵ de Lengyelországban és Halicsban is,⁷⁶ elég kézenfekvő az összefüggés a telepítési hullám és bizonyos műveltségi elemek terjedésének a lehetősége között. A lehetőség önmagában persze még nem bizonyíték, bár a csűr esetében a szó német eredete⁷⁷ elég nyomós érvnek látszik.

Nem térhetünk ki a kérdés elől, hogy az abara vajon ukrán közvetítéssel vagy közvetlenül nyugati telepesek példája nyomán honosodott meg a magyar Alföld északkeleti szegélyén. Teljesen megnyugtató etimológia hiányában a településtörténet segítségével próbálunk választ keresni.

A kárpátaljai ukránok autochtonságának a feltevésével szemben több oldalról is bizonyított tény, hogy betelepülésük saltészaik, kenézeik vezetésével főleg új írtásokra, részben pedig elpusztult faluhelyekre a XIII. század második felétől kezdve a XVII. századig folyt.⁷⁸ Az első települő réteg kétségtávol a pásztorkodás fokán állott; a XV. században is „vlach-jogot” élvezett, s kiváltságai közé tartozott például a gabonadézsmamentesség.⁷⁹ A magyarság a X. századtól tartotta birtokában az Alföld északkeleti tájait a hegyek lábáig, és a XII—XIII. század fordulóján már a máramarosi Tisza-völgyben is megtelepült. A XIII. század második felében említésre méltó német csoport is került Máramarosba, ahol Huszt, Visk, Técső, Sziget és Hosszúmező helységeiben telepedett meg. BÉLAY Vilmos felteszi, hogy

⁷³ MANNINEN, I., 1933, II. 130. Az előbbieken láttuk, hogy egyes területeken a rakfelület alatt istálló volt. Megemlítem, hogy a négy cölöpön nyugvó *asztagláb*ra a székelyek is rakodnak. (Lásd: Magyarság Néprajza, II.³ 181. Fényképe a XII. táblán.)

⁷⁴ BELÉNYESY Márta, 1956, 20, 49—50; HOFFMANN Tamás, 1959. 182—186.

⁷⁵ FÜGEDI Erik, 1953, 225—239; SZABÓ István, 1966, 114—115.

⁷⁶ KAINDL, R. F., 1907, I. 3—95; GREKOV, B. D., 1956, I. 361—391. (Utóbbi igen bősséges irodalmat közöl.)

⁷⁷ BENKŐ Loránd (szerk.), 1967, 582.

⁷⁸ HODINKA Antal, 1909, 73—80; SZABÓ István, 1937, 106. Máramarosban csak a XIV. század második felében jelentek meg az első ukrán telepesek, Ugocsában szintén (BÉLAY Vilmos, 1943, 75; SZABÓ István 1937, 118.).

⁷⁹ SZABÓ István, 1937, 109.

az ugcasai szászok keletre húzódó részlege, vagy egyenesen Flandriából érkezett kolónus csoport került a megyébe.⁸⁰ Jelentős számban éltek nyugati telepesek Ugocsában a királyi földeken. Batár flandriai eredetű népéről már a tatárjárás előtt, 1216-ban megemlékeztek. Szász telep volt a XIII. század második felében Nagyszöllős, Feketeardó, Királyháza, a XIV. században Veréce, Tekeháza és Tornatelek.⁸¹ Beregben XI. századi szász település volt Lampertszásza, s a tatárjárást követően Beregszász települt be német lakossággal.⁸² Szatmárban XI. századi német alapítású város Németi és Szatmár, német volt Gyöngy falu, s az 1271. előtti évszázadban német lakosság élt a Meggyes, Szinyér, Apa, Józsefháza, Újváros közötti térségben. Az utolsó Árpádok idején kerültek a megye keleti részébe a Nagybányát és a szomszédos bányatelepüléseket alapító németek.⁸³ A XII. században németek alapították Radnát és Besztercét, miként azt a korai német településekre jellemző flandriai vallon elemek jelenléte is mutatja.⁸⁴

Az a tény, hogy a német nyelvterület nyugati pereméről származó telepesek nagyjából egyidőben, a XII–XIV. században jelentek meg Halicsban, Lengyelország délkeleti részein, valamint a Szamos és az Ung folyók határolta területen, erősen valószínűsíti az abara egyidejű meghonosítását Közép-Európának ebben a két térségében. Alátámasztja feltevésünket az a körülmény, hogy az ukránok csak a XIV. századtól kezdve telepedtek meg tömegesebben az Északkeleti-Kárpátok belső lejtőin. Nem hagyható figyelmen kívül a flandriai, alsószászországi, illetve az ukrán, román telepesek gazdasági berendezkedésének a különbözősége sem. Az előbbieket főleg földművesek, az utóbbiak inkább pásztorok voltak. A „vlach-jogú” pásztornép földműveléssel lakóhelyének a földrajzi adottságai miatt sem foglalkozhatott. A kárpát-ukránok szerény földművelésének jele, hogy csúrt még a XIX. század végén is csak a magyarokkal és szlovákokkal szomszédos területeken használtak.⁸⁵ Dolhán a csúrt *csurj*-nak nevezi az ukránság,⁸⁶ ami szintén magyar közvetítésre mutat. Nézetem szerint a kárpát-ukránok az abarát takarmánygazdálkodásuk fejlődésével kezdték

⁸⁰ BÉLAY Vilmos, 1943, 13–14, 23, 28. A máramarosi németek csak a XVI. század közepére olvadtak be a magyarságba, s addig az öt város vezetői közülük kerültek ki.

⁸¹ SZABÓ István, 1937, 43–48. Az ugcasai szászság a XVI. századra olvadt be a magyarságba.

⁸² GYÖRFFY György, 1963, I, 523, 527. Német lakosságú lehetett a beregi Márok (Mark, Marki) 1280. körül, valamint Kisgut és Nagygut (lásd KAINDL, R. F., 1907, II. 172.).

⁸³ MAKSAY Ferenc, 1940, 69–71, 80, 93, 101–102.

⁸⁴ GYÖRFFY György, 1963, I. 554.

⁸⁵ ZSÁTKOVICS Kálmán, 1895, 116–117.

⁸⁶ SZTRIPSKY Hiador—BILÁK Izidor, 1915, 135.

intenzívebben alkalmazni. Különböző csoportjaik a Kárpátokon kívül és belül egyaránt átvehették, s terjedésében bizonyára a hazai uradalmi gazdálkodás is szerepet játszott.

Az építmény továbbterjedésének az Északi-Kárpátokban és Erdélyben a fejlettebb csűrös gazdálkodás korai uralomra jutása, az Alföldön pedig a szabad szérűs mezőgazdasági rendszer megmerevedése állta útját. Az abarát a koraközépkori földművelő gazdálkodás egyik reliktumának tekinthetjük, amely Európa egyes tájain a szerény igényű gazdaságokban meglepő szívóssággal fenntartotta magát egészen a legújabb időkig. A csűr kifejlődése a német nyelvterület túlnyomó részén már a középkorban visszaszorította, illetve meggátolta további terjedését. Ezzel magyarázható, hogy a Felvidékre és Erdélybe települő különböző német csoportok nem az abarát, hanem a csűrt hozták magukkal.

Alapos vizsgálatot érdemelne a *sop*, *sopa* elnevezésű építmények Kárpát-medencei elterjedése is. Láttuk, hogy a Zempléni hegyvidéken abara típusú szénatárolókat neveznek így, s hogy a máramarosi románság zöme a típusos abarát *şopru* néven ismeri. Az abara nyugati eredetét látszik támogatni, hogy ezek a szavak a német *Schuppen* átvételének tekinthetők.⁸⁷ Megemlítem, hogy az abara mellett egyéb Felső-Tisza vidéki objektumok elterjedését is a középkori nyugati telepésekkel hozhatjuk kapcsolatba. Így a *tőkés* vagy *sorompós kapu* néven Szatmárban, Beregben, Máramarosban honos kaputípust BÁTKY és GUNDA egyaránt az alsó-németországi telepésektől származtatja.⁸⁸ A földkatlanszerű szilvaaszalók kárpáti elterjedési területét megszakítja a Szatmárban általánosan ismert magas technikájú, csupros szilvaaszaló kemencetípus. BÁTKY feltevése szerint a szatmári szilvaaszaló is nyugati telepések révén ékelődött be a kezdetlegesebb formák közé.⁸⁹ Bár ezek a feltevések további adatolásra szorulnak, egymást támogató, bizonyító erejük nem lehet kétséges.

Az abara Kárpát-medencei történetét nem körvonalazhattuk végleg megnyugtató módon történeti forrásokból vett tárgyi bizonyítékokkal. A történeti forrás-kutatás bizonyára hoz majd feltevéseinket támogató vagy cáfoló adatokat. Kíváncsinos volna a magyar *abara* szó etimológiájának a tárgytörténet fokozott figyelembevételével történő felülvizsgálása is. Figyelmet érdemelne HOFFMANN Tamás idézett fejtegetése a *hombra*, *umbra* szavakról. Talán nem volna érdektelen a magyar *abar*, *abara* és a német *Barg*, *Berge* összevetése sem.

⁸⁷ BEKE Ödön, 1960, 103.

⁸⁸ BÁTKY Zsigmond, 1934, 146–147; GUNDA Béla, 1956, 110.

⁸⁹ BÁTKY Zsigmond, 1934, 146–147; A formát lásd GYÖRFFY István, 1911, 249–259.

DAS ABARA. EIN HEUSPEICHERBAU IN DER UNGARISCHEN BAUERNWIRTSCHAFT

Im Karpatenbecken hat das Speichern von Heu zwei grundlegende Arten. Bei der einen Methode wird das Heu unter freiem Himmel in Schobern, Haufen, bei der anderen in Gebäuden, hauptsächlich Scheunen gespeichert. Diese zwei Arten der Lagerung sondern sich auch territorial ab. Hauptsächlich in Gebirgsgegenden wird das Heu in Gebäuden, im ungarischen Unterland in Heuhaufen ohne Dach gespeichert.

Im Nordostraum des Karpatenbeckens ist eine spezielle Bauart des Heuspeicherns gebräuchlich, das auf vier Säulen stehende sog. Abara, dessen Dach auf- und abzubewegen ist. Über diesen Bautyp können in der ungarischen ethnographischen Literatur nur einige Hinweise gefunden werden, seine ausführliche Beschreibung und vergleichende Untersuchung fehlte bis heute. Der Verfasser stellt auf Grundliterarischer Erwähnungen, in ethnographischen Archiven bewahrten Aufzeichnungen und Photographien, wie seiner eigenen, an Ort und Stelle gesammelten, Erfahrungen das Verbreitungsgebiet des Gebäudes im Karpatenbecken dar (1. Abb.) Er betont aber im Zusammenhang mit seiner Karte, daß seine Daten nur im von Ungarn bewohnten Gebiet der Wahrheit nahe kämen. Im Kreise der in den Nordostkarpaten lebenden Ukrainer ist der Heuberg sehr verbreitet, aber die Karte stellt diese Tatsache — aus Mangel an konkret zu ordnenden Daten — nicht treu dar. Dann veranschaulicht der Verfasser die Typen (2—6. Abb.) und Funktionen der Gebäude. Es gibt auch Heuberge, die über den Stall gebaut wurden, hauptsächlich im Gebiet des Ung-Flusses. Der Verfasser weist darauf hin, daß die ungarischen Bauern die Heuberge immer in ihrem Hof, innerhalb des Dorfes, aufbauen. Wiederum die in hohen Bergen wohnenden Ukrainer bauen Heuberge auf den Heuwiesen, die weit vom Dorf entfernt liegen. Die Ungarn bauen Heuberge, die im allgemeinen zur Aufnahme von 50—60 q, seltener 70—80 q Heu geeignet sind. Der Bau ist meistens mit Stroh, seltener mit Riedgras und Schilfrohr bedeckt. Hauptsächlich in den Bergen werden als Dach auch Holzschindeln gebraucht. Der Verfasser teilt auch die ungarischen Namen der einzelnen Teile des Heuberges für die Volksspracheforschung mit.

In Ungarn wird der Heuberg als Heuspeicher das erstmal 1586 in einer Urkunde erwähnt. Viele Aufzeichnungen aus dem 17. Jahrhundert beweisen seinen Gebrauch in dem auf Abb. 1. gezeigten Verbreitungsgebiete. Im 17. Jahrhundert war er auch auf den Herrschaftsgütern dieser Gegend gebräuchlich. In dieser Zeit wurde er nicht nur zum Speichern von Heu, sondern auch von unausgedroschenem Getreide gebraucht. Auch früher, im 14. und 15. Jahrhundert, war er in den Komitaten Sathmar (Szatmár) und Zemplin (Zemplén) bekannt. Der ungarische Name des Heuberges (*abara*) als früh vorkommen der Ortsname erlaubt darauf zu schließen (Mitteilung von Marta BELÉNYESY). Das Dorf *Abara* (Komitat Zemplin) wird in den Quellen 1318 zum erstenmal erwähnt.

Die ungarische Sprachwissenschaft hält für wahrscheinlich, daß der ungarische Name von Heuberg (*abara*) aus dem Ukrainischen entlehnt wurde. Der Verfasser überblickt die Mitteilungen, die sich auf die europäische Geschichte und Verbreitung des Baus beziehen, und nimmt die Meinung von Kazimierz MOSZYŃSKI und Bruno SCHIER an. Danach gelangte der Bau aus Westeuropa in einzelne Gegenden Mitteleuropas. Aus der Siedlungsgeschichte des nordöstlichen Karpatenbeckens ist es bekannt, daß die ungarischen Könige im Mittelalter eine erhebliche Zahl von westeuropäischen Bauern in dieser Gegend angesiedelt haben. Der Verfasser nimmt an, daß in der nordöstlichen Gegend der Karpaten diese flämischen bzw. niedersächsischen Bauern den Heuberg eingeführt haben. Neben dem Heuberg sind mit ihm auch einige andere Objekte hier her gelangt wie z. B. die Scheune, ein Typ der Pflaumendarre, ein Tortyp.

IRODALOM

- BALASSA Iván
1964 Földművelés a Hegyközben. Bp.
- BÁRCZI Géza
1941 Magyar szófejtő szótár. Bp.
- BÁTKY Zsigmond
1934 Tiszaháti tőkéskapu. NÉ XXVI. 45—47.
- BEKE Ödön
1960 Sopa. Magyar Nyelvőr, LXXXIV. 103.
- BELÉNYESY Márta,
1956 Állattartás a XIV. században Magyarországon. NÉ XXXVIII. 23—59.
1961 Viehzucht und Hirtenleben in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa (Red. BELÉNYESY Márta—FÖLDES László—GUNDA Béla). Bp. 13—82.
- BENKŐ Loránd (szerk.)
1967 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I. Bp.
- BÉLAY Vilmos
1943 Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. századig. Bp.
- BIELENSTEIN, A.
1907 Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, I. St. Petersburg.
- BORZSÁK Endre
1936 A régi istállók élete és a jószág takarmányozása Pest megye északi felében. NÉ XXVIII. 41—61.
- CSÁNKI Dezső
1890 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I. Bp.
- CsÜRY Bálint
1935 Szamosháti szótár, I. Bp.
- DEME László
1956 Szótörténeti adalékok. Magyar Nyelv, LII. 497—500.
- FALKOWSKI, J.
1937 Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów.
1938 Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów.
- FÉNYES Elek
1851 Magyarország geographiai szótára, I. Pest.
- FRAENKEL, E.
1955 Litauisches Etymologisches Wörterbuch, I. Heidelberg-Göttingen.
- FÜGEDI Erik
1953 „Németjogú” falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században (szerk. SZÉKELY György). Bp. 225—239.
- GILYÉN Nándor
1960 Csűrök a szatmári Erdőháton. NK V. 52—61.
- GREKOV, B. D.
1956 Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig, I. Bp.
- GOMBOCZ Zoltán—MELICH János (szerk.)
1914 Magyar etimológiai szótár, I. Bp.
- GUNDA Béla
1940 Jelentés 1939 nyarán végzett néprajzi tanulmányutaimról. NÉ XXXII. 226—230.
1942 Magyar—szláv néprajzi kapcsolatok. In: Magyarság és a szlávok (szerk. SZEKFŰ Gyula). Bp. 205—226.
1956. Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen.
- GYÖRFFY István
1911 Szatmármegyei szilvaaszalók. NÉ XII. 249—259.

- 1928 Takarás és nyomtatás az Alföldön. NÉ XVIII. 1—46.
- 1942 Gazdálkodás. A magyarság néprajza, II.³ 5—225. Bp.
- GYÖRFFY György
1963 Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza, I. Bp.
- HENSEL, W.
1965 Die Slawen im frühen Mittelalter. Ihre materielle Kultur. Berlin.
- HODINKA Antal
1909 A munkácsi görög katolikus püspökség története. Bp.
- HOFFMANN Tamás
1959 Horreum — szérű — csűr? Ethn. LXX. 171—206.
- IKVAI Nándor
1967 Földművelés a Zempléni hegység középső részén. Műveltség és Hagyomány, IX. Debrecen.
- KAINDL, R. F.
1896 Haus und Hof bei den Huzulen. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XXVI. Wien, 147—185.
- 1901 Aus der Volksüberlieferung der Bojken. Globus, LXXIX. Nr. 10. 150—155.
- 1907 Geschichte der Deutschen in der Karpathenländern, I—II. Gotha.
- KNIEZSA István
1955 A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. 1—2. Bp.
- KUBINYI Ferenc—VAHOT Imre
1853 Magyarország és Erdély képekben, II. Pest.
- KWAŚNIEWSKI, K.
1965 Brogi jako element zagrody chlopskiej w Polsce (na podstawie badań etnograficznych w 1955 roku). Etnografia Polska, IX. 103—121.
- LIGERS, Z.
1954 Ethnographie Lettone, I. Bâle.
- LINDNER, W.
1912 Das niedersächsische Bauernhaus. Hannover.
- MACHEK, V.
Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha.
- MAKKAI László
1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648). Bp.
- MAKSAY Ferenc
1940 A középkori Szatmár megye. Bp.
- MANNINEN, I.
1933 Die Sachkultur Estlands, II. Tartu.
- MOSZYŃSKI, K.
1929 Kultura ludowa Słowian, I. Kraków.
- NAGYVÁTI János
1791 A' szorgalmatos mezei-gazda. Pesten.
- NEMES Mihály
1909 A rutén építkezés. NÉ X. 223—233.
- SKALNIKOVÁ, O.
1959 Národopisná muzea v přírodě v Holandsku a v Belgii. Československá Etnografie, VII. 197—205.
- SEAWSKI, F.
1952 Słownik etymologiczny języka polskiego. Zeszyt 1. Kraków.
- SCHEPERS, J.
1960 Westfalen-Lippe. Haus und Hof deutscher Bauern, 2. Münster.
- SCHUEERMEIER, P.
1943 Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätomanischen Schweiz, I. Erlenbach — Zürich.
- SCHIER, Br.
1966 Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa (2. Auflage). Göttingen.
- SZABÓ István
1937 Ugocsa megye. Bp.
- 1966 A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp.
- SZABÓ Mátyás
1957 A Körös és Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása. NK II. 3—4. 1—94.
- SZINNYEI József
1893 Magyar tájszótár, I. Bp.
- SZTRIPSKYI Hiador—BILÁK Izidor
1915 Dolha és vidékének néprajza. NÉ XVI. 129—148.
- TAKÁTS Sándor
1906 Sztronga. Magyar Nyelv, II. 22—29.
- UPHOFF, L.
1941 Barg in den Vierlanden. Deutsche Volkskunde, III. 153—155.
- VAJKAI Aurél
1943 A magyar nép életmódja. In: A magyar nép (szerk. BARTUCZ Lajos), Bp. 136—200.
- 1959 Szentgál. Bp.
- WEISS, R.
1959 Häuser und Landschaften der Schweiz. Erlenbach-Zürich.
- ZSÁTKOVICS Kálmán
1895 Vázlatok a magyarországi rutének néprajzából. Budapesti Szemle, LXXXII. 111—134.

AZ ABARA ELTERJEDTSÉGE A KÁRPÁT-MEDENCE ÉSZAKKELETI
RÉSZÉN (TÉRKÉP)

Helység- és forrásjegyzék

Magyar lakosságtól közölt adatok:

1. Hollóháza, BALASSA I. 1964. 163.
2. Füzér, BALASSA I. 1964. 162–163.
3. Füzérradvány, BALASSA I. 1964. 163.
4. Felsőregmec, BALASSA I. 1964. 163.
5. Kovácsvágás, BALASSA I. 1964. 163. — VARGA Gy. DENIA (Debreceni Néprajzi Intézet Adattára) F. 243, 1293–1294.
6. Komlóska, BALASSA I. 1964. 163.
7. Hercegkút, VARGA Gy. DENIA F. 246.
8. Tiszakarád, VARGA Gy. DENIA F. 179, 181.
9. Aranyosapáti, Kérdőív, Sipos Csaba
10. Mezőladány, Kérdőív, Farkas József
11. Kisvarsány, Kérdőív, Herczeg Matild
12. Vásárosnamény, SZABÓ M. 1957. 88.
13. Lónya, FÜVESSY Anikó, MNA gy.
14. Vámosatya, Sgy. — Kérdőív, Ködöböz József
15. Jánd, Kérdőív, Toldi Ferenc
16. Panyola, GUNDA Béla gy. 1951. — VARGA Gyula, DENIA 120. — CSALOG Zsolt, MNA gy.
17. Korláthelmec (Pubka Chlmec, SzU), MÁRKUS Mihály gy. 1941. EA 403. — Uő. EA F. 86339.
18. Nagydobrony (V. Dobron, SzU), DINCSEI Ö. 1939. EA F. 83995, 83998, 84031. — TAGÁN G. 1943. EA F. 91397, 91401.
19. Kisgut (M. Gutovo, SzU), TAGÁN G. 1940. EA F. 87491.
20. Nagygut (V. Gutovo, SzU), TAGÁN G. 1940. EA F. 87478, 87482.

21. Kisbégány (M. Běhaň, SzU), TAGÁN G. 1940. EA F. 87471.
22. Nagybégány (V. Běhaň, SzU), TAGÁN G. 1940. EA F. 87465.
23. Dercen (Dryšina, SzU), GUNDA B. 1940. EA F. 86029–86034. TAGÁN Galimdsán gy. 1940 EA 1857.
24. Makkosjánosi (Janošovo, SzU), TAGÁN G. 1940. EA F. 87402, 87410. — GÖNYEY S. 1942. EA F. 86486.
25. Balázsér (Blažejovo, SzU), TAGÁN G. 1940. EA F. 87449, 87457, 87460, 87464.
26. Beregszász (Beregovo, SzU), TRENCSENY L. Nyr. XXVII. 95, — UMTSZ (Új Magyar Tájszótár gyűjtése)
27. Beregújfalu (Nové Selo, SzU), GUNDA B. 1940. EA F. 86035–86038.
28. Beregardó (Ardov, SzU), TAGÁN G. 1940. EA F. 87403.
29. Tiszahát (HEGEDŰS Z. MNytK. (Magyar Nyelvtudományi Közlemények) I. 12. — UMTSZ
30. Gulács, GYÖRFFY I. EA F. 89872, 89876. — SZABÓ L. 1959. DENIA F. 2466, 2470, 2471.
31. Tarpa, NOVÁK Lászlóné, MNA gy.
32. Kisar, ÉBNER S. 1927. EA F. 57992. — UMTSZ
33. Fehérgyarmat, SZABÓ L. 1959. DENIA F. 2463–2464, — Sgy.
34. Géberjén, ÉBNER S. 1927. EA F. 58009.
35. Szatmárcseke, ÉBNER S. 1927. EA F. 57962.
36. Kőmörő, BALOGH Zoltán gy. 1950. DENIA 2. — UMTSZ
37. Kisszekeres, Kérdőív, Kovács Edit
38. Zsarolyán, GÁBOR M. gy. 1950. DENIA 2. — UMTSZ
39. Hermánszeg, GUNDA Béla gy. 1950.
40. Rápolc, VARGA Gy. 1950. DENIA F. 118.

41. Porcsalma, Kérdőív, Nyirán Ferenc
42. Tizacsécse, Kósa László, MNA gy.
43. Tizabeecs, MORVAY J. EA F. 173359.
44. Kölce, DENIA. 2. — UMTSZ
45. Sonkád, Kérdőív, Makay Sándor
46. Magosliget, BALOGH István, MNA gy.
47. Botpalád, MORVAY J. 1963. EA F. 173391.
48. Palágyság, GUNDA B. 1956. 114.
49. Nagypalád (V. Palád, SzU), GUNDA B. gy.
50. Szamoshat, CSÚRY B. 1935. I. 22.
51. Egri, (Agris, R), MNA gy.
52. Szamoskóród, (Corod, R), CSÚRY B. 1936. II. 469.
53. Krassó, (Cărașeu, R) VOZÁRI E. Nyr. XXVIII. 431. — UMTSZ.
54. Kőszegremete, (Remetea-Oasului, R), MNA gy.
55. Színerváralja, (Seini, R) SZINNYEI J. 1893. I. 4.
56. Hosszúmező, (Cîmpulung la Tisa, R), — UMTSZ
57. Aknaszlatina, (Doly-Slatinské, SzU), CSAPODI I. Nyr. XXXVI. 33. — UMTSZ
58. Máramarosziget, (Sighet, R), uo. — UMTSZ
59. Técső, (Tačovo, SzU), GUNDA Béla gy. 1940.

Ukrán és román lakosságtól közölt adatok:

- Barcánfalva (Bărsana, R) GUNDA B. gy. 1943.
- Batiza (Botiza, R), GUNDA B. gy. 1943.
- Berezna (M. Bereznij, SzU), SZTRIPSKY H. 1911. EA F. 13689.
- Borsa (Borșa, R), GUNDA B. gy. 1943.
- Dolha (Dovhé, SzU), SZTRIPSKY H.—BILÁK I. 1915. 135.

- Fekete Tisza (Čorna Tisa, SzU), PODOLÁK, J. 1966. Slovenský Národopis, XIV. 16, 17, 45. kép
- Felső Apsa (V. Apsa, SzU), BALOGH P. 1910. EA F. 12109.
- Hársfalva (Nelipeno, SzU), GUNDA B. 1940. 230.
- Homonna (Humenné, Cs), MARKUŠ, M. levélbeni közlése
- Hosszúmező (Cîmpulung la Tisa, R), PARÁSZKA G. 1913. MNyTK — UMTSZ
- Iza völgy, KUBINYI F.—VAHOT I., 1853. 146.
- Körösmező (Jasiňa, SzU), PARÁSZKA G. 1913. MNyTK — UMTSZ
- Mezőlaborc (Medžilaborce, Cs), MARKUŠ, M. közlése
- Mojszin (Moiseni, R), GUNDA B. gy. 1943.
- Rákcsa (Racșa, R), GUNDA B. gy. 1943.
- Ruszkova (Ruscova, R), KAINDL, R. F. Ethnographische Streifzüge in den Ostkarpathen, 230.
- Szacsal (Săcel, R), GUNDA B. gy. 1943.
- Szobránc (Sobrance, Cs), MARKUŠ, M. közlése
- Sztropkó (Stropkov, Cs), Uő.
- Talaborfalva (Terebla, SzU), NEMES M., 1909. 226.
- Taracköz (Teresva, SzU), SZTRIPSKY H. 1919. EA F. 12355, 12356.
- Tizabogdány (Bohdan, SzU), SZTRIPSKY H. 1912. EA F. 13800, 13808.
- Turjamező (Tuří Polana, SzU), GÖNYEY S., 1939. EA F. 83041.
- Varannó (Vranov, Cs), MARKUŠ, M. közlése
- Verecke (SzU), JANKÓ J. 1895. EA F. 516, 1011.
- Volóc (Volovec, SzU), GUNDA B. gy. 1939.

KISBÁN ESZTER:

A SERTÉSHÚS TARTÓSÍTÁSA A PARASZTI HÁZTARTÁSBAN

KUTATÁSI FELADATOK

Néprajzi szakirodalmunkban korábban gyakran teret kaptak olyan dolgozatok is, amelyekben nem lezárt kutatások eredményeiről számoltak be a szerzők, hanem — esetleg éppen ezzel a céllal munkálkodva — az ismeretek hiányára hívták fel a figyelmet. Mostanában csökkent az ilyen közlemények száma, ami természetesen nem jelenti, hogy egy-egy kutató erejét meghaladó tájékozódási, gyűjtési feladatok nincsenek. Célszerűnek látszik, hogy amikor egy új néprajzi összefoglalás elkészítésének feladata áll előttünk, az előzetes helyzetfelmérés tanulságai alapján ismertessük, hogy egy-egy témakörben mi tekinthető megoldott kérdésnek, és hol szükséges sürgős kiegészítés. Mivel a cél itt a hiányok pótlásának lehetővé tétele, elhagyható a téma összefüggő kifejtése, a világos részletek teljességre törekvő bemutatása, a kérdések történeti értékelése, vagyis egy részletes előzetes összefoglalás. Célszerűbb, ha a hangsúly a hiányokra esik.

Ennek a gondolatnak a jegyében az alábbiakban elsősorban ilyen kérdésekre szeretném felhívni a figyelmet, anélkül, hogy a disznóölés, a hús, a szalonna és a belsőségek feldolgozásának az eddigi irodalom és az ismert kéziratok forrásanyag alapján éppen leglényegesebb részleteiben jól áttekinthető országos képét a helyzet jelzésén túlmenően összefoglalnám.

1. *Bontás, húskonzerválás.* A disznó felbontásának két, egymástól alapvetően különböző módja szokásos. Az egyiknél a cél az, hogy a gerincoszlop egy darabban maradjon, a másiknál azt hosszában kettéhasítják. A bontás mindig a négy láb kivételével kezdődik, a következő lépéstől azonban szembetűnően eltér a munkamenet. Az első esetben, amit orjára bontásnak neveznek az egy darabban kiemelt gerincoszlop — *orja* — neve nyomán, az állatot a hasára fektetve bontják tovább, az orját a bordáktól kétfelől elválasztva terítik ki két oldalát. A másik esetben állványra akasztják a disznót, s a bontást a hasán kezdik meg. A két eljárás a paraszti háztartásban

előfordulásuk idejét tekintve is jól elkülönül. Az orjára bontás évszázadokon át kizárólagos eljárás volt, mellette a XIX—XX. század fordulójától jelentkezik vidékenként különböző időpontban és intenzitással, tanult hentesek tevékenységének hatására az állványon, karajra való bontás. Megjelenésének körülményei mindenütt könnyen tisztázhatók még.

Az orjára bontás sok vidéken máig uralkodó, helyenként éppen kizárólagos eljárás maradt a paraszti háztartásban, s jól ismerik ott is, ahol már háttérbe szorult. A bontás menetét szakirodalmunk rögzítette, részletkérdésekben azonban kevés a pontos, differenciált megfigyelés. Ezeknek a hiányoknak a pótlása még lehetséges, bár gyakran éppen olyan megoldásokról van szó, amelyeket elsősorban emléktanyagban lehet megfogni, a mindennapi gyakorlatból már kiestek. Az orjára bontás keretét megtartva is vannak ugyanis lényeges változtatások a darabolásban, az egyes részek felhasználásában. Éppen ezeknek a változásoknak a megragadása, a korábbi állapot rögzítése lenne ma még megoldható fontos feladat. Nem várható, hogy minden részlet bármely községünkben megvilágítható legyen, de az ilyen célú vizsgálat a fáziseltolódásos fejlődés lépcsőinek rögzítése mellett mindenütt hozhat a kérdések egy részében értékes adalékokat egy összkép kialakításához.

Megállapítandó mindig az, hogy milyen részeket tartanak számon, hogyan választják le, kezelik és használják fel ezeket. Korábban füstöltek olyan darabokat is, amelyeket ma esetleg kicsontozva kolbászba vágnak, s ezért mint részeknek csökken a jelentőségük. Célszerű tehát először mindig számbavenni, hogy régebben milyen darabokat füstöltek. Mint látni fogjuk, egyes kifejezések, mint népi állatanatómiai elnevezések, vidékenként más-más részt jelentenek. Ezek pontos értelmezése tehát sosem hagyható el.

Az orjára bontás menete fő mozzanataiban a következő. Az állatot a hátára fektetik és kiveszik a négy lábát. Ezután hasára fordítják, a háta közepén végigvágják a szalonnát. Miután a nyaktól jobbra és balra, a fülek alatt a szájig bemetszették, s többnyire rögtön le is választották a fejet, a szalonna a vállnál szélességében is meg van bontva. Lefejtik kétoldalt a szalonnát a hasig, kiterítik. Ezután fejszével elválasztják a gerincet a bordáktól s kiemelik az orját a farokkal együtt. Az oldalast kétfelé kiterítik, kiszedik a belsőségeket, először a mell-, majd a hasüregből. A gyomor és a belek eltávolítása után fejtik le a hájat. Az oldalásokat kiemelve a bontószéken csak a szalonna marad az állal. A hasaszalonnán, a háj alatti részen fekvő hús a disznó *nyula* (*nyulja*).

Most vegyük sorra azokat a részletkérdéseket, amelyeknél időbeli változásról, terminológiai vagy táji különbségről tudunk, és amelyek további nyomozása szükséges lenne.

Az első a sonka és láb problémája. Az első végtag a lapockához csatlakozó karcsonttal indul, itt (az ember könyökének megfelelően) megtörik, következő szakaszát az orsó- és könyökcsontot borító hús alkotja, majd a lábtő — lábközép — ujjakban végződik. A két lapockát az első lábakkal együtt szokták kivenni. A hátsó végtag a medencecsonthoz csatlakozó combcsonttal indul, a térdkalács összeköttetésével a szárcapoc- és sípcsontot borító tagban folytatódik, majd szintén lábtő, lábközép és ujjakban végződik.

Mind az élő népnyelvben, mind a régebbi irodalmi szóhasználatban feltűnő, hogy a feldolgozott — szózott, füstölt — húsról vonatkozóan sonka helyett gyakran a *láb*, *disznóláb* kifejezés használatos. A népnyelvben a sonka szó használata újabban terjed, és nem feltétlenül a lábakat, combrészt értik alatta. Mint látni fogjuk, más „sonka” értékű darabokat is számon tartanak, vagy számontartottak korábban. Így a sonkánál mindig tisztázandó, melyikusról van szó.

Egyelőre a végtagoknál maradva nézzük azok osztásának, feldarabolásának különböző módjait. Elöljáróban szeretném megjegyezni, hogy a „régiben kicsi, ma nagy sonkákat készítenek” (vagy fordítva) meghatározások használhatatlanok, mert nem jelzik anatómiailag pontosan a tagolást, s a méretbeli különbség adódhat a hús lefaragásából, más célra való felhasználásából éppúgy, mint a darabolás eltéréséből. Az egyes részek helyzetére utaló népnyelvi anatómiai elnevezéseket szintén célszerű mindig köznyelvi is meghatározni, mert pl. a végtagok esetében a *csánk* szó egyes vidékeken térdet, másutt bokát jelöl, így természetesen az ehhez viszonyított rész is más és más lehet.

A lábak darabolásánál, konzerválásánál ma gyakori a két felső tagból álló darabok kialakítása, amelyekről a lábtövet eltávolítják. Ilyenkor a lábszár és a combrészt egy darabban marad, az első végtag megfelelő részei szintén. A darabok neve *láb*, *sonka*. Úgy látszik, korábban mindkét, vagy csak a hátsó végtagnál a térdkalács forgójánál kettéválasztották a combot és lábszárat. Utóbbi darab a *láb*, amelyen viszont gyakran a lábtő is rajta maradt egészen az ujjakig, csak a körmöt húzták le már perzseléskor. Ezt a részt mindkét végtag esetében *láb*nak nevezik, akár rajta van a lábtő, akár nincsen. A tőle elválasztott combot, ill. az első végtag megfelelő részét külön darabban sózták, füstölték. Így természetesen külön neve is volt, amelyről azonban csak nagyon szórványos feljegyzések tanúskodnak. A hátsó végtag esetében, tehát a tulajdonképpeni „comb” értelmében a Dél-Dunántúlon jellegzetesnek látszik a *top* elnevezés. A szó ebben a jelentésben fordul elő a Vas megyei Szaknyéron,¹ a zalai Lentikápolnán,² Reszne-

¹ KARDOS László, 1943, 76.

² *Kérdőív*, 1959. Gombor Ferenc gyűjtése.

ken³ és az Ormánságban.⁴ Ugyanitt az első végtag megfelelő részét *sódar* (*zsódar*)-nak nevezik. Mindkét végtagnál *top* használatos az Őrségben,⁵ Zselicben.⁶ A *top* elnevezés előfordul azonban Kecskeméten és a borsodi Sajószentpéteren is.⁷ A hátsó combrészek jelölésére mind a Dunántúlról, mind a Tiszántúlról említik a *bogdán* (*bagdán*) kifejezést.⁸

Az első lábakkal együtt kivett lapockákat különválasztva sózzák, füstölik. Ez a darab sonka értékűnek számít. Az ország különböző részeiről tudunk arról, hogy a katolikusok húsvétkor lapockát szenteltettek, a szentelmény varázsserejének hiedelme is a lapockacsontokhoz kapcsolódik.⁹ A lapocka-rész neve *lapocka* (és alakváltozatai) vagy *sódar* (és alakváltozatai). A *sódar* szónak ez a jelentése Észak-Dunántúlon elég egységes, előfordul azonban másutt is.

A helyi leírások értelmezését megnehezíti, hogy a *sódar* (*zsóder* stb.) szónak több jelentése is él. Fent már találkoztunk a karcson izomburkolatát (vagyis az első „comb”-ot) jelölő változatával. Ezzel szemben másutt éppen a hátsó végtag combrészt jelenti (pl. Debrecen).¹⁰

A hátsó comb fölött a medencecsont izomburkolatát két oldalról külön darabban szokták kivenni. Ez az a rész, amelynél a legnagyobb terminológiai zűrzavar uralkodik, s az sincsen tisztázva, hogy a bontás során mikor veszik le ezt a darabot. Pedig sok helyen füstölték is, éppen innen tudjuk, hogy számontartják. Népi elnevezései között szerepel *hátsó lapocka* (Erdély), *keresztcsont* (Kelet-Magyarország), *csőnkő* (Dunántúl)¹¹ — vagyis kizárólag pontatlan elnevezések.¹² Ma már gyakran nem füstölik, leszedik kolbász-húsnak.

A *nyula* (*nyulja*) elnevezés országosan ismert, a sertésnek a hasszalonnára ráfekvő, nyúl alakú ágyékizmát jelöli. A dunántúli Kisalföldön gyakran rajtahagyták a szalonnán és így együtt sózták, füstölték. Ahol lefejtik, felfüstölhetik külön is, vagy ez is a kolbász-húsba kerül. Felhasználásáról, különösen a régi megoldásokról megfelelő áttekintéssel nem rendelkezünk.

³ *Kérdőív*, 1959. Plichta Gyula gyűjtése.

⁴ KISS Géza, 1952, 549.

⁵ KARDOS László, 1943, 76.

⁶ EBNER Sándor, 1933, 154.

⁷ *MTsz.* II. 756. Vö. Csósz Gyula, 1937.

⁸ Csósz Gyula, 1937, 40.

⁹ A zalai Mifán a lapockacsontokat húsvétkor a zsúpos ház üstökébe szúrták, hogy „megvédje az épületet”. Nagy viharban, mennydörgéskor kivették és elégették. *Kérdőív*, 1959. Szentgyörgyi Ernőné gyűjtése. L. még BÁLINT Sándor, 1957, II. 16.

¹⁰ ECSEDI István, 1935, 73.

¹¹ VAJKAI Aurél, 1959, 157 is így.

¹² Anatómiailag a lapocka az első végtag fölött van, a keresztcsont a gerincoszlop-nak az ágyéksíglyákat követő része, a *csőnkő* — *csőnkőcsont* pedig a combcsont feje. Vö. Csósz Gyula, 1937, 40.

Rosszul állunk azoknak a kisebb *pecsenyék*nek — színhúsdaraboknak — a számontartásával is, amelyeket többnyire nem füstöltek, hanem frissen vagy kevéssé sózva hamarosan elhasználtak. Csupán elnevezések — mint pl. *lesipecsenye*, *csukapecsenye*, *komapecsenye* — feljegyzése itt is kevés, az azonosíthatósághoz fekvésüket is meg kell határozni. Legszebb darab, s így elsősorban számontartott közülük a hátgerinc mellett az oldalasokról leválasztott egy-egy *hosszúpecsenye*. Más elnevezései is vannak — pl. *fehércpecsenye*, *pásztorpecsenye* —, amelyek azonban nem mindenütt ezt a darabot jelentik. Erdélyben a hosszúpecsenyét még füstölik, másutt a pecsenyék egyre inkább a kolbászhúst szaporítják.

A konzerválás egy jellegzetes módjának délnyugat-magyarországi gyakorlatára halvány nyomok mutatnak az Őrségből,¹³ Zalából. A sózott húst itt füstöletlenül, saját zsírában átsütve is konzerválták, favindelyben, zsírral leöntve nyárig eltartották. Ezt nyilván minden gyűjtő újabb, egyéni megoldásnak gondolta, mert nem sok figyelmet szenteltek a kérdésnek. Pedig Kardos kiskiráosi adata, ahol éppen a combot (*top*) konzerválták így, felkelthette volna a gyanút, hogy ez hagyományos megoldás is lehet. A közeli Sulm völgyében (Stájerország) a sózott disznóhús egészét így konzerválták. Itt a húst füstölték is, majd a csontokról lefejtve gyengén átsütötték, s így tették el légmentesen lezárva.¹⁴ A szomszédságban jelentkező párhuzam is arra figyelmeztet, hogy Vas és Zala megyében e konzerválási mód körülményei pontosabban felderítendők.

Visszatérve a sózás-füstölés szempontjából számbajöhető darabokra, az orja, a két oldalas, a fent említett tagolások valamelyike szerint a lábak, a két lapocka, két darabban, a rátapadó hússal a medencecsont, a disznó nyulja, a két hosszúpecsenye és a fej került elő. Időben a mához közeledve az így konzervált darabok száma csökken, egyes részeket más célra használnak. A fej, lábtő kocsonyába, disznósajtbá, más húsok kolbászba jutnak. Tisztázatlan, mióta szokásos paraszti gyakorlatban a kocsonya készítése. Nem lenne meglepő, ha egyes vidékeken bevezetésének időpontjára még emlékeznének. Feltétlenül érdemes nyomozni ezt a kérdést. A disznósajt, mint látni fogjuk, nálunk egészen rövid múltra tekint vissza.

Jelenlegi ismereteink nem rajzolják ki világosan, mennyiben nőtt mennyiségileg az utóbbi fél évszázadban a kolbász készítése. Hogy tájilag is kiterjedt, azt ma már pontosan tudjuk. A Magyar Néprajzi Atlasz anyaga egyértelműen megerősíti azt a helyi megfigyelések alapján korábban is sejtett tényt, hogy Nyugat-Dunántúlon a húsos kolbász készítése egészen új jelenség. (Ne tévesszen meg senkit a *kalbász* szó általános használata, ez ugyanis

¹³ KARDOS László, 1943, 85.

¹⁴ FUCHS, H. M., 1929, 38.

itt kizárólag hurkát jelentett.) A húsos kolbász általánosabb elterjedése ezen a vidéken a századfoduló tájára esik, az idősebbek még jól emlékeznek a korábbi helyzetre. Még sincs innen sem arra vonatkozó megfigyelés, hogy a kolbász megjelenése mennyiben változtatott a húskonzerválás korábbi rendjén.

A gyűjtés során legcélszerűbb először a füstölés szempontjából elvileg számbajöhető darabokat sorravenni, ezek kezelése után érdeklődni, figyelve az elmúlt 60—70 év során bekövetkezett változásokat is.

Nem kevésbé fontos a füstölt darabok felhasználásának, főzésének a módja. Melyiket hogyan, mivel szokták főzni. E kérdés egyik részletére később még visszatérek.

Ide tartozik azonban a felhasználás egy más jellegű problémája is. A disznó egyes darabjai a szokásjog alapján kötelező szolgáltatások tárgyát képezték. Ennek emléke ma is megfogható, de egyelőre csak a spontán felmerült adatokra vagyunk utalva. A Zala megyei Tormaföldén még számon tartják, hogy az egyik *láb* régen a papé volt vízkereszti járandóságba.¹⁵ Az ország egészen más részéről jegyzi fel egy XVII. századi canonica visitatio, hogy „minden az ki disznót öl egy sódarral tartozik”.¹⁶ Országszerte előfordul a *pásztorpecsenye* — *kanászpécse* kifejezés. Különböző népetimológiai magyarázatok¹⁷ mellett a Győr-Sopron megyei Ebergőcön, Kónyban még sikerült világosan kideríteni, hogy ezt a — hosszúpecsenyével azonos — hússzeletet régebben következetesen a kondás kapta kötelező számba menő ajándékként.

2. *Szalonna, zsírozás.* A disznó zsiradéka szalonnából, hájból és a bélzsírból áll. A bélzsír jelentéktelen mennyiségű, a hájat régebben nem olvasztották ki, füstölték, felhasználása néhány speciális ételhez kapcsolódott, legfontosabb zsírozó tehát a szalonna. Felhasználásának módja egyúttal az ételkészítés, főzés jellegét is megvilágítja. Az alapkérdés az, hogy mekkora hányadát sütik ki frissen zsírnak, s mennyit tárolnak szalonnaként; hogyan konzerválják és mire használják az utóbbit; milyen ételek készítéséhez használták az olvasztott zsírt, főztek-e szalonnával.

Itt abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Néprajzi Atlasz anyagából készült és a kísérleti lapok között már meg is jelent térkép országosan tájékoztat a szalonna konzerválásának rendjéről.¹⁸ E szerint a Dunántúlon, Észak-Magyarországon és Erdélyben füstölve, az Alföldön viszont első-

¹⁵ *Kérdőív*, 1959. Fehér Ilona gyűjtése.

¹⁶ *OklSz.* 852—853.

¹⁷ L. pl. VAJKAI Aurél, 1959, 157.

¹⁸ MORVAY Judit feldolgozásában, *Mutatvány*, 1967, 119/1—2. térkép.

sorban füstöletlenül, csak sózva tárolják a szalonnát. A századfordulón a Dunántúlon leggyakoribb a táblákra, csíkokra vágott szalonna, bár előfordul még az egész oldalakban való eltartás is, ami a Dunától keletre uralkodó. Látszik, hogy a konzerválás módja elvileg független a feldarabolás rendjétől.

Közismert, hogy az alföldi fehér szalonnát nemcsak önálló ételként fogyasztják, hanem főznek is vele úgy, hogy minden alkalommal levágják a szükséges szalonnadarabot, kiolvasztják — pergelik —, s ezzel a zsírral főznek. Az ételbe a friss töpörtyű is belekerül.

Kevésbé ismert és egyáltalán nem számontartott, hogy másutt is főztek rendszeresen alkalmanként pergelt szalonnával, s mivel éppen peremterületekről tudunk eddig az eljárásról, feltehető, hogy az az Alföldön kívül is nagy múltú zsírozási módra utal.

A magyar népi táplálkozási szakirodalomban egyedül Ecsedi István rögzítette a szalonna feldarabolásának azt az archaikus módját, amikor is a szalonnát nem darabolják, hanem egészben lefejtve egyetlen darabban is hagyják, így sózzák, tárolják. Debrecenben 1935-ben „újabb” szokás, hogy már nem hagyják egészben a szalonnát, hanem két oldalba vágják, amelyek közül kiveszik a hasaszalonnát. Debrecenben az egész szalonna sós fehér szalonna volt.¹⁹ Északkelet-Magyarországon a szalonna egyetlen darabban való tárolásának emléke várhatólag másutt is felderíthető még.

Füstölt szalonnának így, egyetlen egész darabban való tárolása a századfordulón igen gyakori Erdélyben. Itt ezt újabb megoldásként szintén a két oldalra való hasítás váltja fel. Ez azt is jelenti, hogy korábban frissen csak a füstölendő húsdarabokról lefaragott zsiradékot sütötték ki, vagyis egész kevés zsírt nyertek. Egész szalonnájukat megfüstölték, ezt azonban ételek zsírozásához is használták, alkalmanként vágtak, pergeltek egy darabot.

A szalonnával való főzésnek halvány emlékét Kardos megtalálta az Őrségben.²⁰ Rántáshoz alkalmanként olvasztották ki. Részletes leírása, további megvilágítása máig hiányzik a környékről.

Délnyugat-Magyarországon a szalonnával való zsírozásnak egy más módja is előkerült. Vas megyéből²¹ és a zalai Tornyiszentmiklósról, Csernyecről tudunk eddig róla. Zalában a szalonnának hasaalji részét füstölték egy darabban. Ezt önálló ételként használták. Az oldalszalonnákat darabokra vágták, s egy részét azonnal kisütötték zsírnak, más részét meghagyták *vágott zsírnak*. Az ehhez szánt szalonnát a kisütendővel együtt megkövesztik, majd szekercével megvágják, sóval átdagasztva favindelybe

¹⁹ ECSEDI István, 1935, 74.

²⁰ KARDOS László, 1943, 82.

²¹ KARDOS László, 1943, 82.

elteszik. Az év folyamán alkalmanként mindig csak az éppen szükséges mennyiséget veszik ki belőle, azt kisütik, ennek a friss töpörtyűs zsírnak a neve *vágott zsír*. Kására, *gánicára*, *dödöllére*, főtt tésztára használták. Az Őrségben az így tárolt szalonnát hosszú csikokra vágva cserépfazékba tömték, tetején kevés olvasztott zsírral légmentesen lezárták. A Graztól délnyugatra fekvő Sulm völgyében, ahonnan egyébként igen archaikus táplálkozási anyagot közölnek, a szalonnát egyetlen egész darabban sózták, majd füstölés nélkül levegőn szárították, s végül az egészet finom apróra összevágták. Favindelyben — nem magában, hanem füstölt és enyhén átsütött — hússal együtt, záró zsírréteg alatt tárolták²². Ez a párhuzam ismét arra figyelmeztet, hogy nálunk sem egyedi megoldásról van szó, s e konzerválási mód korábbi területi és mennyiségi viszonyai tisztázandók.

Mindenütt, ahol nem egyetlen egész darabban tárolják a szalonnát, vizsgálni kell, hogy sütnék-e ki zsírt is és milyen részekből. A két oldalban való tárolás ugyanis jelentheti az egész szalonna megfelelését, de jelenthet két olyan oldalt is, amelyek közül a hasi részt kivágták. Ahol táblákra osztják a szalonnát és egy részét zsírnak sütik ki, feltétlenül külön tisztázandó, hogy melyik részeket szokták meghagyni, s melyeket kisütni. Az egyéni változatokon túl vidékenként jellegzetes lehet, hogy a vékonyabb hasa, ill. a legvastagabb hátszalonna közül melyiket tartják étkezéshez jónak. Az egész szalonna felezése, mindkét részének meghagyása mellett is süthetnek ki zsírt szalonnából: a vastagságából lefaragott részből.

Ezekkel a részletkérdésekkel az atlasz nem foglalkozik, tisztázásuk azonban jól megvilágíthatja a főzés, az ételek zsírozásának változását, amire a gyűjtés során rá is lehet kérdezni.

3. *Töltelékek*. A Néprajzi Atlasz e kérdésben országos gyűjtést végzett. A kolbász készítésére vonatkozó legfontosabb tanulságot már említettem. A feldolgozás lezárásával áttekintő képet fogunk kapni a hurka-fajták táji elrendeződéséről is.

Már most látszik azonban, hogy két hurkakészítmény tekintetében ezen túlmenő felderítés is szükséges. Az egyik a lisztes hurka. Ez úgy készül, hogy kukorica-, újabban búzalisztet zsíros abáléval átnedvesítenek, esetleg a zsírsütés után az üstöt dörzsölik ki a liszttel. Fűszerezik sóval, ritkán borssal, s kerülhet bele sült vöröshagyma, esetleg kevés friss töpörtyű is. Az így megkevert lisztet vastagbélbe töltik, a hurkát kifőzik. Nem füstölik. Hideg időben pár hétig eltartható. Sütve fogyasztják. A dunántúli Kisalföld nyugati részén, ahol intenzívebben nyomoztam előfordulását, jelleg-

²² FUCHS, H. M., 1929, 38.

zetesnek látszik a *lisztes hurka* (*lisztes kóbász*) készítése. Homok, Hegykő, Ebergőc, Himod, Völcsej, Csorna, Nemesgörzsönyben, délebbre a vasi Szemenyén került elő. Az atlasz anyaga jelzi viszont a dél-somogyi Osztopán, Kálmánca, Drávacárdony községekből is. Olyan sokirányú figyelmet kívánó munkánál, mint az atlasz anyaggyűjtése, kimaradhat egy hurkafajta, különösen ha az több más mellett az egyik hurka csak egy-egy községben. A jelzett helyeken a lisztes hurka készítése a századfordulón intenzívebb volt, mint ma. Nem új eljárásról van tehát szó. Szükséges lenne előfordulását tovább nyomozni a már most kirajzolódó körzetben, s ugyanakkor ellenőrizni, vajon nem szokásos-e más vidékeken is.²³

A másik hurkafajta, amelynél országos felderítés célszerű lenne, jelenlegi ismereteink szerint egymástól távol fekvő tájakon jelentkezik. Nevezük egyelőre hússzeletes hurkának. Lényege az, hogy vastagbélbe egy olyan hosszú nyers színhús szeletet húznak bele, amilyen hosszú hurkát akarnak készíteni. A tölteléket kiegészítheti kása is. Legjellegzetesebb, zárt előfordulási területe a Délkelet-Dunántúl. Neve itt egyszerűen *csurka* — *hurka*, újabban *fehér csurka* — *fehér hurka*. Korábban azért nem szorult közelebbi magyarázatra, mert a vidéken szokásos egyetlen hurkafajta volt. Itt a véres hurka is csak e században terjed jelentősebben. Kiss Géza ismertette az Ormánságból,²⁴ a Néprajzi Atlasz anyaga az elterjedési területet keleten a Dunáig, északon mintegy a Mecsek magasságáig jelzi. Itt ez a hurka mindig kukoricakásával készül. A kását nem főzik meg, csak leforázzák, sózzák, esetleg borsozzák. A háj szélénél fekvő hosszúkás húsdarabból ujjnyi vastag hosszú szeleteket vágnak, vastagbélbe behúzzák, körülötte kitöltik a belet kásával. A hurkát kifőzik, nem füstölik, sütve fogyasztják. Ugyanígy készített hurka *húsos hurka* néven a nógrádi Érsekvadkertről és a borsodi Trizsről is előkerült. Kásás és kása nélküli változata egyaránt előfordul Dél-Erdélyben, ahonnan e század elejéről Alsófehér (Magyarózd) és Kisküküllő megyéből (Magyarsáros) az előbbi, míg Nagyküküllő (Nagy-moha) és Udvarhelyből (Kisgalambfalva) az utóbbi készítéséről tudunk. A hurka neve itt a hozzá használt hússzeletre utal: *hájszéjes* — *hájszélös*. Kukoricakásával ugyanúgy készül, mint a fent említett vidékeken, kása nélkül vastagabb, sós, borsos hússzeletet húznak a bélbe.

Észak-Magyarország legnyugatibb községében, a Sopron megyei német lakosságú Ágfalván hasonló hurkafajta ismeretes. Itt a hús maga nem marad hosszú szeletben, hanem kisebb darabokra elvágva, fűszerezve a disznó hasüregéből kiemelt hártýába (*Netz*) tekerik be hosszú rúd alakban. Ezt

²³ Kiskunhalasról birkavágáskor, birkabélbe, esetleg marhabélbe töltött változatát *dercés hurka* néven Nagy Czírok László említi. EA 2545. 1.

²⁴ Kiss Géza, 1952, 93.

aztán vastagbélbe beledugják. Innen a neve is: *Schubwurst*. Kifőzik, füstölik, tavaszig eláll.

A hússzeletes hurka előfordulásának, változatainak felderítésénél lényeges lenne annak a tisztázása is, hogy készítették-e valahol a kukoricát megelőző kásákkal, pl. kölessel kombinálva is.

A töltelékek kérdéséhez tartozik a disznó emésztőrendszere zártabb szakaszainak, elsősorban a gyomornak és a vékonybél-vastagbél határán elhelyezkedő vakbélnek a megtöltése. Disznósajtot ma mindenütt készítenek, a paraszti háztartásban azonban ez újabb jelenség. Nyugatról kelet felé terjed. Északnyugat-Dunántúlon — bár a századfordulón még akadt, aki nem készítette — emberemlékezet óta általános, Erdélyben viszont 1940 körül igen szórványos és új. A közbülső területen folyamatos térhódítása világosan látszik. A disznósajtot a gyomorba, ha többet akarnak készíteni, a gyomorba és a vakbélbe töltik. Nyilvánvaló, hogy így más készítményeket, vagy legalábbis a gyomor más célú felhasználását szorítja ki. Erdélyben még eddig sem jutott el, itt ha készítik, a hughólyagba töltik.

A disznósajt elterjedése előtt a gyomrot és vakbelet vagy nem töltötték meg, vagy kásás töltelék került beléjük. Ez legtöbbször véres, de lehet fehér is. A készítmény neve követheti az emésztőrendszer ama szakaszának helyi elnevezését, amelybe töltik. Így pl. Dél-Dunántúlon, ahol a sertés gyomrának is *pacal* — *pacó* a neve, *kásás pacó*; a Zagyva vidékétől indulva dél felé az ország középső részén, ahol a gyomor neve *puor*, a kásás töltelékű készítmény neve is *puor*. Legelterjedtebb mégis a *gömböc* (és alakváltozatai) elnevezés. Ez a szó ma vidékenként változóan jelenti 1.) a készítmények közül a kásával töltött gyomrot, a kásával töltött vakbelet, mindkettőt, esetleg hasonló módon megtöltött más bélszakaszt, ritkán a disznósajtot; 2.) az emésztőrendszer részei közül a gyomrot, a vakbelet. *Gömböc* és *kisgömböc* megkülönböztetése is szokásos. A disznósajt *gömböc* nevet — ami egyébként elég ritka — csak ott kaphatott, ahol burkába, a gyomorba, korábban kásatöltelék került, s e készítmény neve *gömböc* volt, vagy ahol a gyomrot magát is így nevezik.²⁵

A kásával töltött gyomor, vakbél, mint készítmény szaknyelvi elnevezésül egyelőre ajánljuk a gömböc megjelölést. A fentiekből kitűnik, hogy minden esetben felderítendő a készítmény népi nevén túl az is, hogy az adott helyen a gömböcöt pontosan mibe töltik, és a megfelelő buroknak magának, mint az emésztőrendszer részének, mi a helyi neve. Gömböcöt

²⁵ PROHÁSZKA János, 1967, 207—208. Szómagyarázatában szerencsétlenül összeválogatott adatok alapján a *disznósajt* és *gömböc* készítményt azonosnak állítja, 'Presswurst, Schwartenwurst' értelemben. A sokkal nagyobb múltú kásás gömböc és a disznósajt különbségét nem érzékeli.

töltenek *pálanya* (és alakváltozatai), *Kata*, *Katakönyöke*, *tüttüs*, *hühü*, *papzsák*, *Júdászacsó* stb. nevű bélszakaszokba is. Ezek többnyire a vakbél népnyelvi elnevezései, egyes leírások azonban más bélszakaszra utalnak. Mind a gömböc azonosíthatósága, mind parasztságunk anatómiai szókincsének pontosabb megismerése érdekében érdemes a kérdést minél több helyen tisztázni. Ahol a disznósajt a ma élő legidősebb nemzedék emlékezetébe beleférő évtizedekben még előnyomulóban van — ilyen vidékek pedig a Dunántúlon is vannak —, differenciáltan megragadható az a változás, amit az új készítmény bevezetése okoz.

4. *Savanyú levesek.* A savanyú levesek a népi táplálkozásban nálunk erősen visszaszorulóban vannak, számos jel mutatja korábbi jelentősebb szerepüket. Ez a visszaszorulás párhuzamos egy ízlésváltozással, de összefüggésben elsősorban a levesek, sűrű ételek (főzelékek) főzés technikájával, a zsírozás, sűrítés módjának változásával áll. Kapcsolatban van tehát a szalonna fent már tárgyalt sózva, füstölve, vagyis szalonnaként, illetve kiolvasztva, zsír formájában való tartálékolása mennyiségi eltolódásával, másrészt pedig a (a városi konyha értelmében vett) rántással való sűrítés fokozatos térnyerésével.

Bár a savanyú ételek visszaszorulásának tényét ismerjük, korábbi szerepük, a táplálkozás egészében való jelentőségük megfoghatatlan. (Savanyú ételeket említve most természetesen nem a savanyított alapanyagból, káposztából, répából készültekre gondolunk.) Gyűjtési feladatként is nehéz probléma ez, direkt rákérdezéssel alig várható megbízható eredmény. A kérdést szélesebb problémakörbe bekapcsolva jobban meg lehet közelíteni. Így a disznóhús felhasználása kapcsán egyik része, a húsos savanyú ételek csoportja megragadható. (A régi ünnepi étrendek ismerete a disznóhús tekintetében alig szolgálhat támpontul, mert pl. a lakodalmi étrenden előforduló húsos savanyú levesek főként friss baromfihúsból, vagy az ünnepre vágott marha gyomrából készültek.)

A húsos savanyú ételeknek, ha a disznóra korlátozzuk a kérdést, két csoportja van. Az egyik a belsőségekkel, a másik a füstölt hússal kapcsolatos.

A belsőségek közül a tüdőt, esetleg a májat, gyakran a meg nem töltött gyomrot főzték apró darabokra felvagdálva vízben levesnek, amibe liszt-tejfel-ecetből álló habarás került, esetleg jellegzetes ízesítő fűszer. A torma alkalmazása nyomán nevezik pl. *tormás lének* az így készült gyomorlevest. A meg nem töltött gyomornak ez a rendszeres felhasználási módja, s az alföldi marhapacal-levessel szemben a Dél-Dunántúlon pl. ez a *pacalleves* — *pacóleves*. Ahogy a disznósajt készítése a gyomor korábban szokásos fogyasztásának ezt a módját kiszorítja, a hurkakészítés változása a tüdőt is a töl-

telékek körébe vonja, s ezzel ezek a levesek megszűnnek. Ugyanilyen savanyú levesbe főzték gyakran a kásás gömböcöt is. A savanyú leveseknek mégis ez a csoportja a jelentéktelenebb, mivel ritkán rendelkezésre álló alapanyagból az évben csak néhány alkalommal készülhetett.

Fontosabb ennél a hosszú időn át rendelkezésre álló füstölt húsok rántás nélkül való elkészítése. Ezeket az ételeket Erdélyből ismerjük legjobban, annak ellenére, hogy e vidék táplálkozásáról általában sokkal kevesebbet tudunk más tájakénál. Itt nagyon intenzív még ez az ételkészítési mód. A füstölt húst vízben főzik, magában vagy a legkülönbébb mellékletekkel. Aszalt szilvától, almától zöldségeken át szárazbabig minden előfordul. A hús ugyis zsíros, zsír, rántás nem kerül bele, hanem csak liszt-tejfel-ecetes eresztekkel habarva ízesítik, sűrítik. Az étel többnyire leves, de nem nevezik így. Nevét valamelyik nyersanyaga vagy jellegzetes ízesítője, fűszere adja (pl. *szilvás, tárkonyos*).

Ezeket a savanyú leveseket a füstölt hús felhasználásával kapcsolatban más vidékeken is nyomozni kellene, jellegzetes ízesítőikkel együtt. A kerti fűszernövények századunkban gyorsan feledésbe merülnek, s ma már a tárkony dunántúli használata²⁶ szinte meglep bennünket. Ezeknek a házi ízesítőknek éppen a savanyú ételeknél kiemelkedő jelentőségük volt.

A friss disznóhúsból készült savanyú leves sem példátlan, bár várható, hogy inkább kivételes alkalmakhoz kapcsolódik. Csökmön (Bihar m.) például a századforduló előtt a lakodalmi főétkezés ebből és juhhúsos kásából állt.

A savanyú leveseknél érdemes figyelni az ételek régi elnevezésére is. Sok vidéken a népnyelv a leves szót tulajdonképpen nem használja, illetve csak egészen speciális, egyetlen meghatározott értelemben. (*Leves* a hús-leves, friss baromfi-, esetleg marhahúsból.) A többi levesnél, ha a szó egyáltalán előkerül, *lé* formában jelentkezik, s előtte jelzik, hogy milyen léről van szó.

Nem véletlen, hogy a disznóhússal kapcsolatos problémákat egymással és a táplálkozás egészével való kapcsolatukban igyekeztem megvilágítani. A részletek időbeli változásának rögzítése mellett a korrelációk számon tartása is elengedhetetlen, s nem elég erre a feldolgozásnál gondolni, ha az anyaggyűjtésnél nem vettük tekintetbe.

²⁶ VAJKAI Aurél, 1959, 162.

DIE KONSERVIERUNG VON SCHWEINEFLEISCH IM BAUERNHAUSHALT

(Forschungsaufgaben)

Der bedeutendste Teil des Fleisch- und Fettbedarfs der ungarischen Bauernernährung wird von Schweinen gedeckt. In den Dorfhaushalten werden bis heute für den Bedarf der Familie Schweine gezüchtet und geschlachtet. Die Grundlinien und die Abweichungen des Konservierungs- und Verwertungssystems in den verschiedenen Gegenden sind erst aus den letzten 80 Jahren bekannt. Die Verfolgung der Spuren aber, was die Veränderungen der Einzelheiten, und all deren Folgen betrifft, die Erschließung des Erinnerungsmaterials der noch erfaßbaren, in den Hintergrund gedrängten älteren Lösungen ist lückenhaft. Das Ziel des Autors ist, die Aufmerksamkeit auf diese Forschungslücken zu lenken.

1. *Zerlegen, Fleischkonservierung.* Das Zerlegen des Tieres folgt einer bestimmten Ordnung. Es ändert sich aber die Einteilungsart der einzelnen Teile, und es kommt immer mehr die Tendenz zur Geltung, weniger Stücke zu konservieren, und die früher als Fleisch geräucherten Stücke in die Fleischfülle der Wurst zu mengen. Damit parallel geraten auch die Namen der einzelnen Teile ins Vergessen, bzw. sie verblassen immer mehr. Die Terminologie der Bauern ist auf dem ungarischen Sprachgebiet nicht einheitlich. Auch im Interesse der Verständlichkeit der schriftlichen Quellen aus früheren Jahrhunderten ist die Fixierung der Zerstückelung, der Terminologie und der Verwendungsvarianten der einzelnen Teile wichtig. Neben dem in ganzen Lande grundlegenden Räuchern wird im Südwestwinkel des Landes auch vom Abbraten als eine Methode der Fleischkonservierung im Erinnerungsmaterial berichtet.

2. *Speck, Einfetten.* Die Methode der Speckkonservierung ist von der Zerstückelung unabhängig. Auf der großen ungarischen Tiefebene wird der Speck ungeräuchert, nur gesalzen, anderswo wiederum geräuchert aufgehoben. Im östlichen Teil des Sprachraums wird auch in diesem Jahrhundert der gesamte Speck des Tieres in einem Stück, während in der Mitte des Landes in zwei Seiten, im Westen in schmalen Streifen konserviert. Zum Einfetten von Speisen beim Kochen wird sowohl gesalzener als auch geräucherter Speck benützt; über das Verfahren des letzteren ist uns ziemlich wenig bekannt. Wo beim Schweineschlachten sofort auch Schmalz aus dem Speck ausgelassen wird, ist die Proportion der Menge und die Verwendung des zweierartigen Fettes beim Zubereiten der Speisen zu klären.

3. *Wurstfüllen.* Die im ganzen Land beliebte Fleischwurst beginnt man in Westungarn erst am Anfang des 20. Jahrhunderts zuzubereiten. Dagegen die in den Magen und Blinddarm gefüllte Preßwurst-Schwartenwurst verbreitet sich erst in den letzten Jahrzehnten im ganzen Land, und zwar von Westen nach Osten, und sie wird im östlichen Teil des Sprachraums auch heute noch kaum verfertigt. Dieser Fülle ist überall die Breifülle vorangegangen. Die Frage der mit oder ohne Blut zubereiteten Breifülle wird nicht eingehend dargelegt. Die Aufmerksamkeit wird auf die Aufdeckung des Vorkommens der mit Mehl gefüllten sowie der mit einem langen Fleischschnittel rund herum mit Brei gefüllten Wurst, gerichtet.

4. *Saure Suppen.* Von dieser, heute fast verdrängten Speisegruppe ist recht wenig bekannt. Im Zusammenhang mit der Verwendung von Schweinefleisch können die mit geräuchertem Fleisch bzw. Eingeweide zubereiteten Variationen untersucht werden. Früher bedeutende Gewürze, Spezereien, werden heute nur zu diesen Speisen gebraucht.

IRODALOM

- BÁLINT Sándor
1957 Szegedi szótár. I—II. Bp.
- Csósz Gyula
1937 Állatorvosi műszótár. Bp.
- ÉBNER Sándor
1933 Zselici kanászélet. Ethn. XLIV.
150—156.
- ECSEDI István
1935 A debreceni és tiszántúli
magyar ember táplálkozása.
Debrecen.
- FUCHS, H. M.
1929 Die Bauernkost im Sulmtale.
Zeitschrift für Volkskunde,
XXXIX. 26—50.
- KARDOS László
1943 Az Őrség népi táplálkozása.
Bp.
- Kérdőív*
1959 Kézírtos népi táplálkozási kér-
dőívemre érkezett válaszok.
- KISS Géza
1952 Órmánysági szótár. Kiss Géza
hagyatékából szerkesztette Ke-
resztes Kálmán. Bp.
- MTsz.*
1893—1901 Szinnyei József: Magyar
tájszótár. I—II. Bp.
- Mutatvány*
1967 Mutatvány a Magyar Néprajzi
Atlasz anyagából. NÉ XLIX.
5—72.
- OklSz.*
1902—1906 Szamota István—Zolnai
Gyula: Magyar oklevél-szótár.
Bp.
- PROHÁSZKA János
1967 A disznósajt meg a gömböc.
Magyar Nyelv LXIII. 207—208.
- VAJKAI Aurél
1959 Szentgál. Egy bakonyi falu nép-
rajza. Bp.

AZ EMBER ÉS AZ ECHENEIS NAUCRATES KAPCSOLATA

Az ember kora történeti periódusától, lényegében emberré válásának pillanatától — ez a pillanat hosszú évezredekig tartott — állandóan vizsgálja, kutatja a természetet. Igyekszik megismerni a növények, állatok, ásványok tulajdonságait, s az ilyen vizsgálatok, megfigyelések során már műveltségének kezdetleges fokán meglepő felfedezéseket tett. A növény- és állatvilág olyan tulajdonságait ismerte meg, amelyek révén kialakíthatta földművelését és állattenyésztését. Természetesen nem minden növény alkalmas továbbtermesztésre, s az állatoknak is csak csekély része érheti el a domesztikáció fokát, de több species tulajdonságával és magatartásával félig domesztikált állapotban is szolgálatot tehet az embernek.

Az állatok szokásainak, viselkedésmódjának megismerése és különböző tulajdonságaik alkalmazása egyik meglepő, kitűnő megfigyelő érzékről tanúskodó képessége a természetben élő embernek. A természet a 'primitív' ember gazdagon felszerelt laboratóriuma, ahol egy-egy 'tudós', a növények és állatok specialistája éppenúgy figyeli a levelek zörrenését, a fákból kicsorgó gyantás anyagot, a korhadó tuskóban vergődő lárvákat, a tiszta hegyi patak medrében meghúzódó halakat, a madarak színes, fényes tollát s a nagyvadak nyomát, mint biológus társa a mikroszkóp alá helyezett sejt tulajdonságait vagy az akvárium élővilágát. A természet embere megfigyelései és tapasztalatai révén nemcsak a nagy emlősök, hanem az alacsonyabb rendű állatok tulajdonságait és képességeit is igyekszik szolgálatába állítani.

Igen leleményes a Chile déli részén élő indiánok (*chono* törzs?) rákászati módszere. Az egyik tengeri rák (*Lithodes antarctica*) nyári párzási ideje alkalmával a mély vízből feljön a sekélyebb parti vizekbe. Az indiánok ekkor egy nőtény rákot megfognak, zsineget kötnek rá és visszaengedik a vízbe. A kipányvázott rákot hamarosan felkeresi 5—6 hím rák, s nászéjszakára emlékeztető ölekezésbe kezdenek. A magukról megfélekezett hímeket az indiánok azután összeszedik. Ugyanazt a nőtényrákot többször is felhasznál-

nálják a hímek csalogatására.¹ Az indiánok tehát az alacsonyabb rendű állatok sorában felismerték, hogy a különböző neműek keresik egymást, s a rákoknak ezt a tulajdonságát kihasználva szerzik be ételmüket. Rákfogó módszerük elve emlékeztet a lappok rénszarvasfogásához. A finnmarki (Észak-Norvégia) lappok szelíd rénszarvasteheneiket kihajtják olyan helyre, ahol a vad csorda tartózkodik, s az egyik szelíd tehenet fához kötik, míg a többieket szabadon engedik. A rénbika észreveszi a tehenet s párzási szándékkal közeledik feléje, amikor a lapp leshelyéből lelövi.² Hasonló rénvadászatot ismernek az obdorszki szamojédok is.³

BREHM legújabb magyar kiadásában az ún. gályatartó halakról (*Echeneidae*) a következőket olvashatjuk: „Fő jellegzetességük egy sima, elliptikus korong, mely orrlyukaik felett kezdődik s kiterjed az egész fejre és a hát egy részére is, hajlékony szegélye, számos harántul és ferdén futó redője (lamellája) van, s tapadásra szolgál. Ennek az érdekes tapadókorongnak saját bonyolult, a koponyacsontoktól független váza van, valószínűleg azonos az átalakult elülső hátúszóval. A ferdén elhelyezkedő lamellákat erős izmok fektetik le és egyenesítik fel, így tapad a szívókorong az alzatra, illetve így bocsájtja az el. Legismertebb fajaik a 40 cm hosszú, a Földközi-tengerben is előforduló bojtörján hal (*Remora remora*), továbbá a trópusi vizekben élő nagy gályatartó hal (*Remora naucrates*), mely hosszabb lehet 90 cm-nél is. A gályatartó halak sajátos fejlemezükkel valahová odatapadnak, mégpedig rendszerint hajókra, s különös előszeretettel cápa-félékre. Mi az oka, hogy e halak odatapadnak úszó tárgyakra? Feltehetőleg az, hogy nem nagyon ügyes és kitartó úszó létükre csak így tehetnek meg nagyobb utakat, s ráadásul az, hogy a cápa lakomájából és a hajóról kihajigált maradékokból alkalmilag nekik is jut valami, amit a legnagyobb mohósággal fogyasztanak el. Egyébként nagyon falánk, rákokkal, halakkal s a már említett maradékokkal táplálkozó ragadozók. Ikráikat, lárváikat még eddig senki sem látta. Kuba szigetén a nagy gályatartó halakat napjainkban még éppen úgy, mint Columbus idejében, teknősbéka-halászatra alkalmazzák.”⁴

A remora-halászatról a néprajz lényegesen többet mondhat.

¹ SCHMITT, W. L., 1931, 232, GILMORE, R. M., 1950, 415.

² SIRELIUS, U. T., 1916, 6.

³ SIRELIUS, U. T., 1916, 9.

⁴ BREHM, A. E., 1958, 146. A remorával való teknősfogást részletesebben említi a BREHM első magyar kiadása (BREHM, A., 1905, 119–120.). Értékes néprajzi adatok vannak még a magyar BREHM Gutenberg-féle kiadásában is (XIII. k., 250–260.). Az általános néprajzi összefoglalásokban BIASUTTI R. említi részletesebben a remora alkalmazását. (BIASUTTI, R., 1953, 521.) A latin elnevezéseket forrásaim szerint közlöm.

A Karibi tenger övezetében a gályatartó halak két speciesével (*Echeneis naucrates*, kb. 75 cm hosszú és a *Remora brachytera*, kb. 40 cm hosszú) — mint valami élő horoggal — tengeri teknősöket, lamantineket (*Trichechus* vagy *Manatus*), halakat fognak. Főleg a nagyobb remorával lehet eredményes zsákmányra szert tenni.

Columbus második utazása alkalmával 1494-ben látta Kubától délre Jardines de la Reina szigeteinél a remorával való halfogást, amit fia örökített meg atyja olasz nyelvű életrajzában. BERNALDEZ A. 1500 előtt készült történeti munkájában (*Historia de los Reyes Catolicos*) tesz említést a remorával való halfogásról. Egyetlen példányban, a velencei San Marco könyvtárban meglevő *Libretto de Tutta la Navigazione de Re de Spagna et de le Isole Terreni Novamente Trovati* (kiadta TRIVIGIANO A., Velence, 1504) c. munka elmondja, hogy egy angolnaforma hallal halásznak Kuba partjai mentén. A hal fején puha, erszényhez hasonló bőr van. A halat a csónak után kötve vontatják, mert a levegőn nem marad meg. Ha meglátnak egy nagy halat vagy *bisciat* (valamilyen hüllő), kioldják a hurkot s a hal, mint a nyíl szökken a zsákmányhoz, a fején levő bőrrel hozzátapasztja magát s addig nem engedi el, míg a vízből ki nem emelik.⁵ Columbus második utazásának történetírója MARTYR D'ANGHERE P. (Pietro MARTIRE D'ANGHIERA) — Ferdinánd és Izabella udvarának érdekes alakja — *Decades de Orbe Novo* . . . c. munkájában 1511-ben leírja, hogy a bennszülöttek úgy vadásznak egy hallal, mint ők agárral a nyúlra, vagy amint a szarvast üldözik a szelindekkel. A halat egy hosszú zsineggel a bárka oldalához kötik. A hal nem kedveli a nap melegét, s ezért a bárka alá húzódik. Ha a halász észreveszi a zsákmányt, a zsinegre kötött halat utána engedi. A hal, mint a pórázáról elszabadult kutya, rohanva úszik a zsákmány után s ha elérte a halat vagy a teknősbékát, akkor reátapad. A halász a zsinegnél fogva a halat zsákmányával együtt a bárkájába vagy a partra húzza. Ha teknősbéka a zsákmány, a halász a vízbe ugrik, s vállára vetve viszi a partra. A zsákmányról leválik a hal és visszatér megszokott helyére. A halász segítőtársát azután valamilyen jó falattal megjutalmazza. MARTYR P. itáliai születésű literátus ember volt. Valószínű, hogy Columbus saját ajkáról jegyezte le ezt a hal- és teknősfogást, vagy látta Columbus naplóját s abból másolta ki. Közlése azonban részletesebb és világosabb, mint a reánk maradt naplórészlet. A leírás Kuba déli partjai mentén húzódó Jardines de la Reina szigetcsoportra vonatkozik.⁶

⁵ GUDGER, E. W., 1919, 309—310, 346—351. Columbus megfigyeléséhez l. GROTTA-NELLI, V. L., 1955, 324.

⁶ GUDGER, E. W., 1919, 296—297, 451, DE SOLA, C. R., 1932, 46—47. A XVI. századi szerzők gyakran hosszadalmas, ismétlődésekkel teli szövegeit értelemszerűen s nem szószerint idézem. A teljes szövegek megtalálhatók GUDGER E. W. munkájában.

Részletesen leírja ezt a sajátos halászati módot 1535-ben *Historia General de las Indias* . . . c. munkájában VALDÉS Y O. Szerinte Jamaicában és Kubában halásznak a remorával. A halat az indiánok valósággal megszelídítik. Kicsi korában megfogják s tengeri sós vízben tartják, enni adnak neki, s így megnő, megszelídül. Állatával azután az indián kimegy a tengerre, s ha teknőst, lamantint, nagy halat vesz észre, kezébe veszi segítőtársát, simogatja, beszél hozzá, bátorítja, hogy meg tudjon küzdeni a nagy hallal. Ha az indián elérkezettnek látja az időt, akkor a halat a zsinegnél fogva a vízbe engedi. A zsineg végére pálca vagy parafa van erősítve, amely jelzőbójaként a víz felszínén lebeg. A zsákmány elfogása után a zsineget visszahúzza a csónakhoz s kievez a partra, ahol a hullámok a homokra vetik a zsákmányt. A lamantint szigonnyal ölik meg s a teknősbékát a parton felfordítják. A szerencsés zsákmány után a halász kellemes szavakkal mond köszönetet segítőtársának. Régebbi szerzők szerint a kubaiak a remorával fogott teknősöket aklokban tartották.⁷

A remora-halászat felkeltette GESNER C. svájci természettudós érdeklődését is, aki 1558-ban *Historia Animalium* c. munkájában be is mutatja a halat, ismerteti tulajdonságait, közlése azonban rövidített kivonata MARTYR P. korábbi leírásának. GESNER C. leírását idézi BREHM első magyar kiadása.⁸ GESNER C. a halat angolnászerű állatnak ábrázolja, nyakán nagy zsákszerű tömlővel, amellyel elfogja zsákmányát. GESNER C. ábrája később átkerült más halászati munkákba is.

A későbbi munkák adatai főleg a fenti forrásokon alapulnak s legfeljebb rövidebb részletekkel egészítik ki a XVI. századi közléseket. Így 1601-ben DE HERRERA A. *Historia General de las Indias Occidentales* c. könyvében elmondja, hogy a hal farkára kb. 200 vagy több fathom (1 fathom 1.83 méter) zsineget erősítenek, s ezzel a hal a víz felszínén vagy közvetlen a felszín alatt úszik, s így tapad a teknős páncéljának aljára. A hallal szerinte cápát is fognak.⁹

A XIX. század második felétől kezdve újabb értékes leírások tűnnek fel az irodalomban, amelyekből kitűnik, hogy a Karibi tenger övezetében igen elterjedt a remora-halászat. Így teknősbékát, halat fognak vele Kuba, Haiti szigetén, Jamaicában, Venezuela (La Guayra) és Kolumbia (Puerto Colombia) partvidékén.¹⁰

Jardines de la Reina szigeteken napjainkban az *Eretmochelys imbricata* teknősrre eresztik rá a remorát. A teknős páncélja értékes kereskedelmi

⁷ GUDGER, E. W., 1919, 299, LOVÉN S., 1935, 425.

⁸ BREHM, A., 1905, 118.

⁹ GUDGER, E. W., 1919, 303—305.

¹⁰ DE SOLA, C. R., 1932, 46, 50, HORNEILL, J., 1950, 36, ROUSE, I., 1948, 543.

cikk. Az ottani karib (*arawak*) származású *ciboneyek* kitűnő teknősbéka-fogók, éppenúgy, mint azok a karibi népek, akik megtelepedtek Kubában. Ahol a karibok visszaszorultak, a remorával való halászat is vesztett jelentőségéből. Ennek ellenére Kuba déli partvidékén még előfordul a remorával való halászat, s nem különbözik a XVI. századi szerzők megfigyeléseitől.¹¹ Az ichthyológusok szerint az *Echeneis naucrates* segítségével igen nagytestű teknősöket is sikerül zsákmányul ejteni, ami csak úgy lehetséges, hogy a hal nagy erővel tapad a teknőshöz s az nem képes magát leszakítani a lamellákkal ellátott korongról. A korong alatti légüres tér s a lamellák elrendeződése következtében lehetetlen a remorát leválasztani, ha a reá ható húzóerő hossz tengelyének irányába esik.¹²

A venezuelai partokon teknősfogásnál az *Echeneis remora* farkára kötött zsineg végére bóját erősítenek s ez jelzi, ha a hal rátapadt áldozatára. Az egyik század eleji leírás szerint a Karibi tenger vidékén a remora könnyen megszeli, s a háznál vödörben tartják, a farkára gyűrűt helyeznek, s ehhez kötik a tartózsineget.¹³

GILMORE R. M. azon a véleményen van, hogy a remorát nyilvánvalóan még fiatal korában megfogják, amikor a parti sziklák és korallzátonyok között úszkál és a „vadászatra” betanítják. Előbb bizonyára kipányvázva tartják a sekély vízben, kézből etetik, általában különös gonddal bánnak vele s így félig-domesztikált állat válik belőle.¹⁴

WHYMPER F.-nek 1883-ban Londonban az ottani halászati kiállításról megjelent munkája a Kanadát és Új-Foundlandot ismertető fejezetben említi, hogy a remorát teknősbéka fogására használják, de nem mondja meg, hogy melyik népcsoportról van szó.¹⁵ GOTTANELLI V. L. helyesen jegyzi meg, hogy a közlés néprajzi szempontból használhatatlan.¹⁶

A remorával való halászat másik területe a kelet-afrikai partok vidéke. Zanzibárban és Pembában az *Echeneis* species 2–4,5 láb hosszú, 2–8 font súlyú s nagyobb halakat, teknőst fognak vele. A zanzibári halászok kunyhójukban elhelyezett kis csónakban gondozzák a remorát (helyi neve *chazo*), amelyek olyan szelídek, hogy félelem nélkül úsznak a víz felszínére, ha gondozójuk megjelenik, aki bátran hozzájuk is nyúlhat. A halak farkatövére vasgyűrűt erősítenek s ehhez kötik a tartózsineget. A gyűrűk több éven át a halon vannak s egészen beleágyazódnak a húsába. „Vadászat”

¹¹ DE SOLA, C. R., 1932, 49–50, ROUSE, I., 1948, 543.

¹² DE SOLA, C. R., 1932, 52.

¹³ GUDGER, E. W., 1919, 453.

¹⁴ GILMORE, R. M., 1950, 413–414.

¹⁵ WHYMPER, F., 1883, 290.

¹⁶ GOTTANELLI, V. L., 1955, 325.

alkalmával a halakat a csónakhoz kötik.¹⁷ Segítőtársa a remora a mauritiusi teknőshalászoknak is. ¹⁸ Madagaszkár nyugati partjain s a közeli Nosy Bé és Nosy Faly szigeteken teknőst, cápát, krokodilt fognak a *turun-duval*, amelyet fakalickában tartva kikötnek a tengerbe s a halat naponta etetik főtt rizszel, *cassavával*, kisebb halakkal. „Vadászat” alkalmával a farkára hosszú zsineget erősítenek, s így engedik a vízbe. A zsákmányra való tapadás után visszahúzzák a csónakba.¹⁹ Az arab-néger-szakalava népességű Comore szigeteken a remorával nagy mennyiségben fogják a tengeri teknősöket. A szigetek egyik fontos kiviteli cikke a teknőshéj. A hal farkatövén a sűrű izmokba bevágnak s a nyílásba kerek fapecket erősítenek, hogy megakadályozzák a seb beforradását. Majd a nyílásba a baobab-fa kérgéből készült gyűrűt illesztenek s ehhez kötik a halat útjára bocsájtó zsineget.²⁰ Már a XIX. század elejétől kezdve többen leírták a mocambiquei partokról a remorával való halászatot, tengeri teknősfogást. A halász tengervízzel telt edényben tartja a halakat, s a vizet gyakran változtatja. Teknősfogás idején a bennszülött csónakba helyezi az edényt s kivitortlázik olyan helyre, ahol a teknősök a tenger hullámain lebegve alszanak, sütkéreznek. A hosszú zsinegre kötött halat kiengedi a tengerbe. A hal gyorsan a teknős alá úszik s rátapad. A bennszülöttek megfigyelése szerint azért tapad alól a teknősre a remora, mert így megakadályozza a mélybe való lemerülését.²¹ A XVIII. század második feléből SPARMANN A. svéd utazó leírásából van tudomásunk arról, hogy Natal partjain halásznak remorával. A halat tartó zsineg a fejéhez és a farkához van erősítve.²²

Szomáli félsziget déli részén a partlakó bagiunik (nyelvük swahili dialektus) teknősbéka-fogó tevékenységét részletesen leírja GROTTANELLI V. L. Az *Echeneis naucrates* a segítőtársuk. A hal rokona a Földközi-tengerben élő *Echeneis remorának*, amelyről az antik népek azt tartották, hogy a tengeren megállítják a hajót. Magát a remorát megfogni igen nehéz, mert a nyílt tengert kedveli, s a nagyobb halak között tartózkodik vagy búvóhelyére húzódik. A remora (*ṭadha*) 40–60 cm hosszú és 2–3 kg súlyú. Minél serdültebbek, annál nagyobb az erejük és az ellenállóképességük. A megfogott halat nádból készült kalickába teszik s a vízbe helyezik. A remorákat nem tenyésztik, s a fogságban nem szaporodnak. Hallal, hússal

¹⁷ HOLMWOOD, F., 1883, 380–382, HORNELL, J., 1950, 37–38, GUDGER, E. W., 1919, 289–290.

¹⁸ DE SOLA, C. R., 1932, 45.

¹⁹ GUDGER, E., W., 1919, 289, 295, PETIT, G., 1930, 233.

²⁰ PETIT, G., 1930, 234, THOMAZI, A., 1947, 109–110.

²¹ GUDGER, E. W., 1919, 292–293, GROTTANELLI, V. L., 1955, 327. Az itt idézett olasz irodalmat csak GROTTANELLI V. L. hivatkozásaiából ismerem. MARENESI E. munkáit, valamint SALT H. munkáját nem volt alkalmam eredetiben megneézni.

²² GUDGER, E., W., 1919, 293.

táplálják s igen megbecsülik segítőtársukat, amelynek magas „műveltséget” tulajdonítanak. — A bagiunik meséje szerint a zöld teknős (*khasa*) egyszer nagy lakomát tartott, s arra meghívott minden tengeri halat, de elfelejtkezett a *žadharól*. Amikor megkezdődött az étkezés, a többi hal ezt észrevette és megmondták a teknősnek. A teknős azt felelte, hogy még van idő meghívni, s hagyják meg neki a maradékot. A *koekoe* halat bízta meg, hogy vigye el a *žadha* részére a hírt. A *žadha*, amikor ezt meghallotta, dühösen és méltatlankodva felelte: „Nem megyek a lakoma maradékát megenni, emlékezni fogok erre a napra, amikor találkozom a teknősbékával. Találkozáskor nem hagyom magam. A *khasat* megeszem és másnak hagyom a maradékát.” — Ekkor kezdődött az ellenkezés a remora és a teknős között. — A bennszülöttek szerint a *žadha* a teknős vérével táplálkozik s azt a páncélján át szívja ki. A páncélon látható sötétebb foltok a tapadás helyei. A bagiunik a farktőnél a hal hátát késsel átfúrják s pálmарost zsineget kötnek bele. A sebből kiszivárgó vér gyorsan megalszik. Egy másik zsineget a hal kopolyáján és száján keresztül fűznek át. A halászon legalább három felnőtt vesz részt. Ha meglátják a tenger felszínén sütkérező teknősöket (*Chelonia Mydas*) a halat kézbevéve biztatják, a teknősök megtámadására ösztönzik, tréfálkoznak vele, majd a kiszemelt zsákmány irányába engedik. A hal eltűnik a víz alatt, lassan úszik s az egyik halász a zsineget tartja a kezében. Gyors kis ütés jelzi, hogy a hal rátapadt a teknősrre. Esetleg egy másik halat is ráengednek a menekülni akaró, vergődő teknősbékára. A halászok azután gyorsan a zsákmányhoz eveznek, s ha felszínre bukkan, vashorgot vetnek a hasa alá s nagy küzdelem után hozzákötik a csónakhoz. A zsákmány elejtése előtt a bagiunik szerencsét biztosító mágikus cselekedeteket is végeznek.²³

Az állatpedagógia kitűnő professzorai, a kínaiak, a kelet-afrikai módszerhez hasonlóan fogják remorával a teknősöket. A tengerparton 6—7 halat is hozzáerősítenek csónakjukhoz, zajtalanul a víz felszínén lustálkodó teknősök felé eveznek s támadásra indítják halaikat. A halak farkára gyűrű van erősítve s ehhez kötik a zsineget. A remora gyakran annyira rátapad a teknőspáncélra, hogy inkább kettétörik, mintsem leváljon róla.²⁴ Csupán GUDGER E. W. közléséből ismerem, hogy a remorával halásznak Singapore partvidékén is.²⁵

Magyar fordításban is megjelent népszerű útleírásban olvashatjuk, hogy a déltengeri szigetek bennszülöttei teknősbékavadászatkor „hosszú zsinorra egy remorát vagy más néven gályatartó halat erősítenek és hagyják, hogy

²³ GOTTANELLI, V. L., 1955, 118—126.

²⁴ GUDGER, E. W., 1919, 456.

²⁵ GUDGER, E. W., 1919, 456.

szabadon úszkáljon. A kedves állatkának első dolga a legközelebbi teknősbékát felkeresni és olyan erővel tapadni rá a páncéljára, hogy a szigetlakó odahúzhassa magához.”²⁶ A szövegből nem derül ki, hogy a szerző melyik déltengeri szigetekre gondol. A néprajzi irodalomban a remorával való teknősfogást az Új-Guinea és Ausztrália közötti Torres szorosból (Thursday szigetek), az ausztráliai kontinens északi nyúlványát alkotó York fokról, a Carpentaria öböl északkeleti részében fekvő Prince of Wales szigetről, a tropikus Queensland melletti Dunk szigetről (Great Barrier Reef) említik.²⁷ Az észak-queenslandi partok mentén teknőst, cápát, delfint fognak a remorával. A farki résznél levő bőrkeményedést átfúrják és zsineget kötnek bele. Támadás előtt a hal tapadókorongját, hátát homokkal, tenyérrel dörzsölik, hogy a nyálkás részt letöröljék s felingereljék a halat. A teknősfogáshoz a remorát horoggal fogják és sekély vízben kipányvázva tartják. A zsákmányra úszított halat *Ficus fisciculata* kérgéből font zsineghez kötik. Az ilyen zsineg könnyű, nem okoz megterhelést a halnak, de elég erős ahhoz, hogy ellentálljon a feszítésnek. A zsinegen a haltól kb. 2—2 méter távolságra hurkok vannak kötve, amelyek jelzőül szolgálnak.²⁸ A York-foknál a bennszülöttek a remorát a partmenti korallszirtek mélyedései között fogják s halászat előtt tengeri fűvel lefedve a csónak alján tartják. MJÖBERG E. arról ír, hogy az ottani bennszülöttek gyakran rátalálnak a remorára, amint a partmenti sziklákhöz vagy a csónakjukhoz tapad. Onnan eltávolítják s vízzel teli kéregedényben tartják, mielőtt halászatra indulnának vele.²⁹ Részletesen ismerteti HADDON A. C. a Torres szorosban elterülő Thursday-szigetek bennszülötteinek teknős (*Chelonia Mydas*) fogását. Amíg a teknősöket ki nem fürkészik, a remorát csónakban, fakéreg-vályúban tartják és ápolják. Miként Kelet-Afrikában, nemcsak a farkára, hanem a kopolyájába is kötnek zsineget s halászatra indulásnál a két zsineggel a csónak külső oldalára akasztják a halat olyan formán, hogy a vízbe lógjon. A kopolyába kötött zsineget azonban a zsákmányra eresztés előtt kioldják. A Torres-szorosban jól megszervezett csapat indul el a remorával a nyílt tengerre. Halászat előtt áldozatot mutatnak be: a gyújtott tűzre teknősbékaacsontot tesznek, amelynek a maradványait azután összetörik és a vízbe dobják, hogy vonzza a remorákat. A halat nagy körültekintéssel engedik a vízbe s a zsineg mozgásából észreveszik, hogy a teknős miképpen próbál szabadulni a reátapadt haltól. A zsineg mozgásáról megismerik azt is, hogy tek-

²⁶ HASS, H., 1957, 23.

²⁷ DE SOLA, C. R., 1932, 45, BREHM, A., 1905, 119—120, GUDGER, E. W., 1919, 456—465, HORNELL, J., 1950, 36. TISCHNER H. közelebbi helymegjelölés nélkül Ausztráliából említi a remora alkalmazását. TISCHNER, H., 1939, 10.

²⁸ BANFIELD, E. J., 1913, 239—246., GUDGER, E. W., 1919, 265—267.

²⁹ GUDGER, E. W., 1919, 456—457, MJÖBERG, E., 1918, 483—484.

nőstre vagy cápára tapadt-e a remora. A hal bennszülött neve *gapu*, amely totemállat is, s a díszítmények közönséges motívuma. HADDON A. C. több mitikus történetet is közöl a remoráról, amelyet a halászat végén meg is esznek. Ez ugyan könnyelműségnek tűnik, de azzal magyarázható, hogy a következő teknősfogásig körülményes a halat tartani.³⁰

Nagyon valószínű, hogy a Maláj-félsziget és Új-Guinea közötti indonéz szigetvilágban szintén ismerik a remora-halászatot: a teknősfogást. A Molukka szigetekről közölt holland megfigyelés kétségtelenül helyes.³¹

A remora-halászat három nagy területen fordul elő: 1. a Karibi tenger övezetében, 2. a keletafrikai partokon Nataltól északra Szomáli félsziget déli részéig s az afrikai partok előtt sorakozó szigeteken, 3. Kína, a Maláj félsziget, Molukkák s az északkelet ausztráliai partok, a Torres szoros szigeteinek övezetében. Valószínű, hogy ezeken a területeken belül a remora alkalmazása sokkal inkább elterjedt, mint a fentebb közölt megfigyelések-ből kitűnik.

Céлом nem az, hogy a különböző területek remora-halászatának történeti összefüggéseivel foglalkozzam. Inkább arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ez a különös halászati mód az ember és az állat között kialakult kapcsolatoknak egyik tanulságos esete. A remora-halászatot nagy gonddal készítik elő, s a leírásokból kitűnik, hogy a halászoknak komoly küzdelmet kell folytatni a hatalmas teknősöknek a tengerből való kiemelésénél. Nemcsak a hal, hanem zsákmányának tulajdonságait is ismerniük kell. A remorára kötött zsinór rezdülése, játéka, mint valami telefon közli a tapasztalt halással, hogy miképpen küzd a hal a teknőssel vagy a cápával. Amikor a kelet-afrikai, queenslandi, Torres szorosai remora-halászatról olvasunk, Hemingway öreg halászának a küzdelme jut eszünkbe. A remorákat az ember nem tenyészt, ezek a halak fogságban nem szaporodnak, mégis gondozza őket a halász, eteti, tengervízben tartja s a teknősökre úszítás előtt becézi, simogatja. Ez a viszony is kifejezi az ember domesztikációs hajlamát, az állat tulajdonságainak a felismerését és alkalmazását. Az ember a Karibi tengerben, az afrikai partok mentén vagy másutt kifogott olyan teknőst, cápát, nagyobb halat, amelyeken ott látta a reájuk tapadt remorát s ez adta meg a gondolatot, hogy halászatánál alkalmazza a különös tulajdonságokkal rendelkező állatkát. A remora ugyanazt a szerepet tölti be,

³⁰ HADDON, A. C., 1912, 162—166, GUDGER, E. W., 1919, 456—465, HADDON, A. C. a Cambridge-expedíció eredményeit feldolgozó más munkáiban is említi a remorával való teknősfogást.

³¹ GROTTANELLI, V. L., 1955, 326. Itt GROTTANELLI, V. L. egy holland megfigyelést idéz, amelyet problematikusnak tart. A holland szöveg azonban világosan utal a remorával való teknősfogásra.

mint Belső-Ázsiában a sólyom a vadászatnál,³² a kormorán a kínai és japán halászatnál,³³ a kókuszdió szedésére betanított majom Jáván, Szumátrán és Borneón,³⁴ a vidra a kínaiak, indiaiak, malájok stb. halfogásánál,³⁵ hogy csak a legismertebb példákat említsem. Ezeket az állatokat azonban az ember alkalmazásuk során már eljuttatta a házasítás, a domesztikáció alacsonyabb fokára, mert egyesek (majmok, kormoránok) a fogságban szaporodnak.

GROTTANELLI V. L. szerint az izolált karibi elterjedéstől eltekintve — amelyet GILMORE R. M. is autochtonnak tart³⁶ — a remorával való halászat egységbe tartozik. Az összes eset a részletek figyelemre méltó egyezését mutatja. Az Ó-Világ elterjedési areáiban lehetetlen kettős „fel-találása”. A maláj-melanéziai elterjedtség központját nem lehet megállapítani, de az bizonyos, hogy az ausztráliai kontinens annak a peremére esik. A Great Barrier Reef a remora-halászatot melanéziai elemek terjesztették el azon a kereskedelmi úton, amelyen az óceáni hajósok a maláj szigetek felől már más javakat is közvetítettek. Az afrikai elterjedés nyilvánvalóan kapcsolatban áll a maláj-melanéziaival. Arab, perzsa, indiai és maláj műveltségi elemekkel erősen meg van terhelve a kelet-afrikai bantu négek kultúrája. Ezekhez az elemekhez járul a remorával való halászat is.³⁷

A remora-halászat azonban nemcsak műveltségi kapcsolatra világít rá, hanem az ember és az állat közötti viszony egyik tanulságos példája is. Ebből a viszonyból alakult ki a domesztikáció, az állatházasítás.

A remora a tengerek vizében sokkal nagyobb területen elterjedt, mint ahol teknős-, cápa- és halfogásra alkalmazzák. Így jogosan felmerül az a kérdés is, hogy a három fenti területen kívül másutt miért nem alkalmazza az ember? A kérdésre elfogadható feleletet természetesen nem adhatunk, de a népelet kutatójának ilyen esetekben a negatívumokat is számon kell tartania, mert azok felhalmozódása szintén történeti következtetésekre, az emberi gondolkodás és tevékenység megismerésére nyújt lehetőséget.

³² VÖGELE, H. H., 1931.

³³ LAUFER, B., 1931.

³⁴ GUDGER, E. W., 1923, 273—279.

³⁵ GUDGER, E. W., 1927, 193—225.

³⁶ GILMORE, R. M., 1950, 362. LOVÉN S. a kubai remora-halászatról írja, hogy önálló, független sajátossága az ottani kultúrának. LOVÉN S., 1935, 425.

³⁷ GROTTANELLI, V. L., 1955, 328—329. Kelet-Afrika Indiai Óceánon túli kapcsolataihoz alapvetőek LAGERCRANTZ S. munkái: LAGERCRANTZ, S., 1938.; 1950. A különböző munkák közül kiemelem még: HIRSCHBERG, W., 1943, 217—224. Az arab, perzsa, indiai, kínai stb. népesség keletafrikai megjelenéséről részletesen ír GROTTANELLI.

DIE BEZIEHUNG DES MENSCHEN ZU DEN SCHIFFSHALTERN

Die Schiffshalter (*Echeneis*), namentlich der Kopfsauger (*Echeneis naucrates*) und der Schildfisch (*Echeneis remora*) besitzen die Eigenschaft, sich mit einer längs des Kopfes und des Rückens aufliegenden Saugscheibe ganz fest an Schiffen, Haifischen, Schildkröten festzusaugen und sich auf diese Weise tragen zu lassen. Diese Eigenschaft der Schiffshalter wurde vom Menschen längst erkannt und mit ihnen Schildkröten, Haie und andere Fische bzw. Delphine, Manatus gefangen. Das Wesentliche der Schiffhalter-Fischerei ist, daß der Schwanzansatz oder der Endteil des Rückens durchbohrt und eine lange Leine durchgezogen wird. Es kommt vor, daß ein Ring an den Schwanzansatz geheftet und die Leine daran gebunden wird. Der Fischer rudert mit seinem Helfer aufs Meer, und wenn er Schildkröten, Haie u. dgl. erblickt, läßt er den Schiffshalter ins Wasser gleiten. Der Fisch schwimmt schnell der auserlesenen Beute zu und saugt sich daran fest. Der Fischer hält das Ende der Leine in der Hand und fühlt aus ihrem Erzittern, wie der Schiffshalter mit der Schildkröte oder dem Hai kämpft. Den an der Beute haftenden Schiffshalter zieht dann der Fischer mit Hilfe der Leine an sein Boot oder ans Land. Die Fischer führen mit der Beute oft einen erbitterten Kampf. Wenn man von der Remora-Fischerei der Einwohner von Ostafrika, Queensland und der Torresstraße liest, fällt einem unwillkürlich der Kampf des alten Fischers von Hemingway ein. Der Schiffshalter wird von den Fischern sehr geschätzt. Vor dem Fischfang wird er in einem mit Seewasser gefüllten Gefäß am Boden des Bootes oder in einem ins Meer gelassenen Käfig gehalten und mit Fleisch, Fisch, gekochtem Reis, Cassava usw. gefüttert. Der Schiffshalter erkennt seinen Besitzer und nimmt die Nahrung sozusagen aus seiner Hand an. An den Küsten von Queensland wird die Saugscheibe und der Rücken des Schiffshalters mit Sand und mit der Handfläche gerieben, um den Fisch zu reizen, bevor man ihn auf die Beute losläßt.

Die *Remora-Fischerei* ist in drei Gebieten bekannt:

1. Im Bereich des Karibischen Meeres (Kuba, Jamaika sowie an den Küsten von Venezuela und Kolumbien). Schon im Tagebuch der zweiten Reise von Kolumbus ist davon zu lesen, daß auf den Jardines-de-la-Reine-Inseln mit Saugfischen gefischt wird. Die spanischen Schriftsteller des 16. Jahrhunderts teilten schon interessante Einzelheiten über diese Art des Fischfangs mit. An den Küsten des Karibischen Meers wird mit dem Fisch auch heute noch genauso gefischt wie in der Zeit von Kolumbus.

2. Die Remora-Fischerei ist an der Ostküste von Afrika, von der Somali-Halbinsel bis Natal und auf den vor der Küste gelegenen Inseln (Madagaskar, Sansibar, Pemba, Mauritius, Comore-Inseln) bekannt.

3. Mit Saugfischen werden die Schildkröten, die Haie an den Küsten von Südechina, Singapur, auf den Molukken, in der Torresstraße zwischen dem York-Kap und Neuguinea, die Küste von Nord-Queensland entlang auf den Atollen vom Great-Barrier-Reef gefangen.

In diesen drei Gebieten zeigt die Remora-Fischerei auch in ihren Einzelheiten eine erstaunliche Ähnlichkeit. Laut V. L. Grottanelli und R. M. Gilmore ist die Remora-Fischerei im Bereich des Karibischen Meers eine isolierte autochthone Kulturerscheinung. Es sei unmöglich, daß sie in der Alten Welt in mehreren Gebieten erfunden

worden sei, sie sei nicht polyzentrischer Abstammung. Nach V. L. Grottanelli kann das malaiisch-polynesische Verbreitungszentrum nicht festgestellt werden, aber es ist sicher, daß der Australische Kontinent (Queensland) am Rande der Verbreitung liegt. Bis zum Great-Barrier-Reef haben die melanesischen Völker die Remora-Fischerei verbreitet. Die afrikanische Verbreitung ist offenbar dem malaiisch-melanesischen Einfluß zu verdanken. Die Kultur der ostafrikanischen Bantu ist stark mit arabischen, persischen, indischen, malaiischen Kulturelementen durchdrungen. Dazu gehört der Fang von Schildkröten mit Saugfischen.

Die Remora-Fischerei muß aber nicht nur in ihrem geschichtlichen Zusammenhang untersucht werden. Die Verwendung der Schiffshalter beim Fisch- und Schildkrötenfang ist ein lehrreicher Fall der zwischen Mensch und Tier entstandenen Beziehungen. Die Saugfische werden vom Fischer nicht gezüchtet. Sie pflanzen sich in der Gefangenschaft nicht fort; trotzdem versorgt und füttert der Eingeborene seine tierischen Helfer. Bevor der Schiffshalter auf seine Beute losgelassen wird, werden zärtliche, ermunternde Worte an ihn gerichtet. Das Verhältnis zwischen Mensch und Saugfisch drückt die Neigung des Menschen zur Domestikation, das Erkennen und die Verwendung der tierischen Eigenschaften aus. Das Verwenden von Schiffshaltern muß als eine Anfangerscheinung der Domestikation betrachtet werden. Menschen fingen in Karibischem Meer und in anderen Meeren solche Schildkröten, Haie, große Fische, an denen sie fest angeheftete Saugfische fanden. Das brachte sie auf den Gedanken, die Schiffshalter als Helfer zu verwenden. Schiffshalter sind in viel größeren Gebieten des Seewassers verbreitet, als wo sie zum Fangen von Schildkröten, Haien u. dgl. verwendet werden. Es entsteht also die Frage, warum der Fisch außer in den oben erwähnten drei Gebieten nicht verwendet wird? Eine annehmbare Antwort kann auf diese Frage natürlich nicht gegeben werden, der Ethnologe, als Erforscher des Volkslebens, muß aber in solchen Fällen auch die Negativen in Evidenz halten, da deren Anhäufung auch zu geschichtlichen Folgerungen, zur Erkenntnis des menschlichen Denkens und der menschlichen Tätigkeit Möglichkeit bietet.

- BANFIELD E. J.
1913 *The Confessions of a Beachcomber...* in *Tropical Queensland*. London.
- BIASUTTI, R.
1953² *La razze e i popoli della terra*, Vol. I. *Razze, popoli e culture*. Torinese.
- BREHM, A.
1905 *Az állatok világa*, VIII. k. Bp.
1958 *Az állatok világa*. Teljesen átdolgozta Rammer W. II. k. Bp.
- GILMORE, R. M.
1950 *Fauna and Ethnozoology of South America*. — In: STEWARD, J. H. *Handbook of South American Indians*, Vol. 6. Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 143, 345—464. Washington, D. C.
- GROTTANELLI, V. L.
1955 *Pescatori dell'Oceano Indiano*. Saggio etnologico preliminare sui Bagioni, Bantu costieri dell'oltregiuba. Roma.
- GUDGER, E. W.
1919 *On the Use of the Sucking-Fish for Catching Fish and Turtles: Studies in Echeneis or Remora*, I—III. *The American Naturalist*, Vol. LIII. No. 627, 628, 629: 289—311, 446—467, 515—525. New York.
1923 *Monkey Trained as Harvesters*. — *Natural History*, Vol. XXIII. No. 3., 273—279. New York.
1927 *Fishing with the Otter*. — *The American Naturalist*, Vol. 61. No. 674., 193—225. New York.
- HADDON, A. C.
1912 *Reports of the Cambridge Anthropological Expedition to Torres Straits*, Vol. IV. Cambridge.
- HASS, H.
1957 *Vadászok a tenger mélyén*. Világjárók, 7. Bp.
- HIRSCHBERG, W.
1943 *Ázsiai hatások a keletafrikai partvidék műveltségében*. *Ethn.* LIV., 217—224.
- HOLMWOOD, F.
1883 *Zanzibar: Official Catalogue of the International Fisheries Exhibition*. London.
- HORNELL, J.
1950 *Fishing in many Waters*. Cambridge.
- KRICKEBERG, W.
1939 *Amerika*. In: BERNATZIK, H. A. (szerk.), *Die grosse Völkerkunde*, Bd. III. Leipzig.
- LAGERCRAANTZ, S.
1938 *Beiträge zur Kulturgeschichte der afrikanischen Jagdfallen*. *The Ethnographical Museum of Sweden*, Stockholm, New Series, Publication No. 5. Stockholm.
1950 *Contribution to the Ethnography of Africa*. *Studia Ethnographica Upsaliensia*, I. Lund.
- LAUFER, B.
1931 *The Domestication of the Cormorant in China and Japan*. — *Publications of Field Museum of Natural History, Anthropological Series*, Vol. XVIII. No. 3. Publication 300. Chicago.
- LOVÉN S.
1935 *Origins of the Tainan Culture, West Indies*. Göteborg.
- MJÖBERG E.
1918 *Bland stenåldersmänniskor i Queenslands vildmarker*. Stockholm.

- PETIT, G.
1930 L'industrie des pêches à Madagascar. Paris.
- ROUSE, I.
1948 Ethnography of Cuba. Ethnography of Jamaica. — In: STEWARD J. H., Handbook of South American Indians, Vol. 4. Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 143., 542—544. Washington.
- SCHMIDT, M.
1924 Völkerkunde. Berlin.
- SCHMITT, W. L.
1931 Crustaceans. Smithsonian Scientific Series, Vol. 10. Pt. 2. 87—248. New York.
- SIRELIUS, U. T.
1916 Über die Art und Zeit der Zähmung des Renntiers. Journal de la Société Finno-Ougrienne, XXXIII₂. Helsinki.
- DE SOLA, C. R.
1932 Observation on the Use of the Sucking-fish or Remora, *Echeneis naucrates*, for Catching Turtles in Cuban and Columbian Waters. Copeia, 1932. No. 2. Ann Arbor, Mich., 45—52.
- THOMAZI, A.
1947 Histoire de la pêche des ages de la pierre a nos jours. Paris.
- TISCHNER, H.
1939 Australien. In: BERNATZIK, H. A. (szerk.), Die grosse Völkerkunde, Bd. III. 1—17. Leipzig.
- VÖGELE, H. H.
1931 Die Falknerie. Eine ethnographische Darstellung. Veröffentlichungen des Geographischen Instituts der Albertus—Universität zu Königsberg Pr. N. F. Reihe Ethnographie Nr. 1. Neudamm.
- WHYMPER, F.
1883 The Fisheries of the World, an Illustrated and Descriptive Record of the International Fisheries Exhibition. London.

KÉTBELTELKES MEZŐVÁROS (ÓNOD) XVII. SZÁZADI
LÁTKÉPI ÁBRÁZOLÁSA

A XVII. század egyik legszebb hazai vár és település ábrázolás gyűjteményéből, felvétel sorozatából emelünk ki alábbiakban egyet, Ónod városáét. Szeretnők annak hitelességét bizonyítva az alföldi, északalföldi peremvidék településeinek néprajzi, településtörténeti ismeretanyagát gyarapítani. Egyik célunk, hogy a néprajzi településvizsgálatok figyelmét, amelyben a történeti érdekű vizsgálódásnak Györffy István alapvető kutatásai óta megszakíthatatlanok a hagyományai, felhívjuk a XVII. századi problémákra. Másik célunk, hogy a néprajzi kutatásokban eddig kevésbé hasznosított ikonográfiai anyag néprajzi értékelésének szerény példáját nyújtsuk.

Véleményünk szerint a néprajzi kutatások értékükhöz mérten indokolatlanul keveset foglalkoztak a XVI—XVII. század folyamán egyre gazdagabbá váló hazai ábrázolás anyaggal. Ezek az ábrázolások értékesebbek annál, hogy pusztán csak kommentálás nélkül egy-egy dolgozat, tanulmány illusztrálására használjuk fel. Rendszeres összegyűjtésük, forráskritikai értékelésük hálás és fontos feladat lenne. A kérdés alaposabb vizsgálatát indokolja, hogy a szomszédos országokban is hasznos kísérletek születtek¹, és idehaza pedig egyes témákra vonatkozóan teljességre törekvően megkezdtek az ábrázolás anyag összegyűjtését, hogy csak a Mezőgazdasági Múzeum e tárgyba vágó áldozatos munkájára utaljunk. Meg kell azonban jegyezni, hogy meglehetősen ismeretlen volt a XVI—XVII. század ábrázolás anyaga a legutóbbi évtizedekig és meglehetősen nehezen hozzáférhető, hiszen a kor sajátos hazai viszonyaiból követhetően ezeket az ábrázolásokat külföldiek

¹ MARKOV, J., 1955.

PASCU, V., 1958. Különösen indokolt lenne az e körbe vágó, a Széchényi könyvtárban is hozzáférhető, különböző történeti munkákban gyakran idézett, felhasznált viseleti album néprajzi-viselettörténeti feldolgozása (OSZK Kézirattár, Oct. Germ. 198.) Az egykorú, 17. századi társadalom teljes szociális és nemzetiségi keresztmetszetét adja kiváló, színes, elemzésre alkalmas rajzokban. KRESZ Mária könyvét hasznos példaként említhetjük, de időben messze esik, ezért nem idézzük.

készítették, külföldön adták ki, példányaik alig jutottak hazai földre, vagy pedig fontos hadi dokumentumként, kéziratban, császári, udvari, hadi gyűjteményekben lappangtak. A kéziratos példányok szélesebb körű megismerését csak a fényképezés technikai elterjedése, költségeinek erős csökkenése biztosította. Noha elvileg ma már kivétel nélkül hozzáférhető, némelyikről mégis értékelésre csak alig alkalmas kópia vagy nagyítás áll rendelkezésre. Tény azonban, hogy ami az eddigi helyzetet magyarázza, az jövőben már nem menthet bennünket, mindenképpen e forráscsoport alaposabb néprajzi, történeti értékelésére kell törekedni.

Ónod városképe a bécsi National Bibliothek gyűjteményében maradt fenn.² Az ónodi tusrajzot is magában foglaló kódexre BORBÉLY Andor hívta fel a figyelmet, 1932-ben³. Az ő révén került más anyaggal együtt az említett kódex mikrofilm-felvétele a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka fényképgyűjteményébe.⁴

A kép téglalap alakú, vonallal keretezett. Alul a képszél alatt két párhuzamos vonallal szalagot alakítottak ki. Ennek bal sarkában van a sorozatba tartozást jelző szám, ez esetben 32. A szalag közepén a helynév olvasható ONOT. alakban.

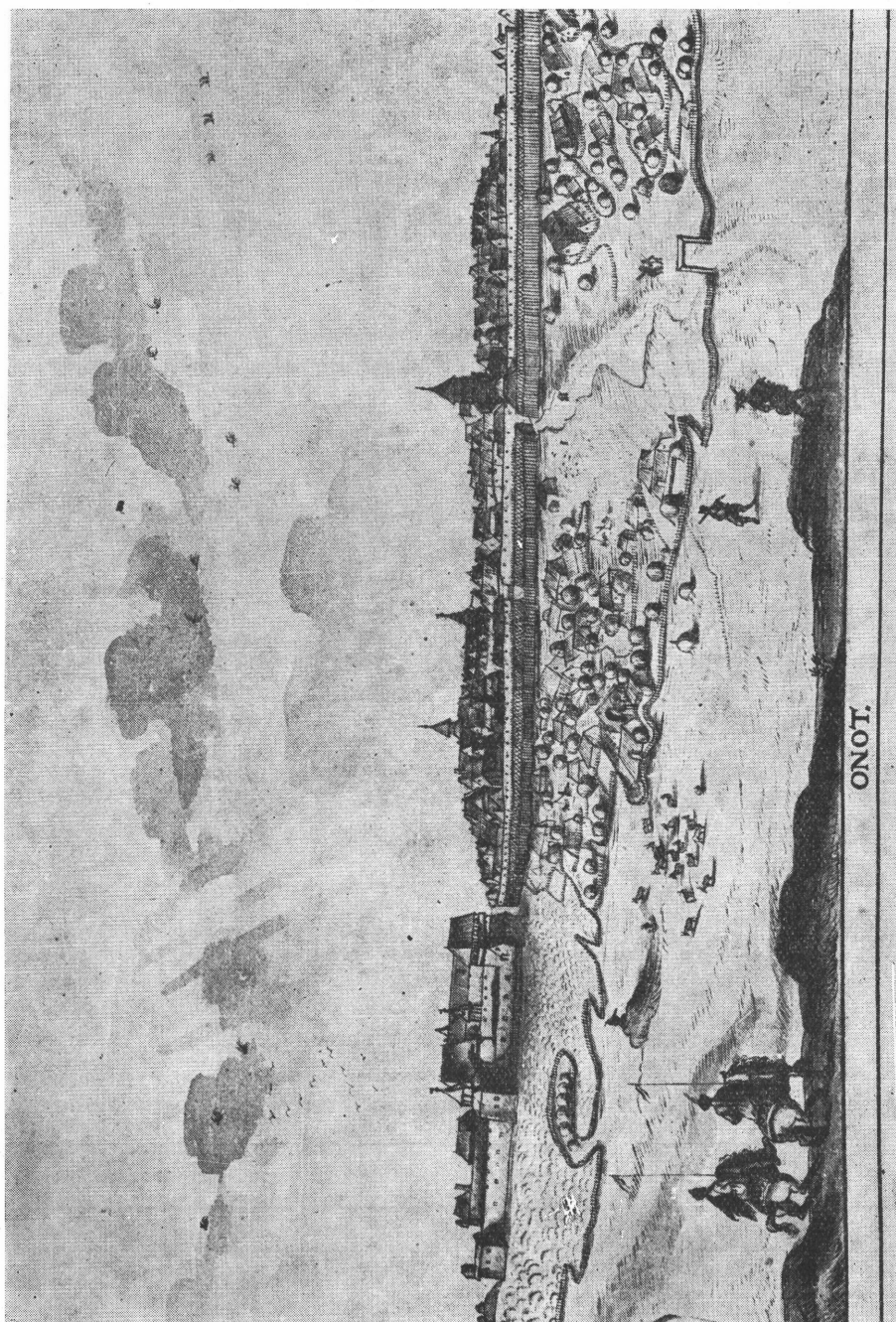
A kép világosan három részre tagolódó településegüttest mutat be. Bal oldalon vár áll vízparti közelben, bokrosnak látszó terepen. A vár ún. 4 sarokbástyás vár. 3 sarokbástyája jól látszik. A középső és a jobboldali bástya tornyos, magasított. Világosan látszik, hogy a sarokbástyás várfal övön belül azzal nagyjában megegyező fekvési irányú belső épületegyüttes áll.

A vártól jobbra a vár képen látható kiterjedésének mintegy 2 és félszeres hosszúságban házakkal sűrűn beépített települést, várost látunk. A települést lőrésekkel védett magasabb fal vagy palánk övezi. A palánk látszólagos hosszának első harmadában nyílást látni, második harmadának vége előtt nagy torony aljában félköríves kapu látszik. A palánkot kívülről övező hegyes végű szálfákból állított kerítés mindkét helyen megszakad. Az első helyen a kerítés láthatólag másfajta anyaggal (nem hegyes végű szálfával) be van rakva. A második helyen pedig kis, elől ívesen nyitott nyeregtetővel fedett épületecske áll a kerítésnyílásban. A palánk és a kerítés között a nagy

² Wien. Öst. National Bibliothek. 8622 kodex lapmérete 445×270 m/m.

³ BORBÉLY Andor, 1932, 171—186.

⁴ Leltári száma: Lemez ltk.: 5225—5300-ig. Az ónodi rajz felvételének száma 5257. ltsz. E helyen mondok köszönetet GALAVICS Gézának, kedves kollégámnak, aki a sorozatra felhívta figyelmemet és az ónodi képet megismertette velem, és CZERNERNÉ, WILHELMB Gizellának, aki volt szíves munkámban támogatni. Itt kell megjegyezni, hogy a néprajzi, település-építkezés kutatás számára kiemelkedő a többi között Léva, Zalaegerszeg, Érsekújvár, Kassa ábrázolása.

ONOT.

torony íves nyílása előtt nagyobb, mindkét végén lekontyolt nyeregtetős épület áll. Épület látszik a város jobboldali végén is, a palánk és a kerítés között, de ez ormfalas nyeregtetős épület. Mindkét épület jelzi, hogy a városfal vagy palánk és a kerítés között bizonyos üres rész van, amelybe csak a láthatóan kapu melletti térben áll magányos épület. A vár felőli településszél és a kapuív feletti torony között még két torony emelkedik ki. Közülük a középső láthatóan minden oldalról házakkal körülvett torony kisebb, míg a vár felőli, láthatóan a település tulsó oldalához közelállóan van ábrázolva, nagyobb. A településkép házaiból jóformán csak a tetők látszanak. A meglehetősen sematikus ábrázolási módból azonban a következőkre kell figyelni: több helyütt a házak láthatóan szabályosan utcasarkot alkotva egymás mellett sorakoznak, egészen sűrű a beépítés. Kivétel nélkül mindegyik ház ormfalas, nyeregtetős. Sok helyütt kéményt jelölt a rajzoló. A beépítésnek földszintes jellegűnek kellett lennie. Többszintes épületre legfeljebb egy-két esetben lehet gondolni. A kép rajzolója világosan utalt arra, hogy a terepszint a vár felé, a település széle felé csökken. Kissé ártér széli, árvízmentes terasz, félsziget településének benyomását kelti a rajz.

A település harmadik csoportrészlete a várost körülvevő falpalánk-kerítésövön túl a kép előtere felé helyezkedik el. Ezt ritkás és viszonylag alacsony, hevenyészett kivitelű kerítés fogja körül, amin egy nagyobb méretű kaput látunk. A külső kerítés kapujától út vezet a falpalánk kapujához, az ezt védő nagy kaputoronyhoz. Az úttól jobbra, balra szélesebb, üres sáv látszik. Azon túl szabálytalanul, halmazos szerkezettel kihasított kerteket ábrázolt rajzolónk. Maga az előbb említett külső, hevenyészett kerítés is, de az azon belőliek is, meglehetősen girbe-gurba nyomvonalon halad. A kertekben épületeket és boglyákat látni. A kertek épületeikkel együtt a város belső falát, palánkját kísérő kerítés vonalától kijjebb bizonyos nagyságú területsávot szabadon hagyva települtek. Az itt ábrázolt épületek a vázlatszerű ábrázolási mód ellenére is eltérőnek látszanak a belső, megerősített településrész házaitól. Előfordulnak olyan épületek, amelyeknek felmenő faluk nincsen vagy egészen alacsony (ilyen például a jobboldali kertcsoport külső kerítéshez legközelebb eső csoportjában kettő is). Több olyan épület is van, amelyik mindkét végén lekontyolt nyeregtetővel fedett. Az épületek között több ugyan kéményes, de a legtöbb kémény nélküli. Az egyik épület — a kertek jobboldali részének nagyjában a közepén — nyeregtetős, oromzatos. Az oromzat alatt hatalmas félkörívesen kialakított kapuzata van. A többi épülethez képest gondosabban ábrázolt. Noha egy-egy épületről feltehető, hogy lakás, huzamosabb emberi tartózkodásra szolgált, pl. 3 ablaka van, az épületek döntő többségét gazdasági rendeltetésűnek,

istállónak, ólnak, pajtának-csűrnek kell tartanunk. Az utóbb említett félköríves kapuzatú épületet kifejezetten csűrnek, esetleg éppen nemesi, uradalmi épületnek kell tartanunk. Kertjében egyébként soros kerti művelést jelez a rajz készítője. Másutt ennek nyoma nincsen. Két gémeskút látható még a jobboldali kertcsoportban. Mindkettő körül nagyobb, szabad, beépítetlen térség van, kézenfekvő, hogy nagyobb létszámú állatcsoport itatására szolgált. A kertek balfelé a várat körülölelő mélyebb fekvésűnek, bokrosnak ábrázolt terület széléig tartanak. A jobboldali irányban a külső kerítés az egyik belsővel együtt a rajz képszéléig megszakítatlan tart.

A hevenyészett külső kerítésen kívül szabad, fátlan, épület nélküli terület látszik, ami a kép baloldalán levő folyópartig (Sajó) folytatódik. A képen a területen egy kis halmocska látszik. A kép alsó határán pedig egy magasabb tereplépcső szélét mutatja a rajzoló, mintegy látszat szerint onnét rajzolta meg képét. A hevenyészett kerítés a kép baloldala felé végigkíséri a bokros, mélyebb terület szélét szeszélyes vonalban. Az említett magasabb tereplépcsőn két dzsidás lovas és egy csákányos gyalogkatona áll. Beljebb a szabad mezőn szintén egy puskás katona. A kertes részt kettészelő úton két-két pár alig felismerhető alak áll. A szabad mező jobb oldalán állatcsoportot látni. A sematikus rajz nagyszarvú állatokat mutat, feltehetően szarvasmarhákat. A tovább oldalt, a jobbra levő, említett halmocskán nehezen kivehető alak ül, hosszú tárgyat tart kezében, mellmagasságban, mintha furulyázna, talán pásztor. A mezőn, legelőn a külső kerítéshez közel 2 boglya áll. Egyikből hegyes karóvég áll ki. Ilyen a kerítésen belül is látható a jobboldali kertek út felőli részén, a kapuhoz közel. A két külső boglya mellett az előtér irányába tartó kis kerítésszárnny csatlakozik a kertség kerítéséhez. Az égbolton több csoportban repülő madarakat látni. Más formai jellegzetességek mellett élénken árulkodnak, hogy ugyanaz a kéz készítette ezt a rajzot is, mint a sorozat többi tagját. Noha a művész-rajzoló nem írta reá nevét, bizonyosan a sorozat többi tagjával együtt készítette. A Kassát, Lévát bemutató városképen is hasonlóan sematizált madarak élénkítik a légtér.

Az ábrázolás, noha vázlatszerű, sokhelyt sematikus, mégis sajátos hangulatú, jó minőségű, nem művészi tehetség nélkül készült. Noha nem lépték helyes mérnöki munka, nem befejezett tökélyre fejlesztett mű, de életszerűen, frissen megfogalmazott. Önmagában is érdemes tanulmányozásra.

Az ábrázolást vizsgálva feltétlenül arra a szilárd meggyőződésre jutunk, hogy Ónod esetében a látkép a középkori vár közvetlen szomszédságában élő, megerősített mezővárost mutatja be, két beltelkes, kertes külső övezetével együtt. Kérdés, ki készítette a rajzot, mikor, és mennyire tekinthető megbízhatónak maga a rajzoló.

Rajzolónk személyére vonatkozóan alapos eligazítást adott BORBÉLY Andor.⁵ Megállapította, hogy az egyes rajzait alá író művész Johann LEDENTU 1602-ben született és 1654-ben halt meg Bécsben. 1633-ban a fentmaradt adatok szerint hadmérnöki állásra pályázott. Rámutatott arra is, hogy gyakrabban kapott megbízatásait a levéltárak anyagában nyomon lehet kísérni. IVÁNYI Béla kutatásaira hivatkozva a hazai művészettörténetírás is nyilvántartásba vette azóta, mint a XVII. század első felének Magyarországon foglalkoztatott művészt.⁶ IVÁNYI Béla a Batthyány-család levéltárában adatokat talált arra vonatkozóan, hogy 1641–42-ben Batthyány Ádám valamint Forgách gróf számára 100 tallérért a végvárakról rajzokat készít, valamint 1648-ig Batthyány Ádámtól a rajzok fejében járó hátralékos összeget kéri. Az egykorú Magyarországhoz való szorosabb kapcsolatát, művészi képességét látjuk abban is, hogy Forgách-, Pázmány-, Bethlen-portrékat is készített. Batthyány Ádámról tudjuk, hogy élete végén, a „Kanizsával szemben vetett végvárak” főkapitánya volt.⁷ A művész s a magyar főúri megrendelő közötti viszonyról csak 1641-től van adatunk. A gyűjtemény mégis azt sejteti (1639-re datálják), hogy Batthyány Ádám megrendelésére készült. Ezt látszik bizonyítani az, hogy a sokkal több a Batthyány-család tulajdonában levő várakról, vagy birtokaik körzetében levő erősségekről készült kép, mint azt az ország egyéb vidékein készített rajzokhoz képest várnók. Mindenesetre alapos okkal feltehető, hogy rajzolóknak jó terepismeretei voltak, rajzait, felvételeit a helyszínen készítette.

Mesterünk helyszíni működéséhez támpontot ad a Tokaj várát ábrázoló 25. számú rajza is. Ez a kép Tokajt a vízpartról ábrázolja. A látkép alján az előtérben csónakot benne két férfivel ábrázolt LEDENTU. Az egyik evez, illetve kormányozza csónakját, a másik maga előtt táblát tartva, a várra tekint. Aligha tévedünk, ha e jelenet táblát tartó, rajzoló alakjában a helyszínen dolgozó művészt véljük felismerni. Az alapos helyszíni munkájáról tanúskodnak azok a részletgazdag, gondos látképek, amelyeket Tokajon kívül Kassáról, Szendrőről, Putnokról, Szádvárról készített. De nyilván a Tiszántúlt is járt, hiszen Kálló és Szatmár erősségét is megörökítette. A szomszédos várakról összesen 10 rajzot vett fel. Csak Ónod, Kálló és Putnok szerepel a gyűjteményben egy rajzzal, az előbb említettek mind két-két nézetrel kerültek megörökítésre.⁸

⁵ BORBÉLY Andor, 1932, 182, 183.

⁶ GARAS Klára, 1953, 137.

⁷ ZIMÁNYI Vera, 1968, 22.

⁸ BORBÉLY Andor, 1932, 179.

Kérdéses, vajon a helyszínen mennyire lehet ma azonosítási támpontokat szerezni. Mennyire lehet — ha van ilyen — ma is fennálló tereptárgyak segítségével a látkép hitelességét bizonyítani. Szerencsénkre Ónod vára még a múlt században nagyjából épségben volt, alkalmas volt gabonátároló épületnek. Azóta pusztulása ugyan eléggé előrehaladt, fennálló falai, a mellettük folyó Sajó és a vizenyős ártéri szintekig lenyúló legelő a táj hajdani képéből még az azonosításhoz eleget megőriztek. Ezek alapján kétséget kizáróan megállapítható, hogy a látkép északról észak-északkeleti irányból a Sajólád, Sajópetri felől jövő miskolci út felől ábrázolta a várat és a várost. Az ábrázolás tehát hiteles, alkalmas arra, hogy részleteiben is vizsgálat tárgyává tegyük, illetve forrásértékűnek tekintsük.

Részben helyszíni bejárásunk, részben Soós Elemérnek az ónodi vár történetét feldolgozó munkája alapján a látkép pontosabb értelmezésére is vállalkozhatunk.⁹ E szerint a vár délkeleti, északkeleti, északnyugati sarokbástyáit mutatja a látkép. A város első, keleti irányból látszó tornya a város délkeleti végében állott kaputornya, amelyen át a városból a várba vezető útra lehetett jutni. A középső tornyot a helyi református templom tornyával kell azonosítani. A templom ma minden különösebb műformát nélkülöz, jellegtelen. Azonban nincsen arra adatunk, hogy azt a XVII. század után építették volna, vagy ne lett volna a látkép készítése idején. Valószínűleg a városka középkori temploma ez, amelyet számtalanszor átépítve, jellegéből kiforgattak, de a helye folyamatosan azonos volt.¹⁰ A hivatkozott műben az egyházközség kegyzsereiről is hallunk. Egy 1637-ből való tányér és 2 „Rákóczi kehely” adja bizonyítékát annak, hogy az egyházközség virágzott a látkép készítése idején és azóta kontinuitásban élt. Az út tengelyében fekvő hatalmas kaputorony a miskolci kapu fölött állt. A nyugati oldalon a palánkfal és a palánkot övező kerítés közötti épület pedig a város nyugati vagy egri kapujának a tartozéka. A középső torony — református templomtorony mellett — a palánkon látható nyílás az 1662-es alaprajzon is látható. Soós mint kiskaput jelöli.

LEDENTU munkájának pontosságát, megbízhatóságát alaposan igazolja a templomtoronnyal kapcsolatosan még egy egykorú adat. 1616 körül a várat és a várost megvizsgáló Melith Péter javasolta, hogy a városban levő

⁹ Soós Elemér, 1927. A munka módszerileg nem kifogástalan. Mégis az általa nyújtott kép hitelesnek fogadható el mivel legfontosabb forrása, bizonyítéka az OL Kamarai Lt NRA 1094 Fasc. 41. N^o jelzetű 1662-ben készített vár- és városalaprajzot magunk is ellenőrizve helyesnek találtuk. (Soós 4. ábrája) Reprodukcióját Soós átrajzolta, a vázlatot hitelesnek tarthatjuk mégis. Figyelmet érdemel a rajz szöveges magyarázatának L. pontja: „Civita siquidem nimium augusta est, domusque nimium coagulatae, si (Deus avertat) incendium exoriretur, ignem arcere nequirent,” ami a kertes településeknél megszokott zsúfoltság találó jellemzéseként értelmezhető.

¹⁰ Kováts J. István, 1942, II. 504.

torony alacsonysága miatt az őrködésre a vár bástyáját kellene felemelni és onnan strázsálni.¹¹ Valóban a városban levő torony mind a bástyákhoz, mind a kaputornyokhoz képest igen alacsony.

A település osztottságára, kétbeltelkességére vonatkozó hitelesítő adatok rendkívül fontosak lennének. Sajnos levéltári anyag feltárására, bővebb bevonására nem vállalkozhatunk, így a meglevő adatokra kell támaszkodnunk. Eddigi irodalmunk azonban ebben nem túl gazdag.

Ki kell emelni a közel egykorú, már idézett, 1662-ből való kéziratos térképet. Ezen a településnek a látképről ismert hármas osztottsága jól látszik. Megvan rajta a vár, a város a maga erősítésével, s hozzájuk csatlakozik a látkép északkeleti oldalán részben a várhoz, részben a városhoz csatlakozóan egy harmadik rész. Soós tanulmányában mint külvárost, huszárvárat határozta meg. E településrész fekvésében nagyjából, részben azonos a LEDENTU képen bokros területként jelölt terepszakasszal.¹² Nem tervről van szó, mert a szóban forgó rész keleti palánkján magyar nyelvű szöveg van, amely a szakasz javítására utal, tehát tényleges állapotokra vonatkozik. Tudunk azonban arról, hogy 1639. október 10-én éjjel a szolnoki és egri törökök rajtaütésben felégették, kirabolták Ónodot.¹³ Feltehetőleg akkor elpusztulhatott a város északi oldalát kísérő kertövezet. Elpusztulhattak épületeik. A törökök a jószágállományt is elvitték.¹⁴ Ennek lehet a következménye, hogy a térképvázlat szerinti helyre telepedtek legalább részben, a huszárvár, a kiegészítő településrész erősebb védelmet kapott. Később viszont a terület nyilván az ártér közelsége miatt is alkalmatlanná vált, használatát felhagyták, ma is legelőterület.

LEDENTU nyilván a katasztrófa előtt járt itt, hiszen az egész gyűjteményét már 1639-ben elkészítette.¹⁵

1636-ból maradt fenn Ónodról a városképhez időben legközelebb eső urbárium.¹⁶ A váron és a városon kívül „a palánkban egy béresház istállóval” búzavermekkel szerepel. Említenek csűröskertet, benne négyrészes csűr áll. A csűrben 190 kereszt egy éves, 919/9 kereszt három éves csépeletlen búza van. Az uradalom csűröskertjében vetemény is van (még hozzá pontosan 39 ágy hagyma, 11 ágy petrezselyem, 4 ágy saláta, 1 ágy levendula volt 1632-ben).¹⁷ Ezek az adatok a vizsgált rajz közepén a kertek között

¹¹ BOROVSKY Samu, 1909, 321, Soós Elemér 1927, 7. Szerzőnk itt is, mint másutt is, minden bizonnyal BOROVSKYra támaszkodik, noha nem mindig utal rá.

¹² Soós Elemér, 1927, 4. kép.

¹³ BOROVSKY Samu, 1905, 322–323. Soós Elemér, 1927, 9.

¹⁴ Soós Elemér, 1927.

¹⁵ BORBÉLY Andor, 1932, 178.

¹⁶ Ezt összefoglalóan ismertette MAKKAJ László, 1954, 138. részletesebben BARANYAI Béláné, 1968, 499.

¹⁷ BOROVSKY Samu, 1909, 155.

látható kimagasló széles, íves bejárású, oromfalas, csúrszerű épületre tere-lik a figyelmünket, amely mellett közvetlenül veteményeskertet ábrázolt LEDENTU.

Rá kell mutatnunk, hogy a rajz kertségi épületei nagyon eltérnek méret-ben, jellegben a tárgyalt csürtlől-pajtától. Feltétlenül arra kell gondolni, hogy a szerényebb épületek a mezővárosi lakosság gazdasági céljait szol-gálták. Bővebb részletezést források híján nem merünk adni. Utalhatunk arra, hogy a rajz sematikus ábrázolási módja ellenére is olyan épületeket láthatunk, amelyek a hagyományos életforma felbomlása idején e vidék szűkebb és tágabb táji környezetében széleskörűen ismertek voltak. Így a szóbanforgó településrésznek legalább egy objektuma levéltári adatokkal igazolhatóan hitelesnek mondható.

1670-ben írják: „Huszár vár . . . E mind körül Palánkkal keretett tapa-szos . . . Ló istálló . . . Mészárszék az Huszárvárban.”¹⁸

1676 decemberében az urbáriális összeírás megállapítja az előzőleg bekövet-kezett kuruc hadicselekmények miatt sérült városról: „Huszár Vár . . . Palánkkal kerített volt . . . Ezen volt Csigás Kocsys háza, . . . Ló istállók.” Említik a „Huszár Várnak Város felől való kapuját.”¹⁹

A huszárvár megjelölést TAKÁTS Sándor nyomán GYÖRFFY István kísé-relte meg értelmezni a néprajzi kutatás szempontjából.²⁰ Biztos nyoma az osztottságnak a huszárvár elnevezés a látképtől függetlenül is. (TAKÁTS Sándor egyébként ónodi adatokra is támaszkodott.)²¹

TAKÁTS Sándor idézett tanulmánya alapján, GYÖRFFY István Hajdú-szoboszlóról írva a latorkertet szintén a települések kettős osztottságának a kísérő terminusaként vette számba. Ónod esetében is szó van a latorkert-ről, 1647-ből, 1656-ból van reá adat.²²

Tanulságos volt a település továbbfejlődését figyelni a történeti forrás-értékű térképanyag nyomán. Noha sajnos csak az I. és II. katonai felmérés térképét találtuk meg, ezek is fontosak. Már GYÖRFFY István foglalkozott az I. katonai felmérés anyagával, éppen területünkre vonatkozóan is.²³ Megállapítását a Hadtörténelmi Múzeum és Levéltár Térképtára térképlap másolatai alapján igazolhatónak látjuk.²⁴ A II. katonai felmérés részletesebb,

¹⁸ BARANYAI Béláné, 1968, 499.

¹⁹ BARANYAI Béláné, 1968, 501.

²⁰ GYÖRFFY István, 1942, 153–186, TAKÁTS Sándor, 1907, 726–741, 815–837.

²¹ TAKÁTS Sándor, 1907, 731. Hivatkozása pontos.

²² GYÖRFFY István, 1943, 98.

²³ A felmérés 1783-ban történt Ónodra vonatkozóan a Coll XXI. Sect. 13 és a Coll XXI. Sect. 14 számú lapok tartalmazzák településünket. A Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Múzeum és Levéltár Térképtárának a gyűjteménye használatáért és segítségükért e helyen mondok köszönetet.

²⁴ Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Múzeum és Levéltár Térképtárának Sect 45, Coll XL szelvénymásolatát, mely kiváló minőségű, tanulmányoztam. (B IX.a 530).

pontosabb képet nyújt területünkről. Ezen a település szerkezeten is sajátos kettősség látható. A vár és a Miskolc-Tiszapolgár irányú út között a vár és a hejőkeresztúri út között keskenyebb, árvízmentes földnyelven sűrűn beépült utcás szerkezet látszik, amit nagyjából patkó alakban vesz körül halmazos nagy telektömbökből álló településterület. Különösen e külső telektömbökben ritka a beépítés. Az 1858-ban készített lap a volt istállós-kertes övezetet nyilván az osztott települési rend felbomló szakaszában ábrázolta, amikor a kertek egy része már lakóterületté vált.²⁵

Meg kell jegyezni, hogy a vár és a református templom között, valamint az útkereszteződés után eső első telektömbök egyenes utcás sűrű beépítése a belső településmag LEDENTUNál is látható utca sorait idézik, feltehetően a településszerkezet a XVII. századtól töretlenül tovább élt. A II. katonai felmérés falu alaprajzának a halmazos szerkezete a LEDENTU rajzán jelölt helyen szintén megvan. Itt azonban nem valószínű a folyamatos továbbélés, viszont az 1662-es rajzvázlat huszárvárának helyén zizenyős területet vagy pedig éppen eleven, romboló folyóvizet ábrázolt térképlapunk.

Itt kell utalnunk arra, hogy már az előbb idézett GYÖRFFY-féle térkép-vizsgálat is a kertesség számos példáját mutatta be a közvetlen és távolabbi táji szomszédságból.²⁶ Erre vonatkozó recens gyűjtésünk szintén igazolja a két beltelkes, ólas-kertes, tüzelős ólas berendezkedés máig tartó folyamatos meglétét. A két beltelkesség Ónod környezetében véglegesen csak napjainkban szűnik meg. Recens vizsgálatainkat a jövőben különös részletesség-gel kívánjuk bemutatni. Így itt csak utalunk rá.

A rendelkezésre álló irodalom alapján Ónod múltjáról kell röviden szólnunk. Ónod vagy korábbi változata szerint Olnod 1270 körül fordul elő először. Ekkor éppen révjével kapcsolatosan intézkedik oklevél. Magát a települést 1293-ban említik.²⁷ A népesebb lakosságú borsodi községek közé tartozott, de nem állott a nagyobb településekkel versenyben sohasem. A pápai tized jegyzékekben 5 1/3 garas évi átlagos összegre rúg jövedelme.²⁸ 1413-ban Zsigmond király egyik oklevelében oppidum-ként történik róla említés.²⁹ Várát a helyben birtokos Czudar Péter építteti királyi engedély nélkül. Zsigmond azonban 1413-ban és 1415-ben az előbbi fiainak engedélyt adott, hogy az építést befejezzék. A várat később a Rozgonyiak birtokolják.³⁰ A mohácsi vést követően a Perényiek nevesebb birtokosai.³¹ Több-

²⁵ Soós Elemér, 1927, 11, KEMÉNY Lajos, 1913, 283.

²⁶ GYÖRFFY István, 1943, 98. 102.

²⁷ GYÖRFFY György, 1966, 796.

²⁸ GYÖRFFY György, 1966, 749.

²⁹ CSÁNKI Dezső, 1890, I. 167.

³⁰ CSÁNKI Dezső, 1890, I. 164.

³¹ Soós Elemér, 1927, 4.

szőri kincstári kezelés mellett hosszabb ideig a Rákóczi családé, akiktől az Erdődyekhez jutott.³²

Ónod a középkori Magyarország egyik fontos forgalmi pontján feküdt. A Sajó, Hernád, Bodrog völgyéből az Alföldre vezető utak itt futottak össze az ország központjából a Mátra, Bükk alján vezető országúttal. Előnyös volt az Ónod-környéki révek használata, mivel a Sajón, Hernádon itt lehetett legegyszerűbben átkelni. A török idején a kedvező forgalmi helyzethez még várának jelentősége párosult. A városka pedig a környék pusztuló, menekülő lakosságának menedékhelyévé, reliktumává válhatott. A megerősítésre a XVI. század végén intézkednek.³³ Egymást követően több országgyűlési határozat foglalkozott megerősítésével. Ennek folyománjaként több megyének közmunkában kellett építenie. Számunkra az a fontos, hogy a várost övező első szálfalpalánk 1607-ben épült.³⁴ Ekkortól nyilvánvalóan számolhatunk a lakótelkek osztoztatásával, a kétbeltelkességgel. Ónodnak mint mezővárosnak bővebb vizsgálata sem lenne érdektelen. Sajátosan lehetne esetében az állandó földesúri, uradalmi jelenlét és a kisenemesi, szabad paraszti törekvések összefüggéseit tanulmányozni.

A fentieket összefoglalva elmondhatjuk: LEDENTU vizsgált ábrázolásában az Alföld északi peremén a török kort túlélő várral megerősített, palánkkal körülvett mezővárosnak a pontos képét kaptuk. E kép részleteiben is igazolhatóan hiteles, a kétbeltelkes mezőváros jellegzetes, jelentős ábrázolása. 1638 körüli állapotában mutatván be látképünk Ónodot, benne a kétbeltelkes, alföldi mezőváros egyik legkorábbi ábrázolását láthatjuk. Ezek az eredmények két irányban is ösztönzést adnak: részben felhívják a figyelmet a Tisza, Sajó, Hernád térség eddig kevésbé kutatott településeinek a beható vizsgálatára — a recens kutatások vonatkozásában, részben pedig a kertes, kétbeltelkes településtípus XVII. századi emlékeinek a tanulmányozását sürgetik. Az ábrázolások bevonásának a lehetőségét éppen ezeknek a tanulmányoknak az érdekében szerettük volna bizonyítani.³⁵

³² Soós Elemér, 1927, 10, 11, 12, 24.

³³ Soós Elemér, 1927, 18.

³⁴ Soós Elemér, 1927, 18.

³⁵ Nem tértünk ki közleményünkben arra, hogy STIER M. 42 rajza között, amelyeket 1660—1664-ben készített és amelyek Montecuccoli hagyatékából a bécsi Kriegsarchiv gyűjteményébe kerültek, szintén találunk Ónodról ábrázolást, látképet. Ez azonban helyszíni ismereteket nélkülöző plagizált változata LEDENTU itt ismertetett rajzának. Jelzetét (GI.a—3., N° 20) EPERJESY Kálmán, 1924, 58. közölte. Vö. BORRÉLY Andor, 1932, 180. Negatívja a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képesarnok lemeztárában megvan, nyomdai reprodukcióra azonban alkalmatlan.

Filep, Antal

DIE BILDICHE DARSTELLUNG EINES ZWEI-INTRAVILLANEN
MARKTFLECKENS (ÓNOD) IM 17. JAHRHUNDERT

Bis zum 18. Jahrhundert zurückreichend stellte die ungarische Ansiedlungsforschung erst auf der Tiefebene, später auch in Transdanubien und in Oberungarn das Vorhandensein von zwei intravillanen, geteilten Ansiedlungen fest. Gemäß dem in den bedeutenderen Marktflecken sowie in den kleinen Dörfern gefundenen Siedlungssystem bildete das Siedlungsgewann zwei, räumlich gegliederte Gruppen: Wohnbauten und ihre engere Umgebung und Wirtschaftsbauten (Ställe, Verschläge, Scheunen, Futterspeicher) und ihre Höfe wurden abgesondert angesiedelt. Die bildliche Darstellung dieses Siedlungstyps wird in dem Aufsatz analysiert.

Johann Ledentu (1602–1654) ein im österreichischen Dienst stehender Hofmaler und Architekt verewigte auf einer in der Wiener Ö. Nationalbibliothek aufbewahrten, 1639 geschlossenen (Kodex No. 32., Abb. No. 8622.) Abbildung die Burg Ónod sowie den Marktflecken Ónod selbst (Komitat Borsod). Die Sicht der Ansiedlung scheint auf Grund der beinahe gleichaltrigen Konskriptionen und Urkunden authentisch zu sein. Die auf den Künstler bezogenen archivalischen Quellen legen es nahe, daß er im Auftrag Batthyánys eines in jener Zeit hervorragenden ungarischen Aristokraten und Militärs gearbeitet und seine Zeichnung auf Grund lokaler Aufnahmen verfertigt hat. Die Zeichnung zeigt die eigentümliche Teilung der Siedlung. Das Wohngebiet des Marktfleckens ist von Befestigungen umgeben. Außerhalb der Befestigungen ist eine Siedlung von gelockerter Haufenstruktur zu sehen, von dem in Straßenreihen geordneten dicht bebauten inneren Kern auch förmlich getrennt. Zwischen den hier abgebildeten, improvisiert ausgeführten Bauten stehen Heuschöber, die darauf hinweisen, daß man hier einem vom Wohngebiet abgesonderten, für Viehzucht und Futterspeicher benützten Siedlungsteil gegenübersteht. Die räumliche Teilung der Siedlung stellen auch die aus den Jahren 1662, 1783 und 1858 stammenden archivalischen Karten fest. Manche der Nachbardörfer bewahrten sozusagen bis heute erschließbare siedlungsmorphologische und funktionelle Merkmale dieses geteilten Siedlungssystems. Das Ziel der Bearbeitung ist, die Authentizität des analysierten Bildes zu beweisen und das Bild für die Siedlungsforschung als eine in seiner Art alleinstehende und frühe, im 17. Jahrhundert abgebildete, geteilte Siedlung der Tiefebene zu registrieren, sowie Ausgangsgrund zu weiteren Studien zu geben und die früheren Untersuchungen auf das 17. Jahrhundert auszuweiten.

IRODALOM

- BARANYAI Béláné
1968 *Urbaria et Conscriptiones*. Művészettörténeti adatok 1–2.
- BORBÉLY Andor
1932 Adatok a magyar várak és városok ábrázolásához a XVI–XVII. századból. *Hadtörténeti Közlemények XXXIII.*
- BOROVSKY Samu
1909 Borsod vármegye története a legrégebbi időktől a jelenkorig. Első kötet. A vármegye általános története az őskortól a szatmári békéig. Bp.
- CSÁNKI Dezső
1890 Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp.
- EPERJESY Kálmán
1924 A Bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged.
- GARAS Klára
1953 Magyarországi festészet a XVII. században. Magyarországi barokk festészet. I. Bp.
- GYÖRFFY György
1966 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A–Cs. Bp.
- GYÖRFFY István
1942 Az alföldi kertes város. Hajdusoboszló települése. Magyar föld, magyar nép. Bp.
- 1943 Az Alföld településformái (Györffy György bevezetésével). Magyar falu, magyar ház. Bp.
- KEMÉNY Lajos
1913 Az ónodi végvár állapota 1656-ban. *Hadtörténelmi Szemle XIV.*
- KOVÁTS J. István
1942 (szerk.) Magyar református templomok. Bp.
- MAKKAI László
1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Bp.
- MARKOV, J.
1955 *Slovensky l'udovy odev v minulosti*. Bratislava.
- PASCU, V.
1958 *Considerații asupra evoluției portului popular din Transilvania*. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1957 și 1958*. Cluj.
- Soós Elemér
1927 Ónod-vár története, hadi és műleírása. Bp.
- TAKÁTS Sándor
1907 Műveltségtörténeti Közlemények VI. A magyar vár. Századok.
- ZIMÁNYI Vera
1968 A rohonc-szalonkai uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp.

EGY MAGYARORSZÁGI SZLOVÁK FALU

A XVIII. század hazánk néprajzi képének alakulásában döntő jelentőségű. Az a nagyarányú belső migráció, továbbá az idegen népelemek letelepedése az ország különböző területein, vidékeink anyagi és szellemi kulturájának alakulására, változására számottevő hatással volt. Az egyes kultúrelemek keveredése, a kölcsönhatások mindig együtt járnak a népi kultúrák gazdagodásával, virágzásával, újabb színeinek kibontakozásával. Azonban a régi és a beköltözött új lakosság együtt- vagy egymás mellett élése során a nagyobb változás mindig a beköltözött csoportok kulturájában következik be, mivel többé-kevésbé szükségszerűen alkalmazkodnak az őket befogadó vidékek gazdasági-társadalmi rendjéhez, életmódjához, szokásaihoz. Több német, szlovák és szomszédos magyar községben végzett tájékozódó adatgyűjtés tapasztalatai során fogalmazódtak meg ezek a gondolatok. Ezek indítottak egy Nógrád megyei szlovák falu néprajzi vizsgálatára is. Elsődleges célkitűzésünk az volt, hogy feltárjuk, milyen körülmények között történt az elpusztult helység új lakosságának megjelenése, hogyan alakult néprajzi képe. Mielőtt azonban az erre vonatkozó megfigyelésekről szólnánk, azokat a körülményeket vázoljuk, amelyek a vidéken a szlovák telepesek megjelenését megelőzték.

1683 októberében Nógrád megye területén is megindult a harc a török front felgöngyölítésére. Szécsényt és Hollókőt Szobieszki foglalta vissza, Fülek már előbb visszakerült és 1685 nyarán Nógrád vára is felszabadult. Ugyancsak 1683. szeptember 28-i dátummal Eszterházy Pál nádor Nógrád megyének is megküldte a király általános felkelést hirdető parancsát¹. A nádori körlevél végül kihirdeti az inszurrekciót. A megye hadvonulási terület, mindenfelé idegen katonaság van beszállásolva, nagy a szegénység, s mindenütt martalócok garázdálkodnak. Ebben az időben lett híressé Nógrádon kívül Heves és Pest megyében is egy Kuruc Nagy István nevű

¹ NIEDERMAN, 1942, 3.

rabló. A szécsényi nyomorult parasztokat — „*rustici miseri*” — a város nagy pusztulása miatt mentették fel a megyei és földesúri szolgáltatások alól. A szentei jobbágyok irgalomért esdő levele elmondja, hogy csak három valamire való gazda van a faluban és „az idén is már elrablott a tatár mindenünk, lovainkat, ruháinkat, jószágunkat, az kit kaphatott.”² Megkezdődött a birtokrendezés, ami a régi birtokosok elmozdításából és az új birtokosok birtokba helyezéséből állott. Amíg a birtokrendezés tartott, a megmaradt várakban és falvakban egész sor császári ezredet helyeztek el, s eltartásukról a jobbágyságnak kellett gondoskodni. A reguláris katonaság sem volt különb a tatárnál. Maga Barkóczy Ferenc vicegenerális 1685. szept. 14-én írja Gyarmatról, hogy „az szükségben az vitézlő rend ott keres magának, ahol kaphat.”³ A nógrádi állapotokról a nádor is hasonlóképpen nyilatkozik: „emberséges ember meg sem maradhat a szokott lakó helyében.”⁴

Rendkívül figyelemreméltók ennek az időszaknak a jellemzésére a *canonica visitatiok* adatai. Amint a török elvonul, a püspökök már küldik a vizitátorokat az egyházmegye állapotának felmérésére. Az egyik 1684-ben azt jelenti Gyarmatról, hogy a városnak még a nyomait sem találta.⁵ Az 1674-ben Kazáron tartott egyházlátogatás jegyzőkönyve beszámol arról, hogy új oltárt állíttattak, egy harang van a toronyban, egy haranglábon, a plébános pedig, akit Petri Miklósnak hívnak, egy jó állapotban levő nemrég épült faházban lakik. Alig 10 év múlva, 1688-ban a vizitáló főesperes jelentése szerint Kazár már elpusztult, kiégett falu, ahol csak az üres templom áll egymagában.⁶ Ugyanebben az évben Fülekpüspökiről, Somoskőújfaluról, Salgótarjánról, Kisterenyéről, Mátraszeléről, Homokterenyéről, Verebélyről és Bárkányról jelentik lényegében ugyanezt az érseknek.⁷ Tehát a legszomorúbb képet a megye az 1680-as években és az 1690-es évek elején nyújtotta.

A törökök kivonulása után újrainduló életet az egyházi anyakönyvek kezdésének helyei és időpontjai jelzik. Ebben az időben az egyházak újszervezése szoros kapcsolatban van a falvak vérkeringésének, újraéledésének kezdeteivel. A régi Nógrád megyében a legrégebbi anyakönyvet a divényi egyház őrizte, amely az 1690. évvel veszi kezdetét. Időrendben a szécsényi anyakönyv következik utána az 1694. kezdő évszámmal, majd 1695-ben kezdik vezetni a kazári, 1696-ban a nógrádi, a gácsi, és 1697-ben a sós-

² NIEDERMAN, 1942, 4.

³ Ua.

⁴ Ua.

⁵ *Acta Comititalia Soproniensia Anni*, 1681, pag. 77; Nagy, 1858, 224.

⁶ BORÓVI, én., 3.

⁷ BORÓVI, én., 2.

hartyáni anyakönyvet.⁸ Tehát északon Divény és Gács, keleten Kazár, délen Sóshartyán, nyugaton Nógrád és Szécsény jelzik azokat a pontokat, ahol egy-egy pap már megvetette lábát, ahol a jobbágytság már a papi dézsma fizetését és a templom újjáépítését is vállalhatta.

Az új élet megindulása szoros összefüggésben volt az elpusztult és gyér lakosságú falvak újratelepítésével. A telepítések már a török alatt megkezdődtek. A galgautai evang. egyház birtokában levő jegyzőkönyv elmondja, hogy Szulejmán török császár, amikor 1543 körül Budavárát és városát elfoglalta, majd néhány évig országunk nagyobb részén uralkodott, látta, hogy minden környékbeli falu az előzőleg dúló háborúban elpusztult, s így neki semmi hasznót nem hajt, elrendelte, hogy ezeket a helységeket telepítsék be más vidékekről.⁹ A XVIII. század elején, bár ekkorra a falvak jó részében a helyreállítás, a mindennapi élet megindult, a kuruc háborúk mellett a különféle járványos betegségek fenyegették a lakosságot. Losoncon 1709-ben 1300 ember halt meg pestisben. Szécsényről írják: „alig, hogy lenyugodtak valamennyire a háborús állapotok, máris kegyetlen éhség és súlyos pestis járvány nehezedett erre az országrészre s e csapások súlya alatt az összes helységek pusztulásnak indultak, a lakosság kénytelen volt kivándorolni a szomszédos tartományokba: Morvaországba és Sziléziába . . .”¹⁰

Ugyanakkor észak felé, ahol a hadakozások nem pusztítottak, a török veszélytől többé-kevésbé távolabb eső szlovák falvak lakossága a török elől már jóval előbb észak felé menekülő magyarsággal is — jelentős mértékben megzsaporodott. Mindezeknek az akkori viszonyokkal együtt szükségszerű következménye volt, hogy megkezdődött a jobbágyok nagyarányú vándorlása északról dél felé. A dél felé vándorló tömegek egy része megszökött előbbi földesurától, másik része toborzás révén került új lakóhelyére, vagy a földesúr egyik birtokáról a másikra. A régi Nógrád megyének ma Csehszlovákiához tartozó falvaiból húzódtak nagy rajokban dél felé az új otthont keresők. Nagylam községből két összeírás szerint mintegy 90 jobbágy szökött a Balassa- és Koháry-birtokról a Pest megyei Acsa, a Hont megyei Hidvég és több nógrádi, honti, illetve Pest megyei községbe. Lestről 43 jobbágy szökött Nógrád, Pest és Hont megye falvaiba.¹¹ A példákat még sorolhatnánk.

1720 január havában külön jegyzék készült a Hont megyéből Nógrád megyébe szökött jobbágyokról. E szerint Hont megye szlovák falvaiból

⁸ BORÓVI, én., 1.

⁹ *Prs V. Memorabilia*, 1—2. §. A galgautai ág. ev. lelkészi hivatal irattárában.

¹⁰ VAHOT, 1851, II. 21., RADVÁNYI, 1710—1716, 55.

¹¹ 1720-ban a losonci bírósághoz beterjesztett Nógrád megyei összeírás és az 1720 januárjában készült Hont megyei összeírás szerint.

a Nógrád megyei Rád községbe 8, Nógrádsápra 15, Diósjenőre 6, Legéndre 17, Keszegre 11, Bérre 9, Szügybe 13, Bánkra 13 jobbágycsalád költözött. Tanulságos betekinteni abba az összeírásba, amely azt mutatja ki, hogy az 1720-as évek előtt az ország mely részeibe, megyéibe kerültek Nógrád megyéből — nevük után ítélve — magyar és szlovák telepesek. Heves megye 39 községében összesen 126 telepese család került, Pest megyébe 387, a Jász-ságba 192, Borsodba 4, Biharba 1, Gömörbe 5, Békésbe 72, Hontba 26, Esztergom megyébe 7, Zemplénbe 3, Komárom megyébe 4, Csongrádba 13, Tolnába 6.¹² Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a számok megközelítően sem tükrözik a főleg dél felé vándorló telepesek számát. Ennél jóval több jobbággy keresett új otthont zömmel 1720 előtt, kisebb mértékben 1720 után.

E nagyarányú népmozgás egyetlen nógrádi községet sem hagyott érintetlenül. Kétségtelen, hogy a magyar vidékek felé vándorló és gyakran a második, harmadik, esetleg negyedik helyen gyökeret vert jobbággyok túlsúlyban szlovákok voltak, de voltak köztük falujukat elhagyó magyarok is. Hangsúlyoznunk kell, hogy a nevekből semmiesetre sem következtethetünk a szökött vagy tervszerűen telepített jobbággyok anyanyelvére, nemzetiségére. A nyelvhatárokon a gyakori érintkezésből és a kettős nyelvűségből adódott, hogy a szlovák nevűeknek tartottak között éppúgy voltak magyarok, mint a magyar nevűek között szlovákok. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az 1720. évi összeírások szerint a szlovák falvakban is bőven találunk magyar neveket. Így pl. Hradistyén a Császárs és a Pálos, Málnapatakán a Mézes és a Szegényi, Szinóbányán a Sárkány és a Barkács, Zelené nevű faluban a Szűcs, a Boros és a Kelemen, Uhorszká nevű faluban a Fehér, a Magyar és a Hercegh nevekkal találkozunk. Mind-ebből arra is következtethetünk, hogy a jobbággyvándorlások által jobban érintett falvak lakossága általában vegyes anyanyelvű volt, s csak a későbbi évek vagy évtizedek során vált zömmel magyar vagy szlovák anyanyelvűvé.

Ebben az időben, ilyen körülmények között történik az 1540-es években elpusztult, s több mint másfél századon keresztül pusztaként nyilvántartott Vanyarc újratelepülése. A telepítés idejéről a tanúvallomások alapján készült jegyzőkönyvek tájékoztatnak. Az 1742. február 12-én Galgagután felvett jegyzőkönyv elmondja a következőket: „Tudjuk még azt is, hogy 1711-ben, mikor Vanyarec (Vanyarc) épülni kezdett, azonnal a gutai egyházhoz csatlakozott, mint leány az anyához. Ezt a megye, a rendek és az egyházi hatóság jóváhagyta.”¹³ A vanyarci ág. ev. egyház egyik kézirata-

¹² *Conscriptio Colonorum*, 1720. Vö. még FÜGEDI, 1966. 314.

¹³ *Prs V. Memorabilia*, 16. §. A galgagutai ág. ev. lelkészi hivatal irattárában.

ban az egyház történetéről ezeket olvashatjuk: „A jelen történet forrásai a gutai egyház feljegyzései és a község néhány nagyon öreg, azóta már elhalt lakosa, mint pl. Poros András és István, Vrbiczky György és Tuskan Mihály. Ezeknek az előadása alapján nyilvánvaló, hogy Vanyarc a XVIII. század eleji település és eredete egészen a század elejéig vezethető vissza. Ezek előadták, hogy már a nagy pestisjárvány előtt állt itt néhány pástorkunyhó.¹⁴ A birtok, azaz a helység eredete tehát kb. az 1705. évre esnék. A dögvész után tüstént különböző birtokokról, mint Bagyon, Ordas, Brusno, Nedelistye, Tiszovec, Lehota, Cerovo, Bagyin, Ponyice, sok lakos költözött ide és néhány év múlva a hely annyira benépesedett, hogy már 1717-ben, Mária Terézia születésének évében összeírták a népet és ún. porció adót vetettek ki rá.”¹⁵

Elmondja még a kézirat, hogy a falut keletkezésekor leányegyházként azonnal a gutai egyházhoz csatolták és ettől az időtől kezdve minden egyházi ügyét a gutai lelkészek végezték, de soha nem tartozott a katolikus egyházhoz, bár a berceli paróchusok többször megkísérelték hatáskörükbe vonni. Szól arról, hogy iskolát¹⁶ és fa imaházat építettek, és ettől kezdve az istentiszteletet, amit előzőleg a fák alatt, csűrökben és nagyobb házakban tartottak, ide helyezték át.

A XVIII. század első felében gyakori volt, hogy az újonnan telepített helységeket, mivel azokban előzőleg katolikus templom volt, a plébános igyekezett felügyelete alá vonni. A tanúvallomások voltaképpen annak az igazolására történtek, hogy a községnek előbb is evangélikus papjai voltak. A galgagutai és vanyarci tanúvallomások mellett a szirákiak is megemlékeznek Vanyarc betelepülésének első éveiről. Hajnal János sziráki pap az 1774-ben kezdődő hármaskönyv elején a következőket írja: „Amint Vanyarc benépesedett, Szirákhhoz csatlakozott. Erre emlékeznek Szirákon és Vanyarcon is az öregek.” Az egyházmegyei és kerületi jegyzőkönyvekből az is megállapítható, hogy Lányi szuperintendens Vanyarcot Sziráktól elszakította és Gutához csatolta. Pilárik Jeremiás, aki 1713-tól 1723-ig volt gutai pap, az első istentiszteletet egy körtefa alatt tartotta a szárazmalom mellett.

Bár ezek a feljegyzések látszólag ellentmondanak egymásnak, végeredményben kiegészítik egymást, s az összeírásokkal egybevetve támpontot nyújtanak a település idejének megállapításához. Fel kell tennünk, hogy a vanyarci feljegyzés igazat mond, amikor arról beszél, hogy a nagy pestis

¹⁴ PETROV, 1928, 115. szerint „Vanyarcra 1705 (?) -ben kerültek az első telepesek Nógrád megye északnyugati részének Zólyommal határos falvaiból.”

¹⁵ „A vanyarci egyház rövid, összevont története a kezdetektől fogva” c. kéziratból.

¹⁶ Ebben az esztendőben a falunak már iskolája volt. 1716-ban választották meg Csizsik nevű első tanítójukat.

előtt már állt itt néhány pásztorkunyhó s a birtok, illetve a helység eredetét az 1705. esztendőre teszi. Valószínűnek tartjuk, hogy az említett néhány pásztorkunyhó a földesúr jogigényét jelképezte, s lakóikat nem azonosíthatjuk a későbbi telepésekkel. Az egykori faluhely betelepítése az 1711 körüli évekre tehető. Az 1711-es évszám szerepel a gutai jegyzőkönyvben is a település kezdeteként, azonban ezt az évszámot 1717-re javították ki, ugyanis Vanyarcot ebben az évben csatolták — Lányi szuperintendens intézkedése folytán — a gutai anyaegyházhoz, s ebben az esztendőben tartotta Vanyarcon az első említett szentbeszédet Pilárik a bizonyos körtefa alatt, amely mellett — egy másik feljegyzés szerint — számár által vontatott szárazmalom állott.

Az 1717-es összeírásban már 12 család szerepel, köztük egy molnár, egy kovács, egy takács, egy csizmadia, egy bérlő és hat jobbágy. Ekkor még csak a molnárnak és a bérlőnek volt 2 igája és 1 igája a takácsnak. Az 1720-as összeírásban Vanyarc nem szerepel. Az 1724–25-ös összeírásban kuriális helység 28 jobbággyal és 5 bérlővel, 1750-ben pedig 67 jobbágyot és 5 bérlőt írnak össze, az igák száma pedig már 165.

Az egykorú leírások, idősebb emberek közlései és egy 1848-ból való tagosítási térkép alapján a település kezdetei is megállapíthatók. Vanyarc völgykatlanban fekszik, kelet-nyugati irányban, minden valószínűség szerint a XVI. században elpusztult falu helyén. Ezt a váci egyházmegye 1746. évi *canonica visitatio*ja is igazolja, amely szerint a község egykori templomának romjai akkor még láthatók voltak az ottani katolikus temetőben.¹⁷ Ez a temető, amelynek egy-két sírját meg is vizsgáltuk, az egykorú falu keleti végének a dombján volt, ahová az 1740-es években a fatemplomot felépítették. Mindebből arra következtethetünk, hogy az új lakosság az egykori, elpusztult falu helyére telepedett le. Erre máshol is találtunk példákat.

A szájhagyomány szerint — amíg házaikat felépítették — a telepések földbe vájt putrikban laktak. A házakat fából építették, a völgykatlan déli dombjának az aljában, a ma Bercelről Szirák felé vezető út jobb oldalán, egymás mellé és a nyugati részen, az ún. Tabánban, ahol a házsort megbontotta a völgykatlan délnyugati irányú beszögelése. A falu keleti végének a dombján állt a templom, alatta az iskola, nyugati végén, a patak partján pedig a már említett szárazmalom, amely 1882-ig működött. A faházak építéséhez szükséges gerendákat csak a falutól délre eső domb tetejéről kellett bevontatni az építkezés helyére. A község határában ebben az időben még nagy erdő volt, hatalmas szálfákkal.

¹⁷ ЧОБОТ, 1915, I. 156.

Ha a szájhagyománynak hitelt adhatunk, akkor a telepések építette első faházak egyik emlékére is ráakadunk. A főutca egyik szérűjén ma pajtának használják azt az épületet, amelyet a múlt század közepe táján — vagy valamivel később — szedtek szét, majd gerendáit felhúzták a domboldalon levő szérűre, ahol ismét összerakták. Ezen a ma pajtának használt — minden valószínűség szerint egyosztatú — házon két ajtónyílást, illetve

1. A régi faház, amelyet ma pajtának használnak. (Vanyarc, Veress Pálné út 41.)

ajtót találunk: az egyik az udvarra, a másik pedig az épület végén levő keskeny, fészerszerű, a szobával egybeépült toldalék épületrészbe nyílik. A három apró ablaknyílás közül kettő előre, a volt utcai frontra, egy pedig a bejárat ajtótól jobbra, az udvari frontra néz. A tetőszerkezet, a szarufák már nem eredetiek, így a tűzhely, illetve kemence helyére nem következtethetünk. (1. kép)

Ettől különböznek azok a faházak, amelyeket már kezdetben is építettek és amelyeknek a beosztására 10—15 évvel ezelőtti idős emberek még jól emlékeztek, hiszen a múlt század nyolcvanas éveiben még több ilyen faház állt Vanyarcon. 1885. március 10-én égett le a templom, s vele

együtt két faház, amelyet a községi kanászok laktak. 1899-ben Penyicska András, Tomás Márton és Ocskai Pál faháza égett le. Faházban lakott abban az időben még a Matis, a Hutás és a Brhlík család is. Ezek azonban már az irodalomból jól ismert palóc faház mintájára készültek.¹⁸ A szobában volt a kemence, előtte a padka, amin főztek, a padka felett a tölcser alakú füstnyílás. Az 1880-as években a szoba berendezése általában az asztalból,

2. Vertfalú ház a múlt század közepéről.

az asztal körüli padokból (vályog-padkákra helyezett gerendákból), egy-két ágyból, és ágyszéklábból állt. Az utóbbi nem volt felvetve. A pitvarban gazdasági eszközöket, kapát, fejszét, lószerszámot stb. tartottak, ott kapott helyet az a pad, amelyen a vizesvödrök álltak. A kamrában az élelmiszer, a lisztes és ruhás ládák, a szuszék voltak. A jobbágyház végében az istálló állt, az udvar végén, a domboldalon pedig a csűr, a pajta.

A települést követő évtizedekben csak egy ház volt egy telken, az utcai fronton, majd a családtagok szaporodásával, illetve szétválásával már a XVIII. század végétől vált egyre gyakoribbá, hogy a családfőnek valamelyik házasa és többgyermekes fia, ritkábban unokája vagy veje, ugyanarra a telekre feljebb épített magának házat. Ezek

a házak a XVIII. század legvégétől, illetve a XIX. század elejétől már vertfalúak voltak. (2. kép) Beosztásuk és berendezésük még csak abban tért el a faházétól, hogy a pitvar már két részre oszlott, a tűzhely és a kemence nyílása kikerült a szobából a pitvar belső részébe, a konyhába, a szoba falán megjelent a tálas a díszített tálakkal, tányérokcal és korsókkal, megjelent a festett bútor, elsősorban a láda, továbbá a lábakkal ellátott pad és a szék. Egy-két esetben előbb, zömmel azonban már a századforduló után építették azokat a házakat, amelyekben a kamra helyére a hátsó szoba került, a kamra pedig a hátsó szoba után

¹⁸ Vö. SZEDER, 1819, 41–42. PÁPAY, 1893, 1. Magyarság Néprajza, II. 171–177.

kapott helyet, s ajtaja eleinte a hátsó szobából, majd az udvarról nyílt. A szabadkémények a régi vertfalú házakban jelentek meg, s a főzés is ez alatt történt a konyhában, a kemence szája előtti padkán. Az 1880-as években kezdtek elterjedni a szobában a kemence mellé rakott tűzhelyek. A Vrbiczky család az első tűzhely vasból készült lapját 1886 körül Vácon vásárolta. Az utóbbi két-három évtizedben a lakás fejlődésének újabb fázisa következett be, amelynek lényege abból állt, hogy a pitvar és a konyha (kéményaljja) átalakult ún. meleg konyhává, ahol csak télen főznek — nyáron az udvaron egy külön helyiség szolgál erre. Ez a meleg konyha a család tartózkodási helye, általában itt történik az étkezés is, de a fekhelyek az első és hátsó szobában vannak.

Az istálló ebben a fázisban is a kamra után következik, s ennek végében több helyen nyitott fészert találunk a gazdasági eszközök (eke, borona, vetőgép, szekér stb.) részére. Amint láttuk, a régi háztelkek a ház, illetve az utca felé lejtének, s a szérük a háztól és az istállótól feljebb a domboldalon vannak. A régi pajták szintén fából készültek, s az újabbak vertfalúak. A gerendákból ácsolt pajtákhoz — az intenzívebb szemtermeléssel — vertfalú *plevinec*-et¹⁹ (pelyvás) építettek, ahol a kinyomtatott pelyvás szemet a szelelésig, rostálásig tartották. Ezt a részt a cséplőgépek megjelenése után több helyen magtárrá alakították át, s a bejárati ajtó elé boltívet rakattak. (3. kép).

Vanyarc újratelepítése idejének állattartásáról és földműveléséről Radványi kéziratos munkája ad némi tájékoztatást. Cserhát erdeiről elmondja, hogy „... hatalmas őserdők, hosszában öt mérföldnyire is kiterjednek, széltiben-hosszában bőségesen terem bennük a cserfa (nevüket is innen kapták), óriási fák tenyésznek itt, s a természet olyan bőkezűséggel kínálja a makkos legelőket a sertéseknek, hogy e tájék lakosságának ebből adódik egész évi megélhetése. Ugyanis a makkon kihízott ártányokat egész kondákban terelik a bányavárosokba s ott el is adják valamennyit. Mindenfelé friss legelőkön és füvelő helyeken legel a négylábú szarvasmarha- és egyéb állatállomány. Felfrissítésükre a források sem hiányoznak. Ebből adódik, hogy nem kevés azon parasztemberek száma, kik földesuraik tudtával az erdők mélyén élnek . . .”²⁰ Feltehetőleg ilyen erdei pásztorok kunyhóiról van szó az ev. egyház *historia domus*ában is. A disznótartás különben a telepések állattartására is jellemző. Az 1724. évi összeírás szerint a 28 jobbágy 104 db. két éven felüli disznót tartott.

¹⁹ Előbb a pajták végén meghosszabbított ereszt alatt tartották a kinyomtatott pelyvás szemet, majd ezt a részt később befalazták. A búzas vermek (*žitné jamy*) a jelenlegi paróchia helyén voltak.

²⁰ RADVÁNYI, 1710—1716, 8.

Úgy látszik, hogy a későbbi esztendők során már a szarvasmarha tenyésztése kerül előtérbe. Az 1725. évi összeírásban alig egy-egy fejőstehén szerepel, mindössze négy növendék állattal, viszont az 1750. évi összeírásban egy-egy jobbágy neve után már három fejőstehénnel és több növendék állattal is találkozunk. Az 1717-es összeírás szerint csak Tiszovszky Bálintnak volt 10 juha, 1724-ben pedig már három gazda tartott 37 juhott. A szá-

3. Pajta a „plevnicó”-vel.

zad közepe táján már egy-egy család tart 20—30 juhott. A juhtartás az előjáróság tiltása miatt a múlt század 80-as éveiben teljesen háttérbe szorult, s a parasztság már a tarka szarvasmarha tenyésztésére helyezte a súlyt. Ebben az időben a gazdák gabonát alig adtak el, inkább csak valamennyi búkkönyt, lencsét és babot, tehát számottevő jövedelmi forrásuk a marhatenyésztés volt. Vrbiczky Pál szülei az 1880-as években két fertályt (2×9 , tehát 18 kat. hold) vettek a marhatenyésztésből gyűjtött pénzen. Egy fertály (9 kat. hold) ára akkoriban 300 forint körüli összeg volt, 1 tehénért 70—80, 1 két éves tinóért pedig 50—60 forintot fizettek. A vanyarciak a váci, a sziráki, a hatvani, az aszódi, a szécsényi és a balassagyarmati vásárookra jártak.

Az emlékezet szerint a múlt században az ökröt is, a lovat is használták igavonásra, általában fele-fele arányban. A teheneket csak a második világ-

háború után fogták járomba. A múlt század 80-as éveiben a szarvasmarhák — éppígy az örök és a lovak is, amikor nem volt szükség az igára — áprilistól általában október végéig legeltek. A falunak csikósa, tehenese és kanásza volt. Külön legelőre jártak a lovak, külön a szarvasmarhák és a disznók. A csikós és a kanász mindennap hazahajtott — hazahajtották a fejősteheneket is —, de az ökrök és a növendék marhák éjjelre is kint maradtak a legelőn, azonban éjjel már nem a fogadott pásztor, hanem a gazdacsaládok férfi tagjai felváltva — egyszerre hárman — őrizték a marhát.²¹ Abban az időben a marhaállományhoz viszonyítva kevés volt a takarmány, egy-egy gazdának alig termett több egy szekér szénánál. Lucernát már termeltek és búkkönyt is felesben, az urasági földeken. A szénaállományt még azzal bővítették, hogy 1/4 részért az uraságnál kaszáltak szénát. A takarmányt gyarapították még az 1/3 részért vállalt répakapálással. Lóherét csak 1890 körül kezdtek termelni.

A XVII. század végén és a XVIII. század elején Nógrád megye gazdasági és kereskedelmi élete az északi városokhoz kapcsolódik. Besztercebánya a legfontosabb piaci központ, a nemesség is ott szerzi be szükségleteit.²² Később azonban megváltozik a helyzet: 1737-ben a megye arra hivatkozva kéri a porták méltányosabb megállapítását, hogy Nógrádban nincsen város, sem ismert mezőváros, se piac, se más hely, ahol terményeket adni és venni lehet. A gabonát Vácra, Pestre és Budára hordják szekéren, mert felfelé a bányavárosok nehezen közelíthetők meg a hegyi utakon, különben is a bányavárosok piacát a török után sokkal előbb talpraállt Hont megye vette kezébe.²³

A XVIII. század elején a megye terményei a búza, az árpa, a rozs és a zab, továbbá a borsó és a lencse, ami rendszerint megférgesedett. Elterjedt növény volt még a köles, „... az ételek ízesítője”.²⁴ Vanyarcon az 1720-as években búzát, árpát, kölest és zabot termeltek ugyan, de ebből aligha jutott a piacra. Ezek az uralkodó termények a század közepe táján is, viszont az 1750-es esztendőkből már előtérbe lép a szőlőtermelés. Több jobbágnál 40–60 hordó bort írnak össze. Ugyanakkor erősen csökken a búzatermés. A bor mindenütt keresett. Balassagyarmat számadáskönyveiben is gyakran találkozunk a vanyarci borral, amelynek akójáért az 1800-as évek elején 4 forint 30 krajcárt fizettek. A szőlőtermelés az 1880-as évekig, amíg a filoxéra nem pusztított, az állattenyésztés mellett a leginkább

²¹ A *vartáši*-k (őrzők) a Chrasty nevű legelőn, ahol kút is, koliba is volt, őrizték az állatokat. Általában csak egy ember volt kint az állatok mellett, ketten bent voltak a koliban.

²² NIEDERMAN, 1942, 11–13.

²³ NIEDERMAN, 1942, 10.

²⁴ RADVÁNYI, 1710–1716, 13.

hasznát hajtó foglalkozása volt a vanyarciaknak.²⁵ Ez érthető is, ha tekintetbe vesszük, hogy a búza még a múlt század második felében is gyakran alig hozta meg a 3–4-szeres termést.

A vanyarci öregek emlékezetében az élt, hogy valamikor minden jobbágy-család egy házhelyet kapott. Az egész falunak — a parasztságnak — összesen 37 házhelye volt 18 dűlőben (egy-egy házhely 36 kat. hold szántóból és rétből állt), ezenkívül 91 zsellértelek, egyenként 150 négyszögöl zsellértelekkel.²⁶ A századforduló táján a parasztság tulajdonában 1667, 5 földbirtokosnak a falu határában 3130 kat. hold földje volt. 1830 körül a községnek 1181 lakosa volt, s egy főre még kb. másfél hold jutott, a századfordulón ez már alig volt valamivel több egy holdnál. S ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy az átlagtermés szinte a múlt század végéig alig hozta meg az elvetett mag négyszeresét, természetesen kell tartanunk, hogy a gabona-termés csak a szükségletet elégítette ki, a piacra csak a marha és a bor került.

A hármás vetésforgó Vanyarcon a múlt század végéig fennállt. Megszűnését Tuskan János (81 éves 1956-ban) így magyarázta: „Volt szegénység akkor (az 1890-es évek előtt). Abból a szegénységből én is kisegítettem a népeket, mikor az apám meghalt. Akkoriban nem volt szabad akárhová vetni, ültetni. Itt voltak búzák, a másik dűlőben a tavasziak, de a harmadikat ugarnak kellett hagyni. Az ugaron a birkák és a disznók jártak, aztán nem volt termés. Én 1896-ban, akkor már meghalt az apám, örököltem 9 hold földet. Aztán gondolkoztam, hol fogok kukoricát ültetni, miből fogok pénzt csinálni. Bevetettem az ugart. Erre a bíró elővett engemet. Én elmentem a járásbíróhoz, Szirákra, hoztam egy írást, hogy azt tehetek a földjeimmel, amit akarok. Azóta szabadon van a határ, az én szegénységem meghozta.”

A mezőgazdasági művelés Vanyarcon elég lassan fejlődött. Bár a Vidats-ek használata már az 1870-es években elterjedt, az első vetőgépet 1929-ben vette Tuskan János. A sarlós aratást csak a századforduló táján váltotta fel a kaszás aratás. A vanyarci öregek szerint a sarlóval két ember naponta 10 csomót tudott learatni, de akkor nagyon kellett igyekezniök, kaszával viszont már 30 csomót arattak. Az 1900-as évek után jelent meg a járgányos cséplőgép, de 1906 körül a falu nagy része még nyomtatott. A rosta felhasználása csak az 1880-as évek végén kezdődött, előbb szeleléssel tisztították a magot. Rosta is csak három volt a faluban, s tulajdonosaik egyik gazdától a másikhoz vitték s részért rostáltak. A gabona őrlése a helybeli

²⁵ A régi szőlők 1888–1890-ben pusztultak el. Az öregek szerint a régi szőlőket nem kellett nyitni, takarni, csak kapálni, metszeni és kötözni. Szüret után a szőlőt bunkós fával törték össze, majd préselték. Akinék nem volt prése, a prés tulajdonosának használati díj fejében a hetedik liter bort adta.

²⁶ Ehhez tartozott még a községi úrbéres legelő és erdő, ami 360 kat. holdat tett ki.

száraz-, illetve vízimalomban történt. Az első gőzmalmot 1885-ben építette Deseffy Ottó földbirtokos.

Az állattartáson, a földművelésen és szőlőtermelésen kívül még két számottevő foglalkozása volt a vanyarciaknak: a méhészet és a mészégetés. Ma már csak egy-két fiatalember foglalkozik méhészettel, de régebben nem volt ritka az a család, amely 15—20 köpű méhet tartott. A méheket az erdőn szedték össze, s a méheseket az udvarban fából építették. A méhek gondozásával nem sokat törődtek, csak a rajzás ideje alatt vigyázott rájuk valaki. A rajt tükörrel verték vissza. A kasokat október vége felé, november elején fojtották le kénnel. A mézet kézzel facsarták ki, vagy kifőzték. Ez esetben a méz a fazék aljára ülepedett, a viasz pedig fönt maradt. A mézet nem adták el, hanem felhasználták: a tésztaféléket édesítették vele. Kedvelt étel volt a mákos guba mézzel, a mézes kukorica, és ünnepi ital volt a mézes pálinka.

A mészégetés az újratelepitéssel kezdődött. Úgy látszik, jobbágyok sosem foglalkoztak vele, a zsellérek űzték ezt a mesterséget, akik a kemencéket a földesuraktól bérelték. A kiégetett meszet aztán a jobbágyok fuvarozták a megrendelők által megadott helyekre, vagy a hetivásárokra. A feljegyzések szerint a mészégetők nem voltak jó fizetők, mert az egyházközségi gyűlések jegyzőkönyvei állandóan panaszzolják, hogy a kemencék után járó egyházi adót nem fizetik. 1833-ban elrendeli az egyházi gyűlés, hogy „Egy mész kemencétől nem 15, hanem 30 garasok adassanak”. 1845. december 15-én tartott közgyűlés jegyzőkönyvének 4. pontja szerint „A mészégető kemencékről vitt rovasok a gyűlés színe előtt megvizsgálatván s egybevetvén tapasztaltatott, hogy az elővölgyben kiégetett kemencék közül 75, Szirmay-félékből 11, Say-Kubinyi félékből meg 4 maradtak fizetetlenül, miknek időbeli beszédése és pontos behajtása a jelen volt számoló csőszöknök meghagyatott”. A következő esztendőkből, így 1848. március 26.-án tartott közgyűlés 2. napirendi pontjáról felvett jegyzőkönyv elmondja: „A mészkemencékről vitt rovasok megvizsgálatván, kitűnt, mikép az elővölgyben kiégetett kemencékből 105, a Szirmay-féle jogúakból pedig 6 kemence fizetetlen maradt.” A balassagyarmati pénztárkönyvek azt tanúsítják, hogy a vanyarciaktól gyakran vásároltak meszet. 1825-ben 1 kila mészért 1 forint 15 krajcárt, az előbbi évben 1 forint 12 krajcárt fizettek.²⁷ Az 1950-es esztendőkből mindössze 3—4 kemencében égettek meszet a cigányok.

Vanyarc környékére és Vanyarcra letelepült szlovákok XVIII. század-eleji viseletéről értékes ábrázolásokat őrzött meg a sziráki hármas anya-

²⁷ *Cassa Domestica oppidi Balassa-Gyarmat Anno 1825.*

könyv. Az anyakönyvek vezetőjének, Turdélius Sámuel sziráki papnak kedvenc szórakozása volt a rajzolgatás. Turdélius 1712-től 1732-ig működött Szirákon s ezen idő alatt az anyakönyv két kötetének egyes rubrikáiban néhány érdekes ábrázolást örökített meg. Az első rajz az anyakönyv első lapját díszíti, és egy keresztelési jelenetet ábrázol. A keresztelő medence jobb oldalán a pap áll az ev. lelkészek korabeli ornátusában. Bal

4. Keresztelési jelenet a sziráki anyakönyvből.

5. Új házaspár ábrázolása a sziráki anyakönyvből.

oldalon elől áll a keresztanya, kezében a keresztelő medence felett az újszülöttet tartva. Fején főkötő, lelógó szalagokkal, derekán hosszú ujjú ing, vállkendő, továbbá szoknya, kötény van rajta. Mögötte a komák állnak, üstökös hajjal, könyökön alul érő ujjú ingben, testhez álló nadrágban és az akkori elnevezés szerint csizma formájú, rövid szárú bakancsban. A házassági rovatban egy dudást találunk, nyilván a lakodalom dudását. A dudabőr, amint ez abban az időben szokás volt, szőrével kifelé fordított. A dudás hajviselete és ruhája megegyezik a keresztelési jelenet férfiainak ruhájával. Egy másik rajz nyilván az új férjet ábrázolja,

A régi vanyarci viseletről írásbeli feljegyzéseket nem találtunk, azonban

lajbi, a kékfestő szakácska, a *hunyenka* és az ugyancsak szűrposztóból készült *kabanyica*, továbbá a szűr, a suba, a ködmön és a guba. A ködmön a legények, a suba és a guba a gazdaemberek, a szűr pedig úgyszólván mindenki viselete volt. A kalap gömbölyű volt, az öregebbeké széles, a fiatalabbaké keskenyebb, felhajló karimával. Télen általános volt a bárány-

²⁹ Jellemző Pahalóyák Palya esete, aki egy alkalommal ugyan vett magának egy pár csizmát a vásárban, el is temették vele, mert csak akkor húzták fel a lábára, amikor meghalt.

bőr sapka. Az üstökre már senki sem emlékezett. A múlt század 70-es, 80-as éveiben néhány öregember még viselt két varkocsba font haját, a középkorúak körhajat viseltek, a fiatalok pedig ebben az időben már rövidre nyírátták hajukat. 1880 körül először a legények körében terjed a zsinóros és nagy fémgombos, fekete posztó ruha, amit aztán a németes szabású, fekete csíkos bársonyból varrott kabát, nadrág és mellény követett. A hátul varrott csizma az első világháború után jött divatba.

A kisebb fiúk és lányok ebben az időben még egyformán „zubony”-t (a szoknya és az ujjas derékrész egybe varrva) hordtak, amit vászonból vagy valamilyen vásárolt kelméből varrtak. Gatyát a 8–10 éves fiúgyermek kapott. A fiúgyermekek többnyire a telet is gatyában töltötték, illetve valamilyen anyagból készült kabátkában, mellénykében, nadrágban, amit otthon varrtak. Bocskor volt a gyermekek lábbelije is, ritka volt az a gyermek, akinek csizmát vettek. A lányok szintén 8–10 éves korukban kaptak külön szabott szoknyát, inget. A női viseletben az utóbbi évtizedekig megmaradt a mellévarrott, rövid ujjú ing. A hosszú, a könyökön alul érő ujjú ingről már csak öregek emlékezete tudott. A gyári kelmék egyre gyakoribb felhasználásával a szoknya megrövidült, ugyanakkor szélesedett és különösen az ünnepi alkalmakkor egyre többet viseltek. A több szoknya gyakoriságával szaporodott az alsószoknyák száma. A múlt század derekán női ruhaanyagként előtérbe kerül a kékfestő, ez váltja fel a fehér vállkendőt, egy ideig ebből készült a menyasszonyi szoknya is. A múlt század végén a ködmön mellett a téli időben divatban volt a kék posztóból készült, és fekete báránybőr prémmel szegélyezett mente, szlovákul *mentyiek*, ami abban az időben a magyar falvakban is kedvelt és elterjedt ruhadarabja volt a jobb módú asszonyoknak. A XIX. század vége és a századforduló az az időszak, amikor a férfi viselet átalakul, a női viselet elszínesedik és differenciálódik.

A XVII. század végén és a XVIII. század első felében a Nógrádban letelepedett szlovákok — egy kis töredéktől eltekintve — evangélikus vallásúak voltak. Az egykori tiltásokból tudjuk, hogy még a XVII. század második felében is számtalan eleme élt az evangélikusok között a középkori katolikus liturgiának, hit- és szokásvilágnak.³⁰ Különösen az egyházi év ünnepeihez kapcsolódó szokások mutatnak számos hasonló vonást. Természetes, hogy a hitvilági képzetek terén sem húzhatunk éles határvonalat evangélikusok és katolikusok között. Különösen a boszorkányképzetek terén találkozunk azokkal a változatokkal, amelyek a magyar és a szlovák nép érintkezési területén mind az evangélikus, mind a katolikus lakosságú

³⁰ MIKULIK, 1917, 7, 9, 17–20.

falvakban ismertek, vagy ismertek voltak. Legfeljebb aktualizálásukban és intenzitásukban van különbség.

Az 1950-es években Vanyarcon még a fiatalság is számos boszorkánytörténetet tudott, hiszen még nemrégiben is terjesztői voltak a különféle téli összejövetelek és a közös munkaalkalmak. Számtalan változatban élt még a macska képében járó boszorkány, aki a tehén tejét elvitte, kiszopta, majd hogy ne tudjon menekülni, gatyamadzaggal kellett az istálló ajtaját bekötni. A macskát mindig vasvillával verték agyon, utána dobták ki a trágyadombra, ahonnan viszont reggelre eltűnt. Azt is tudni vélték, hogy ezt követően valamelyik asszony megbetegedett vagy meghalt. A sziráki Bandricskánéről, aki lóvá tudott változni, és akit a kovács megpatkolt, jóformán az egész falu tudott. Néhányan látták is őt, mindig az udvaron feküdt, de a kezét és lábát sose mutatta, mert látszottak rajta a patkók helyei. Mások szerint, amikor Bandricskáné a patkolás után hazament, meghalt, és a kezén, meg a lábán akkor is látszott a patkók nyoma. Több adatközlő név szerint megnevezte azt az asszonyt, aki túrót hányt a lepényre, és azt is, aki ezt látta. Egyik adatközlőnk szerint ma azért nincsenek boszorkányok, mert nincsenek olyan bátor asszonyok, akik mernek éjjel kimenni a határba, a keresztútra. Többen tudni vélték egy Guba János nevű emberről. Akire ő megharagudott, annak sebek keletkeztek a testén, olyan sebek, amelyeket az orvos sem tudott meggyógyítani. Tekintetével feldöntötte a szekereket. Amikor egy lakodalmas menetet néztek, Guba a körülötte állóktól megkérdezte, hogy felrepítse-e a kocsit. Erre a kocsi már repült is a menyasszonnyal. Ezt a jelenetet látta is az egyik adatközlőnk.

A hitvilági alakok közül — különösen az idősebb asszonyok — még többet emlegetnek. A hosszú téli estéken nemrégiben is gyakori beszédtema volt a *mátoha* (kísértet), a halott hazajáró lelke, akit a sírra tett étellel és pálinkával engeszteltek ki. Régebben, ha a halott visszajárt és kísértett, meghívták a harangozót és az térden állva imádkozott. A *striga* (boszorkány), amint már említettük, macska képében járt és gatyamadzaggal, gatyadarabbal védekeztek ellene. A *šarkan* (sárkány) elnevezést a fekete viharfelhőre mondják: „olyan, mint a šarkan.” A *tátoš*-ról (táltos) nincsenek konkrét fogalmaik a megkérdezetteknek. A jó lovakra, a gyorsan járó emberekre mondják, hogy „ide ak tátoš” (megy, mint a táltos). A *garabonciáš*-t *černokňazik*-nak (varázsló) is mondják. Azt tartják róla, hogy valamilyen bajt hoz. A *zmok* (a lidérc megfelelője) a legveszedelmesebb szellem — mondják. Tüzes láncként a kéményen keresztül repült a házba, ahová pénzt és mindenféle terményt vitt, de éppúgy vihetett szerencsétlenséget is. Ha meg akartak szatadulni a zmoktól, homokot kértek

tőle, s akkor megszakadt. *Božík*-nak mondják azt az apró emberkét, akit a Nógrád- és Pest megyei dudások is ismertek (Vö. MANGA, 1968. 169.) és úgy szabadultak tőle, hogy a mogyorófába fúrt lyukba dugaszolták. Vanyarcon valaki egy szilvafába fúrt lyukba dugaszolta és amikor az illető elment a fa mellett, mindig ezt kiabálta: „*Janko ty si? Janko, kde ideš?*” (Jankó, te vagy? Jankó, hová mégy?)

A babonás hitvilág a régebbi időkben — természetesen — még inkább rabságban tartotta az embereket. Az 1798-ban történt püspöki látogatás jegyzőkönyve egyik helyén ugyan azt mondja, hogy babona nincs, de ugyanennek a jegyzőkönyvek másik részében viszont ezt olvashatjuk: „Az ifjúságot meg kell tanítani a természettudományok elemeire is, mert ezek irtják a babonát és józan gondolkodásra serkentenek.” Az 1838. évi *canonica visitatio* szerint az iskolában már olvasást, írást, számtant, éneket, földrajzot, természetrajzot, fizikát tanítanak, de „a nyáj gondozása körüli babonás szokások ugyanúgy meg vannak, mint a környező községekben.” Tapasztalataink szerint az iskola, a XVIII. század második felétől megjelenő ismeretterjesztésre szánt könyvek sok ismeretet nyújtottak a parasztságnak, de a babonás gondolkodás ellen nem tudták felvenni a harcot, részint azért, mert a paraszti életforma kiszolgáltatottsága szükségképpen továbbra is a babonás képzetek irreális világában tartotta az embert, részint azért, mert a néphit és a tételes vallás kölcsönösen erősítette egymást.³¹

A születés, a házasság és a haláleset szokásai az utóbbi évekig elevenen éltek. Az újszülött gyermekkel, különösen a szemveréssel kapcsolatban a középkorú asszonyok is számos babonás eljárást ismernek. Bár még ma is megtartják a keresztelőt, régebben sokkal nagyobb jelentősége volt. Az 1798. évi jegyzőkönyv szerint ki kell irtani a nagyszabású keresztelői vendégségeket, amelyek megbotránkoztatják a lakosokat. Az 1838-as *canonica visitatio* jegyzőkönyve felhívja a lelkipásztort, világosítsa fel a híveket, hogy csak két pár keresztszülőre van szükség, s a visszaéléseknél (*abususok*) elmondja, hogy kereszteléskor és temetéskor nagy mulatozások, lakomázások vannak. Egyszerűsödtek a házasság, a lakodalom formái, szokásai is. Az esküvőt dél tájban vagy délután tartják, utána a násznép a menyasszonyházhoz, majd este a vőlegényházhoz megy. A vizes vödör felrúgásának, a menyasszony bevezetésének a szokásait már csak itt-ott tartják, nemkülönben a gyertyástáncot, az éjfél utáni tréfás szórakozásokat, játé-

³¹ Bár a múlt században már jelentek meg a babona ellen küzdő könyvek, füzetek, de ezeket nem sokan olvasták, és ha olvasták is, arra nem voltak alkalmasak, s a fel-tételei sem voltak meg annak, hogy a babonás gondolkodás ellen felvegyék a harcot. Pedig a múlt század első felében már jelentős volt azoknak a száma, akik olvasni tudtak. Vanyarcon az 1838-as *canonica visitatio* megállapítása szerint a lakosság „az olvasáshoz egy tizedét kivéve ért, sőt sokan az írásban is jártasak”.

kokat. Az öregebbek még énekelnek szlovák népdalokat, azonban a vőfélyek, a násznagyok már magyarul mondják verseiket, búcsúztatóikat a magyar vőfélykönyvek szövegei szerint.

Az egyházi év ünnepeit Vanyarcon is szigorúan megtartották. Ezeknek voltak velejárói az ünnepi *cantatiók*, a *koledák*, a *hostátio*. A gutai *canonica visitatio* szerint a *cantatiók* alkalmával a kántornak Balázs- és Gergely-napkor énekkel kell körüljárnia a falut, Úrnapkor és Háromkirálykor a pap-pal együtt jár. Ostyahordás, azaz *hostátio* karácsonyi időben van, *koleda* évente hatszor. A vanyarci ev. egyház *canonica visitatio*-ja csak 1900-ban mondja ki, hogy a *cantatio* és a *koleda* meg van váltva, oly módon, hogy minden gazda 50 krajcárt, minden zsellér 30 krajcárt és minden konvencióos cseléd 20 krajcárt fizet e címen a párbér-hordás alkalmával. Azonban a régi egyházi előírás, mint népi gyakorlat, még ezután is tovább élt. A Balázs- és a Gergely-járás, továbbá az ostyahordás az 1940-es évekig szokásban volt.

A karácsonyi ünnepkör szokásai közül a Luca-napiakat még az 1950-es évek elején is megtartották. Több háznál fokhagymával még kereszteteket rajzoltak az ajtókra, hogy a boszorkányok ne mehessenek be rajta. Reggel a gyerekek lucázni (*ocelovat'*) jártak. A lucázó gyerekek mondókája megőrizte a más vidékekről is ismert szlovák szövegek változatát.³² Az ostyát a karácsony előtti napokban hordták az iskolások. Minden családnak 12 ostyát vittek, annak emlékére, hogy Jézusnak 12 tanítványa volt. A parasztházaknál az ostyahordók szlovák nyelvű, az uraságnál magyar nyelvű verset mondtak. A karácsonybőjti vesszőhordást az 1950-es években már csak a tehénpásztor gyakorolta, szlovák nyelvű köszöntővel. Karácsony bőjtjének ünnepi étkezése a vacsora, amit általában még ma is megtartanak. Az asztal alatt megtaláljuk a széna-szalma csomót és egy edényben az összes terményeket. A karácsonyi vacsora első étele itt is az ostya,³³ amit mézbe mártanak. Az elsőnek letört ostyadarabot a karácsonyi morzsához teszik. A legények és lányok — úgy este 9 óra után — még nemrégiben is jártak házról házra és egyházi énekeket énekeltek, *polazuváltak*.³⁴ Az almát karácsony első napján tették a vályúba és itatás után vágják fel annyi gerezdre, ahány tagja volt a családnak.³⁵ Figyelemre méltó több adatközlőnek éppen a karácsonyi szokásokkal kapcsolatban az a megjegyzése, hogy először azok a szokások szűntek meg, amelyek különféle hiedelmekkel függtek össze. „Mostanáig azok maradtak meg, amelyekben nincs babonáság.”

³² Vö. MANGA, 1968, 49.

³³ Vö. MANGA, 1968, 71.

³⁴ Vö. MANGA, 1968, 65.

³⁵ Vö. MANGA, 1968, 75.

Mint a katolikus falvakban, itt is megtaláljuk az egyes szokások egyházi értelmezését. (1–2. kotta) Azt mondják, hogy a vízkereszi koledálást,

Tuskan János 80é. 1955

♩=100 ♩=120 ♩=132

Král več - ní nás požeh - nej, po - žeh - ná - ňí svatím,
í šec - ko nám dob-re dej, chu-dím i bo - ha - tím.
Rá - číš nás na - pli - ňi - ti svú sva-tú mi - los-tí,
po-tom so-be pri - ji - ti do več - nej ra-dos - ti.

Tuskan János 25é. 1955

♩=12

Vít - tej pa - ňe z ro - kem no - vím,
oz - dob - nej s tvím po - žeh - ná - ňí.
Dej vše dob - re te - lu, du - ši,
po smr - ti spas nás Je - ži - ši.

ami régebben a család összeírásával járt együtt, annak emlékére tartják, hogy József és Mária összeírás végett ment Betlehembe. Farsangkor már csak az iskolás gyermekek jártak nyárssal szalonnát gyűjteni a 30-as évekig.³⁶ (3. kotta) A kanász is járt farsangolni, minden háznál szóval

³⁶ A farsangoló szöveget lásd: *Vyletel vták*, 149.

Tuskan Jánosné 29é.1955

Fa - šan - ge, fa - šan - ge, fa - san - go - via ča - si,
e - ni pi - jú, dru - hi je - đia za sto - lom klo - bá - si.
Keđ sa o - ni na - pi - jú, ma - jú vó - lu ktan - ci,
ta tam taj - dú, kđe tan - cu - jú ňe - ves - ti smlá - đen - ci.

elmondta azt a szöveget, amit a gyerekek énekeltek, s utána szalonnát vagy 10 forintot kapott. Ez a farsangolás a kanász kommenciós levelében is fel volt tüntetve. Este a kanász látott vendégül néhány gazdát.

A magyar kiskegyelűjét, a *kysel*-t 1935 körül vitték utoljára, majd 1957-ben kérésünkre, hogy filmfelvételt készítsünk róla, ismét elkészítették a bábút, s ugyanúgy, mint régebben kivitték a határba, ahol a szalmáját elégették.³⁷ A nagypénteki mosakodásra még emlékeznek, de már nem

Tuskan János 35é 1955.

Pri - po - mi - na - me pa - mát - ku deň sva - té - ho
kte - riž hor - li - vím bis - ku - pem bil v mes - fe Ce -
Bla - že - je, E - van - je - li - um ká - zal,
zá - ri - e. Kri - sta sme - le viz - ná - val,
pre dob - ri - mi, i zli - mi,
u - krut - ni - mi ti - ran - mi.

³⁷ A szokás leírását és a hozzá kapcsolódó éneket lásd: *Vyletel vták*, 152; MANGA, 1956, 436–437.

gyakorolják. A Balázs- és Gergely-járás, ami a gutai *canonica visitatio* szerint még a kántor feladata volt, az iskolás gyermekek gyakorlatában — amint láttuk — az 1940-es évekig élt tovább, sőt népies elemekkel is bővült.³⁸ Amikor a gyermekek mentek ki a szobából, a lányok a konyhában várták és megseprűzték őket, majd mikor kiérték az udvarra, ezt kiabálták: „*Každá ďovka lenivá, čo nás s metlom nebila*” („Minden lány lusta, aki minket nem vert a seprűvel”). (4. kotta)

A többi ünnephez fűződött szokásformákat már elfelejtették, viszont még elevenen él az emlékezetben, hogy Mindenszentekkor, amikor a gyertyákat égették a temetőben, valamikor pálinkát, húst és kalácsot is vittek magukkal: a sírra tették és ott hagyták. Egy-két öreg asszony még nemrégiben is vitt elhunyt férje sírjára ételt és italt.

A hiedelmek, szokások, népdalok, balladák továbbélésében nagy szerep jutott itt is a fonónak, a fosztónak, a hosszú téli esték hangulatának, összejöveteleinek. Ezek az összejöveteleik részint a fiatalság közös szórakozásának, ismerkedésének teremtettek alkalmat, részint lehetőséget arra is, hogy az idősebbek egymás között kicseréljék babonás- és boszorkánytörténeteiket, meséiket, mondáikat, babonás cselekményeik eredményét vagy kudarcát, a falu eseményeit megvitassák, elmondják a mindennapi élet vagy alkalmak epizódjait, egy-egy alkalom, egy-egy cselekmény vagy szokás teljes egységét elevenségében és összefüggésében. Nem egyszer mind az idősebbek, mind a fiatalabbak itt tájékozódtak a közelebbi vagy távolabbi falvak szokásairól, eseményeiről egy-egy idegenből ideszármazott jó előadókészséggel rendelkező asszony vagy férfi révén.

Megfigyelhettük, hogy pl. a boszorkányképzetek, hiedelemtörténetek, népdalok, balladák terjesztésében gyakran milyen része volt az egyik faluból a másikba férjhez ment, illetve beköltözött férfiaknak és nőknek, mind a magyar, mind a szlovák anyanyelvű pásztorok, gazdasági cselédek, mezőgazdasági munkások családtagjainak. Bizonyos összejöveteleik alkalmával, mint pl. a kukoricafosztás, a tollfosztás, a fonás, a kapálás stb., szinte rendszerezettek voltak a más faluból származóhoz az olyan kérdések, hogy ez vagy az hogy volt nálatok? Egy-egy boszorkánytörténet után, amit valamelyik helybeli asszony mondott el, a más faluból származó asszony hasonló vagy azonos, de más személyekkel behelyettesített históriája következett. Nem volt ritka az sem, hogy a falusi élet bármely területéről elmondott példákat, véleményeket összevetve, a hasonlóságok és eltérések megvitatására is sor került. Gyakran hallottunk kijelentéseket arról, hogy a gutai viselet miben különbözik a vanyarcitól, ugyanazt a dalt hogyan ének-

³⁸ A Gergely-járás szövegét és dallamát lásd: *Výletel vták*, 151.

lik itt vagy ott, ugyanazt a szokást hogyan tartják máshol. Egyik-másik szokásra, munkamódra stb. vonatkozó kérdésünkre adott válaszok során nemcsak helybeli, hanem a környékbeli magyar és szlovák falvakból is említettek analóg példákat.

A régi falu egyhangúbb és eseménytelenebb életében a parasztember érdeklődési körét saját környezetének a világa és az egy-két ismerősebb szomszédos falu eseményei töltötték be. A történeti múlt legmélyebb nyomait a vanyarci öregek emlékezetében is a háborúk vészték. Vanyarcon kb. 500 dallamot gyűjtöttünk, s ezek között jelentős számban találunk háborús tárgyú, a katonaéletről szóló szövegeket, részben régebbi, részben újabb dallamokkal. Közismert az „*Už Ľureg ide ...*” (Már jön a török ...) kezdetű, amelynek változatait Pilisben éppúgy megtaláljuk, mint Békésben.³⁹ A négysoros, öt szótagszámú szöveg elmondja, hogy jön a török, háború lesz, sír a kedvesem, mert egyedül marad. A katona-szerető vigasztalja őt, hogy nem marad egyedül, kolostort épít számára a hegyek között. A „*Rabovali Ľurci ...*” (Raboltak a törökök ...) kezdetű ballada, amelynek meseváltozata is van, elmondja, hogy a törökök elrabolták a zólyomi bíró két gyermekét. Katalint hintóba tették, Tamást pedig a kocsi alá kötötték és onnan kérte testvérét, ne feledkezzen meg róla, ha jó dolga lesz. Katalinnak csak hét esztendő múlva jut eszébe testvére, akit börtönbe vetettek. Akkor kiszabadítja őt, együtt hazamennek, anyjuktól kérnek szállást, de anyjuk nem ismeri meg, elküldi őket. A két testvér a trágárdombon húzódik meg, s Tamást reggelre halva találják.⁴⁰ (5. kotta).

A „*Hore Ľarmotamy ...*” kezdetű dal szerint Gyarmat felett fekete felhők gomolyognak, huszárok azok, akik a török háborúba mennek. Velük megy a legény is, de a visszatérő huszárok között szeretője már nem talál-

³⁹ *Výletel vták*, 21.

⁴⁰ Vö. POLOCZEK, 1952. 264 (476. dallam). BARTÓK, 1959. 332—333., 379., 386.

$\text{♩} = 96$ Kukucska Györgyné 81é 1956.

Ho - re Dar - mo - ta - mi čer - ňa - va sa va - lí, hej

ňi - e to čer - ňa - va a - le sa hu - sá - ri.

ja, mert hét éve pihen a fekete földben. (6. kotta) Most a hegyek és völgyek felett gomolyognak — a huszárok: „*Hore dolinami* . . .” A huszárok szép lova megtetszik a legénynek, beáll közéjük. Gyarmaton sarkantyú cseng a lábán s a megyeháznál nem egy anya siratja gyermekét, testvér a testvérét, szerető a kedvesét, mert levágták a török határon. (7. kotta) „*Zádná matka nevie* . . .” (8. kotta) Egyik anya sem tudja, mire neveli fiát. A legény

$\text{♩} = 168$ Tuskan János 81é 1956.

Ho - re do - li - na - mi, čer - ňa - va sa va - lí,

ňi je to čer - ňa - va, a - le sa hu - sá - ri.

katona lesz, harcol a világban. Az anya biztatja: harcolj fiam, segítsen az isten, de ha megszabadulsz, siess haza. „*Od Bystrici cesta dlhá* . . .” Beszterceből hosszú az út és virágos. (9. kotta) A szeretőm utánam jött, be-

$\text{♩} = 88$ Guba Mihály 73é. 1956

Žád - ná mat - ka ňe - vie, za čom si - na cho - vá, ej,

mo - ja ňe - ve - de - la, za čom ja cho - vá - vav.

ültette zöld rozmaringgal és liliummal, hogy lássák, a háborúba megyek.

„*Som ja bude pre pekny vojáčik* . . .” Szép katona leszek, dicsekszik a legény, fekete köpenyt visel, csákójánál rózsa lesz. A török háborúba megy,

Kukucska Györgyné 81é. 1956

$\text{♩} = 96$

Od Bis - tri - ci ces - ta dl - há,
 srn - ka mio sa - de - ná,
 sa - di - la ju mo - ja naj - mi - lej - šia,
 keď sa za mňou cho - di - la.

szeretője nem kap férjet, neki nem lesz ifjú asszonya. Török lányt vesz majd feleségül, akiért három évig harcol. (10. kotta) Utolsó háborús tárgyú pél-

Guba Mihály 73é. 1956

$\text{♩} = 104$

Som ja bu - de pre pek - ní vo - já - ťik, ja si budem no - siť
 ja si bu - dem no - sit čer - ní ke - pe - ná - ťik.

dánk: „*Čisárndm dovolí ...*”, a császár szabadságot, a császárnak nem kel-
 lek, ne házasodjatok fiúk, még lesz háború. Ez már nem a török háborúk
 emberi sorsait énekli meg. Szövege valószínűleg régebbi, dallama azonban
 az első világháború közismert. „Megjött a levél fekete pecséttel...” kez-
 detű katonadaltól köszöntött⁴¹, s az eltérés egy-két ütem dallamvonalától
 eltekintve mindössze annyi, hogy a négysoros dallam itt csak három soros
 (ABA), mert a második sor dallama nem ismétlődik. Ez a jelenség a magyar-
 ból átvett és szlovák szövegekre aplikált dallamok esetében rendkívül gya-
 kori.⁴² (11. kotta)

Itt említjük meg, hogy az 1950-es évek elején Vanyarcon még szokásban
 volt, hogy a harangozó este 9 órakor, a harangozás után énekével jelentette

⁴¹ 1915-ben Kacsóh Pongrác Magyar katonanótái között „Dombon lakok én, rózsa-
 fát tüzeltek...” kezdetű szöveggel szerepel. Ugyanebben az időben „Megjött a levél
 fekete pecséttel...” a katonák is éneklék.

⁴² BARTÓK, 1934, 12.

Hipszky János 48é. 1956

$\text{♩} = 72$

Či - sár nám do - vo - lí, či - sár on
ma ňechce, či - sár nám do - vo - lí,
či - sár on ma ňechce, ňe - žeň - te
sa chlapci, bu - de voj na eš - te.

be, hogy elmúlt kilenc óra: „Minden lélek dicsérje az Urat és Jézust, az ő fiát, már elmúlt kilenc óra.” Ezután egy egyházi ének első verse következett.⁴³ Az emberemlékezet óta szokásos kilenc órai éneklés Tedás Mihály (szül. 1884-ben) harangozó halálával szűnt meg. (12 – 12a kotta)

Vanyarc község monografikus vizsgálatának ez a rövid vázlata bizonyos néprajzi jelenségek, és azok folyamatának megismerésén kívül, néhány tanulságot is rejt magában. Elsősorban azt, hogy a magyar néprajzi kutatások a hazánkban élő nemzetiségek vizsgálatát sem mellőzhetik. Erre az első világháború előtti kutatóink példát mutattak. Ma azonban a tervszerű, szinkrón kutatások szükségességét kellene hangsúlyoznunk. Különös

Tedás Mihály 72é. 1956

$\text{♩} = \text{kb. } 90$

Chvál kaž - dí duch hos - po - di - na
i Je - ži - še je ho - si - na
už po - mi - nu - la de - via - tá ho
di - na, de - via - tá ho - di - na.

⁴³ Szövegét lásd: *Tranoscius*, 1834, 865.

jelentősége lenne ezeknek éppen azokon a vidékeken, ahol a magyarság több évszázad óta más nép közvetlen szomszédságában, vagy vele együtt élt. Úgy hisszük, hogy az ún. palócság néprajzi sajátosságai feltárásának, — s ha ez egyáltalán lehetséges — földrajzi körülhatárolásának is egyetlen járható útja. Az északi nyelvhatáron élő magyarságnak a többi magyar vidékektől többé-kevésbé eltérő, illetve azokkal egyező vonásait minden kétséget kizáróan úgy rajzolhatjuk meg, ha számba vehetjük azokat a hatásokat, amelyek a közöttünk vagy szomszédságunkban élő szlovákság kultúráját a magyarság részéről, illetve a magyarságét a szlovákság részéről érték. Az effajta vizsgálatok eredményei alapján mérhetjük le az ún. etnikus tradíciók statikáját vagy dinamikáját, azt, hogy az anyagi, a szellemi, a társadalmi kultúra egyes területein hogyan és mikor alakulnak ki, melyek a változó, melyek a tartós vagy eltűnő elemei. Nem véletlen, hogy kissé részletesebben szóltunk azokról a jobbágyvándorlásokról, amelyek a török pusztításokat követték, mert — úgy véljük — az ilyenfajta kutatások első lépésének ezt kell tartanunk.

Vanyarc község — nemkülönben más telepese falvak — esetében megfigyelhettük, hogy az új környezetben az új élet megindulása az előbbi lakóhelyről hozott tradíciók alapján történik. Néhány évtized múlva aztán kialakulnak mind a gazdálkodásnak, mind az építkezésnek azok a formái, amelyek a vidék gazdasági életére általában jellemzőek, s ezekben főleg azt figyelhetjük meg, hogy a nyelvi, a földrajzi elszigeteltség — több esetben a kevésbbé termékeny földek, megfelelő legelők, rétek hiányából adódó szegényebb életkörülmények — következtében tovább megmaradnak a régi formák, ami szükségképpen azzal járt együtt, hogy a változás néha egy-két vagy több évtizeddel is késett.

A települést követő másfél, két évszázadban Vanyarc sem tartozott a jómódú falvak sorába. A lakosság felosztásában itt is találkozhatunk a ház-helyes, a félházhelyes jobbágysokkal, továbbá a házas és házatlan zsellérekkel. Az első két kategóriában a jobb módot a marhaállomány jelentette. Természetesen ezt a jobb módot is viszonylagosnak kell tekintenünk, hiszen — még a múlt század második felében is — a legjobb gazda családtagjai télen éppúgy eljárak az urasági erdőkbe fát vágni, tavasszal részért kapálni, majd kaszálni, mint a zsellérek. A falu lakosságának majdnem minden rétegét még a jobbágyvilág megszűnése után is számtalan kapcsolat fűzte a helybeli nagybirtokokhoz. A Prónay erdejébe járt favágók egyben a báró részes kaszálói is voltak. A favágás és a fa fuvarozása az 1/8 részért történt, a széna kaszálását és behordását 1/4, a sarjúét 1/3 részért végezték, s ezen kívül a zselléreknek még 4 napi gyalogmunkát, a gazdáknak pedig 1 hold föld felszántását kellett vállalniok.

Amíg a földművelés, az állattartás, az építkezés már elég korán beilleszkedik a környék kialakult rendjébe, a viseletben, a hitvilágban, a szokásokban és a népzeneben őrződnek a régi tradíciók, a múlt század végéig, az első világháborúig úgyszólván még eleveenségükben, attól kezdve egyre inkább töredékeikben, emlékeikben. A viseletben a múlt század végéig tartják magukat az egyes vászonból készült alsóruha-féleségek, továbbá a szűrposztóból készült *hunyenka*, *kabanyica*, továbbá a ködmön, a mente, a suba, a szűr és a guba. Az idősebb emberek körében még megtaláljuk a varkocsba font és a kerekre nyírt haját. Ugyanakkor már tért hódítanak a pamutos vászonból, a gyolcsból készült alsóruhák, a kékfestőt kiszorítják a színes gyári kelmék, a férfi viseletben általánossá válik a posztóruha.

A hitvilágban az utóbbi évtizedekig, sőt utóbbi évekig — főként az idősebb nemzedék körében — elevenen élnek a boszorkányképzetek, a mitikus lények, a népi gyógymódok stb. Azonban mindezek, továbbá a születéshez, a házassághoz, a halálesethez és a naptári év ünnepeihez fűződő hiedelmek, rítusok, társadalmi szokások már nagyon sok vonatkozásban egyezést mutatnak a környékbeli magyar és szlovák falvak hasonló anyagával, kivéve azokat az elemeket, amelyeket a katolikus vallású falvakban az egyház az utóbbi kétszáz esztendőben is inspirált. Bár, amint láttuk, Vanyarcon is megőrződtek a „pápista korból” megmaradt egyes formák, azonban a szokásanyagban — a környékbeli katolikus magyar falvakhoz viszonyítva — sokkal kisebb szerepet kap a szertartásszerűség, kevesebb a rítustárgyak, eszközök száma, hiányzik a szenteltvíz, a szentelt gyertya stb. Az eddigi tapasztalatok alapján úgy látjuk, mintha — különösen a keresztelő, a lakodalom, a temetés, továbbá az ünnepek szokásaiban — bizonyos fokú kiegyenlítődési folyamat történt volna, mert egyes formák és tartalmak a környé-

ken többé-kevésbé hasonlóképpen éltek, s ezeket illetően inkább az intenzitásbeli különbségeket figyelhetjük meg, továbbá a megszűnés, a felejtés okait és körülményeit.

Az egyes alkalmakhoz kapcsolódó énekek, versek, köszöntők az 1930-as évekig megőrizték a régi biblikus nyelvet. Ilyenek a Balázs-napi, a farsangi, a vízkereszt szövegek, továbbá a harangozó esti éneke. A lakodalomban a násznagyok és a vőfélyek is ilyen biblikus nyelvű verseket, köszöntőket mondtak, amelyek azért is elmaradtak, mert a fiatalság már nem értette ezeket, s helyükbe a magyar vőfélykönyvek versei kerültek. A falu zenei életében az új környezet hatása — eltekintve a katonáskodástól — a századfordulóig alig érezte hatását. A balladák, a népdalok között rendkívül sok azoknak a száma, amelyeket minden kétséget kizáróan az előbbi lakóhelyről hoztak magukkal.⁴⁴ Erre részint a szövegek nyelvi sajátosságaiból, részint a középszlovákiai dallamstílus élő hagyományaiból következtethetünk. Két figyelemre méltó jelenséget is megfigyelhetünk: rendkívül gyakori az egy dallamhoz kapcsolódó sokversszakosszöveg és a szövegek időtállóbbak, mint a dallamok, s nem ritka, hogy régi szövegek újabb dallamokhoz kapcsolódnak. A gyermekringató esetében is megfigyelhettük, hogy ugyanazt a szöveget az idősebbek és fiatalabbak más-más dallamra énekelték. Valószínűleg nem sajtósan vanyarci jelenség, hogy az első világháború alatt és még néhány évig utána, új reneszánsza mutatkozott a háborús tárgyú daloknak, balladáknak. A hangszeres zenélésnek nincsenek gazdag hagyományai. Kb. a századfordulóig itt is dudás volt a táncmulatságok, lakodalmak muzikusa. Néhány darab citera emberemlékezet óta volt a faluban. A két megvizsgált citera és játékmódja azonos a környék magyar és szlovák falvainak ugyancsak diatonikus hangszereivel és azok játékmódjával.

Befejezésül még annyit, hogy a szlovák telepesek falvakban ma még elvégezhető tervszerű néprajzi kutatások választ adnának arra a kérdésre is, vajon a jobbágyvándorlások, a telepítések előtt mik voltak a számottevő különbségek a két nép anyagi, társadalmi és szellemi kultúrájában. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a nyelvi és a kisebb-nagyobb mértékben eltérő foglalkozásbeli különbségek mellett már abban az időben is sok közös vonás jellemezte a magyar és a szlovák falu életformáját, hiszen a magyar feudális gazdasági-társadalmi rend, és a feudális egyház szellemi hatalmának a formáló ereje többé-kevésbé mindkét népre egyformán hatott, miközben az eltérő történelmi előzmények által kialakított formák élei lassan letompultak.

⁴⁴ A 6. példa dallamvariánsát lásd: BARTÓK, 1959, 306., a 7. példa szövegvariánsát: BARTÓK, 1959, 365.

Manga, János

EIN SLOWAKISCHES DORF IN UNGARN

Das Ziel der Studie ist, die Volkskunde eines slowakischen Dorfes in Ungarn umzu-
reißen. Vorangehend befaßt sich die Studie ausführlicher mit den Zuständen, die im
Komitat Neograd (Nógrád) den Zerstörungen der Türkenkriege folgten. Beispiele
werden aufgezählt, wo und wann die Kirchenmatrikeln in dem einen oder anderen
Dorf das Wiederkehren des Lebens anzeigen, dann wird die Wiederbesiedlung der
verwüsteten bzw. entvölkerten Dörfer, weiterhin das Südwärtsströmen der Slowaken
geschildert. Verständlicherweise kommt die Beschreibung des erwählten Dorfes erst
dann an die Reihe.

Die Gemeinde Vonyarc liegt im Süden des Komitats Neograd (Nógrád), ihre Bahn-
station ist Galgaguta. Das Dorf wird unter dem Namen *Wanorch* in einer Urkunde
von Ladislaus IV. im Jahre 1286 erwähnt. Im 14. Jahrhundert war es im Besitz der
Rhédeischen Linie des Stammes der Aba. Während der Kämpfe mit den Türken wurde
es schon im zweiten Viertel des 16. Jahrhunderts zerstört, und in der Steueraufnahme
des Jahres 1548 wurde es nicht mehr erwähnt. Die Ruinen seiner ehemaligen Kirche
aber waren 1746 — laut der Canonica Visitatio — noch sichtbar. Über die ersten Bewoh-
ner des zerstörten Ortes wurde im angehenden 18. Jahrhundert Erwähnung getan.
Vor der im ganzen Land um sich greifenden Pestseuche im Jahre 1709 und 1710 stan-
den gegen 1705 einige Hirtenhütten an der Stelle der Gemeinde, nach dem Aufhören
der Seuche kamen neue Ansiedler, zumeist aus dem nördlichen Neograd (Nógrád)
und aus den Komitaten Sohl (Zólyom) und Gemer (Gömör). 1724 wurden 28, 1750
schon 67 Leibeigenenfamilien in den Konskriptionen erwähnt. 1760 betrug die Zahl der
Bevölkerung 662, 1798 schon 909 und zu Beginn des 19. Jahrhunderts bereits etwa
1200.

Den Grund der volkskundlichen Skizze bildet das mehrjährige monographische
Untersuchungsmaterial des Autors. Skizzenhaft erschließt sich das Bild der volks-
kundlichen Entfaltung des Dorfes. Das erste der wahrscheinlich einteiligen Holz-
häuser der Siedler, das heute als Scheune benützt wird, sowie die folgenden Abschnitte
der Bauentwicklung sind noch heute sichtbar. Einige charakteristischen Züge der
Viehzucht, des Ackerbaus, weiterhin des Kalkbrennens, der Bienenzucht und des
Weinbaus werden erwähnt, danach folgen einige Momente der Trachtenveränderung
an die Reihe. Die Studie beschreibt einzelne Merkmale der Glaubens- und Sittenwelt,
weist an Hand von Beispielen auf die Hexenvorstellungen, auf das Brauchtum des
Familienlebens und des Kirchenjahres hin, stellt sodann fest, daß in den Volkslied-
texten die vielstrophigen überwiegen sowie jene, die Kriegsthemen haben und die
Erinnerung an die Türkenkriege ins Gedächtnis rufen. Ein Beispiel veranschaulicht die
zu drei Zeilen verstümmelte Variante (ABA) einer aus ungarischem Stoff übernommenen
vierzeiligen Melodie (ABBA).

Zum Schluß untersucht der Autor, wie sich die Volkskultur der Gemeinde Vanyarc
zur Kultur der ungarischen und slowakischen Bevölkerung der Umgebung verhält, wel-
che Elemente der Kultur mehr oder weniger Gemeinschaftsgut und welche jene sind,
die aus der alten Kultur bis zu den letzten Jahrzehnten verhältnismäßig dauerhaft
erhalten blieben.

IRODALOM

- BARTÓK Béla
 1934 Népzénék és a szomszéd népek népzénéje. Bp.
 1959 Slovenské ľudové piesne I. Bratislava.
- BOROVÍ József
 é. n. Egy nógrádmegyei régi anyakönyv. Kézirat. 11 lap.
- CHOBOT Ferenc
 1915 A váci egyházmegye történeti névtára I. Vác.
- FÜGEDI Erik
 1966. Szlovák település a török alól felszabadult területen Agrártörténeti Szemle VIII., 3.
- HORVÁTH, P.:
 1963 Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici 18. storočia. Bratislava.
- Magyarság Néprajza I. kötet.
 é. n.
- MANGA János
 1956 Morena a jej mad'arské obmeny. Slovenský Národopis IV. 4—5.
 1968a Magyar duda — magyar dudások a XIX. — XX. században. Népi kultúra — népi társadalom I.
 1968b Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Bp.
 1917 A gömöri ág. hitv. evang. eszteresség története 1520—1740. Pozsony.
- NAGY Iván
 1858 Balassa-Gyarmat. Új Magyar Múzeum, V.
- NIEDERMAN Imre
 1942 Nógrádi élet a régi világban. Bp.
- PÁPAY Károly
 1893 A palóc faház. Ethn. IV.
- PETROV, A.
 1928 Příspěvky k historické demografii Slovenska v XVIII—XIX. Století. Praha
- POLOCZEK, Fr.
 1952 Slovenské ľudové piesne. Bratislava.
- RADVÁNYI Francisko
 1710—1716 Collectana ad historiam de Nógrád. Codex sec. XVII. (Kézirat másolatban.)
- SZEDER Fábán
 1819 A Palócok. Tudományos Gyűjtemény, VI.
- SIRÁCKY, J.
 1966 Šťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. Bratislava.
- TRANOSCIUS, G.
 1834 Cithara sanctorum. Pest.
- VAHOT Imre
 1851. Losonezi Phönix, II. Pest.
- Výletel vták.
 1955 Zbierka slovenských ľudových piesni v Mad'arsku. Bp.

A XX. SZÁZADBAN RÖGZÍTETT MAGYAR NÉPMESE- SZÖVEGEK XIX. SZÁZADI NYOMTATOTT FORRÁSAI

I. ARANY LÁSZLÓ MAGYAR NÉPMESEGYŰJTEMÉNYE

A XX. században korszerű módon — kiváló mesemondóktól gyorsírással és hangfelvevő berendezések segítségével — rögzített szövegek gyűjtői, s az ily módon gyűjtött szövegek olvasói joggal állapíthatták meg, hogy népmesekincsünk egyik legfőbb erénye a formailag, szerkezetileg és stilisztikailag kiváló szövegek viszonylagosan nagy száma. A kétségtelen tény egyik magyarázata minden bizonnyal az, hogy nálunk olyan írók, költők, a nyelv olyan művelői foglalkoztak a népmese gyűjtéssel, írással és népszerűsítéssel, mint KRIZA János, JÓKAI Mór, ARANY László és BENEDEK Elek. Hatásuk a magyar népmesekincsre világosan megmutatkozik. Egész sor olyan népmeseszöveget ismerünk, amelyről nyilvánvaló, hogy egyikük vagy másikuk egy-egy meséjének a származéka. Jelentékeny a szerepük a lokális redakciók stabilizálásában és országos elterjesztésében is, továbbá a kerek mesei szerkezetek és a ritmikus mesei nyelv írói rangra való emelésében, s ezáltal értéküknek a kiváló népi mesemondók tudatában való megszilárdításában. Nélkülük a „Zersingung” folyamata¹ a prózai népköltészetben minden bizonnyal sokkal hamarabb bekövetkezett volna, hisz a szóbeli költészet művelődési feltételei a kötelező népoktatás bevezetésével nagymértékben megváltoztak.

Tevékenységük és munkásságuk hatásának vizsgálata nemcsak folklórtörténeti, de alkotáslélektani eredményeket is kínál, s a készülő *Magyar Népmesekatalógus* anyaga segítségével viszonylag könnyen elvégezhető, voltaképpen a katalógus előmunkálataihoz tartozik: megkönnyíti bizonyos

¹ A „Zersingung” kifejezést itt nem valamely konkrét népköltési szövegre, hanem az orális prózai népköltészet bizonyos műfajaira gondolva használjuk: ARANY László esetében elsősorban az általa feldolgozott tündérmeseredakciók és mindenekelőtt a ritmikus láncmesék „széténeklésének” a késleltetéséről beszélhetünk. A kérdésről l. ORTUTAY Gyula, 1939, 224—225; *uo.*, 1959, 218—219; továbbá ISTVÁNOVITS Márton: Elhal-e a népművészet? c. a Néprajzi Társaságban 1964-ben tartott előadását és ANDRÁSFALVY Bertalan hozzászólását *uo. Ethn.* 1965. 112—115, ill. 115—117.

típusok, illetve redakciók pontosabb körvonalazását és forrásuk, helyesebben kiindulási pontjuk rögzítését.

A sort ARANY László gyűjteményének a bemutatásával kezdjük. Gyűjteményének áttekinthetősége, meséinek országos elterjedtsége, a gyűjtő családjának származása, édesapjának, ARANY Jánosnak világosan megfogalmazott gyűjtési elvei —, amelyeket ő mintegy a gyakorlatban valósított meg —, formai kérdések iránt való érdeklődése, kiváló logikai és stilisztikai képességei mind amellet szólnak, hogy először vele foglalkozzunk, nem pedig az őt időrendben megelőző KRIZA Jánossal, vagy a nála jóval nagyobb hatású BENEDEK Elekkel. KRIZA életében viszonylag kevés prózai népköltési anyagot tett közzé s azok hatása — jellegzetes székely nyelvezetük következtében — inkább lokálisnak mondható, BENEDEK Elek mesegyűjtése és szövegátdolgozásai, illetve azok továbbélése a szájhagyományban viszont a *Magyar mese- és mondavilág* nagy terjedelme miatt csak szemelvényesen volna bemutatatható.

Az első magyar népmesegyűjtemények szövegei formai szempontból nem szerencsések. GAÁL György és MAJLÁTH János gyűjteményének magyar nyelvű változata nehézkes, stílusuk a valódi népmesei hangtól idegen. MERÉNYI kötetei egy általa elképzelt magyar mitológia alakjaival túlcicomáztak, nyelve gyakran túl népieskedő és végül ERDÉLYI János szövegei aszerint jobbak vagy szárazabbak, hogy a beküldőnek hogyan sikerült rekonstruálnia az általa ismert eredetét. Ezek a megfontolások és édesatyjának a MERÉNYI *Eredeti népmeséiről* kifejtett — nyilván családi körben is hangoztatott — nézetei késztették arra az ifjú ARANY Lászlót, hogy azokat a meséket, amelyeket még tíz esztendőskorában Juliska néniével a maguk mulatságára feljegyzett, újra elővegye, végleges formába öntse, édesapjával „lektoráltassa” és segítségével közreadja.² A kötet megjelenése után a mesegyűjtést most már egymaga folytatta tovább, s gyűjtött szövegeit — részben, vagy teljes egészében, nem tudjuk³ — a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. kötetében tette közzé.

Formai szempontból bármily tökéletesek, a jó népi előadási módhoz bármily közelállók is ezek a mesék, sem az önálló kötet, sem a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* nem jelent meg olyan példányszámban, hogy a pa-

² ARANY János 1861—62, 6—7., 21.; ARANY Lászlónak a korábbi gyűjtőmunkáról való véleményét l. ARANY László, 1867, 186—190. (Vö. ORTUTAY Gyula, 1963, 322—324.), népmesegyűjteményéről: ARANY László, 1901 (GYULAI Pál bev.) NÉMETH G. Béla, 1960, 21; továbbá 11. jegyz. (Vö. SOMOGYI Sándor, 1956, 11—13.).

³ „László tovább folytatta a gyűjtést, de gyűjteménye e részét nem külön adta ki, hanem a Kisfaludy Társaság népköltési gyűjteményébe beolvasztva”. GYULAI Pál id. bev. (ARANY László, 1901.)

raszti szóbeli költészetre átfogó hatást gyakorolhattak volna. ARANY László meséinek népszerűvé válása voltaképpen halála után kezdődött, amikor a GYULAI Pál szerkesztette Összes Művek IV. kötete —, amely az *Eredeti népmesék* és a *Magyar Népköltészei Gyűjtemény* egyesített anyagát tartalmazta —, az Olcsó Könyvtár sorozatában megjelent és ebben a szerény, kispénzű emberek számára is hozzáférhető formában 1949-ig hat (összesen hét) kiadásban elfogyott.⁴

Az összefoglaló gyűjtemény mellett számos több-kevesebb mesét tartalmazó gyermekmesekönyv kiadást ismerünk, a szájhagyomány szempontjából azonban ennél fontosabb, hogy ARANY László meséi még a szerző életében a népiskolai, majd az általános iskolai olvasókönyvekbe is bekerültek. Külön tanulmány tárgya lehetne, hogy mely szövegek melyik években, milyen könyvekben szerepeltek, de talán elegendő mindnyájunk emlékezetére utalni, melyben *A szürke ló*, *A kiskakas gyémánt félkrajcárja*, *A kismalac és a farkasok* és társaik — a szerző említésével, vagy anélkül — a gyermekkori olvasmányok között ott szerepelnek.

ARANY László gyűjteményének legfőbb értékét ezek a formai szempontból erősen kötött, csaknem mondókaszerű, ún. gyermekmesék képezik — az általunk ismert 53 mese közül 20 —, nagyrészüket a két ARANY gyerek írta le úgy, ahogy ők maguk is elmondani szokták.⁵ Ezek kerültek legtöbbször mesekönyvben vagy tankönyvben a *Magyar népmesegyűjtemény*en kívül is közlésre, s ezeket találjuk meg leggyakrabban apró gyermekeknek mesélő női mesemondóink: Tóth Szőke Józsefné^{6a} és Mihály Istvánné, vagy pedig maguknak a mesemondó gyermekeknek: Kolozsi Annusnak, Mojsza Janinak^{6b} és másoknak a repertoárjában.

Az egyes szövegeket az AARNE—THOMPSON-féle katalógus⁷ számsorrend-

⁴ „Itt egyesítve veszi az olvasó a két gyűjteményt (ARANY László, 1862, ARANY László—GYULAI Pál, 1872), igen csekély változtatással, melyeket maga a gyűjtő tett saját példányában.” (GYULAI Pál id. bev.) A jótékony mondat nem egészen fedi a valóságot. A két gyűjtemény egyesítése során egyes szövegek kimaradtak, másokon pedig stílárius változtatásokat végeztek s nem vagyunk benne biztosak, hogy ezek mind ARANY László iniciatívájából történtek. Nem tartjuk valószínűnek, hogy tudva és akarva besorolt volna saját gyűjteményébe egy szöveget ORBÁN Balázs gyűjtéséből (Krisztus mondák II.), hogy 1901 után újabb szövegkihagyásokat eszközölt volna (1898-ban halt meg), vagy a találós mesék szövegén olyan javítást tett volna, mely a ritmus rovására megy (l. erről BERZE János, 1965, 147. 32.). Nyilvánvaló, hogy a századeleji kritikai kiadások vagy éppenséggel a népszerűsítő munkák nem tartották olyan mértékben tiszteletben a szerző szándékát, mint ahogy ezt ma kívánatosnak tartjuk.

⁵ ARANY László, 1867, 180.

^{6a} a) DOBOS Ilona, 1962, 63, 515—516; — b) Kovács Ágnes, 1943, II. 67—96, 107—131 és 197—201.

⁷ AARNE A.—THOMPSON, St., 1961.

jében, illetve műfaji rendjében vizsgáljuk. A teljesség kedvéért beleillesztettük áttekintésünkbe azokat a szövegeket is, a) amelyek csak kéziratos formában maradtak ránk,⁸ b) amelyekről ARANY László csupán a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglaló előadásában beszél,⁹ c) amelyek valamilyen oknál fogva nem kerültek bele a *Magyar népmesegyűjtemény* első, illetőleg további kiadásába¹⁰ és végezetül azokat, d) amelyeknek hatása műfaji jellegüknél fogva nem vizsgálható (csalimesék, találósmesék).

Nem célunk ARANY László mesegyűjteményének jegyzetelését elvégezni, ennél fogva a teljes változatsor bibliográfiáját csak kivételesen adjuk meg. A terjedelem nem teszi lehetővé a részletesebb szövegelemzést, úgy véltük azonban, hogy a nem nagy terjedelmű gyűjtemény teljes anyagának áttekintése a szempontok kialakítását jobban elősegíti. Egyes mesemondók repertoárjának, vagy valamely mesetípus változatainak alaposabb vizsgálata, helyszíni gyűjtéssel kiegészítve, további lépés lehet.

Mielőtt az egyes szövegek vizsgálatára rátérnék, szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a jelen tanulmányban foglalt tényanyag közzétételét lehetővé tették: GERGELY Pálnak, aki a kéziratos szövegekre még a Kriza-gyűjtemény szerkesztése idején (1955) a figyelmet felhívta, KISS Gabriellának, aki számos szöveg azonosítását elvégezte és a két kiadatlan mese kéziratára rábukkant, s végezetül, de mindenek fölött SÁFRÁN Györgyinek, aki a kéziratok azonosításával lehetővé tette, hogy az *Eredeti népmesék* csaknem teljes eredeti feljegyzés-anyagát a különböző kézirat-kötetektől összeállítsuk. (Már csak a *Miért haragszik a disznó a kutyára, a kutya a macskára, a macska az egérre* és a *Csali mesék* c. szövegek kézírata lappang.)

Bár voltaképpen az eddig csak szűk körben ismert kéziratanyag bemutatása nem tartozott a jelen tanulmány célkitűzései közé, úgy gondoltuk, helyénvaló meglétéről legalább hírt adni s ezzel felkelteni a figyelmet ARANY László kevésbé ismert gyűjtő és feldolgozó módszerére, valamint ARANY

⁸ „Nemtudomka” (AaTh 451), „Az özvegy ember és az özvegy asszony” (AaTh 480), „Bolond Jankó” (MNK 1684*). A kézitról részletesebben l. a 11. jegyzetet.

⁹ „Tudjuk, hogy majd minden falunak . . .” (AaTh 1293), „Ádám és Éva” (AaTh 1416), „Volt nekem egy édesapám . . .” (AaTh 1962).

¹⁰ ARANY László, 1901. és további kiadásából h.: „A hólyag, a szalmaszál és a tüzes üszök” (AaTh 295), „A boltos három lyánya” (AaTh 923), „A cigány fiú” (AaTh 1628*), csak a 2. – 7. kiadásból hiányzik: „Az aranszakállú embőr” (AaTh 502), „A két koszorú” (AaTh 883B), „Találós mesék XIV., L. és LIV.”. A kihagyott szövegekre nézve l. BERZE NAGY János, 1965, 147. Valószínű, hogy a jegyzetek készítésekor Csikszeredán 1917-ben (i. m. 125.) BERZE NAGYNak nem állott rendelkezésére ARANY László—GYULAI Pál, 1872; ezért nem tűnt fel, hogy ARANY László 1901, 2–7. kiadásából „Az aranszakállú embőr” c. mese kimaradt s ezért nem készítette el a mese jegyzeteit sem.

Juliska és ARANY Jánosné semmiképpen nem lekicsinyelhető szerepére. Úgy véljük, nem járunk távol a valóságtól azzal a feltevessel, hogy ARANY János családjának a tagjai nemcsak gyűjtők, de adatközlők is voltak. Hogy a család, vagy mások meséinek rögzítése eredetileg mi célból történt, erre vonatkozólag csak felvéseink vannak. (ARANY János rövidebb költeményei, amelyeknek tárgyát a szájhagyományból merítette, jórészt 1852—55-ből származnak.) Csupa kérdőjel, amit itt nem is szándékozunk feloldani. Azt sem tudjuk például, hogy a szövegek a nagyszalontai vagy a nagykőrösi szájhagyománynak képezik-e a részét. A lejegyzés hosszadalmas munkája minden valószínűség szerint Nagykőrösön folyt 1854-ben — a dátumra ARANY László saját szavai engednek következtetni.¹¹

Adatainkat és felvéseinket az egyes szövegek tárgyalását bevezető, sorsukat az Arany-gyűjtemények sorában némiképpen tükröző bibliográfiai felsorolásában helyeztük el.

A továbbiakban a XX. sz.-ban rögzített Arany-szövegszármazékok mellett szólunk azokról az egykorú vagy közel egykorú feljegyzésekről is, melyeknek körébe ARANY László meséje feltehetően tartozott. A nagyszalontai gyűjtés kézirati anyagának, valamint a múlt századi alföldi kéziratos gyűjteményeknek a *Magyar Népmesekatalógus*ba való teljes bedolgozása minden bizonnyal közelebb fog vinni ARANY László meséi származási helyének a meghatározásához is.

¹¹ ARANY László, 1862, eredeti szövegfeljegyzései a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában, a „Krizsa Jánoshoz küldött népmesék” (Irod. 4-r. 409/I—III.) és a „Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye” (Ms. 10 020/VIII.) jelzetű kéziratok kötetekben találhatók. Azonosságuk nem volt az első perctől nyilvánvaló, mivel aláírás vagy név egyetlen szövegen sem szerepel s a meséknek csak a cselekményvázája azonos, stílusuk a végleges formától meglehetősen eltér. (Vö. Kovács Ágnes, 1961, 432. Az eltérés fokának megállapítására kíváncsi a részletes szövegegybevetés.)

A címek és egy ARANY Juliska kezétől származó „A kóró és a kismadár” mese-kézirat vezettek nyomra, majd a kézírás azonossága segített az anyag felgöngyölítésében. A kézirat nagyrésze gyermekírás, SÁFRÁN Györgyi felvése szerint jórészt ARANY Juliska s csak kisebb részben ARANY László kezétől. Mivel az azonosításhoz kellő mennyiségű egykorú kézirat nem állott rendelkezésünkre, egyelőre a két ARANY gyerek kézírását nem választottuk el. A benyomás az, hogy a feljegyzés egyvégtében egy év leforgása alatt készült oly módon, hogy ahol egyikük belefáradt az írásba, a másikuk folytatta, tehát nem egyik szöveget az egyikük, a másik szöveget a másikuk írta. Két mesének a feljegyzési időpontját ismerjük („A kóró és a kismadár, „Farkastanya”): „Mindkét mese az én gyűjteményemben jelent meg, s mindkettőt szóról-szóra úgy vettem föl, a mint még tíz éves koromban (tehát 1854-ben) papírra tettem” (ARANY László, 1867, 180.). Ennek az adatnak és a kéziratról nyert összehasonlításnak a birtokában a feljegyzés időpontját azoknál a szövegeknél, melyeknek eredetije gyermekkézírással birtokunkban van, 1854-ben állapítottuk meg, a feljegyzés helyének pedig Nagykőröst, mivel 1851—1860-ig az ARANY-család ott élt. A feljegyzés helye természetesen nem feltétlenül azonos a mesék származási helyével. (ARANY László mesegyűjtéséről és a mese szerepéről az ARANY családban ld. még FARAGÓ József, 1965. 150—155.)

G y e r m e k m e s é k

AaTh 20C + AaTh 20A

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 130b—131f. C.n. (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 290—294. [25]¹² *Farkas-barkas*; 2. ARANY 1901, 134—137. [14] =; 6. ARANY 1901⁵, 143—145. [14] =. Gyí.: 1854 (?), gyh.: Nagykőrös (?).

ARANY László híres meséje szerves része Tóthné és Gáspár S. Antal repertoárjának.¹³ DOBOS Ilona bevezetőjében nem utal rá, de valószínű, hogy a mesemondó második férje és iskolás gyermekei révén ismerkedett meg ARANY László gyűjteményével¹⁴, BOSNYÁK Sándor készülő kötetének¹⁵ bevezetőjét és jegyzeteit nem ismerjük, de minden bizonnyal kitér majd arra, hogy a mesemondó milyen módon ismerkedett meg a gyűjtemények valamelyikével vagy egyes darabjaival.

Az átvétel és továbbadás mindkét esetben azonos módon történt: a mesemondók szorosan követik a cselekményt — Tóthnénél a nyúlal való találkozás epizódja a közölt szövegből hiányzik — és a két refrént („Égszakadás, földindulás...”, ill. „Farkas-barkas jaj be szép...”) láthatólag szívesen ismétlik. Tóthné a mesét gyermekeknek szokta elmesélni.¹⁶

Meg kell jegyeznünk, hogy az MTA Kézirattárában őrzött két másik, a XIX. sz. közepén feljegyzett változat¹⁷ menete és az állatok által ismételt mondókák is csaknem egyeznek mesénkkel, csupán DÉKÁNY Ráfáel szövege¹⁸ tér el valamelyest a közismert formától.

AaTh 47A

O. Kézirat: ?; 1. ARANY—GYULAI 1872. 474—477. XV. *A szürke ló*¹⁹; 2. ARANY 1901. 211—214. [25] =; 6. ARANY 1905⁵. 226—229. [25] =. Gyí.: 1862—1872 között; Gyh.: Nagykőrös.

¹² ARANY László, 1862. zárójelbe tett sorszáma azonos BERZE NAGY János 1965. sorszámaival.

¹³ DOBOS Ilona, 1962, 323—335. I/51. „Égszakadás, földindulás...”; BÁCSKAI-BOSNYÁK Sándor, EA P 72/1963. 6—7. l. „Égszakadás, földindulás”. Gyí.: 1961, gyh.: Nagyvejte, Tolna m. (Istensegits, Bukovina).

¹⁴ DOBOS Ilona, 1962, 91—92.

¹⁵ BOSNYÁK Sándor, Gáspár S. Antal és felesége meséi. Kovács Ágnes, 1966, 386.

¹⁶ DOBOS Ilona, 1962, 528.

¹⁷ 1. ILLÉSY György, K 926. 179—181b f. 11. C. n. Gyí.: 1864, gyh.: Debrecen; 2. MAROSI Samu—BAGOSSY Károly—BAK László, Irod. 4-r. 397. I. 19—21. f. „A tyúk”. Gyí.: BAK László, gyí.: XIX. sz. közepe, gyh.: Kolozsvár (?).

¹⁸ DÉKÁNY Ráfáel, EA 2279. 23—26. 3. „A megrémült kakas és társai”, gyí.: 1882—1885, gyh.: Kecskemét (?).

¹⁹ Azokat a mesecímeket, melyeket a Magyar Népmesekatalógus BERZE NAGY Jánoshoz hasonlóan típuscímként használ, csillaggal jelöljük. (Vö. FARAGÓ József, 1965. 155.)

ARANY Lászlónak ezt a meséjét BENEDEK Elek²⁰ és a tankönyvek is segítették népszerűvé tenni. Az MNK által számontartott 4 újabb változat²¹ mind szövegünk származékának tűnik. Máté István Bálint meséjében (2. vált.) még az elbeszélő részekben is szó szerinti egyezéseket találunk. A másik ketesdi változat azonban már teljes lokalizálódást mutat. Kovács Ferenc Kokas meséjében (3. vált.) — a környéken szárazmalom nem lévén — a szürke nem malmot húz, hanem akárcsak a helybeli molnár lova, lisztet hord a faluba. Gazdája pedig a hunyadi (bánffyhunyadi) vásáron vesz neki társat. Tóthné pompás párbeszédekkel teszi elevenebbé kedves meséjét, melyet még nagyapjától tanult s gyermekeinek sokszor elmondott aprókorukban. A szöveg tehát a gyűjtés időpontjában mindkét faluban a szájhagyomány szerves részét képezte. KÁLMÁNY szövege is azt a benyomást teszi, mintha nem a nyomtatott szöveg közvetlen származéka lenne.

AaTh 121

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 17b—18a f. C.n. (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 187—189. [12] *A kis malac és a farkasok*;^{*} 2. ARANY 1901, 167—169. [18] =; 6. ARANY 1901⁵, 179—181. [18] =. Gyi.: 1854 (?), Gyh.: Nagykovács (?).

Hasonló a helyzet ezzel a mesével is, amely ha lehet, gyermekek körében még népszerűbb, mint az előbbi. Ismeretes a típusnak egy másik redakciója is, amelynek nem a kismalac, hanem a kiskanász, ill. a kisleány a hőse,²² s redakciónknak a Ruszkovics István által elmondott változata²³ arra vall, hogy ARANY László meséjétől függetlenül is élt ebben a formájában a mese, az MNK által számon tartott többi négy változat²⁴ menete azonban mind ARANY László meséjét követi. A párbeszédes részek helyenként csaknem szó szerint azonosak.

AaTh 200

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 162 f. *a disznó—kutya—macska—egér meséje* (csak cím ARANY László írásával); 1. ARANY 1862, 316—317. [31]

²⁰ BENEDEK Elek, 1894—1896, III. 163. 28. „A szürke”.

²¹ 1. KÁLMÁNY Lajos, EA 2801. 492. 315. „A szürke ló cimborát vesz” (= ORTUTAY Gyula—KATONA Imre, 1956, 357—358. 39.), 2. Kovács Ágnes, EA 3912. 383—384. 101. C. n. Gyi.: 1941 április, gyh.: Kettesd, Kalotaszeg (R), 3. Kovács Ágnes, 1943, II. 8—9. 46. (A szürke ló), 4. Dobos Ilona, 1962, 152—154. I/2. „A szürke ló”.

²² L. pl. BERZE NAGY János, 1957, I. 158—159. 121. mt. 2. vált.

²³ ERDÉSZ Sándor—HALMOS István, EA 7651. 104. 59. (Uók. 1960. 198—199. 53.)

²⁴ 1. Kovács Ágnes, 1943, II. 118—119. 86. „A kis malac”, 2. KATONA Imre, EA Itsz. nélk. V. füzet. 1—3. I. C. n. Elm.: Nagy A. Andrásné (30), Gyi.: 1943, gyh.: Bogdánd, Szilágyság (R), 3. KONSZA Samu, 1957, 15. 3. „Forró vizet a kopaszra!”, 4. BÁCSKAI-BOSNYÁK Sándor, EA P 72/1963. 9—10. 5. „A kismalac és a farkasok”, Elm.: Gáspár S. Antal, gyi.: 1961, gyh.: Nagyvejke, Tolna m. (Istensegíts, Bukovina).

Miért haragszik a disznó a kutyára, a kutya a macskára, a macska az egérre?; 2. ARANY 1901, 274–275. [34]; 6. ARANY 1901⁵, 271–272. [32] =.

Ennek a mesének nem ismerjük feljegyzett származékát. Az ismert változatok közül mindössze DEMJÉN Kálmán csuzai (Baranya m.) szövegének²⁵ menete azonos, a két szöveg között azonban nem valószínű a közvetlen összefüggés.

AaTh 210

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 15f. C.n. (gyermekírás²⁶); 1. ARANY 1862, 273–276. [21] *A farkas tanya*; 2. ARANY 1901, 117–119. [11] =; 6. ARANY 1901⁵, 125–127. [11] =. Gyi.: 1854.; gyh.: Nagykőrös (?).

Szemben ARANY László többi ritmikusan előadott gyermekmeséjével, ennek a szövegnek alig van feljegyzett származéka. Egyik oka ennek nyilvánvalóan az, hogy a típus ismert változatai kevésbé egységesek, mind-egyik²⁷ egyéni alkotásnak, ill. lokális redakciónak látszik, a mesemondók csaknem tetszés szerint növelik a vándorútra kelő állatok és tárgyak számát, s ennek megfelelően természetesen a ritmikus párbeszéddekét is. Mondhatnánk, ahány változat, annyi az ötletes versbetét. Még Tóthné meséje is, amely saját bevallása szerint iskolai olvasókönyvből származik²⁸, csak az eredetit alaposan ismerve veti fel a hasonlóság gondolatát. Miután a tankönyvszöveg nem nyerte meg a tetszését, nyilván nem olvastatta fel magának többször, s így nem vésődtek annyira emlékezetébe ARANY László szavai, mint pl. *A szürke ló* c. mese esetében. Nála a tű a főszereplő, aki már nagyon unja magát a varróládában, s világgá megy. Csatlakozik hozzá a kutya, a rák, a palozsna-tojás és a kakas. A mese menetének megfelelően a mesemondó ARANY negyedik párbeszédét ismétli négyszer – a tű rövid válaszával megtoldva – s természetesen csekély módosításokkal. Az erdei kisház rókáké, nem pedig farkasoké; az előbbiekkal nyilván inkább eshetett találkozása a kisbajomi gyerekeknek. Igen szemléletes a kép, ahogyan a rókák este tyúklopásból hazarobognak, recseg a gally a talpuk alatt. A házban bent már úgy viselkednek, mint egy parasztasszony a gyermekeivel.

²⁵ 1887. Nyr. XVI. 571. „A disznó, a kutya meg a macska”.

²⁶ Egyike azoknak a meséknek, melyekről maga ARANY László említi, hogy tíz éves korában „papírra tette” s mint ilyen, a kézirat azonosítás alapjául szolgált. (L. 11. jegyz.)

²⁷ L. pl. BERZE NAGY János, 1957, I. 161–162. 130B mt. 2., 3., 4. vált.

²⁸ Dobos Ilona, 1962, 322–323. I/50. „A tű, a kutya stb. vándorútja”, (jegyz. uo. 528.).

ARANY Lászlót hosszú éveken keresztül foglalkoztatta a gyermekmesék ritmikus nyelve, a bennük lejátszódó cselekmény vizualitására azonban már nem fordított akkora gondot. Tóthnének ez esetben sokkal jobban sikerült hallgatóival elképzeltetni a mulatságos irreális cselekményt.

MNK 212A*

O. Kézirat: ? ; 1. ARANY—GYULAI 1872. 453—458. XII. *Félig nyúzott bakkecske** 2. ARANY 1901, 138—143. [15] =; 6. ARANY 1901⁵, 146—152. [15] =. Gyi.: 1862—1872 között; gyh.: Nagykőrös.

Ennek a mesetípusnak a legújabbban feljegyzett változatai két szövegre vezethetők vissza, amelyek menetükben megegyeznek, csak verses párbeszédek különböznek némiképpen. ARANY Lászlónál korábbi az ERDÉLYI János által közzétett GAÁL-féle szöveg, amelyet BENEDEK Elek is feldolgozott a *Magyar mese- és mondavilágban*²⁹. Az MNK által eddig feldolgozott 14 változat közül a GAÁL—ERDÉLYI—BENEDEK, ill. az ARANY László-féle szöveg származékának tűnik három, de lehet, hogy négy.³⁰ A helyszűke nem teszi lehetővé annak a bemutatását, hogy a paraszti mesemondók miképpen kombinálják össze a két, elemi iskolai tankönyvekben is többször megjelent mesét. ARANYnál pl. hiányzik az apa ritmikus utasítása, hogy ti. a fiú a kecskét hajtsa ki „térdig érő fűbe, kötésig érő vízbe”, ezt vagy egy ehhez hasonló formulát a mesemondók általában használnak, csaknem valamennyien elhagyják viszont a GAÁL-féle szöveg bővítését (AaTh 20A + + AaTh 21), mivel úgy vélik, hogy ez a mese kerekiségének a rovására van. ZOLNAI Gyula adatközlője, a balatonmelléki 14—15 éves parasztleány pl. így kombinál: (2—3 párbeszéd)

(Fiú): — Jól laktál-e kedves kecském?

(Kecske): — Úgy jól laktam, mint a duda,
Egy szál fű sem férne belém.

(Vö. ARANY)

(Gazda): — Jóllaktál-e kedves kecském?

(Kecske): — Se nem ettem, se nem ittam,
Éhen-szomjan majd elvesztem.

(Vö. GAÁL)^{31a}

²⁹ ERDÉLYI János, 1855, 191—193. 19. „Gyermekmesék I.”; — BENEDEK Elek, 1894—96, II. 9—13. 2. „A telhetetlen kecske”.

³⁰ 1. BAKOSS Lajos, 1876, Nyr. V. 267—268. „Népmesék”, gyh.: Székelyhíd, Bihar m., 2. ZOLNAI Gyula, 1926, Ethn. XXXVII. 198—199. „Népmese”, 3. Kovács Ágnes, 1943, II. 80—84. 71. „Félignyúzott bakkecske”, 4. ERDÉSZ Sándor — HALMOS István, EA 7651. 103—104. 58. „A kis gedu, aki nem lakik jól”, Elm.: RUSZKOVICS István, gyi.: 1956 okt., gyh.: Nyíregyháza (Gálocs, Ung m.).

³¹ a) 2. vált. — b) 3. vált.

Mihály Istvánné csak ARANY szövegét ismeri. Őt zavarja a 7 szótagos sor és a rímtelen vers, ezért így „helyesbít”:

(Fiú): — Kedves kecském mondd, jól laktál-e,
Elég füvecskét mondd, kaptál-e?

(Kecske): — Úgy jól laktam, mint a duda,
Pástétomot mind tehetsz elém,
Egy szál fű se fér több belém.^{31b}

AaTh 236.

O. Kézirat: ? ; 1. ARANY—GYULAI 1872. 492. XX. *A vadgalamb és a szarka**; 2. ARANY 1901, 98 [8] =; 6. ARANY 1901⁵ 104. [8] =. Gyi.: 1862—1872 között; gyh.: Nagykovács.

A közismert mesének az MNK négy változatát tartja számon.³² Gáspár S. Antalnál tapasztaltuk, hogy ismeri ARANY László *Magyar népmesegyűjteményét*, Benedek Huszár János azonban a kötet megjelenése előtt mondta el a kis mesét a kisbaconi erdőben az öt éves Eleknek és hét éves nénjének, Anikónak. Mindkettőnél érdekesebb ARANY János meséje, melyet a Merényi-bírálatban tett közzé. Az apa és a fiú változata nincsen kapcsolatban egymással, stílusuk is eltérő. Egybevetésük valószínűsíti azt a feltevést, hogy ARANY János az *Eredeti népmesék* kéziratán csupán stílusjavításokat végzett, a megszövegezés teljes egészében ARANY László munkája.

AaTh 295

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 126b f. *A Hófog, Szalmaszál és Tüzes üszök*. (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 285—286. [23] *A hófog, a szalmaszál és a tüzes üszök*; ARANY 1901 ø, ARANY 1901⁵ ø. Gyi.: 1854 (?); gyh.: Nagykovács (?).

Tapasztaltuk, hogy ARANY Lászlónak elsősorban azok a meséi váltak népszerűvé, amelyek a sok kiadásban megjelent Olcsó Könyvtár-füzetben láttak napvilágot. Vajon ez indokolná csupán, hogy ennek a mesének a pontos mását nem találtuk az MNK által számontartott változatanyagban?³³ A három változat közül kettő a Grimm-mesével egyező menetű,

³² 1. ARANY János 1861-62, 53. C.n., 2. BENEDEK Elek, 1920, I. 67. C. n. Elm.: édesapja Benedek Huszár János, 1864, Kisbacon, Udvarhely m. 3. ARANY László, i. m., 4. BÁCSKAI-BOSNYÁK Sándor, EA P 72/1963. 12. 8. „A szarka és a galamb”.

³³ 1. MAROSI Sándor — BAGOSSY Károly—BAK László, Irod. 4-r. 397/II. 131. f (38) Cn. „Rátonban, Krasznamegyében egy kondásfiútól”, gy.: ?, gyi.: XIX. sz. közepe, 2. KALMÁNY Lajos, EA 2801. 506. 327. „Mióta látszik a babszemen a fekete folt” (= ORTUTAY Gyula—KATONA Imre, 1956, 346. 31.) 3. KONSZA Samu, 1957, 33—34. 19. „A mindent felfaló kiscigánybőc”.

(1., 2. vált.) a harmadiknak azonosak ugyan a szereplői (hólyag, szalmaszál, tüzes üszök, nem pedig babszem, parázs, (szikra), szalmaszál, varga (szabó)), a mesemondó azonban igen ötletesen *A kis gömböc* meséjének megoldásaként mondja el. A két típus összekapcsolása annyira logikus, hogy aligha egyéni a lelemény, bár eddig a redakció másával nem találkoztunk.

MNK 715 B*

O. Kézirat: ? ; 1. ARANY—GYULAI 1872. 443—446. *A kis kakas gyémánt félkrajcárja** 2. ARANY 1901, 49—52. [4] =; 6. ARANY 1901⁵, 52—54. [4] =. Gyí.: 1862 és 1872 között; gyh.: Hódmezővásárhely. —1B) BENEDEK Elek 1894—96⁴, III/1 212—215. 34. *A gyémánt krajcár*.

Egyike legnépszerűbb gyermekmeséinknek. Két redakciója ismeretes: AaTh 715A és MNK 715B* 6, ill. 15 változattal.³⁴ ARANY László meséje a népszerűbb csoport prototípusa. Rendkívül kedves előadásmódja, a BENEDEK Elek-féle feldolgozás és a különböző gyermekmese- és tankönyvek nyilván hozzájárultak elterjesztéséhez. Kettesden 1941—42 évi gyűjtőútjaim idején a gyermekek kedvence volt. Három változatát is feljegyeztem.³⁵ Ezek közül a legkedvesebb az UMNGy VI. kötetében közölt, amely teljesen a falu akkori körülményei között játszatta le az eseményeket. Amikor a kiskakas megtalálja a szemétdombon a gyémánt félkoronát, a boltba indul kenyérért éhező gazdájának. Arra megy egy török császár s „a fogadó grádcánál” (a boldba néhány lépcsőn kellett felmenni) elveszi tőle. Amikor kincsszerző útjáról hazatér, ismét csak visszamegy a boltba s kenyeret és szalonnát vesz gazdájának. A másik két változat is konkretizálja a szöveget. Kolozsi Annus szegényembere a kiskakas hazatérése után „már kenyeret nem is evett, csak kalácsot”. Mihály Istvánnénál az eredetihez hasonlóan, de a fiatalasszony egyéniségének megfelelően is, nem szegény emberről,

³⁴ AaTh 715A.: Szegény asszonynak (leánynak) vagy egy tyúkjá, szegény embernek (fiúnak) egy kakasa. Mivel a kakas semmi hasznót nem hajt, a gazdája megharagszik rá és elkergeti. A kakas találkozik vándorútja során egy farkassal, egy rókával és egy kanálissal. Ezeket elnyeli. A király udvarához érkezik, felszáll a kerítésre s a királyt becsmérelni kezdi. A király a) szilaj csikók közé zárhatja. A kiskakas kiereszti a farkast az felfalja a csikókat. b) kakasok közé zárhatja. A kiskakas kiereszti a rókát. c) fűtött kemencébe dobhatja. A kiskakas kiereszti a folyóvizet. A király bedobhatja a kincseskamrába. A kiskakas felszívja a kincseket, otthon lepedőt terített az udvar közepére, azt teletozza arannyal. Gazdaasszonya elkergeti a tyúkot is, de az csak görbét tojik a lepedőre, (rekonstruált forma) MNK 715B* = ARANY László id. meséjével. Az utóbbi redakciónak általában kerek, tiszta változatai ismeretesek, az előbbinél gyakori a rcmlott, kontamirált (AaTh 210 és MNK 715B* mt-el kcmblált) szöveg.

³⁵ 1. Kovács Ágnes, 1943, II. 108—109. 80. „A kis kokas meséje”, Elm.: Máté Jani mojsza, 2. Kovács Ágnes, EA 3912. 80. 18. „A kis kokas”, Elm.: Kolozsi Annus, 3. uo. 485—486. 153. „A török császár bugyogója”, Elm.: Mihály Istvánné Kovács Kata.

hanem szegény asszonyról szól a mese, aki a sok kincset hazahozó kiskakasnak ezentúl bent ad enni — miként a falusi asszonyok szokták a kedves jószágoknak — s nem engedi kint kapirgálni a szemétdombon.

A történeti igazsághoz hozzátartozik, hogy a ketesdi gyerekek képzeletét elsősorban a mesének az a motívuma ragadta meg, amikor a török császár a szemtelen kiskakast bedugja bő nadrágjába s az ott kiereszti begyéből a darazsakat. Mihály Istvánné meséjének címe is erre utal: *A török császár bugyogója*.

AaTh 2016

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 16a C.n. (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 314—315. [30] *Icinke-picinke**; 2. ARANY 1901, 273. [33] =; 6. ARANY 1901⁵, 270. [31] =. Gyi.: 1854 (?); gyh.: Nagykőrös (?).

Ennek a mesének XX. sz.-i változatával nem találkoztunk. A két ismert változat³⁶ hasonlóságát talán inkább a feljegyzés helyének viszonylagos közelsége magyarázza.

AaTh 2021A

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 132 f. *Pityke-kakaska* (A ceruzával írt cím ARANY László ifjúkori írása, a szöveg a 11. jegyzetben ismertetett gyermekírás); 1. ARANY 1862, 295—298. [26] *A kakaska és a jércike**; 2. ARANY 1901, 211—214. [26] =; 6. ARANY 1901⁵, 230—232. [26] =. Gyi.: 1854 (?); gyh.: Nagykőrös (?).

Ennek a mesének sem ismerjük szoros XX. sz.-i származékát, feltűnő azonban a XIX. sz. második feléből származó nagybecskereki, mezőkovácsházi, kiskunhalasi és kecskeméti változat egyezése,³⁷ a többi közelkorú változatban³⁸ is több-kevesebb az egyező epizód. Lehetséges, hogy már az *Eredeti népmesék* is a szájhagyományba került, vagy gyűjtői „utánérzéssel” van dolgunk? Valamennyinél valószínűbb magyarázatnak tartjuk a feljegyzés helyének és időpontjának viszonylagos közelségét. Tervszerű

³⁶ 1. FISCHER Ernő, 1878. Nyr. VII. 475. Csali mese, gyh.: Bajmok, Bács m., 2. BALÁS Gyula, Irod. 2-r. 76. 65 f. (25) „Az iczinkó piczinkó asszonykáról”, Gyi.: 1878. gyh.: Mezőkovácsháza.

³⁷ 1. HANTZ Gyula, 1876, Nyr. V. 225—226. „A kakas és a jércze” gyh.: Nagybecskerek, 2. BALÁS Gyula, Irod. 2-r. 76. 48—49. f. (17) „Kis pintyőke” Gyi.: 1878, gyh.: Mezőkovácsháza, 3. KOVÁCS Kálmán, 1891, Nyr. XX. 293. „A pityke mög a kis kakas” gyh.: Kiskunhalas, 4. DÉKÁNY Ráfáel, EA 2279. 80—81. 13. „A pityke és a kökény” Gyi.: 1882—1885, gyh.: Kecskemét (?).

³⁸ 1. IVÁNYOS Soma, 1873, Nyr. II. 87—88. „A kakas és a pipe” gyh.: Ormányság, 2. FISCHER Ernő, 1878, Nyr. VII. 523. „Népmesék” gyh.: Bács m.

szöveggyűjtés esetén ARANY László kötete, mint a tipológiaiilag teljes, kötött formájú gyermekmesék gazdag gyűjteménye, kiváló alapot szolgáltatna szövegföldrajzi vizsgálatokhoz.

AaTh 2028

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 14 f. *A kis gömböc* (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 287–289. [24] =; 2. ARANY 1901, 170–172. [19] =; 6. ARANY 1901⁵, 182–184. [19] =; Gyi.: 1854 (?); Gyh.: Nagykőrös (?).

Ennek a típusnak a magyar változatanyaga is feltűnő gazdagodást mutat BERZE NAGY katalógusának lezárulása óta.³⁹ Része van ebben nyilvánvalóan annak is, hogy a TÖRÖK Károly feljegyezte — minden valószínűség szerint — hódmezővásárhelyi változatot, amely ARANY szövegéhez igen közel áll, BENEDEK Elek is feldolgozta.⁴⁰ Ez a magyarázata annak, hogy nem egy XX. sz.-i változatról, pl. a Tóthnééről nem is lehet megállapítani, hogy az az ARANY vagy a TÖRÖK—BENEDEK-szöveg derivátuma-e. Mesénkhez legközelebb áll KOC SIS Lajos Nagyszalontán, az 1914–15-ös iskolai évben lejegyzett szövege (5. vált.).

AaTh 2034

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 16b f. C.n. (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 270–272. [20] *A macska és az egér*; 2. ARANY 1901, 197–198. [22] =; 6. ARANY 1901⁵, 211–212. [22] =. Gyi.: 1854 (?); gyh.: Nagykőrös (?).

A típus nyolc ismert változata⁴¹ két csoportra oszlik: egyrészüknél — így ARANY László meséjében is — a kiséger már a mese „közepén” elpusztul (1, 2, 3, 4, 8.), a másik csoportban viszont végigjárja a hosszú

³⁹ MNK 1–3 vált. = BN 333 1–3. vált., 4. BALÁS Gyula, Irod. 2-r. 76. 46 f. (15) „A kis gömböc”. Gyi.: 1878, gyh.: Mezőkovácsháza, 5. KOC SIS Lajos, EA 501. 4. „A kis gömböc”. Gyi.: 1914–15., gyh.: Nagyszalonta, 6. BERZE NAGY János, 1940, II. 582. 10. „Miből lőtt Martonfa?”, 7. KOVÁCS Ágnes, 1943, II. 61–63. 63. „A kis gömböc”, 8. KONSZA Samu, 1957, 33–34. 19. „A mindent felfaló kiscsömböc”, 9. DOBOS Ilona, 1962, 299–300. I. 44. „A kiscsömböc”.

⁴⁰ TÖRÖK Károly, 1872, 432–435. VIII. „A kis gömböc” — BENEDEK Elek, 1894–96., II. 377–380. 21. „A kis gömböc”.

⁴¹ 1. ARANY László, i. m. 2. ILLÉSY György, K926. 175b–177a f. (9) „Gyermekmesék”, gyi.: 1864, gyh.: Debrecen, 3. MARCALI Pál, 1876, Nyr. V. 520. „A kis egér farkincája”. gyh.: Veszprém m., 4. T. NAGY Imre, 1878, Nyr. VII. 46–47. „Mese a féreg farkincájáról” Gy.h: Csik m., 5. KÁLMÁNY Lajos, EA 2771. 302–303. 26. „A macska és a kiséger” gyi.: ?.: gyh.: Csanádapáca, Csanád m. 6. BERZE NAGY János, 1940, II. 54–55. 9. „A zegér”, 7. HEGEDŰS Lajos, 1952, 245–246. „A féreg és a fintorka”, 8. ERDÉSZ Sándor—HALMOS István, EA 7651. 23–25. 8. „Cica-mica”. Elm.: Ruszkovics István, gyi.: 1956–57, gyh.: Nyíregyháza (Gálóc, Ung m.). (Uók. 1960. 200–203. 55.)

utat, mindenkinél megszerzi, amit kíván, de a végén a macska mégis bekapja (5, 7.). Csupán egyetlen szöveget ismerünk amelyben a kisegér nem jár hiába s visszakapja a macskától a farkincáját (16.). ARANY László meséje a Veszprém megyei változathoz áll közelebb, utóbbi azonban logikusabbnak, teljesebbnek tűnik.

AaTh 2034A*

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/I. 17b f.: 1., 409. II. 115b. f.: 2., Kisf. Társ. népmesegy. Ms 10.020. VIII. 169a f.: 3. C.n. (teljes, ARANY Juliska kezeírása a 60-as évek elejéről)⁴²; 1. ARANY 1862, 305–307. [28] *A kóró és a kismadár**; 2. ARANY 1901, 120–122. [22] =; 6. ARANY 1901⁵, 128–130. [12] =. Gyi.: 1854. Gyh.: Nagykőrös (?).

ARANY László méltán híres meséjének — talán éppen mert annyira ismert — kevés feljegyzett származékát ismerjük. BERZE NAGY baranyai szövege⁴³ minden valószínűség szerint ilyen. NÉMETH Sándor domokosi meséje⁴⁴ is közel áll szövegünkhöz, annál azonban bővebb, nem látszik valószínűnek, hogy a mesemondó (vagy a gyűjtő) által bővített Arany-szöveggel lenne dolgunk. A földrajzi elterjedés kérdése ennél a szövegnél is felvethető.

MNK 1961E* II., I. + AaTh 1960L + MNK 1962E* + MNK 2101* +
+ MNK 2101A*

O. Kézirat: ? ; 1. ARANY—GYULAI 1872. 459–463. XIII/1. *Az egyszerű gyerekek*; 2. ARANY 1901, 144–147. [16] =; 6. ARANY 1901, 153–157. [16] =. Gyi.: 1862–1872 között; gyh.: Bihar megye.

Az MNK által feldolgozott 9 változat után ítélve a mese igen népszerű egy földrajzilag összefüggő területen (Ung—Szatmár—Bihar—Szilágy—Kalotaszeg). Öt változata egy vásárra menő ember^{45a}, egy egy drótos^{45b},

⁴² ARANY Lászlónak ezt a meséjét ARANY Juliska fiatal leánykori kialakult, jól felismerhető kézírásával jegyezte be gyermekkori gyűjtőfüzetük üresen maradt lapjaira. Emlékezetem szerint 1955-ben járt a kezünkben a szöveg az előbbiekhöz hasonló gyermekírással feljegyzett formában is, ezt a kéziratot azonban 1967 nyarán nem sikerült megtalálnom. Remélhetőleg a katalógus revíziója során újra felbukkan majd.

⁴³ BERZE NAGY János, 1940, II. 55–56. 10. „A zámos madár”.

⁴⁴ M. NÉMETH Sándor, 1886, Nyr. XIV. 424–425. „A kóró s a kismadár”.

⁴⁵ a) 1. KOVÁCS Ágnes, 1943, I. 233–238. 25. (Mikor én vásárra mentem . . .) 2. KOVÁCS Ágnes, EA 3912. 117–121. 32. (Mikor én vásárra mentem . . .) Elm.: Kovács Ferenc kokas, gyi.: 1942, I. gyh.: Ketesd, Kalotaszeg (R), 3. Uo. 138–140. 37. (Mikor én vásárra mentem Zsibóra . . .) Elm.: Kovács György bandi, gyi.: 1941, I. gyh.: uo., 4. Uo. 151–153. 42. (Mikor én vásárra mentem Zsibóra) Elm.: Kovács István kokas, gyi.: 1941, I. gyh.: uo. 5. BÉRES András, 1967, 425–428. 141. „A feketeardói nagyvásár”. — b) ERDÉSZ Sándor — HALMOS István, EA 7651. 79–81. 40. „A drótos”

négy pedig, köztünk mesénk is,^{45c} egy kisleány viszontagságaiként meséli el ugyanazt a két-három epizódot. Bár a képtelen kalandok a hazugságmesék legtöbbjénél tetszőleges sorrendben s meglehetősen lazán kapcsolódnak egymáshoz, a hármas szerkezet itt sem ritka. Az olyan laza változatoknak, mint amilyen ezúttal kivételesen az ARANY Lászlóé, kevés esélyük van a stabilizálódásra vagy az azonos formában való hagyományozódásra.

AaTh 1962 (MNK 1962C*)

O. Kézirat: ? ; 1. ARANY 1867, 184—185. [40] „Volt nekem egy édesapám . . .”; ARANY 1901, \emptyset ; ARANY 1901⁵, \emptyset .

A szöveget csak ARANY László Kisfaludy Társaság-beli székfoglalójából ismerjük, különösebb hatásáról a szájhagyományban tehát nem lehet szó. Csupán a teljesség kedvéért említjük.

A gyermekmesék között kell megemlítenünk ugyancsak a teljesség kedvéért a

Csali meséket is.

O. Kézirat: ? ; 1. ARANY 1862, 326—327. [32—36] *Csali mesék I—V*. 2. ARANY 1901, 301—303. [42—46] =; 6. ARANY 1901⁵, 299—300. [40—44] =; valamint a

Találós meséket

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/I. 3—8. *Találós mesék*, Irod. 4-r. 409/II. 16b. *Találós mese* (gyermekírás rajzokkal); 1. ARANY 1862, 318—325. I—LIV.; 2. ARANY 1901, 292—300. I—LIV.; 6. ARANY 1901⁵, 290—298. I—LI.

Az ilyen rövid, zárt szövegeknek a szájhagyományba való átvételét és továbbélését úgyszólván lehetetlen megállapítanunk. *A vadgalamb és a szarka* meséje (AaTh 236) látszik az alsó határnak, ahol még ilyenfajta feladatra vállalkozni lehet. Talán a két műfaj országos „felgöngyölítése” nyújtana megfelelő mennyiségű anyagot s kínálna módszert a feladat megoldásához.

Elm.: Ruszkovics István, gyi.: 1956 okt., gyh.: Nyíregyháza (Gálóc, Ung m.) (Uók. 1960. 221—223. 77.) — c) ARANY László, i. meséje, 2. ASZTALOS Sándor, EA 463. 89—94. Mesék. 2. gyi.: 1915 (?), gyh.: Nagyszalonta, 3. KATONA Imre, EA ltsz. nélk. 4. füzet, 1—10. 1. C. n. Elm.: Nagy M. György, gyi.: 1943, gyh.: Bogdánd, Szilágyság (R), 4. BÉRES András, 1967, 380—382. 95. „Anyám lakodalma”. Valamennyi változat hőse a mesemondó.

AaTh 301B

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 9—12 f. *A Fehér ló fia* (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 202—215. [14] *Fehérlófia**; 2. ARANY 1901, 123—133. [13] =; 6. ARANY 1901⁵, 131—142. [13] =; Gyi.: 1854 (?), gyh.: Nagykőrös (?).

Az MNK *Fehérlófia* (Juhfia, Tehénfia, Medvefia stb.) meséjének 59 változatát tartja számon, ezek közül azonban kevés az ARANY László szövegéhez hasonló, tiszta típust képviselő teljes változat, s mindössze egyről tehető fel, hogy ARANY szövegének származéka.⁴⁶ Az okos, olvasott kis mesemondónál már máskor is tapasztaltuk, hogy ARANY László meséit meséli tovább — ő sem lehetett idősebb, amikor a szöveget testvérével együtt feljegyezte. A szerkezet Mojsza Janinál is hibátlan, nyelvileg azonban meg sem közelíti az eredetit.

AaTh 313C

O. Kézirat: Kisf. Társ. népmesegy. Ms. 10.020 (VIII. 152—168. *Ráadó és Anyicska* (ARANY Jánosné kezeírása)⁴⁷; 1. ARANY 1862, 41—82. [4] =; 2. ARANY 1901, 66—97. [7] =; 6. ARANY 1901⁵, 69—103. [7] =.

ARANY László szövege ezúttal nem szerkezeti felépítésével, vagy nyelvnek ritmikus voltával, hanem stílusának rendkívüli közvetlenségével hatott. A magyar tündérmeséket általában a szerkezet kerektsége, világossága mellett a stílus bizonyos méltósága jellemzi. ARANYNál a tündérkirály és felesége a vidéki földbirtokos házaspár kissé parlagi modorában társalognak.

Az „irodalmilag” feldolgozott szövegekben megszoktunk bizonyos sematikus figurákat és szituációkat, itt egy nagyon is húsból-vérből való ifjabb és idősebb pár játssza végig a mesét. A kardos felesége mellett papucskodó öreg tündérkirály örül, hogy három leánya után végre egy fiú is kerül a házhoz, s örömeiben majd sírva fakad, amikor látja, Ráadó milyen ügyesen irányítja a munkát a gazdaságban. Anyicska ugyancsak talpraesett leányzó, a legnagyobb körültekintéssel intézi mindvégig kettejük dolgát; népmesé-

⁴⁶ Kovács Ágnes, 1943, II. 109—112. 81. „Fehérlófia”.

⁴⁷ SÁFRÁN Györgyi megállapítása szerint ARANY László „Eredeti népmesék” c. gyűjteményének kéziratában a köv. tündérmeséket ARANY Jánosné jegyezte le: „Ráadó és Anyicska” (AaTh 313C), „Az aranyhajú hercegisasszony” (AaTh 403A), „A veres tehén” (AaT 511A), „Gagyi gazda” (AaTh 560), „Dongó meg Mohácsi” (AaTh 1525N). A bejegyzések és a papír minősége alapján a gyermekkézírással készült feljegyzésekkel egyidőben készültek ítéljük ezeket a meséket is. Származási helyük minden valószínűség szerint Nagyszalonta, feljegyzési helyük Nagykőrös.

inknek egyik legkedvesebb alakja ez a szóval-tettel mindig helytálló aktív leányfigura.

Máté György Bálint *Rózsa királyfi* című meséje,^{48a} ha menetében nagyon egyéni is, hangvételben közel áll szövegünkhöz. Az öreg királyi pár karaktere és kapcsolata, Rózsafiú legényének és Anyicskának a magatartása nagyon hasonlatos.

Daskó András egykori urasági kocsis még emlékezett rá, hogy legénykorában kocsistársa a Nyárády nagyságos úrék istállójában ARANY László meséskönyvéből olvasta fel neki *Annuska* történetét.⁴⁸ Az írástudatlan mesemondó évtizedek távlatából is pontosan emlékezett a mese cselekményére, arra is, hogy a hőst Ráadónak hívják, a tréfás hangot azonban valami szenvelgő, a ponyvaszövegekre jellemző stílussal helyettesítette. Bár az ismert ponyvaszövegek között ARANY László meséivel eddig nem találkozunk, nem először merül fel az a gondolat, hogy ismeretlen szerzők ezeket a friss hangú szövegeket is átírták a ponyvák rosszízű, mesterkelt nyelvére.

MNK 328f*

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 104—107. f. *Az ördög és a három lány*; (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 190—201. [13] *Zsuzska és az ördög*; 2. ARANY 1901, 199—207. [23] =; 6. ARANY 1901⁵, 213—222. [23] =. Gyi.: 1854 (?); gyh.: Nagykőrös (?).

Anyicska édes testvére Zsuzska, Királylánya Encella, Térdszéli Katica és társaik. ARANY László meséje nem a humoros, hanem a ritmikus szövegek közé tartozik. Két szorosan vett változata⁴⁹ közül a nagyszalontai, úgy véljük, a mese származási helyére vet világot. Palkó Józsefné meséje pedig ARANY szövege származékának tűnik — DÉGH Linda a jegyzetben utal is a két mese közötti valószínű kapcsolatra. Palkó Józsefné életse-rűbb, de kevésbé ritmikus. Az ördög feleségének refrénszerűen ismétlődő mondókája, amely erre a típusra annyira jellemző, ebből a változatból hiányzik.

AaTh 400

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 110—115. f. *János és a három elátkozott királykisasszony* (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 163—175. [10] *Jankó*

^{48a} a) KOVÁCS Ágnes, 1943, I. 83—94. 1. „Rózsza király”, — b) JAKAB Ilona—KOVÁCS Ágnes, EA Itsz. nélk. 5. „Annuska” Elm.: Daskó András, gyi.: 1957. X. 13., gyh.: Kék, Szaboles-Szatmár m. (hangfelvétel)

⁴⁹ 1. BONDÁR György, EA 1879. 41—44. „Zsuzsi meg az ördög” Elm.: Diószegi László (70), gyi.: 1914—15., gyh.: Nagyszalonta, 2. DÉGH Linda, 1955, 70—79. 4. „Zsuzska meg az ördög”.

és a három elátkozott királykisasszony; 2. ARANY 1901, 99–108. [9] =; 6. ARANY 1901⁵, 105–115. [9] =. Gyi.: 1854 (?); gyh.: Nagykőrös (?).

Egyszerű, világos, kerek szerkezet, mindkét ismert és nagyon elterjedt magyar redakciótól eltér. Másával, visszhangjával nem találkoztunk.

AaTh 403A

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 137–143. f. *Az aranyhajú királykisasszony* (A ceruzával írt cím ARANY László, a szöveg ARANY Jánosné kezeírása); 1. ARANY 1862, 83–99. [5] *Az aranyhajú hercegkisasszony*; 2. ARANY 1901, 184–196. [21] =; 6. ARANY 1901⁵, 197–210. [21] =.

Igen szép, költői változat, a magyar anyagban szokatlan motívumokkal: a fiútestvér beleszeret a hűgába; a hősnőt tulajdon anyja csonkítja meg és löki a vízbe. A gazdag és változatos variáns-sorban ismét Palkó Józsefnél találtuk meg a szöveg egyik származékát.⁵⁰ Sajátos módon DÉGH Linda, bár a jegyzetben elemzi a szöveget tipológiai szempontból, nem utal az ARANY-mesével való összefüggésre, pedig már a cím is figyelmeztető: *A hercegkirálykisasszony*. Palkóné még az egyik szokatlan mesei szituációt is átveszi: a gonosz anya sorra megfosztja tulajdon leányát „sorkig érő aranyhajától”, szemevilágától, aranyos ruháitól, beledobja a vízbe, kíséretükben levő „égi csúnya” „testőrjit” (szobalányát) öltözteti fel a ruhákba s ülteti helyére. A jegyzetekben arra sem találtam utalást, hogy Palkó Józsefné hol, milyen körülmények között ismerkedett meg ARANY meséivel.

AaTh 407B

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. a 88 f. C.n. (csonka gyermekírás); b. uo. 72–75. f. *A szép lány meg az ördög* (ARANY László ifjúkori kezeírása)⁵¹; 1. ARANY 1862, 153–162. [9] *Az ördögszerető*; 2. ARANY 1901, 109–116. [10] =; 6. ARANY 1901⁵, 116–124. [10] =.

Ez a mese éppen ellentéte a *Jankó és a három elátkozott királykisasszony* címűnek. Az MNK által számontartott 37 változat közül 25 menetében nagy vonásokban megegyezik vele, azzal a különbséggel, — ebben viszont megegyezik a fent említett másik Arany-mesével — hogy ARANY szö-

⁵⁰ DÉGH Linda, 1955, 109–123. 13. „Hercegkirálykisasszony”.

⁵¹ A szöveg — csonkán — a 11. jegyzetben ismertetett gyermekkézírással, és ARANY László ifjúkori kezeírásával is fennmaradt. Utóbbit, minden valószínűség szerint a nyomdakész kézirat számára tisztázta le, utóbb azonban meg nem felelőnek ítélte és újrafogalmazta. A három szöveg: az 1854 (?), az 1861 (?) évi kéziratos és a kinyomtatott mese stílárís szempontból lényeges eltéréseket mutat.

vege bizonyos fokig „gyermekmesésített”: változatában az ördögszerető nem halott gyermekek végtagjait eszi, hanem tizenkét ökröt s rá megiszik 24 hordó bort. Ennek a mesének a nyelve is az országosan elterjedt típus számos változatához hasonlóan ritmikus, refrénszerűen ismétlődő szövegrészekkel ékes, hiányzik azonban belőle az a költői jelenet, amelyben az ördögszerető végigkérdezi az ajtót, az ablakot, az utat, stb., hogy hol vitték el az ő kedvesének a koporsóját, s főként hiányzik az a drámai feszültség, ami pl. Fedics *Szép lyány Ibrókáját*⁵² oly maradandó értékűvé teszi.

AaTh 408

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 76–81a. f. C.n. (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 128–152. [8] *A tündérkirálykisasszony és a cigánylány*; 2. ARANY 1901, 148–166. [17] =; 6. ARANY 1901⁵, 158–178. [17] =. Gyí.: 1854 (?); gyh.: Nagykőrös (?).

ARANY László legszebben felépített, legteljesebb tündérmeséinek egyike, a típus egyik redakciójának a prototípusa. Az MNK három közelkorú változatát ismeri.⁵³ A három közül kettő abban különbözik, hogy a három szép leány nem egy fa három vesszejéből, hanem a fán lévő fészek három tojásából támad. A mesék menete egyébként teljesen azonos, mindkettő végén a hősnő egy, a palotán lejátszódó mesemondó alkalom keretében elmeséli a vele történeteket. A Magyar Nyelvőrben közölt homályos szövegről az a benyomásunk, mintha valahogyan már az *Eredeti népmesék*ben közölt szöveg származéka lenne. Valamennyinél teljesebb és ARANY szövegéhez legközelebb áll ismét Palkó Józsefné meséje:⁵⁴ úgy szólván epizód-ról-epizódra követi azt. Palkóné láthatólag ARANY László gyűjteményéből nem a gyermekmeséket, hanem a tündérmeséket építette bele repertoárjába.

AaTh 450

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 89–93. f. *Az őzike* (ARANY Juliska ifjúkori kezeírása,⁵⁵ a cím ARANY László írása); 1. ARANY 1862, 100–110. [6] =; 2. ARANY 1901, 52–60. [5] =; 6. ARANY 1901⁵, 55–63. [5] =.

⁵² ORTUTAY Gyula, 1940, 268–277., 278–285. 11a–b. (Sziéplyán Ibronka).

⁵³ 1. Kisf. Társ. népmesegy. Ms. 10 020/VI. 133–139. f. (25) C.n. (= ORTUTAY Gyula–KATONA Imre, 1956, 7–14. 1. „A három házasodni nem tudó királyfi”), 2. MAROSI Samu–BAGOSSY Károly–BAK László, Irod. 4-r. 397/II. 79–81. (6) „Báró Méhringer úrfi” Gy.: Bak László, gyi.: XIX. sz. közepe, gyh.: Kolozsvár, 3. PFEIFFER Júlia, 1872, Nyr. I. 374–376. „Az elátkozott királykisasszony” gyh.: Páka, Göcsej.

⁵⁴ DÉGH Linda, 1955, 124–136. 14. „Tündérkirálykisasszony”.

⁵⁵ A kézirat egykorúnak tűnik „A kóró és a kismadár” c. mese (AaTh 2034A*) kéziratával. l. 42. jegyz.

Ez a szöveg is prototípusnak tekinthető s nagyon közel áll ahhoz a székellyföldi változathoz, amelyet *Benedek Elek* népszerűsített:⁵⁶ a különbség mindössze annyi, hogy a királyné, amikor a gonosz gazdasszony bedobja a halastóba, itt aranykacsává változik, ott pedig egy nagy hal nyeli el. A harmadik, mesénkhez közel álló verzió, hogy a vízbe lőkött asszonyt valamiféle boszorkányi praktikával változtatják ismét élő emberré, elsősorban a Palócföldön és a magyar nyelvterület északi részén, *BENEDEK Elek* meséje pedig Erdélyben, különösképpen a Székelyföldön terjedt el. *ARANY László* meséjének egykorú másával nem találkoztunk, egy igen szépen kibővített származéka ismét *Palkó Józsefnénál*^{57a} egy ponyvára átírt rossz szöveg változata pedig a ketesdi anyagban^{57b} található.

AaTh 451

O. Kézirat: *KRIZA Irod. 409/II. 86—87a. f. Nemtudomka*⁵⁸ (*ARANY Juliska* növendéklányka-kori kezeírása (?), *ARANY László* (?) megjegyzése: rossz. Nem jelent meg.)

A mese valóban rossz, homályos, szerkezetileg meg sem közelíti az *ARANY László*-féle szövegek világos, szép felépítését, így kísérletet sem tett arra, hogy stilizálja.

AaTh 480

O. Kézirat: *KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 123—126 f. Az özvegy ember és özvegy asszony* (gyermekírás, cím áthúzva); A 126b lapon 1. *Az édes és mostoha lány* (csak cím, *ARANY László* kezeírásával) — Nem jelent meg.⁵⁹ Gyí.: 1854 (?); gyh.: *Nagykőrös* (?).

⁵⁶ *BENEDEK Elek*, [1929], 36—43. (4) „Szép Czerczeruska” — *BENEDEK Elek*, 1894—96, I. 28—38. (3) =.

^{57a} a) *DÉGH Linda*, 1955, 155—172. 16. „Az őztestvér”, — b) *KOVÁCS Ágnes*, EA 3912. 443—445. 131. C. n. Elm.: *Mihály István András*, gyi.: 1941. I.

⁵⁸ A két *ARANY* gyerek ritmikus, mondókaszerű gyermekmeséi, világos, egyszerű szerkezetű tündérmeséi s *ARANY Jánosné* a népihez közelebb álló, bonyolultabb, költői szövegei mellett kirívóan vérszegények ezek a hihetőleg olvasmány eredetű, novellisztikus „históriák” (l. még „A két koszorú” (AaTh 883B), „A boltos három lánya” (AaTh 923)). *GYULAI Pál* minden bizonnyal *ARANY László* elgondolását követte, mikor a két utóbbit kihagyta a „Magyar népmesék” c. gyűjteményből (l. *ARANY László*, 1901, bey., vö. 4. jegyz).

⁵⁹ *ARANY László* „Az özvegy ember és az özvegy asszony” (AaTh 480) és a „Bolond Jankó” (MNK 1684*) c. gyermekkorukban feljegyzett meséit láthatólag azért nem dolgozta fel és tette közzé, mert a két mesének egy-egy változata *MERÉNYI László* *Érdeketi népmesék* c. gyűjteményében megjelent (1861, II. 169—187. „A mostoha leány s az édes leány”, I. 195—204. „Bolond Jankó”). Ennek oka nem csupán az a XIX. sz. második felében uralkodó kötet szerkesztői felfogás, mely szerint lehetőleg nem közöltek olyan szöveget, melynek változata a korábbi gyűjtemények valamelyikében megjelent, hisz pl. a „Félig nyúzott bakkecske” (MNK 212A*) vagy „Az aranyhajú her-

Az előbbi szöveggel ellentétben ezúttal fájjaljuk, hogy ARANY László ezt a mesét nem tette közzé. Olyan motívumokat tartalmaz, hogy közlése indokolt lett volna. A többi magyar változatban a jó lány jótettei: nyüves kutyát kúrál meg, gyümölcstől roskadozó fát támaszt fel, piszkos kutat tisztít ki, repedezett kemencét tapaszt meg stb, ARANY László meséjének jó leánya egy gulyásnak segít megtéríteni a marhákat, s egy csikósnak a lovakat, végül megtámaszt egy dűledező házat.^{60a}

A mese befejezése: — a leány, a boszorkány házában aranyba-ezüstbe mártózik s hazaszalad — az egykorú szövegekben általános. Az újabbak inkább BENEDEK Elek szövegét^{60b} követik: a jó leány jó szolgálata jutalmául kincsekkel teli ládikót kap.

MNK 481*

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 108—109. f. *A kis macska és a lányok*. (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 176—186. [11] *Az ördög és a két lány*; 2. ARANY 1901, 249—256. [29] =; 6. ARANY 1901⁵, 250—257. [28] =. Gyi.: 1854 (?); gyh.: Nagykőrös (?).

Ez a mese is szerkezetileg, tipológiailag kifogástalan. Formai szempontból az ismétlődő verses mondókák jóvoltából gyermekmesének hat, a mesés elemek és a rigmusok elfedik a nem éppen gyermekeknek való motívumokat.⁶¹ Szövegünkhöz legközelebb IPOLYI gyűjteményének egy, a Bihar-megyei Nyéken gyűjtött meséje áll^{62a}, a származékának pedig talán Tóthné és leánya meséjét^{62b} tekinthetjük, bár a verses betétek, s a mese befejezése

cegkisasszony” (AaTh 403A) esetében tapasztaltuk, hogy nem követi ezt az elvet, pedig a korábbi változatokat (a. ERDÉLYI János, 1855, 191—193. 19. „Gyermekmesék I.” — b. GAÁL György 1857—60, II. 54—73. XIV. „Leányszín Bálint és Gyöngyszín Ilona”) valószínűleg ismerte. Nyilván nem akarta ARANY János emlékezetes bírálata után (ARANY János, 1861—62.) MERÉNYIvel a kettőjük között kialakult „szellemi vetélkedőt” túlságosan kiélezni vagy vele kapcsolatban éppenséggel plágium gyanújába keveredni. Hisz e két kötet azonos címe, beosztása — MERÉNYI is közöl 1861. I. végén találós meséket — az olvasóban amúgyis a kihívás gyanúját kelti. Mintha a 18 éves fiatalember meg akarná mutatni MERÉNYINEK is, de az olvasóközönségnek is: íme így kell mesét írni. 1872-ben már nyugodt fölénnel bizonyítja egyebek között „A kis kakas gyémánt félkrajcárja”-val is (MNK 715B*, vö. MERÉNYI László, 1862, I. 220—226. „A szegény asszony kakasa”), hogy ő a jobb meseíró.

^{60a} a) Vö. ORTUTAY Gyula—KATONA Imre, 1956, 230—240. 17. „Tenyerem talpam” Elm.: Palásti Anna, gy.: Katona Imre, gyi.: 1941, gyh.: Csongrád. b) BENEDEK Elek, [1929], 44—51. (5) „A mostoha testvérek” — BENEDEK Elek, 1894—96. I. 318—326. „Mi van a ládikóban?”

⁶¹ Hasonló pl. STEINER Zsigmond, 1872, Nyr. I. 330—331. „Az elátkozott gróf úrfi” Gyh.: Aszód, Pest m.

^{62a} a) IPOLYI Arnold, 1914, 284—286. 54. „A mostoha és az édes gyermek”. — b) DOBOS Ilona, 1962, 196—200. I/14. „Két lány az ördögök házában” és uo. 415—418. III/14. „Két lány az ördögök házában”.

is eltér, csak a szereplők azonosak. Valószínű, hogy itt az ARANY-mesével csak távoli kapcsolatban levő helyi redakcióval van dolgunk.

AaTh 500 + AaTh 501. II. III.

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 124–126. *Panczimanczi* (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 277–284. [22] =; 2. ARANY 1901, 29–35. [2] =; 6. ARANY 1901⁵, 31–37. (2) =. Gyi.: 1854 (?), gyh.: Nagykőrös (?).

A két típus összekapcsolása ebben a formában szokatlan, másával eddig a magyar anyagban nem találkoztunk. Az újabban feljegyzett változatok KRIZA meséjét⁶³ követik.

AaTh 502

O. Kézirat: ? ; 1. ARANY–GYULAI 1872, 404–421. V. *Az aranyszakállú embőr*; 2. ARANY 1901, 233–248. [28] =; ARANY 1901⁵, ø. Gyi.: 1862–1872 között, gyh.: Nagykőrös.

Nem prototípus, de igen jól elmondott szöveg. Kár, hogy a gyűjtemény olcsó könyvtári kiadásba nem került bele, nyilván „etikai” okokból: a parodisztikus mesében a királyfinak adott emberfeletti feladatok egyike az, hogy a királykisasszonynak egy éjszaka alatt olyan gyereke legyen, aki mindenféle nyelven beszél és még muzsikálni is tud. A megoldás egészen „erkölcsös” — az aranyszakállú ember rendeletére jön a gólyamadár és hozza a csodálatos pólyásbabát —, ez az epizód, valamint a nagykőrösi tájszólás lehetetlenné tette a mese szélesebb körben való népszerűsítését.

AaTh 511A + AaTh 361*

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/I. 12–17. f. *A veres tehén* (ARANY Jánosné kezeírása); 1. ARANY 1862, 111–127. [7] =; 2. ARANY 1901, 36–48. [3]; 6. ARANY 1901⁵, 31–37, [3] =.

A táltos tehén (bika) meséje, amely szarvából táplálja gyermekét, 6 összetételben ismeretes: AaTh 511A + AaTh 300, AaTh 511A + AaTh 301B, AaTh 511A + MNK 301B*, AaTh 511A + AaTh 314, AaTh 511A + AaTh 361* és az ehhez igen közelálló AaTh 511A + AaTh 361* I. + AaTh 1199A. Az utóbbi két összetételből összesen 7 változat ismeretes⁶⁴,

⁶³ KRIZA János, 1863, 411–414. IV. „A rossz fonóleányból lett királyné”.

⁶⁴ 1. ARANY László, i. meséje. 2. KRIZA János, 1956, II. 205–216. 20. „A tehénne vált asszony”, 3. KÁLMÁNY Lajos, 1914, I. 61–69. 13. „Miklós”, 4. BENE Lajos, (1931), N. II. 97 ff. „Subagallér”, 5. LÁZÁR István, 1896. 177–179. XX., 6. HORGER Antal, 1908, 26–35. 2. „A táltos ökör és gazdája”, 7. HEGEDŰS Lajos, 1952, 223–227. „Három testvér”.

valamennyi a Duna—Tisza közéről, a Tiszántúlról, Erdélyből és Moldvából a XIX. sz. második és a XX. sz. első feléből. Újabban rögzített változat az MNK-ban nem került eddig besorolásra. ARANY László meséje itt is prototípusként kezelhető.

AaTh 550 (AaTh 1525)

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 116—123. f. *A vak király* (A mese címe ARANY László ifjúkori írása, a meseszöveg gyermekírás); 1. ARANY 1862, 1—29. [1] =; 2. ARANY 1901, 7—28. [1] =; 6. ARANY 1901⁵, 7—30. [1] =. Gy.: 1854 (?), gyh.: Nagykőrös (?).

A mesének a magyar anyagban két redakciója ismert: AaTh 550 és MNK 550*. Előbbi a kevésbé népszerű, elsősorban a magyar nyelvterület keleti felében ismert^{65a}, kívülük még egy Heves megyei és egy baranyai változatot tartunk számon^{65b}, utóbbi minden valószínűség szerint ARANY szövegének a származéka. Gilice Mária meséjéből (65 b. l.) számos fölöslegesnek érzett motívum, köztük a betoldott mestertolvaj-részlet is hiányzik, ARANY László jól sikerült párbeszédeit, nyelvi fordulatait is hiába keressük. Kárpótlásul viszont sokkal realisztikusabb: a királyfi nem álcázza magát betyárnak, amikor lopni megy, megmondja őszintén a rókának, hogy ő bizony megkívánta az aranykalitkát, a csikó arany csengőjét, s elhozta, azért került bajba.

AaTh 560

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 82—85. f. *Gagyi gazda* (ARANY Jánosné kezeírása); 1. ARANY 1862, 220—231. [16] =; 2. ARANY 1901, 260—268. [31] =; 6. ARANY 1901⁵, 261—269. [30] =.

Kerek, rövidre fogott mese. A típus kereken 30 változata közül ismét Palkó Józsefné áll legközelebb hozzá. A cím is azonos. A gyűjtő nem tartja lehetetlennek, hogy a mesemondó ARANY László változatával valamely népszerű mesekönyvben találkozott.^{66a} A nagyszámú szövegátvétel alap-

^{65a} a) 1. KRIZA János, Irod. 4-r. 409/IV. 97—102. „IX. Az oltár szolló madárka” Gy.: Lőrinczi Elek, gyi.: 1856, gyh.: Árkos, Háromszék m. 2. IPOLYI Arnold, 1914, 118—132. 18. „A csodás szőlőtő”, 3. ARANY László, 1. meséje. 4. P. SZENTMÁRTONI Kálmán, é. n. 40 ff. „A vak király”, 5. BENE Lajos, [1931], K, II. 3—27. „A nagy madár”, 6. KOVÁCS Ágnes, 1943, I. 183—190. 17. (A szépen szóló madár), 7. uo. II. 127—131. 90. (A szépen szóló madár). — b) 1. ERDŐS József, EA 2576. 24 ff. „A három királyfi” Elm.: Tóth Károly, EA-ba érke.: 1915. gyh.: Feldebrő, Heves m., 2. BERZE NAGY János, 1940, II. 228—232. 74. „Aranymadár, arancsikó, királkisasszony”.

^{66a} a) DÉGH Linda, 1955, 255—270. 24. „Gagyi gazda”, jegyz. uo. 492. — b) VÖ. DÉGH Linda, 1960, 7—8.

ján azonban arra következtetünk, hogy Palkónénak magából a gyűjteményből olvastak fel, jóval a gyűjtés megkezdése előtt, valószínűleg repertoárja kialakítása idején. A neki tetsző szövegeket azóta nyilván számtalanszor elmesélte. Közölt formájukban ugyanis csak menetükben követik az eredetit, előadási módban egyáltalán nem. Sokkal részletezőbbek, látványosabbak: Palkóné számos részletmotívum beillesztésével igyekezett saját maga és hallgatói számára elképzelhetővé, elfogadhatóvá tenni a cselekményt. A mesék stílusa azonos többi, szájhagyományból származó, szövege jellegzetes bukovinai (helyesebben csiki) székely mesedialektusával.^{66b}

AaTh 571

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 133–134. f. *Hőjelő stb.* (A ceruzával írt cím ARANY Lászlóé, a szöveg gyermekírás); 1. ARANY 1862, 266–269. [19] *A szomorú királykisasszony*; 2. ARANY 1901, 199–207. [24] =; 6. ARANY 1901⁵, 223–225. [24] =. Gyi: 1854 (?); gyh: Nagykőrös (?).

Az ördög és a két lány c. szöveghez hasonlóan ez az eredetileg egészen más jellegű típus⁶⁷ is csupa-vers gyermekmesévé, mondhatnánk láncmesévé vált — ismeretes, hogy KÁLMÁNY gyermekmondóka alakban is feljegyezte.^{68a} KRIZA, pontosabban KISS Mihály árkosai lelkész szövege, melyet BENEDEK Elek is feldolgozott, ^{68b} cselekménygazdagabb, kerekesebb, bár az egymáshoz tapadó alakok száma kisebb, mint ARANYnál — talán éppen ez teszi az „igazi” mesékhez hasonlóbbá —, a többi feljegyzett változat még kevésbé egységes felépítésű, nemegyszer homályos.⁶⁹

AaTh 312D~AaTh 700~AaTh 650A

O. Kézirat: (töredék): KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 144 f. C.n. (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 232–245. [17] *Babszem Jankó*; 2. ARANY 1901, 173–183. [20] =. 6. ARANY 1901⁵, 185–196. [20] =.

⁶⁷ Pl. ORTUTAY Gyula—KATONA Imre, 1951, 87–115. 3. „A három aranyszörű bakkecske”. Elm.: Tyukos Horváth Antal (48) halász, gy.: KATONA Imre, gyi.: 1942, gyh.: Kopács Baranya m. (J.).

^{68a} a) KÁLMÁNY Lajos, 1914, I. 193. 110. „Gyöngyösszörű kis kecske”. — b) KRIZA János, 1863, 427–429. IX. „Az aranyszörű bárány” — BENEDEK Elek, 1894–1896, I. 80–85. (8) =.

⁶⁹ A sok „gyermeknek való” mondóka-mese jellegű szöveget kézenfekvő azzal magyarázni, hogy két gyerek jegyezte le a látókörükbe eső meséket. Kérdés azonban, hogy ezeknek a száma akkor is ilyen nagy lett volna, ha a gyűjtőfüzet a Székelyföldön vagy Szatmárban készül? Aligha (l. pl. BENEDEK Elek, 1894–96, vagy BÉRES András, 1967.). Elterjedési területüket szem előtt tartva valószínűnek látszik, hogy ez a forma, ill. a formának ez a feltűnő gazdagsága a török hódoltság másfél évszázadával is összefügg. Tudjuk, hogy a *t e k e r l e m e*-forma a XV–XVI. sz.-ban a török irodalomban népszerű volt, a szájhagyományban ma is gyakori (BORATAY, P. N., 1967, 320–321.).

- Ez a változat az előbbivel ellentétben — azáltal, hogy az AaTh 312D (Borsszem Jankó) és AaTh 650A (Erős János) típusok motívumaival, sőt egész epizódjaival bővült — tündérmese jellegűvé vált, ellentétben a gyermekmese jellegű magyar nyelvű változatok legnagyobb részével. Egyetlen hasonló szöveggel találkoztunk ISTVÁNNY Gyula posztumusz palóc⁷⁰ népköltési gyűjteményében.^{71a} A mese epizódról-epizódra követi eleinte ARANY szövegét, egy szakaszon azonban további tündérmese-epizódokkal bővül. Ennek ellenére ARANY *Babszem Jankója* származékának, mégpedig nem is nagyon távoli származékának látszik, a kontamináció azonban nem lehet idegen a magyar anyagban, hisz már GAÁL szövege is tartalmaz erre valló elemeket.^{71b}

A tündérmesék és a legendamesék, ill. ostoba-ördögmesék határán áll ARANY László egyik legjobban elterjedt meséje.

MNK 750A III* + AaTh 475 + AaTh 468 + AaTh 800 + AaTh 804B
(AaTh 1072 + AaTh 1063 + AaTh 1084 + AaTh 1083A + AaTh 1096 +
+ AaTh 1036)

O. Kézirat: ? ; 1. ARANY—GYULAI 1872. 383—396. III. *A cigány az égben és pokolban*; 2. ARANY 1901, 276—287. [35] =; 6. ARANY 1901⁵, 273—285. [35] =. Gyi.: 1862—1872 között, gyh.: Bihar m.

Bár a mese egyes epizódjai ismeretesek más összetételben is, ez a kompozíció kifejezetten ARANY László szövegéhez kapcsolódik, Három utánmesélt változatát is ismerjük jó mesemondóktól.⁷² Sajátos módon a mese elejét valamennyi megtartotta addig, hogy az élelmes cigányfiú hozza apját és a királykisasszonyt a pokolból. Azért adták ki neki, mert megfenyegette az ördögöket, hogy különben templomot épít a pokol kapujába (AaTh 804B). Az ördögök Plutó távollétében „beugranak” és teljesítik a kérést.

⁷⁰ ARANY László mesegyűjteményének anyaga három irányú elterjedést mutat: 1. Szatmár—Bihar—Szilág—Kalotaszeg—Székelyföld, 2. Alföld—Délmagyarország—Déli-dunántúl, 3. Palócföld (Heves—Borsod). Ebbe a képbe az utánmesélt változatok is beletartoznak. A tapasztalat azt mutatja, hogy átvétel legtöbbször ott következik be, ahol ennek az előfeltételei megvannak: tartalmi vagy formai szempontból hasonló szövegek már ismeretesek.

^{71a} a) ISTVÁNNY Gyula, 1963, 237—242. 12. „Babszem Jankó”. — b) GAÁL György, 1860. 81—85. XXXIV. „Babszem Jankó.” — Az ellentmondás látszólagos. Mind „Babszem Jankó”, mind „A szép lány meg az ördög” meséjében a hős „megmagyarításáról” van csupán szó „Borsszem Jankó” ill. (AaTh 312D), „Erős János” (AaTh 650A) mintájára. A meshősök „átértékelését” nyilvánvalóan nem ARANY László végezte, hanem a meséket már ő is a közölt formában hallotta.

⁷² 1. KATONA Imre, EA Itsz. nélkül. XIII. füzet 1—8. 12. C. n. gyi.: 1943. gyh.: Bogdánd Szilágyság (R), Elm.: Nagy Kollektor Mihály (35). 2. Dobos Ilona, 1962. 431—445. I. 57. „Cigány a mennyországban és a pokolban”, 3. Dömötör Ákos, 1962. 71—75. 16. „Az égig érő fa”.

Plutó azonban hazajön, leszidja őket és sorra a cigányfiú után küldi ördögeit, hogy különböző próbatételek árán vegyék tőle vissza az öreg cigányt és a királykisasszonyt. Mint a típusszámokból is megállapítható, ARANY-nál ezek a próbatételek igen nagy számúak. Már a sarkadi mesemondó, Komádi Ferenc is kihagy egyet, a bogdáni mesemondó, Kollektor Mihály a mese egész második felét kicseréli az AaTh 1049 (A szegényember (cigány) az ördögök szolgálatában) típus egy változatával, amelyhez szintén próbatételek kapcsolódnak, összesen három. A legötletesebb azonban Tóthné, aki megtartotta az egész keretet, s azon belül redukálta a próbatételek számát háromra, eltüntetve ezáltal az állandósult összetétel aránytalanságát.

Stílus szempontjából egyik mesemondó sem követi ARANYT. Ilyen terjedelmű szövegnél, bár ARANY-nál Plutó mindig ugyanazzal a stereotip mondattal küldi ördögeit a cigányfiú után, a mesemondók kialakult stílusa érvényesül.

Legendamésék

MNK 770* II/1

O. Kézirat ? ; 1. ARANY—GYULAI 1872, 508. XXXI. *Krisztus monda* ; 2. ARANY 1901, 288. [36] *Krisztus mondák I.* ; 6. ARANY 1901⁵, 286. [34] =. Gyi.: 1862—1872 között, gyh.: Nagykőrös.

Bár a típusnak 9 újabban feljegyzett változata ismeretes — csupa délnunántúli szöveg — egyik sem kapcsolódik ARANY László meséjéhez.

MNK 770* III/1

O. Kézirat: Kisz. Társ. népmesegy. Ms. 10.020/VIII. 41b f. *Székely népmesék* gyűjtötte ORBÁN Balázs c. füzetben (!); 1. KRIZA—ORBÁN—BENEDEK 1882, 412—413. *Krisztusmondák* (XVII.) gy.: ORBÁN Balázs; 2. ARANY 1901, 289. [37] *Krisztus mondák II.* ; 6. ARANY 1901⁵, 287. (35) =.

Érthetetlen előttünk, hogyan került ez a székely legenda ARANY László gyűjteményébe, mind a kéziratban, mind a kötetben világosan fel van tüntetve a gyűjtő neve, de a szöveg tárgya — a fenyőfa dicsérete — sem illik az Alföldre! A legenda változataival, minthogy a kérdés megoldásához nem vittek közelebb, nem foglalkoztunk.⁷³

⁷³ GYULAI önkényes kötet szerkesztői magatartásáról l. 4. sz. jegyz.

MNK 770* IX/1a.

O. Kézirat: ? ; 1. ARANY—GYULAI 1872, 509. XXXIII. *Krisztus monda*; 2. ARANY 1901, 290. [39] *Krisztus mondák IV.*; 6. ARANY 1901⁵, 288. [37] =. Gyi.: 1862—1872 között, gyh.: Alföld.

A legendának szoros változatát nem ismerjük. Azzal kapcsolatban, hogy miért van a számár hátán két verhenyes csík, a „kereszt”, más aetiológiák ismeretesei.

MNK 770* IX/2

O. Kézirat: ? ; 1. ARANY—GYULAI 1872, 508—509. XXXII. *Krisztus mondák*; 2. ARANY 1901, 289. [38] *Krisztus mondák III.*; 6. ARANY 1901⁵, 387. [36] =. Gyi.: 1862—1872 között, gyh.: Alföld.

Az aetiológiai legendának még két hozzá hasonló egyetlen epizódból álló változata ismeretes.⁷⁴ Az ilyen típusú szövegeknél csaknem lehetetlen eldönteni az átvétel tényét (l. *A vadgalamb és a szarka*, (AaTh 236) vagy a *Miért lett számár a számár* c. szövegeket is. (MNK 770* IX/3).)

MNK 770* IX/3

O. Kézirat: ?; 1. ARANY—GYULAI 1872, 495. XXIII. *Miért lett számár a számár*; 2. ARANY 1901, 290—291. [40] *Krisztus mondák V.*; 6. ARANY 1901⁵, 288—289. [38] =. Gyi.: 1862 és 1872 között, gyh.: Pest.

Az egyetlen epizódból álló aetiológiai mondának ARANYén kívül még egy kisoroszi és egy baranyai változata ismeretes,⁷⁵ nem lehetetlen, hogy valamelyikük elmondója közvetve vagy közvetlenül ismerte ARANY László szövegét.

AaTh 791

O. Kézirat: ?; 1. ARANY—GYULAI 1872. 500—501. XXVI. *Krisztus monda*; 2. ARANY 1901, 291. [41] *Krisztus mondák VI.*; 6. ARANY 1901⁵, 289. [39] =. Gyi.: 1862—1872 között, gyh.: Pest megye.

Bár a tréfás legendának 4 redakcióban kerekén 20 változatát tartja számon az MNK, egyetlen egy sincs között, mely ARANY László meséjéhez kapcsolható lenne.

⁷⁴ 1. BENKÓCZY Emil, 1906, Ethn. XVII. 250. 2. „A számár foga a nádlevélen”, gyh.: Heves m., 2. BERZE NAGY János, 1940, II. 607. 10. „Jézus számára meg a nád levele”.

⁷⁵ 1. KÁLMÁNY Lajos, 1882, 140—141. 19. „Mé’ van a szárnak ojan hosszú füle?”, 2. BERZE NAGY János, 1940, II. 604. 2. „Mikor kapta ja számár a nevét?”.

AaTh 853

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 13 f. *Az okos királylány* (gyermekírás, a cím és a bejegyzések ARANY Lászlótól); 1. ARANY 1862, 216—219. [15] *A nyelves királykisasszony*; 2. ARANY 1901, 257—259. [30] = ; 6. ARANY 1901⁵, 258—260. [29] = . Gyi.: 1854 (?), gyh.: Nagykőrös (?).

A tréfás novellamesének ARANY szövegén kívül 2 változata ismeretes,⁷⁶ a kettő közül a magyarlapádi közelebb, a szaporcai (Baranya m.) távolabb áll mesénktől. Nem látszik valószínűnek, hogy bármelyik ARANY László szövegének származéka lenne.

AaTh 883B ~ AaTh 510 B

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 135b—136f. C.n. (gyermekírás); 1. ARANY 1862, 299—304. [27] *A két koszorú*; 2. ARANY 1901, 269—272. [31] = ; Arany 1901⁵, ø.

A magyar anyagban szokatlan típuskapcsolat. A mesének szoros változatát nem ismerjük.

AaTh 923

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 127—128. f. *Lear*. (A szöveg gyermekírás, a mese címe és a bejegyzések ARANY Lászlótól); 1. ARANY. 1862, 30—36. [2] *A boltos három lyánya*; ARANY 1901, ø.; ARANY 1901⁵, ø. Gyi.: 1854 (?), gyh.: Nagykőrös (?).

Nem különösebben sikerült szöveg, utánmesélt változattal nem találkoztunk.

AaTh 1293

O. Kézirat ?; 1. ARANY 1867, 141—142. C.n.; ARANY 1901, ø.; ARANY 1901⁵, ø.

AaTh 1416

O. Kézirat: ?; 1. ARANY 1867, 158—159. *Ádám és Éva*; ARANY 1901, ø.; ARANY 1901⁵, ø.

⁷⁶ 1. LÁZÁR István, 1896, 169—170. XVIII., 2. BERZE NAGY János, 1940, II. 340—342. 154. „A nyelűes királkisasszony”.

A két szöveget csak a Kisfaludy Társaság-beli székfoglalójában meséli el ARANY. Utánmesélt változatról tehát nem lehet szó. Csak a teljesség kedvéért vettük be a felsorolásba.

AaTh 1450 + AaTh 1348 (AaTh 1229* + AaTh 1245 + AaTh 1284*)

O. Kézirat: KRIZA. Irod. 4-r. 409/II. 129—130. f. *A kis ködmön*. (A cím és a ceruzabejegyzések ARANY Lászlótól, a szöveg gyermekírás); 1. ARANY 1862, 308—313. [29] = ; 2. ARANY 1901, 61—65. [6] = ; 6. ARANY 1901⁵, 64—69. [6] = . Gyi.: 1854 (?), Gyh.: Nagykőrös (?).

Legkedveltebb „bolond” meséink egyike. Két stabil redakciója (és számos alkalmi kompozíciója) ismert: a. AaTh 1450 (magában; a kérő megriad a leány együgyűségétől és otthagyja), b. AaTh 1450 + AaTh 1348 (rátótiádák) (a kérő vándorútra kel, jövődöbelijéhez hasonló bolondot keresni, talál is ilyeneket, visszatér és feleségül veszi a leányt). Az előbbi forma 3 változatban,^{77a} az utóbbi 9-ben került besorolásra,^{77b} egyéb összetételek: 4 változatban.

A b. formáción belül a rátótiáda típusokat tekintve ismét két stabil kompozícióról beszélhetünk: 1. ARANY László fenti meséje és 2. BENEDEK Elek ettől némiképpen eltérő változata.^{78a} Utóbbi logikusabbnak, a meseszerkesztés szabályainak jobban megfelelőnek tűnik, mivel itt a mesei hármasságot jellemző gradációnak megfelelően a rátótiádák fokozati sorrendben következnek egymás után.^{78b}

Az újabban feljegyzett változatok nagyrésze ARANY László meséjéhez áll közelebb. A KÁLMÁNY hagyatékából származó orosházi változat menetében csaknem megegyezik vele (5. vált.), nem tartjuk azonban valószínűnek, hogy származéka lenne. Palkó Józsefné minden valószínűség szerint ismerte ARANY meséjét. Változata (7. vált.) annak mintegy továbbfejlesztése: újabb epizódok beillesztésével korrigálni igyekezett az eredeti hibáját, fokozati sorrendet törekedett kiépíteni. A bolondok számának és ostoba-

⁷⁷ a) 1. JÓKAI Mór, 1856. 89—90. „Kire marad a kis ködmön?”, 2. KRIZA János, Irod. 4-r. 409/II. 62. f. (28) „Kelemenke ködmönkéje”, 3. TEMESVÁRI István, 1879, Nyr. VIII. 89—90. „Népmesék”, gyh.: Gyergyószentmiklós, Csík m. — b) 1. ARANY László id. meséje, 2. SZÉKELY Sándor, 1874, Nyr. III. 31—34. „A kanászbú lett mester” gyh.: Dergecs, Zala m., 3. BENEDEK Elek, 1894—96⁴, 22—24. 2. „A bolondok”, 4. KÁLMÁNY Lajos, 1914, I. 115—117. 32. „Kire marad a kis ködmön”, 5. KÁLMÁNY Lajos, EA 2801. 101. „Ha a malomkő agyon találja ütni!”, gyi.: ?, gyh.: Orosháza, 6. BERZE NAGY János, 1940, II. 412—413. 225. „A nagy kard”, 7. DÉGH Linda, 1955, 417—420. 41. „Könvvenke”, 8. DOBOS Ilona, 1962, 264—268. I/36. „A kisbunda”, 9. Uo. 429—432. III/20 =.

⁷⁸ a) 77b 3. vált., — b) Típusképlete: AaTh 1450 + AaTh 1384 (AaTh 1229* + MNK 1233* + AaTh 1245: Az ostoba ember vasvillával hánnya a diót a padlásra + az ostoba asszony úgy fon, hogy a birkát felkötí a rokkára + az ostobák falujában a bíró zsákkal hordatja a világosságot az újonnan épült, ablak nélküli templomba).

ságának növekedése a legény végső elhatározását lélektanilag indokoltta teszi, ehhez képest a menyasszony és családjának együgyűsége jelentéktelenné törpül.

AaTh 1525N I. II. III. IV. + AaTh 1641 + AaTh 1654.

O. Kézirat: Kisf. Társ. népmesegy. Ms. 10 020/VIII. 116—125. *Dongó meg Mohácsi* (ARANY Jánosné kezeírása); 1. ARANY 1862, 246—255. [18] = ; 2. ARANY 1901, 215—218. [26] = ; 6. ARANY 1901⁵, 233—249. [27] = .

A típus nálunk önállóan is élő epizódok stabil összetétele. A mese népszerűségére jellemző, hogy első epizódja Dél-Dunántúlon mint az „Eben gubát cserél” szólásmondás magyarázata ismeretes. (I. BN 1643 6., 7. vált.) ARANY László szövege kombináció: az AaTh 1525N mt. — az AaTh²-ből hiányzó — V. epizódját⁷⁹ az AaTh 1741 mt. (Mindentudó doktor) II., III. epizódja helyettesíti. Az AaTh 1654 mt. az AaTh 1525N magyar változatainak gyakori befejezése (BERZE NAGY joggal gondolta, hogy a típus szerves része).

Dongó és Mohácsi meséjét is állandó, logikus összetételnek kell tekintenünk. Az összekapcsolás oka kézenfekvő: mindhárom résztípusnak — az AaTh 1641 egyik redakciójának is — a hőse két csirkefogó, akik együtt lopnak, csalnak s akik, ahol lehet, egymást is becsapják. Gondolatmenete voltaképpen azonos azzal a nálunk népszerűbb formával, amelyben a két csirkefogó úgy tesz pénzre szert, hogy egyikük félig megtölti szolgálati helyükön a pénzes (és nem csontokkal, szeméttel teli) veremben a zsákot aranyakkal s csak azután bújik maga is bele. (AaTh 1525N III₁). Ezért marad kiugrása után is olyan nehéz a zsák, amikor társa elalvása után továbbáll vele, s kénytelen hosszasan vinni, ezért ugrik be a lónyertést (ostorpatogást) utánzó társának: azt hiszi, hogy sikerül szállítóeszköze szert tennie (AaTh 1525N. V.). Mesénkben a pénzszerzés az AaTh 1641 mt. keretében, a pénz felett való megosztózás pedig a gyakran önálló anekdotaként is előforduló AaTh 1654 mt. keretében történik meg.

Mesénk egyedüli teljes másával, minden valószínűség szerint származékával ezúttal KATONA Imre bogdándi gyűjtésében találkoztunk:^{80a} azonos a cselekmény (típusösszetétel), a két hős (Dongó és Mohácsi), sőt a három mellékszereplő, a három tolvaj inas (Fehér, Fekete, Veres) neve is.

A nevek azonossága alapján ARANY László meséje származékának kell tekintenünk BERZE NAGY püspökbogádi meséjét is, bár az összetételünknek csupán a második két tagját tartalmazza⁸⁰ (AaTh 1641 + AaTh 1654).

⁷⁹ THOMPSON az AaTh 1525N mt.-nak csak indiai változatait ismeri, BN 1643. 1—8. változatát az AaTh 1654 (A fotosi ember polturája) mt.-hoz sorolja.

⁸⁰ a) KATONA Imre, EA I. sz. nélk. XIII. füzet 1—18. 16. C. n. Elm.: Nagy Kollektor Mihály (35), gyi.: 1943. — b) BERZE NAGY János, 1940, II. 434—436. 237. „Dongó meg Mohácsi”.

Mindkét származék elevenen, jóízűen elmondott mese, aki az eredetit nem ismeri, nem is gyanítja, hogy „könyvmesével” van dolga.

AaTh 1628*

O. Kézirat: KRIZA Irod. 4-r. 409/II. 134—135 f. *A cigány fiú*. (A cím ARANY László írása; a szöveg gyermekírás); l. ARANY 1862, 37—40. [3] = ; ARANY 1901, \emptyset ; ARANY 1901⁵, \emptyset . Gyi.: 1854 (?), gyh.: Nagykőrös (?).

A szövegnek utánmesélt változatát nem ismerjük.

MNK 1684* + AaTh 1691 + 1653A (AaTh 1681A)

O. Kézirat: KRIZA. Irod. 4-r. 409/III. 127—130a f. *Bolond Jankó* 25. (Gyermekírás. ARANY László megj. (127a f.): „Merényinél is megvan”. (130 bf): „Merényinél meglevő kettő.”)⁸¹; Gyi.: 1854 (?), gyh.: Nagykőrös. Nem jelent meg.

A mesének két országosan ismert redakciója van: a. MNK 1684* (magában vagy + AaTh 1685) és b. MNK 1684* + AaTh 1681A + AaTh 1691 + + AaTh 1653A. ARANY László meséje a b. csoport tévesztett változata: a mesemondónak későn jut eszébe egy epizód, miután emlékezete szerint ez is a szöveg szerves része, odabiggyeszti egy csak nagyjából megfelelő helyre. Ennek ellenére fájjaljuk, hogy szöveget ARANY László nem dolgozta fel és nem illesztette gyűjteményébe, s így természetesen utánmesélt változata nincs.

*

Áttekintve ARANY László népmesegyűjteményének hatását a Magyar Népmesekatalógusba besorolt magyar népmeseanyagra, számos tapasztalatról számolhatunk be az átvétel feltételeit és következményeit illetően.

A gyűjtemény népszerűségének egyik oka kétségtelenül az, hogy a szerkesztő nagyszámú, teljes, kerek típusú, redakciójú, ill. típusösszetételű közkedvelt mesét dolgozott fel, vagyis anyagát az élő népköltési hagyomány alapos ismeretében állította össze.

A másik ok a mesék nyelve, friss, pergő, sok párbeszéddel élénkített előadásmódja. Ki kell emelnünk a szerző vonzódását a láncszerkezetű, refrénnel, szövegismétlésekkel vers benyomását keltő mondókamesékhez — érthető, hisz feljegyzésük idején a két ARANY gyerek 10, ill. 13 éves volt⁸² — és a tündérmesék egy részének diákos humorú elmondását — a szövegek feldolgozása idején ARANY László mindössze 17—18 éves lehetett. Nyilván

⁸¹ ARANY László bejegyzései itt és a többi meséknél utólagosak, hihetőleg a kötet-szerkesztés idejéből valók (1861?; vö. 51. sz. jegyz.)

⁸² L. erre vonatkozólag a 69. sz. jegyzetet is.

ezzel függ össze az is, hogy miként GYULAI Pál is kiemeli, sehol sem morализál,⁸³ s a hovatovább mindinkább hitelét veszítő mitológiai világszemléletet az alakok és a szituációk realizmusával mintegy földönjáróvá teszi és ezáltal szövegeit miszticizmusuktól megfosztja.⁸⁴

ARANY Lászlónak a legkedveltebb szövegeket és az ép szerkezeti formákat világosan felismerő jó gyűjtőérzéke, korához képest meglepően jó mesemondó stílusa nem gyakorolt volna azonban ekkora hatást az ismert technikai feltételek nélkül: az Olcsó Könyvtár sorozatában való megjelenés és a tananyaggá válás nélkül a gyűjteményt ma minden bizonnyal csak a folklórkutatók tartanák számon, a szájhagyományban aligha lenne nyoma.

Ami magukat az utánmesélt szövegeket illeti, szeretnénk azt az egysíkú képet kissé módosítani, amely a „könyvmeséinkkel” kapcsolatban számos, a népköltészet iránt érdeklődő „művelt” olvasóban s néhány folklórkutatókban él.

A közfelfogás könyvmeseként kezeli azokat az eredetit epizódról epizódra követő szövegeket, amelyeknél az eredetire való visszaemlékezés fizikai ténye a mesemondó minden szellemi képességét kimeríti, a hallott mesék elmondásánál alkalmazott szabad előadásmódot valósággal lehetetlenné teszi. Az eredmény: merev, fakó, esztétikai szempontból úgyszólván értéktelen szöveg.

Tapasztaltuk azonban, hogy ez főként akkor jön létre, ha a) a mesemondó közepes vagy annál gyengébb képességű, b) az olvasott (felolvasás útján hallott) eredeti a gyűjtéshez időben nagyon közeli alkalommal került a még oly jó mesemondó repertoárjába, rendszerint a törzs repertoár kialakítása után, idős korban, amikor a befogadás már sokkal nehezebb, begyakorlásra pedig az idő rövideje miatt nem is kerülhetett sor. Magyarán: két gyűjtőút között az adatközlő azért, hogy a gyűjtőnek örömet szerezzen, vagy hogy saját értékét szemében növelje, bővíteni igyekszik repertoárját. Tapasztalataink szerint siralmas eredménnyel.⁸⁵

Nem ez a helyzet azonban akkor, ha a mesemondó gyermekkorában vagy a repertoárjához végzett anyaggyűjtés idején ismerkedik meg a nyom-

⁸³ ARANY László, 1901, id. bev.

⁸⁴ Vö. NÉMETH G. Béla, 1960, 22–23.

⁸⁵ 1957, X. 13–16-i kéki (Szabolcs-Szatmár m.) gyűjtőútunkon Daskó András repertoárját 34 mese hangszalagra vételével kimerítettük. Második alkalommal, 1961 júniusában ismét felkerestük, hogy nem jutott-e eszébe még valami. Néhány babonás-történet után ismerősnek ható zavaros mesékkal próbálkozott. Kiderült, hogy a szomszéd kisfiú felolvasta neki az elmúlt télen — az öreg kérésére — iskolai jutalomkönyvét, a Móra Kiadó Népek Meséi sorozatának balkáni kötetét (Kovács Ágnes, 1960.), s ő abból néhányat „megtanult”, hogy majd ha jövünk, „ne maradjon szégyenben”. Vö. DÉGH Linda tapasztalataival (1960, 6–7.). Palkóné „új” meséi jobbak, de mégsem tekinthetők repertoárja teljes értékű darabjainak, még kevésbé a szájhagyomány szerves részének, tanulmányi célra természetesen felhasználhatók.

tatott szöveggel. Olyan jól megírt mesék esetében, mint az ARANY Lászlóé, a nyomtatott szöveget az élőszóban elhangzottal azonos módon kezeli — hisz legtöbbször azt is hallotta, mivel felolvasták neki, — s azokhoz hasonló módon beledolgozza repertoárjába: térben és időben rögzíti, a hallgatóság számára nem könnyen elképzelhető motívumokat a mindennapi életben előforduló, vagy a helyi szájhagyományból ismert motívumokkal helyettesíti, ismert kompozíciókba illeszti bele, vagy az ismert redakciókhoz hasonlóan lerövidíti, mesemondói alkatának megfelelően terjengősen vagy szűkszavúan, zártabb formában adja elő, s számtalanszor elmondja. Ezzel nemegyszer a kutató számára az átvétel tényét felismerhetetlenné is teszi. Áll ez különösen akkor, ha az átvétel nem közvetlen.

Ez a magyarázata annak, hogy számos gyűjtő bizonyos előítélettel viselkedik a „könyvből tanult” szövegek iránt, s ha kedves mesemondója egy-egy szövegén felismeri a közismert szöveg nyomait, ezt lehetőleg elhallgatja, nehogy „becsületén” foltot ejtsen.

Úgy véljük, egy költői alkotás — a mesét feltétlenül ennek kell tekintenünk — esztétikai megítélésében semmiképpen nem játszhat szerepet az „eredet” kérdése. Meglehetősen rossz szájízzel emlékezünk vissza irodalomtörténetírásunknak arra a korszakára, amikor valamely költő alkotásainak értékét a rá tett hatások mennyiségével mérték.

Folklorisztikai szempontból viszont — pl. a meseszövegek által megőrzött vallás-, társadalom- és művelődéstörténeti elemek megítélésénél — egyáltalán nem közömbös, hogy a mese honnan származik. Az eredetivel való egybevetés eredményeképpen mind a fenti, mind szerkezeti és stilisztikai szempontból hasznos tényanyag birtokába juthatunk, ha a gyűjtő nem altatja el abbéli gyanúját, nem hallgatja el feltevését, hogy X vagy Y meséje milyen nyomtatott szöveggel hozható filiációs kapcsolatba.

A forrásul szolgáló kötet szerkesztőjének megítélése szempontjából megéppenséggel előnyös, ha számos esetben azt tapasztaljuk, hogy szövegei a szájhagyományban tovább élnek. Gyűjteményének kritikai kiadása el sem képzelhető az ily módon létrejött mesék számbavétele nélkül.⁸⁶

⁸⁶ Az ilyen természetű kiadványok mintájául szolgálhat Ovidiu BÎRLEA nemrégiben megjelent CREANGĂ kötete (BÎRLEA, O. 1967.) CREANGĂ meséinek a román népmese-kincsben egész sor származéka ismeretes s mint tudjuk, a moldvai csángó népköltészetben is van nyomuk (FARAGÓ József, 1960.). — A repertoár XIX. sz.-i, a népihez közelálló stílusban előadott, nyomtatott gyűjteményből (GRIMM) származó szövegeinek értékesítéséről az egyéniségkutatásban, a mesemondó előadási módja, stílusa vizsgálatánál l. HENSSEN, G., 1951, 16—24. — A könyvmese mind lényegesebbé váló hatásáról XX. sz.-i kiváló mesemondók repertoárja és stílusa kialakításában l. POMERANCEVA, E., 1965.; FARAGÓ József, 1967. 244—252. — Az olvasmányok — elsősorban a vallásos és világi ponyva — szerepéről egy paraszti közösség prózai szájhagyományában ld. DÉGH Linda, 1962, 147—162. és 267—307.

Kovács, Ágnes

IM 19. JAHRHUNDERT GEDRUCKTE QUELLEN DER IM 20. JAHRHUNDERT FIXIERTEN UNGARISCHEN VOLKSMÄRCHENTEXTE

Während der Arbeiten am Ungarischen Volksmärchenkatalog wurde festgestellt, daß das in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts mit zeitgemäßen Methoden und Geräten gesammelte Volksmärchenmaterial in großem Maße die Spuren der gedruckten ungarischen Volksmärchensammlungen des 19. Jahrhunderts an sich trägt. (Über die gedruckten Quellen unserer Volksmärchen S. ORTUTAY, Gyula, 1935, 18—18., KOVÁCS, Ágnes, 1961, 430—444., DÉGH, Linda, 1962, 147—162., ORTUTAY, Gyula, 1963, 329—331.) Zahlreiche Redaktionen der bekannten Typen können hierauf zurückgeführt werden. Sie spielen keine unbedeutende Rolle darin, daß die unversehrten, vollständigen, charakteristischen Konstruktionen bis heute erhalten blieben, und daß die sprachverderbende Wirkung der im schlechten Ungarisch geschriebenen bzw. übersetzten volkstümlichen Schundliteratur ausgeglichen wurde.

Die Untersuchung der Sammlungen, die im Hinblick auf die orale Volksmärchendichtung als Quelle betrachtet werden kann, wird mit der Märchensammlung von László ARANY (1844—1898) begonnen, da diese wegen ihres Umfangs (54 Märchen) einen vollständigen Überblick ermöglicht.

László ARANY hat als zehnjähriges Kind, mit der Mitwirkung seiner dreizehnjährigen Schwester und seiner Mutter beinahe das vollständige Material seiner ersten Sammlung aufgezeichnet: aus den selben Jahren stammen die meisten aus der Volks-tradition entnommenen Dichtungen seines Vaters, János ARANY, eines der bedeutendsten ungarischen Dichter der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. László ARANY war ein siebzehnjähriger Jüngling, als er die Märchen bearbeitete — umstilisierte — und in den Druck gab. Mit seinem Alter kann die große Zahl der rhythmischen, kinder-reimartigen Kettenmärchen und die frische, manchmal Studentenhumor enthaltende Sprache der Zaubermärchen erklärt werden. Sein Vater spielte wahrscheinlich — in Folge seiner bäuerlichen Abstammung und seiner dichterischen Qualitäten — in der Auswahl der zum Abschreiben auserlesenen Texte, in der Verbesserung der eventuellen stilistischen Fehler des endgültigen Konzeptes und hauptsächlich in der Herausgabe des Bandes eine Rolle.

Die Märchen von László ARANY wurden trotz ihrer strukturellen und stilistischen Qualitäten erst nach seinem Tode im Kreise der Bauernschaft allgemein bekannt. Seine Märchensammlung — das vereinigte Material zweier Bände (1862, 1872) — ist zuerst als der vierte Band seiner gesammelten Werke (1901), dann in der Reihe der *Olcsó Könyvtár* [Billige Bibliothek] (Red.: Pál GYULAI) wieder erschienen, und im letzten Format sechs — im ganzen sieben — Ausgaben bis 1949 in mehreren zehntausend Exemplaren in Umlauf gebracht worden. Dabei wurden mehrere seiner Kindermärchentexte Lesestücke der Schulen und werden in verschiedenen Zusammenstellungen als illustrierte Kindermärchenbücher sozusagen von Jahr zu Jahr herausgegeben.

Die Zufälligkeit der Sammelarbeit und die Abneigung der Sammler gegen Märchen, die aus Büchern stammen, läßt die Wirkung der Sammlung nicht genau abmessen. Es kann aber festgestellt werden, daß die bekannten Varianten »Des grauen Pferdes« (AaTh 47A), »Des Ferkels und der Wölfe« (AaTh 121), »Des Bocks, dessen Fell halb abgezogen wurde« (MNK 212A*), »Des Hähnchens halber Diamantkreuzer«

(MNK 715B*), »Des Hähnchens und des Hühnchens« (AaTh 2021A), »Des kleinen Preßsacks« (AaTh 2028) sowie »Des Zigeuners im Himmel und in der Hölle« (MNK 750A III*) meistens in Verbindung mit den Märchen von László ARANY stehen oder direkt von ihnen abstammen.

Das Abmessen der Wirkung seiner Zaubermärchen ist nicht mehr so einfach, da die meisten bäuerlichen Märchenerzähler ausgezeichnete Spezialisten mit einem individuellen Stil sind, die Buchmärchen den oralen ähnlich betrachten und sie als Rohmaterial behandeln. Sie übernehmen nur Textteile, oder wenn sie die ganze Handlung übernehmen, ändern sie sie sehr um, lokalisieren und aktualisieren sie und tragen sie gemäß ihrer Erzählpraxis vor.

Die Übernahme wurde in erster Linie bei solchen Märchenerzählern gefunden, die a) in dem Bereich der engeren Heimat von L. ARANY bzw. in historisch-geographisch ähnlich bestimmten Gebieten — z. B. im ehemaligen türkischen Eroberungsgebiet — leben, oder b) Mitglieder einer ungarischen ethnokulturellen Gruppe sind, bei der sich die orale Tradition und die schriftliche Kultur seit Jahrhunderten in enger Symbiose befindet (Szeklerland).

Die übernommenen Texte — wenn nur die Übernehmer nicht ungeschickte Erzähler oder die Übernahme nicht sehr frisch war — wurden organische Teile des Repertoires der Erzähler bzw. der lokalen oralen Tradition und sind von ästhetischem Standpunkt aus nicht minderwertiger als die Märchen oraler Abstammung (siehe Дѣгн, Linda, 1955. Texte Nr. 13, 14. 24.).

IRODALOM

- AARNE A.—THOMPSON, St.
1961 The Types of Folktale. Second Revision. (FF Communications 184.) Helsinki.
- ARANY János
1861—62 Eredeti népmesék. Össze-
ggyűjtötte MERÉNYI László (ism.) Szép-
irodalmi Figyelő II. 6—7., 21—
23., 36—38., 53—54., ÖM. XI. 326
—342.
- ARANY László
1862 Eredeti népmesék. Pest.
1867 Magyar népmeséinkről. (Szék-
foglaló, Bemutatott 1867 má-
jus 29-én.) Kisfaludy Társaság
Évlapjai. Új folyam IV.
1872 Elegyes gyűjtések Magyarország
és Erdély különböző részeiből.
Szerkesztették . . . — GYULAI Pál.
MNGy I. Pest.
1901 Magyar népmese-gyűjteménye.
(Arany László összes művei, köz-
rebocsájtja GYULAI Pál IV.) Bp.
1901^s Magyar népmese-gyűjtemény.
(Olcso Könyvtár 2112) Bp.
- ASZTALOS Sándor
1914—15 Néprajzi gyűjtemény EA 463.
- BÁCSKAI—BOSNYÁK Sándor
1961 A Gáspár család mesekincse.
EA P 72/1963.
- BALÁS Gyula
1864 Mesék. MTA Kézirattár Irod.
2-r. 76.
- BENE Lajos
1931K Kalotaszegi népmesék. I—III.
Bp.
1931N Nagykunsági népmesék. I—
II. Bp.
- BENEDEK Elek
1929 Székely mesemondó. Harmadik
kiadás. Bp.
1894—96 Magyar mese- és mondavilág.
I—V. Bp.
- 1920 Édes anyaföldem. I—II. Bp.
- BÉRES András
1967 Rozsályi népmesék. A jegyzete-
ket készítette Kovács Ágnes.
UMNGY XII. Bp.
- BERZE NAGY János
1940 Baranyai magyar néphagyomá-
nyok. I—III. Pécs.
1957 Magyar népmesetípusok. I—II.
Bev. és szerk. BÁNÓ István.
Pécs.
1965 Arany-tanulmányok. Édesapja
hagyatékából közléteszi ifj. BER-
ZE Nagy János (A kommentáro-
kat BÁNÓ István tollából adjuk.)
Janus Pannonius Múzeum Év-
könyve.
- BÎRLEA O.
1967 Povestile lui Creangă. Bucuresti.
- BONDÁR György
1914—15 Mesék. EA 1879.
- BORATAV P. N.
1967 Türkische Volksmärchen. Ber-
lin.
- DÉGH Linda
1955, 1960 Kakasdi népmesék. UMNGY
VIII—IX. Bp.
1962 Märchen, Erzähler und Erzähl-
gemeinschaft. (DAW Veröffent-
lichungen des Instituts für deut-
sche Volkskunde. Bd. 23.) Ber-
lin.
- DÉKÁNY Ráfáel
1882—85 Vegyes népköltési gyűjtés.
EA 2279.
- DOBOS Ilona
1962 Egy somogyi parasztesalád meséi.
UMNGY. X. Bp.
- DÖMÖTÖR Ákos
1962 Sarkadi népmesék. DÉGH Linda
előszavával. (A Gyulai Erkel
Ferenc Múzeum Kiadványai 34—
36.) Gyula.

- ERDÉLYI János
1855 Magyar népmesék. Pest.
- ERDÉSZ Sándor—HALMOS István
1956—57 Ruzskovics István meséi. EA 7651.
1960 Ruzskovics István meséi. MNKF 4. Bp.
- ERDŐS József
1915 Népköltési gyűjtemény. EA 2576.
- FARAGÓ József
1960 Creangă egyik meséje a moldvai csángó népköltészetben. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények IV. 1—2.
1965 Fehérlófia. ARANY László magyar népmese-gyűjteményéből válogatva és az utószót írta — Bukarest.
1967 Kuresi Minya havasi mesemondó. Ethn. LXXVIII. 239—262.
- GAÁL György
1857, 1860 Magyar népmese-gyűjteménye I—III. Kiadták KAZINCZY Gábor és TOLDY Ferenc. Pest.
- HEGEDŰS Lajos
1952 Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp.
- HENSSEN, G.
1951 Überlieferung und Persönlichkeiten. Münster Westf.
- HORGER Antal
1908 Hétfalusi csángó népmesék. MNGy X. Bp.
- ILLÉSY György
1864 Debreceni gyűjtés. MTA Kézirat K926.
- IPOLYI Arnold
1914 népmese-gyűjteménye. Szerk. KÁLMÁNY Lajos. MNGy XIII. Bp.
- ISTVÁNYFI Gyula
1963 Palóc népköltési gyűjtemény. Sajtó alá rendezte BODGÁL Ferenc. (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai II.) Miskolc.
- JAKAB Ilona—KOVÁCS Ágnes
1957 Daskó András meséi. EA ltsz. nélk.
- JÓKAI Mór
1856 A magyar nép adomái. Pest.
- KÁLMÁNY Lajos
1881, 1882, 1891 Szeged népe. I—III. Arad, Szeged.
1914 Hagymányok. I—II. Vác, Szeged.
é. n. (XX. sz. 1—2 évtized) Mese-szövegek. EA 2801.
Alföldi gyűjtés. MNGy XVII, EA 2771. (Az előbbi kézirat sajtó alá rendezett változata.)
- KATONA Imre
1943 Bogdándi népmesék. EA ltsz. nélk.
- KOCSIS Lajos
1914—15 Mesék. EA 501.
- KONSZA Samu
1957 Háromszéki magyar népköltészet. Szerkesztette és a bevezetőt írta FARAGÓ József, Marosvásárhely.
- KOVÁCS Ágnes
1941—42 Ketesdi népmesék. EA 3912.
1943 Kalotaszegi népmesék I—II. UMNGy V—VI. Bp.
1960 Tündér Ilona. Balkáni népmesék. (Népek Meséi, szerk. ORTUTAY Gyula).
1961 Benedek Elek és a magyar népmese-kutatás. Ethn. LXXII. 430—444.
1966 A rátótiadák típusmutatója. MNKF 3. Bp.
- KRIZA János
1863 Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény I. Kolozsvár.
1956 Székely népköltési gyűjtemény. A verses részt GERGELY Pál, a meséket KOVÁCS Ágnes gondozta. I—II. Bp.
é. n. (XIX. sz. közepe) -hoz küldött népmesék. MTA Kézirattár. Irod. 4-r. 409/I—VII.
- LÁZÁR István
1896 Alsófehér vármegye magyar népe. Nagyenyed.
- MAROSI Samu—BAGOSSY Károly—BAK László
é. n. (XIX. sz. közepe)
Mesék I—II. MTA Kézirattár Irod. 4-r. 397/I—II.
- MERÉNYI László
1861 Eredeti népmesék I—II. Pest.
1862 Sajóvölgyi eredeti népmesék. I—II. Pest.
- NÉMETH G. Béla
1960 Arany László válogatott művei. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta —. Magyar Klasszikusok. Bp.
- ORTUTAY Gyula
1935 Nyíri és rétközi parasztnépmesék. Illusztrálta BUDAY György. Gyoma.
1939 A magyar népköltési gyűjtemények története. Ethn. L. 221—237.
1940 Fedics Mihály meséi. UMNGy I. Bp.
1959 Principles of Oral Transmission in Folk Culture. AEthn. VIII. 175—221.

- 1963 Jacob Grimm és a magyar folklór-
isztika. Ethn. LXXIV. 321—341.
- ORTUTAY Gyula—KATONA Imre
1951, 1956 Magyar parasztmesék I—
II. Bp.
- POMERANCEVA, E.
1965 I. F. Kovalev, ein belesener
russischer Märchenerzähler.
Deutsches Jahrbuch für Volks-
kunde Bd. II. Teil. II. 265—274.
- SOMOGYI Sándor
1956 Arany László. Irodalomtörténeti
tanulmányok 7. Bp.
- SZENTMÁRTONI Kálmán
é. n. Székely népmesék. Kolozsvár.
- TÖRÖK Károly
1872 Csongrádmegyei gyűjtés. MNGy
II. Pest.

A MAGYAR NOÉ-TÖRTÉNETEK NEMZETKÖZI KAPCSOLATAI ÉS MŰFAJI KÉRDÉSEI

Az özönvízzel kapcsolatos Noé-mondák (AaTh 825) vizsgálata a nemzetközi anyag és egyéb, Noéhoz fűződő történetek összevetésével számos olyan kérdésre vethet fényt, amelyek a mesék és mondák elhatárolásának problémájához adnak támpontokat és az eredetmondák műfaji sajátosságait is megvilágítják.

A fenti típusszám alá tartozó változatok átfogó vizsgálatát ANDERSON W. és DÄHNHARDT O. után UTLEY Fr. L. végezte el.¹ Nemzetközi összehasonlító anyagomat az utóbbi két szerző munkáiból vettem.

A magyar mesekatalógusban és a készülő eredetmonda-indexben is szerepelnek a típus változatai. A két katalógus változatanyaga azonban nem fedi teljesen egymást: az eredetmondák közé csak azok a szövegek kerültek, amelyek kifejezetten aitiológikus jellegűek. Ilyen változatot mindössze 23-at találtam.²

A típus vázát a bibliai események adják, így tehát a nagyobb cselekmény egységek a következők: a bárka készítése, a bárkába lépés, az ott lejátszódott események és kilépés a bárkából. A népi alkotások epizódjai erre a vázra épülnek. A magyar változatok között egyetlen olyan sem található, amely a nálunk előforduló összes motívumot tartalmazná. Mindössze három olyan szövegünk van KÁLMÁNY Lajos gyűjtéséből, amelyek a bárka felépítésétől egészen az özönvíz végéig követik az eseményeket.³ Ez a tény önmagában

¹ DÄHNHARDT O., 1997, 257–292; UTLEY Fr. L., (1959) 1961, 446–463; 1960a, 57–91; 1960b, 258–269; 1968, 373–400. Vö. a 4. jegyzet.

² A 23 változat a következő: 1. KÁLMÁNY Lajos, 1891, 183 és HERRMANN Antal, 1891, 146–147; 2. HERRMANN Antal, 1891, 148; 3. HERRMANN Antal, 1891, 148 és KÁLMÁNY Lajos, 1893, 55; 4. HERRMANN Antal, 1891, 148 és KÁLMÁNY Lajos, 1893, 57; 5. HERRMANN Antal, 1891, 149; 6–11. KÁLMÁNY, Lajos, 1893, 14; 52–54; 57; 58; 59; 59; 12. BETKOWSKI Jenő, 1931, 37; 13. ORTUTAY Gyula 1940, 320 és 322; 14. KATONA Imre, 1947, 31; 15–17. Cs. Pócs Éva, 1964, 34; 43; 18–20. Kósa László gyűjtés, 1966a, b; 21–22. NAGY Ilona, gyűjtés, 1966; 1967; 23. DOBOS Ilona, gyűjtés, 1968.

³ A három változat a következő: 1. KÁLMÁNY Lajos, 1891, 183 és HERRMANN Antal, 1891, 146–147; 2. KÁLMÁNY Lajos, 1893, 52–54; 3. KÁLMÁNY Lajos, 1893, 57.

is sejteti, hogy különleges felépítésű alkotással van dolgunk, amelynek alkotó részei könnyen elválhatnak egymástól, önálló életet élhetnek.

UTLEY 12 összetevőt állapít meg valamennyi szövegének (275 változatnak)⁴ az összevetése alapján. Ezek tulajdonképpen egy fiktív teljes mű tartalmi elemei. Mivel ebben az esetben véleményünk szerint az eredetmondák egyik típuscsoportjával állunk szemben, ilyen szempontból is elvégezhetjük az elemzést. Különböző megfontolások és mérlegelések után az látszott a leginkább célravezetőnek, ha az eredetmondák osztályozását, a témát alapul véve, a keletkezett dolgok csoportjai szerint végezzük el. A magyar anyagban az eddig előkerült 33 változat közül 23 aitiologikus jellegű, tehát kiválaszthatók azok a témák, amelyek valaminek a keletkezését magyarázzák a szövegösszefüggésen belül.

A bárka készítése során a reggeli rituális mosdás és az ima kötelező volta, a fejsze kopogó hangja és a fúrás-faragás szükségessége nyerhet magyarázatot. Amikor Noé építi a bárkát, elfelejt mosdani, vagy felesége megakadályozza mosdását: ezért vagy nem megy a munkája, vagy büntetésül addig hangtalanul dolgozó fejszéje hangos szerszámmá válik; illetve az addig önmaguktól méretre idomuló deszkák a fúrás-faragás műveletét kívánják meg. KÁLMÁNY Lajos egyik változatában az ördög azzal bosszulja meg Noé titoktartását, hogy a tüzet füstössé teszi — azóta van egyáltalán füst.⁵ Ez a szüzsé Noétól függetlenül is létezik nálunk és annak bizonyosságul szolgálhat, hogy Noé alakja és az özönvíz a magyar népköltészetben is intenzíven vonzza magához a dolgok keletkezéséről szóló elbeszéléseket.

A bárkába lépésnél a légy elnevezése történhetik meg, bár ez is mozgó motívum, előfordul, hogy az özönvíz után, tehát a bárkából kivonulás közben kerül rá sor. Ez a megoldás a nálunk nagy számban előforduló dualisztikus eredetmondák egyikének az alapszituáció megváltoztatásával kialakított új formája, amint ezt már DÄHNHARDT is észrevette a magyar özönvízmondák elemzése során.⁶ Eredetileg úgy hangzott, hogy Isten megteremtette a méhet, az ördög is utánozni akarta, de az életrekeltség nem sikerült. Isten segített neki, a teremtménynek azt mondta: Légy! És azóta

⁴ UTLEY, Fr. L., (1959) 1961, 447—450.

Kéziratom lezárása után került hozzám UTLEY erről a témáról írott új tanulmánya. (UTLEY Fr. L. 1968.) Ebben a munkában már 400 változatról számol be (382). A tanulmányban bemutatott török változatot már ANDERSON W. ismertette 1908-ban megjelent tanulmányában, amelyhez sem UTLEY, sem maga a szerző nem tudott hozzájutni a későbbi években (373). UTLEY nagy filológiai gondossággal megírt műve lényeges következtetéseiben nem tér el korábban kifejtett véleményétől. Itt mondok köszönetet Dörmötör Teklának és SCHEIBER Sándornak, akik a fenti műre felhívták a figyelmet.

⁵ KÁLMÁNY Lajos, 1893, 58.

⁶ DÄHNHARDT O., 1907, 268—269.

légynek nevezik az ördögteremtette állatot. A hasonlóság a két történet között annyi, hogy a légy elnevezése az első esetben is a Légy! felszólításra történik. A nyelvi lehetőség ilyen kiaknázása sajátos magyar ötlet. Lássunk rá példát:

„Mikor az özönvíz elközelgett, így szólt Jákobhoz az Úr: „Eltörölöm a népet, mert nem javultak meg!” Építettek egy nagy hajót és oda Noé meg 12 fia feleségestől bementek és minden állatból kettő-kettő, azok, amelyek nem tudtak vizen élni. Mindegyik bement szépen, rendesen, csak a légy szalldosott össze-vissza. Mérges lett Noé és amikor a légy a hajó oldalára szállt, azt mondta: „Ha odaszálltál, ott légy!” Azóta hívhatják a legyet légynek. Bárcsak azt mondta volna: „Pusztulj el!”, most nem lenne annyi!” KÓSA László gyűjtése, Csengersima, 1966. Elmondta: Balog Markocsány Erzsébet, 64 é.

A bárkában lezajlott események közül a leglényegesebb a macska teremtése Noé kesztyűjéből és ezzel kapcsolatosan a macska és az egér viszályának az eredete. Ez az ördög bárkába jutásával függ össze, a külföldi változatok legáltalánosabb motívuma, maga a típus is erről kapta elnevezését. Az ördög, illetve az általa teremtett egér lyukat rág a bárkán és az egeret, illetve az egér képében rejtőző ördögöt a kesztyűből átváltozott macska falja fel. Az ördög és az egér alakjának összefonódása kapcsolatban van azzal a jelenséggel, hogy az egér a legkülönbözőbb vallásokban világszerte a pusztító, démonikus erők képviselőjeként lép fel.⁷ Az egérrágta lyuk mindössze egy változatban válik stabil jelenséggé: a fában levő csomókat magyarázza velük a történet.⁸ A facsomó keletkezése másutt a titok elárulásának a büntetése is, tehát a bárka építése közben történik.⁹ Egy további változat szerint a bárkából kilépve nevezi el Noé az állatokat: ez valószínűleg az Ádám-mondával való kontaminálódás eredménye.¹⁰

A szőlő egy szöregi monda szerint azokból a leszúrt vesszőkből eredt, amelyekkel Noé a víz apadását mérte.¹¹ A teljes eseménysort magukba foglaló változatok a szivárvány keletkezését magyarázó bibliai záradékot tartalmazhatják még és a pipa isteni elrendelését, amely annak a jelképe, hogy majd tűz által pusztul el a világ.¹²

Ebből az áttekintésből kimaradtak azok az epikus motívumok, amelyek nem aitiológikus jellegűek. Ilyen az ördög bejutása a bárkába, Noé szolgájának a segítségével, vagy titokban, kígyó képében. Az a motívum, hogy

⁷ TRENCSENYI WALDAFFEL Imre, 1962a, 189 és 1962b, 343—352.

⁸ KÁLMÁNY Lajos, 1893, 59.

⁹ KÁLMÁNY Lajos, 1893, 58.

¹⁰ KÁLMÁNY Lajos, 1891, 183 és HERRMANN Antal, 1891, 146—147.

¹¹ KÁLMÁNY Lajos, 1893, 57.

¹² KÁLMÁNY Lajos, 1893, 57.

Noé felesége az ördög vagy testvérei tanácsára bűvös itallal kínálja meg férjét, hogy a bárkaépítés titkát megtudja tőle — nálunk csak az italkészítés tényét vagy módját tartalmazza, a nemzetközi anyagban azonban világosan kimondott formában a különféle szeszes italok eredetét indokolja.

Külföldön a monda nagyjából az itt felsorolt motívumokat tartalmazza, a keletkezett dolgok azonban változhatnak: például az íreknél a visszhang, a svédeknel a medve rövid farka, a nyúlajak keletkezik vízözönkor; a sort vég nélkül folytathatnánk.

UTLEY a 275 változat alapján a következőket állapította meg:

Az anyag zöme kelta, germán, finnugor, és mindenekelőtt szláv. Elterjedtségének központja Kelet-Európa és a Balkán, a Szovjetunió európai része, Magyarország, Finnország, de elágazik Svéd- és Írország, valamint Anglia felé is. Gyakran redukálódik töredékké vagy független motívummá mégis a teljes szövegű típust kell alapul vennünk, amely — mondja UTLEY — mese, írott forráson alapul, éspedig a Biblián, középpontjában a bibliai változat áll. A Biblia másfajta irodalmi forrás, mint például a PERRAULT mesegyűjtemény: nemcsak leírták, hanem szóban is terjesztették és terjesztik ma is, tehát az elbeszélés mögött olyan váz áll, amelyben az emberek hisznek. Erre a vázra épülnek fel a nem-biblikus elemek, például Noé feleségének, illetve az ördögnek vagy alteregójának, az egérnek vagy a kígyónak a szerepe. A lyuk a bárkán motívum sem a Bibliából való és még lehetne folytatni a sort. Ezek együttesen alkotják a szüzsét, és a bibliai vázon kívül is megőrzi azt.

A mesetípus eredete tehát a Bibliában keresendő, de mai formájában sokat köszönhet a zsidó és a mohamedán kommentátoroknak, valamint azoknak a dualisztikus vallási koncepcióknak, amelyeket részben a perzsáktól kölcsönöztek, részben pedig az egész emberiség primitív dualizmusából erednek és egészen a görögkeleti kommentátorokig, például Epiphanesig megtalálhatók. Az is lehetséges, hogy a mese összeállításában nagy szerepük volt a bolgár dualisztikus szektáknak, a bogumiloknak. Ez VESZELOVSKIJ gondolata és DÄHNHARDT terjesztette el hatalmas munkájában. A mese elterjedésének útja keletről nyugatra húzódik — ezt egyebek mellett a legkorábbi előfordulás ténye is igazolja. A török, iráni és arab változatok a VII. és IX. századból inkább forrásoknak tekinthetők, mint a recens szövegekhez képest teljes értékű analógiáknak. Maga a kidolgozott mesetípus bolgár és orosz centrumból indult ki és északon, keleten és nyugaton terjedt el. Az orosz és ír változatok nagyfokú hasonlósága és a két terület között a változatok csekély száma vagy éppenséggel hiánya arra készítette UTLEY-t, hogy kidolgozza *sea-jump* elméletét, amelynek lényege: ez a mese a tengeren ugrásszerűen került át egy másik néphez, anélkül, hogy lassan

terjedt volna országról országra, és a szövegek erősen megváltoztak volna.

Ennek tudható be, hogy a németeknél például csak irodalmi változatok vannak. De ezek között ott van Enikel költő műve a XIII. századból és ez a mese igen korai elterjedését igazolja. Enikelnek UTLEY szerint közvetlen szláv kapcsolatai voltak. Száz évvel később Angliában bukkan fel a történet, a *Queen Mary's Psalter*ben, majd a XV. századból ismert a Noé bárkájáról szóló *Newcastle Mystery Play*. Angliában a szájhagyományban élő változatok igen ritkák, Írországból viszont annál több van belőlük. Így tehát UTLEY igazolva látja *sea-jump* elméletét, annál is inkább, mert Oroszország és Írország között szerinte a középkorban igen élénk kereskedelmi kapcsolatok voltak.¹³

Idáig jutott el tehát a finn földrajz-történeti iskola módszerei szerint a történet feldolgozása.

Egy mese- vagy mondatípus vizsgálatának valóban elengedhetetlen kiindulópontja az elérhető nemzetközi anyag összegyűjtése az eredet és az elterjedés kérdésének tisztázásához. Az ilyen vizsgálódás azonban sohasem tűzheti ki végső céljának, hogy egy szájhagyományban élő történetet lépésről lépésre, országról országra kövessen nyomon. A finn módszerű kutatók zsákutcáját éppen az jelentette, hogy a gondosan térképre vitt változatok vándorútja nemvárt helyekről később előkerült változatok miatt felborult, illetve megfordult. UTLEY esetében a Svédországból váratlanul előkerült szövegek zavarták meg a vándorút feltett állomásait.¹⁴ A szerző módosítani kényszerült korábbi feltevéseit és semmi biztosíték sincs arra, hogy Nyugat-Európa más részeiből előkerülő újabb változatok esetében nem ismétlődik-e meg ugyanez. Kézenfekvőnek látszik az a megoldás, hogy az összehasonlító kutatások legelőször arra adjanak választ, hogy a vizsgált típusok milyen társadalmi, gazdasági feltételek meghatározta kulturális környezetben fordulhatnak elő, és milyen kultúrában keletkeztek. Esetünkben egyértelműen kínálkozik az a felismerés, hogy a Noé történetek táptalaja minden Bibliát ismerő kultúrában megvan, olyan népeknél ismeretlen, amelyek kultúrszintje ennél alacsonyabb, vagy amelyek már túljutottak azon a fokon, amelynek a Biblia képezi az ideológiáját. Az amerikai indiánoknál például ismeretlen, pedig Noé történetéhez hasonló özönvíz-mondák léteznek ott.¹⁵

Azonban ezek az eredmények nem elegendők. UTLEY például azt állítja, vizsgálódásának tárgya mesetípus, tehát helytelen ezt az eredetmondák közé sorolni. Mesei voltát bizonyítja szerinte az a tény, hogy nemzetközileg

¹³ UTLEY, Fr. L., (1959) 1961, 451–456.

¹⁴ UTLEY, Fr., L., 1960b, 268–269.

¹⁵ ROOTH, A. B., 1957, 498–499.

elterjedt és nagyjából stabil motívumcsoportból áll.¹⁶ De ez a feltétel nem kizárólagos követelménye a meséknek, hiszen nemzetközileg elterjedt és több motívumból álló mondák is léteznek. Ennél izgalmasabb lenne az epikai törvényszerűségeket és strukturális egységeket megvizsgálni. Erre a feladatra utal is UTLEY, de időhiányra hivatkozva erre nem tér ki.¹⁷

Az ilyen egyoldalú kutató módszert legutóbb ORTUTAY Gyula helytelepítette: „Akit egy-egy mesetípus, motívum összehasonlító vizsgálata foglalkoztat, szinte már tekintettel sincs más típusokra — mai összehasonlító vizsgálati módszerek szerint —, nemhogy a műfaj egészére ügyelne, bezárkózik témájának adott keretei közé s a rendelkezésre álló verziók, variánsok határain nem tekint túl.”¹⁸

Valóban, az AaTh 825. mesetípus műfaji hovatartozását nem önmagában, hanem a többi eredetmondával való egybevetés alapján határozhatjuk meg. Miként már szó volt róla, a 33 magyar változat közül 23 aitiológikus jellegű, a külföldi párhuzamoknak pedig kb. 95%-a. A fenti mondák közé nem számítottam az összes Noéval kapcsolatos történetet, hanem csak azokat, amelyek az AaTh 825. mesetípus valamelyik teljes változatában szerepelnek. Ezek a mondák az aitiológiai mondák tekintélyes csoportját alkotják. Olyan típusok tartoznak ide, mint a szőlő ültetésének mondája, Dávid próféta holdrajutásának története Noé bárkájából, valamint az a típus, amelyik azt indokolja, hogy miért nincs a galambnak epéje és még lehetne folytatni a sort. De nemcsak az özönvíz eseményei kapcsolódnak Noéhoz, hanem például a kutya és a macska viszálya is Noé tűzénél veszi kezdetét.¹⁹ Ez a tény azt mutatja, hogy Noé alakja intenzíven vonzza magához az eredetmondákat. Ez nem véletlen, hiszen a föld felszínének, a rajta levő élő és élettelen dolgoknak az özönvíz utáni újrateremtése, illetve ennek szükséges vagy szükségtelen volta a teológusok körében is vita tárgya volt. Azokat a jelenségeket, amelyeket valamilyen oknál fogva nem lehetett az özönvíz előttre datálni, vagy amelyeknek a megléte a vízözön után érthetetlen volt, a későbbi alkotó fantázia a Noé bárkája körüli bonyodalmakkal magyarázta (például haszontalan vagy kellemetlen állatok bejutása a bárkába). Ha tehát egyáltalán elfogadjuk azt a megállapodást, hogy vannak eredetmondák, akkor első helyen a teremtmésmondákat, valamint az újrateremtés mondáit kell ebbe a kategóriába sorolnunk.

Így tehát a Noé-történetek tartalmuk szerint mindenképpen az eredetmondák közé tartoznak.

¹⁶ UTLEY, Fr. L., (1959) 1961, 452 etc.

¹⁷ UTLEY, Fr. L., (1959) 1961, 456.

¹⁸ ORTUTAY Gyula, 1965, 3.

¹⁹ Cs. Pócs Éva, 1964, 43.

Formai vizsgálatuk is hasonló eredményhez vezet. Az eredetmondák szerkezeti felépítése általában egységes sémát követ. Rendszerint bevezető formulával kezdődnek, amely korábbi állapotot rögzít. Ez esetenként elmaradhat — a teremtésmondáknál hiányzik — de mindig megvan, ha valamilyen létező dolog tulajdonságának a megváltozásáról van szó. Ilyenkor a hallgatóság esetleg nem ismeri a változás előtti állapotot. Az ember teremtésének az elmondásakor természetesen felesleges leszögezni, hogy valamikor régen nem volt ember. Viszont ha a történet azt mondja el, hogy miért rövid a búza kalásza, akkor — az elbeszélés logikája kívánja így — jónak látszik előljáróban közölni: valamikor a kalász a búza szárán a földig ért. Ezután következik a cselekmény leírása, ez adja meg a monda epikus jellegét. A monda konklúzióval zárul, amely rögzíti a keletkezés, teremtés, változás eredményét. Ez rendszerint ilyen nyelvi fordulatokkal kezdődik: „És attól kezdve . . .”, „Azóta van . . .” „Ezért van az, hogy . . .”, stb. A záró formula, rossz mesélő szájában, a történet elejére kerülhet.

Ez a legáltalánosabb formája az eredetmondáknak. Több motívum összekapcsolódása a mondákat jellemző motívumláncot hozza létre. Ez különösen gyakori az azonos gondolatot kifejező, azonos szituációt felvázoló, de különböző dolgok eredetét magyarázó mondák esetében. Ilyenek például Krisztus jutalmazásai, illetve büntetései, akár üldözésekor, akár más esetben. (A madarak vagy fák viselkedése, vagy Krisztus folyón akar átkelni, a ló és a tehén nem viszik át, a szamar átviszi stb.)

Ezeknek a mondáknak a motívumai önálló egységként, önálló eredetmondaként is élhetnek (Miért hajlik le a szomorúfűzfa?), de kontaminálódhatnak hozzá az összes növény-jutalmazás vagy büntetés is, amely a Krisztus üldözésekor tanúsított magatartás következménye. Ilyen motívumkapcsolásnál a záradék (konklúzió) szerepelhet a motívumok befejezésénél, külön-külön mindegyiknél, de szerepelhet felsorolásszerűen az elbeszélés végén is.

Az ilyen, eredetmondákra jellemző szerkezeti váz, módosításokkal ugyan, megállja a helyét a Noé-történetek esetében is. A hármas szerkezeti sablon az AaTh 825. típus változatai közül csak a leginkább önállósult motívumok, a fejszekopogás és a légy eredetéről szóló mondák esetében általános, más motívumoknál ritka. A teljes bibliai eseménysort tartalmazó, több motívumos szövegeknél egyáltalán nincs meg, helyette ilyen záradékot találunk: „Mikor a Víz apatt, a bárka a Bororát högyön állt mög.”²⁰ Hasonló a helyzet, ha a töredék egy-egy cselekmény-egységet zár magába: „. . . akkó möggyógyultak, oszt tiszta lett a bárka, úgy csinálta meg Nové a bárkát.”²¹

²⁰ KÁLMÁNY Lajos, 1893, 54.

²¹ KÁLMÁNY Lajos, 1893, 59.

Az ilyen záradék és a monda szövegének a cselekmény fázisai szerint történő elrendeződése az aitiológikus elemek szerinti tagozódás helyett a Bibliában elbeszélt eseménysorozat igen erős befolyásának tudható be. De a 23 változat közül mindössze 5 ilyen, a többi 18 beilleszthető az eredetmondák szerkezeti sablonjába.

A Noé-történetek tehát tartalmukat és formájukat tekintve is a mondák műfajába tartoznak, nem mesék, hanem eredetmondák. Esztétikai és funkcionális vizsgálatuk is ezt bizonyítaná. Mindenesetre a kiválasztott típus talán adalékul szolgált ahhoz a követelményhez, hogy az összehasonlító kutatási módszer alkalmazásakor körültekintően kell eljárni és a vizsgált típusnak vagy motívumnak az adott műfajon belüli helyét is hasznos megkeresni.

Nagy, Ilona

INTERNATIONALE BEZIEHUNGEN UND GATTUNGSFRAGEN DER UNGARISCHEN NOAH-GESCHICHTEN

Die Untersuchung der mit der Sintflut zusammenhängenden Sagen (AaTh 825), das internationale vergleichende Material und andere mit Noah verknüpften Geschichten hilft die Gattungsmerkmale der Ursprungssagen zu klären.

UTLEY Fr. L. befaßte sich eindringlich mit dem Thema. Mit den Methoden der finnischen geographisch-geschichtlichen Schule versuchte er den Weg der Verbreitung des Typs zu skizzieren. UTLEY hält den untersuchten Typ für ein Märchen und nicht für eine Ursprungssage.

Von den 33 Varianten, die bis jetzt in der ungarischen Folklore zum Vorschein kamen, haben 23 ätiologischen Charakter und von ungefähr 95% der ausländischen Varianten kann das gleiche gesagt werden.

Vom inhaltlichen Standpunkt aus gehören, in erster Linie die Schöpfungssagen und die Neuschöpfungssagen nach der Sintflut, zu den Ursprungssagen. Die Noah-Geschichten gehören zu der oben erwähnten Gruppe.

Bei der Untersuchung ihrer Formen müssen die strukturellen Kriterien der Ursprungssagen in Betracht gezogen werden. Die Schöpfungssagen beginnen im Allgemeinen mit einer Einleitungsformel, die den Zustand vor der Entstehung, Schöpfung fixiert, dann folgt die Darstellung der Handlung, schließlich wird die Tatsache der Entstehung, der Schöpfung, der Änderung, in einer Schlußformel mitgeteilt. Die Sagen mit mehreren Motiven bilden eine ähnliche dreigliedrige Motivkette. Diese und andere Gesetzmäßigkeiten halten auch im Falle der Noah-Geschichten stand, zugleich gelangt die chronologisch geregelte Wirkung der in der Bibel erzählten Ereignisreihe zur Geltung.

Bei der Anwendung der vergleichenden Forschungsmethode ist es also nützlich, auch den Platz innerhalb der gegebenen Gattung des geprüften Typs oder Motivs zu ergründen.

IRODALOM

- BETKOWSKI Jenő
1931 Elbeszélések a tiszai superok (hajóácsok) életéből. Ethn. XLII. 37.
- DÄHNHARDT, O.
1907 Natursagen I. Leipzig.
- DOBOS Ilona
1968 Gyűjtés. Rácalmás.
- HERRMANN Antal
1891 A finnugor népek vízözönmondái. Ethn. II. 142—155.
- KÁLMÁNY Lajos
1891 Szeged népe. III. Szeged.
1893 Világunk alakulása nyelvhasználatunkban. Szeged.
- KATONA Imre
1947 Természetmagyarázó hagyományok. Magyar Nyelvőr. LXXI., 31.
- KÓSA László
1966a Gyűjtés. Csengersima.
1966b Gyűjtés. Kishodos.
- ORTUTAY Gyula
1940 Fedics Mihály mesél. UMNGy I. Bp.
1965 A szájhagyományozás törvényszerűségei. Ethn. LXXVI. 3—9.
- Cs. Pócs Éva
1964 Zagyvarékas néphite. NK IX. 3—4.
- ROOTH A. B.
1957 The Creation Myths of the North American Indians. Anthropos, 52/3—4. 497—508.
- NAGY Ilona
1966 Gyűjtés. Darány.
1967 Gyűjtés. Kőlcse.
- TRENCSENYI WALDAPFEL Imre
1962a Apollon Smintheus. Antik Tanulmányok. IX. 3—4. 171—190.
1962b Apollon Smintheus im Inneren? Acta Orientalia Hungarica XV. 343—352.
- UTLEY, Fr. L.,
(1959) 1961: The Devil in the Ark. (AaTh 825) Internationaler Kongress der Volkserzählforscher in Kiel und Kopenhagen. (19.8.—29.8. 1959) Berlin. 446—463.
1960a Noah, His Wife and the Devil. Studies in Biblical and Jewish Folklore. Ed.: PATAI, R., UTLEY, Fr. L., NOY, D. Bloomington. 57—91.
1960b Some Noah Tales from Sweden, in Humaniora. Essays in Literature, Folklore, Bibliography. Honoring Archer TAYLOR. Ed.: HAND, W. D., ARLT G. O., New York: 205—269.
1968 Rabghuzi — Fourteenth-Century Turkic Folklorist. Volksüberlieferung. Herausgegeben: HARKORT Fr., PEETERS K. C., und WILDHABER R. Göttingen, 373—400.

A PROVERBIUMOK LOGIKAI-SZEMANTIKAI
ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATÁHOZ

Előljáróban röviden összefoglalom, miért használok a *proverbium* megnevezést és ez mit fed.

A nemzetközi folklorisztikában újabban egyre gyakrabban jelentkezik az az igény, hogy a szólások, szóláshasonlatok, közmondások, közmondás-szerű szólások stb. megnevezés alá tartozó folklór alkotásoknak olyan összefoglaló nevet találjanak, amely jellemző valamennyi fent említett alkotás általános tulajdonságaira. A parömiológia új folyóirata, a *Proverbium* legutóbbi számában KUUSI M. rövid tanulmányban azt javasolja,¹ hogy összességükben proverbiumnak nevezzék az ehhez a folklór műfajhoz tartozó alkotásokat. Ez a latin megnevezés helyesen foglalná össze azt, amit a németek *Sprichwörter* és *Redensarten*, az angolok *proverbial phrases* és *proverb*, a franciák *expressions proverbiales*, az oroszok *poszlovici* és *pogovorki*, a finnek *sananparsi*, *sananlasku* és *puhenparsi* kifejezéseken értenek.

Ez a javaslat nemzetközi szinten sem egészen új, hiszen középkori szóhasználatra megy vissza, és ez a kifejezés a magyar irodalomban is régi hagyomány. Első szólásgyűjteményünk összeállítója, BARANYAI DECSI CSIMOR is használja,² SZENCZI Molnár szótárában³ *pr.* jelzéssel hívja fel a figyelmet a szólásokra, közmondásokra. A többi gyűjtemény összeállítói is — más elnevezés mellett — általában a latin *proverbiumot* használják, a szintén latin *adagia*, *maxima*, *sententia* stb. megnevezés előtt. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM kéziratot gyűjteményében utal arra, hogy elődei ezt az összefoglaló nevet használták e műfaj jelölésére, mert a „régieknél ennek a szónak igen széles értelme volt”.⁴ ERDÉLYI János a *Magyar közmondások könyvében* írt tanulmányában áttekinti a magyar szólásgyűjteményeket, a különböző elnevezéseket, s azt írja: „Úgy hiszem mindegyiknél helyesebb

¹ KUUSI, 1968, 251—252.

² BARANYAI DECSI CSIMOR, 1598.

³ SZENCZI MOLNÁR, 1611.

⁴ PÁLÓCZI HORVÁTH, 1819, VIII.

a diák proverbium elnevezés.”⁵ *A Magyar Népköltészet* c. egyetemi jegyzet⁶ is általános kifejezésként felújítja ennek a szónak a használatát, s mi követve a felsorolt példákat, proverbiumnak nevezzük a szóláshagyomány egészét, megkülönböztetve a proverbiumok előzményeit, valódi proverbiumokat és epikus proverbiumokat. E rövid tanulmánynak nem feladata a műfaji alcsoportok bővebb kifejtése, indokolása, most csupán arra szorítkozunk, hogy közöljük, a „valódi proverbiumok”-ról lesz szó, amely általános fogalom átfogja a szólás, közmondás, konvencionális kifejezés és szállóige különböző csoportjait.

Az önálló proverbium-kutatás, a nagyszámú gyűjtött anyag ellenére is, még csak a kezdeti lépéseket tette meg. A kutatást nehezíti a gyűjteményekben található vegyes anyag, az egyes alkotások rövidegsége, a műfaji hovatartozás eldöntetlen kérdése. A kutatás általában nem jellemző tulajdonságainak az együttesében vizsgálja a proverbiumot, hanem egyet-egyet kiemel, kizárólagos jellemzőnek tartva azt.

A proverbium nyelvi jelenség, amelynek megjelenési formájában szabályszerűség ismerhető fel: bizonyos frazeológiai klisék rendszeres jelentkezése. Ez, valamint a proverbiumok stilisztikai ereje a nyelvészek érdeklődési körébe vonta e műfajt, ami magában véve igen hasznos, a baj csak ott kezdődik, hogy a folkloristák ennek következtében olykor elfelejtkeztek róla. Nálunk a proverbiumok nyelvtudományi szempontú vizsgálatának O. NAGY Gábor a legjelentősebb élő képviselője.⁷ Munkássága az általa szólásoknak és közmondásoknak nevezett kifejezések nyelvi természetében rejlő szabályszerűségek, valamint az ezekre vonatkozó művelődéstörténeti adatok pontos felmérésében és feldolgozásában áll. Ez a kutatási irány a szólásokat az állandó szókapcsolatok egyik fajtájának tekinti, s ezeket keletkezésük és nyelvtani szerkezetük alapján osztályozza. A közmondásokat pedig, amelyeket nemcsak „nyelvi és stilisztikai”,⁸ hanem gondolatokat is kifejező eszköznek tart, tárgykörük szerint csoportosítja.

A proverbiumoknak a történeti-műfaji összehasonlítás alapján végzett vizsgálata — amelynek Európában TAYLOR A. a legjelentősebb képviselője — nálunk csak alkalmoszerű, akár folkloristák, akár nyelvészek végezték.

A proverbiumok megjelenési formájában megfigyelhető nyelvi szabályszerűség a vizsgálatnak csak egyik — korántsem elsődleges — szempontját jelentheti. A proverbium művészi alkotás, a népköltészet része, formailag, tartalmilag sajátos rövid kis egységekben magában hordozza a folklór

⁵ ERDÉLYI, 1851, 438.

⁶ DÖMÖTÖR—KATONA—ORTUTAY—VOIGT, 1966, 141—144.

⁷ O. NAGY, 1954; 1965a; 1965b; 1966a; 1966b.

⁸ O. NAGY, 1966a, 15.

alkotások jellemzőit, vizsgálatában tehát a művészi alkotás esztétikai jegyei nem hagyhatók figyelmen kívül.

E két fontos és jellemző jegy mellett a proverbiumoknak van egy olyan tulajdonságuk, amelyet a kutatás eddig kevésbé vett figyelembe: azt, hogy a proverbium logikai, gondolati egység, egy-egy logikai ítélet — s a következőkben ennek a szempontnak a figyelembevételével végzett kutatások eredményeiről, használhatóságáról lesz szó, elsősorban annak figyelembevételével, hogyan képzelhető el a proverbiumok összehasonlító-logikai vizsgálata. A legutóbbi időkben igen tanulságos új elgondolások vetődtek fel a proverbiumok logikai elemzésével kapcsolatban, s igen hasznosnak tartanánk, ha a magyar proverbium-kutatás is mielőbb bekapcsolódna az ilyen jellegű vizsgálatokba.

Közismert az a tény, hogy különböző társadalmak kultúráiban a proverbium-készlet nagymértékben megegyezik. Ennek magyarázatára különféle elméletek születtek. A kutatók egy része nyelvi és etnikai rokonsággal, más része gazdasági és kulturális érintkezéssel, vagy az átélte történelmi, társadalmi tapasztalatok hasonlóságával magyarázta az azonos szerkezeteket, azonos felépítést.

Az elmúlt évben PERMJAKOV G. orosz kutató új oldalról közelítette meg ezt a kérdést, és a proverbiumok széleskörű megegyezését magyarázandó azt a tulajdonságot vizsgálta, hogy valamennyi proverbium logikai egység. Megvizsgálva 72 nép 7000 proverbiumát, azt a tanulságot vonta le, hogy ezek nem mások: „mint meghatározott szituációk, vagy dolgok közötti meghatározott viszonyok jelei”.⁹ Minden proverbium egy szituációnak felel meg, a dolgok (fogalmak) között ugyanazt a viszonyt tükrözi, mint amelyről — adott esetben — beszéd folyik. A szituáció jellege alapján választjuk ki a használandó proverbiumot. Abból a tulajdonságból, hogy a proverbiumok „jelzések”, az következik, hogy elsősorban ezek logikai-szemantikai rendszerét kell feltárni, s annak vizsgálata, hogy a logikai-szemantikai rendszer milyen nyelvi alakban jelentkezik, másodlagos feladat.

Vegyünk egy példát. Az a logikai tartalom, hogy „valamilyen jobb dolog hiánya esetén azt egy rosszabb is helyettesíteni tudja”, a magyarban a következőképpen fejeződik ki:

„Szamár-is kedves, a'hol ló nints.” (BARÓTI SZABÓ, 1803, 299, 15.)¹⁰
„A hol ló nincs, ott a szamárnak is van kelete.” (MARGALITS, 1896, 508).
„Ha ló nincs, szamár is jó.” (O. NAGY, 1966, 442, 732. tétel)

⁹ PERMJAKOV, 1967, 55.

¹⁰ A nemzetközi példákat PERMJAKOV gyűjteménye alapján közöljük, megközelítően helyes magyar fordításukat zárójelbe tettük.

A nemzetközi anyagból:

[„Ha nincs hal, megbecsülik a rákot is.” (vietnámi szólás)

„Nincs ló, megfelel a számár is.” (örmény szólás)

„Ahol nincs fa, a ricinusbokor is fának számít.” (indiai szólás).]

Egy másik példa: az a gondolat, hogy „a munkát addig kell elvégezni, amíg nem késő”, a magyarban így található meg:

„Addig verd a vasat, míg meleg.” (MARGALITS, 1896, 744.)

„Hevenyében kell a vasat verni.” (O. NAGY, 1966. 714, 198. tétel)

Ugyanez a szuahéliiban:

[„Addig formáld az agyagot, amíg nedves.”]

A két tartalom megvilágítására felhozott példák mind ugyanazt fejezik ki, a különbség köztük nem a tartalmi jelentésben, hanem az egyes megemlített konkrét fogalmak különbözőségében nyilvánul meg, ami természetesen az eltérő földrajzi, etnikai viszonyok következménye. A proverbium alapgondolatát, lényegét a szituációk, a dolgok közötti viszony adja. A különböző nyelvekben megtalálható azonos, vagy hasonló proverbiumok néhány tipikus szituációra vezethetők vissza. PERMJAKOV az azonos szituációt (gondolatot) kifejező proverbiumokat variánsoknak nevezi, a szituációt (gondolatot) pedig a proverbiumok invariánsának tartja. Mivel PERMJAKOV a proverbiumokat a szituációk viszonya szerint kívánta osztályozni, magukat a lehetséges szituációkat is megkísérelte rendszerezni.

A megvizsgált 7000 proverbium mintegy 100 tematikai csoportba osztható. Mivel az ebben a 100 csoportban előforduló fogalmak és viszonyaik sokban hasonlítanak egymásra, ez lehetőséget ad az egész proverbium állományt felölelő, csupán négy alapvető logikai-szemantikai csoportba való osztásra.

Az első csoport a dolgok (tárgyak, fogalmak) és tulajdonságaik közötti viszonyt foglalja magába. Ez azt jelenti, ha valamilyen dolognak van valamilyen tulajdonsága, akkor bír egy másik tulajdonsággal is. Ebbe a csoportba az ilyen jellegű proverbiumok tartoznak:

„Nincsen tűz füst nélkül.” (MARGALITS, 1896, 730.)

„Nincsen rózsza tövis nélkül.” (O. NAGY, 1966, 583, 311. tétel.)

[„Minden kezdetnek van vége.” (orosz szólás)]

A második csoport a dolgok közötti viszonyt példázza: ha létezik egy dolog, létezik egy másik is:

[„Ha van kecske, van tej is.” (orosz szólás)]

„Messze villámnak késő mennydörgése.” (ERDÉLYI, 1851, 414, 8434.)

„Koszorú malaczból válik a jó szalonna.” (ERDÉLYI, 1851, 283, 5375.)

A h a r m a d i k csoport a különböző dolgok tulajdonságai közötti viszonyt tartalmazza. Ez azt jelenti, hogy a dolgok közti viszonytól függ a tulajdonságok viszonya. Vagyis: ha valamilyen dolog függ egy másik dologtól, és ez a másik dolog bír valamely tulajdonsággal, akkor a függő dolognak is meglesz ugyanaz a tulajdonsága:

„Olcsó fának hideg a lángja.” (O. NAGY, 1966, 191, 98. tétel)

„Rossz fának rossz a tüze.” (MARGALITS, 1896, 211.)

„Olcsó húsnak híg a leve.” (O. NAGY, 1966, 293, 973. tétel.)

[„Sáros vízből sáros víz fog folyni.” (orosz szólás)]

A n e g y e d i k csoport a dolgok közti viszonyt foglalja magába. Ez a viszony a dolgok meghatározott tulajdonságai meglétének milyenségétől függ. Ha egy dolognak van valamilyen tulajdonsága, viszont más dolognak ez nincs meg, akkor az egyik dolog „jobb” lesz, mint a másik dolog.

„Jobb a kevés magamé, mint a sok másé.” (MARGALITS, 1896, 531.)

„Jobb magának hamut, mint másnak lisztet takarni.” (MARGALITS, 1896, 531.)

[„Saját boronám jobb az idegenekénél.” (orosz szólás)]

Látható, hogy a négy főcsoport közül az első kettő és az utolsó kettő áll közel egymáshoz. Az első kettő egyszerűbb viszonyokat tükröz, mint a harmadik és negyedik. Így az első kettő: a dolgok között és a dolgok és tulajdonságaik közötti összefüggést, a harmadik és negyedik a dolgok viszonyai és tulajdonságaik viszonyai közötti összefüggést mutatja.

A négy logikai-szemantikai csoporton belül további transzformálási lehetőségek vannak, mindegyik két-két alcsoportra osztható, azonos szempontok alapján. Az egyik az a csoport, amely a főtípus képletének pontosan megfelel, a másik, amelyiknek van valamilyen kiegészítő, vagy korlátozó körülménye. Ezeken az alcsoportokon belül további részletezés is lehetséges, összesen nyolc alfaj sorolható fel: az egyes dolgok tulajdonságai; dolgok tulajdonságai, amelyek azonosak; dolgok közti kölcsönös függés; szubjektív és objektív függés; minőségi azonosságok; természeti és minőségi azonosságok; ellentétes jellegű dolgok egymás mellé állítása; dolgok és hiányaik szembeállítása.

Közülük csak az egyik alcsoportra hozunk példát. A negyedik logikai-szemantikai csoport, amely a dolgok közötti viszonyt mutatja, az alcsoporton belül 2—2 altípusra osztható. Az egyikben az ellentétes jellegű dol-

gok egymás mellé állítása, a másokban a dolgok és hiányai szembeállításuk fejeződik ki. Az előbbire például a nagy-kicsi alakpárt vesszük:

„Kicsi az ól, nagy a disznó.” (MARGALITS, 1896, 123.)

„Kicsiny nyúl is elfárasztja a nagy kutyát.” (MARGALITS, 1896, 581)

„Kicsin tinó, nagy a járom.” (ERDÉLYI, 1851, 210, 3993.)

„Kis bárányból lesz a nagy kos.” (MARGALITS, 1896, 47.)

„Nagyot kezdett, kicsit végzett.” (MARGALITS, 1896, 565.)

„Ki nagyot nem látott, a kicsit is megbámulja.” (MARGALITS, 1896, 563.)

„Egy kis felleg is nagy esőt hozhat.” (MARGALITS, 1896, 563.)

Ehhez hasonló alakpárok pl.: saját-idegen, öreg-új. A négy főcsoportból kiinduló transzformálás végül is 16 logikai-tematikai csoportot eredményez, amelyekben — PERMJAKOV véleménye szerint — minden proverbium helyet kap.

A proverbiumok transzformálhatók a dolgok aktivitása, vagy passzivitása szempontjából, és a gondolat állító, vagy tagadó formában való kifejtése szerint.

Ez az osztályozás alapján azokra a felosztásokra vezethető vissza, amelyek fogalmi csoportok szerint rendszerezték az anyagot. Nálunk főleg múlt századi hagyományai vannak ennek a rendszerezésnek.¹¹

A proverbiumoknak a logikai-szemantikai alapon való osztályozása még további kidolgozásra, nagyobb anyagon belül való vizsgálatra vár. Nem tekinthetjük ezt a módszert sem önmagában egyedül célravezetőnek, vagy kizárólagosnak. Viszont feltétlenül kipróbálandó hipotézisnek vélhetjük, hiszen olyan alapvető tulajdonságot vesz kiindulási alpnak a proverbiumok vizsgálatában, amely kétségtelenül igen jelentős. Használhatósága és előnye más módszerekkel szemben az, hogy általános logikai alapról indul ki, s ezen az alapon a proverbiumok, amelyek elterjedtsége nemzetközi, igen széles általánosítás szintjén vizsgálhatók. Ez a vizsgálat lehetővé teszi, hogy azonos szempontok alapján minden nép proverbium-készletét tartalmilag rendezni lehessen, s így megállapíthatók legyenek az azonosságok. A különbözőségek kimutatására más módszert kell kidolgozni, amely már nem lehet ilyen általános érvénnyel bíró, ezért ezt minden nép proverbium-anyagának a sajátosságaiból kiindulva kell kialakítani.

Az eddigi logikai-szemantikai proverbium-vizsgálat jelentősége abban áll, hogy az emberi gondolkodás, illetve cselekvésből kiindulva olyan általános alap-gondolatokat (szituációkat) talált, amelyek az emberi természetből

¹¹ BARÓTI SZABÓ, 1803; DUGONICS, 1820.

következően általános érvényűek. A módszer hiányossága, hogy nem veszi figyelembe a folklór alkotás folklór jellemvonásait, és a műalkotás jellegét. Éppen ezért ez a vizsgálati út csak abban az esetben használható meggyőző erővel, ha sikerül a folklór alkotások törvényszerűségeit és esztétikai sajátosságait ezzel a módszerrel helyes arányban összekapcsolni.¹²

¹² Készülőben van az a dolgozatunk, amelyben kb. 2000 proverbium alapján kíséreljük megvizsgálni, milyen eredménnyel hasznosítható ez a kutatási módszer, és mennyi segítséget adhat a magyar proverbium-készlet rendezésében.

Megjegyzés: Permjakov a proverbiumok nyelvészeti vizsgálatában is figyelemre méltó eredményeket ért el. Itt csak röviden utalunk arra, hogy a két alapvető típust — a közmondást és szólást — tovább osztja a mondat felépítése-, a jelentés általánosságának mértéke-, a kifejezés célja stb. szerint, s ennek következtében — az összes alcsoportokat beleszámítva — 192 grammatikai formát állít fel. Erre, s a könyvében tárgyalt egyéb kérdésekre a későbbiekben visszatérünk.

Szemerényi, Ágnes

ZUR LOGISCH-SEMANTISCHEN VERGLEICHSUNTERSUCHUNG VON PROVERBIEN

Proverbien wird die Gänze der phraseologischen Überlieferung genannt, zwischen denen das Vorausgehen der Proverbien, die echten Proverbien und die epischen Proverbien unterschieden werden. Die selbständige Proverbienforschung hat nur ihre Anfangstritte getan, das sich in den Sammlungen befindende heterogene Material, die Kürze der einzelnen Werke, die unentschiedene Frage der Gattungszugehörigkeit, erschweren die Forschung. Die Forschung untersucht im allgemeinen nicht die charakteristischen Eigenschaften in ihrer Gesamtheit, sondern hebt eine oder die andere hervor und betrachtet sie als eine ausschließliche Charakteristik. Das Proverbium ist eine Spracherscheinung, in deren Erscheinungsform Regelmäßigkeiten zu erkennen sind: gewisse phraseologische Klischees kommen immer wieder vor. Dies sowie die stilistische Kraft der Proverbien zog die Gattung in den Interessenkreis der Sprachforscher. Die sprachliche Regelmäßigkeit, die in der Erscheinungsform der Proverbien bemerkbar ist, kann nur einen, bei weitem nicht primären Standpunkt der Forschung bedeuten. Das Proverbium ist ein Kunstwerk, ein Teil der Volksdichtung, trägt der Form und dem Inhalt nach in eigenartigen, kurzen, kleinen Einheiten die Kennzeichen der Folklorewerke an sich, also können in seiner Untersuchung die ästhetischen Merkmale des Kunstwerkes nicht außer acht gelassen werden.

Im Ergebnis der neu auflebenden Proverbienforschung wurden in den letzten Monaten im Zusammenhang mit der Systematisierung der Proverbien aufschlußreiche aufgeworfen. Um die weitverbreitete Übereinstimmung der Proverbien zu erklären, untersuchte der russische Forscher PERMJAKOV, die Eigenschaft, wonach alle Proverbien eine logische Einheit bilden. Auf Grunde eines stattlichen Materials zog er die Lehre, daß die Proverbien: »Zeichen bestimmter Situationen oder bestimmte Verhältnisse von Sachen« seien. Nachdem jedes Proverbium ein »Zeichen« ist, muß sein logisch-semantisches System erschlossen werden. PERMJAKOV teilte das ganze Proverbienmaterial in vier grundlegende Gruppen, die nach einer weiteren Transformation 16 logisch-thematische Gruppen ergeben: in diesen erhält jedes Proverbium seinen Platz. Das Vorteil dieser Methode ist, daß sie von einer allgemeinen logischen Basis ausgeht, und auf dieser Grundlage können die Proverbien, die international verbreitet sind, auf einem Niveau der breiten Verallgemeinerung untersucht werden. Ihr Mangel ist, daß sie die Folkloremerkmale der Folklorewerke und deren Kunstwerkeigenart nicht in Betracht zieht. Eben darum ist dieser Weg nur in dem Fall mit Überzeugung zu beschreiten, wenn es mit dieser Methode gelingt, die logischen Gesetzmäßigkeiten und ästhetischen Eigenarten der Folklorewerke in einer richtigen der Wirklichkeit entsprechenden Weise zu verbinden.

IRODALOM

- BARANYAI DECSI CSIMOR János
1598 Adagiorum Graeco-Latino-Un-
garicorum Chiliades quinque.
Bartphae
- BARÓTI SZABÓ DÁVID
1803 A Magyarság Virági. Komárom.
- DUGONICS ANDRÁS
1820 Magyar példa beszédek és jeles
mondások I–II. Szeged
- ERDÉLYI JÁNOS
1851 Magyar közmondások könyve.
Pest
- KUUSI, M.
1968 Suum cuique. Proverbium 10,
251–252.
- MARGALITS EDE
1896 Magyar közmondások és köz-
mondásszerű szólások. Bp.
- O. NAGY GÁBOR
1954 Mi a szólás? Bp.
1965a A magyar szólásmondások ere-
de című kandidátusi disszertá-
ció tézisei. Bp.
1965b Részletek egy szólásmagyarázó
szótárból. Magyar Nyelvőr 89.
223–231, 367–374, 469–
476.
1966a Magyar szólások és közmondá-
sok. Bp.
- 1966b Részletek egy szólásmagyarázó
szótárból. Magyar Nyelvőr 90.
81–86, 189–193, 297–301.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM
1819 Ezer-nyolcz-száz-tizen-kilencz-
Magyar-Pelda-Beszédek, rövid
nyomós és köz Mondások, 1819.
(MTA Kézirattára M. Irod. Régi
és Újabb írók 8. r. 47.)
- PERMJAKOV, G.
1967 Logiko-semiotičeski plan poslo-
vic i pogovorok. Narodi Azii i
Afriki 6. 52–68.
1968a O logičeskom aspekte poslovic i
pogovorok. (Der logisch semio-
tische Aspekt der Sprichwörter
und Redensarten.) Proverbium.
10. 225–235.
1968b Lingvističeskom aspekte pos-
lovic i pogovorok. (Der linguis-
tische Aspekt der Sprichwörter
und Redensarten.) Proverbium.
11. 276–285, 12. 329.
1968c Izbrannye poslovicy i pogovorki
narodov vostoka.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT
1611 Dictiones Ungaricae, summo stu-
dio collectae et Latine conversae.
Hanau

A MAGYAR NÉPKÖLTÉSZET LÍRAI DALMŰFAJAI ÉS A KÉZIRATOS ÉNEKKÖLTÉSZET

1. A népköltészeti műfajok deskriptív rendszerezései, katalógusok elkészítése mellett külön feladat az egyes műfajok történeti előzményeinek a kutatása. E két munka szorosan összefügg egymással, megbízható műfaj-történeti vizsgálatok nélkül nehezen képzelhető el részletes recens leírás. „...A népköltészeti alkotás minden elemében történelmi feltételekhez kötött, s ezért esztétikai jellegét és sajátosságait is történeti síkon kell vizsgálni.”¹ „A legfontosabb elméleti probléma a különböző folklórműfajok sajátosságainak tisztázása, ezek definiálása és rendszerezése.”²

A magyar lírai népdalokat tartalmi vagy formai szempontok szerint már KRIZA, a MNGy megfelelő köteteinek szerzői, VIKÁR, SOLYMOSSY és mások is csoportosították. Ettől a nagyjában azonos, hagyományosnak nevezhető rendszerezéstől (szerelmi-, katonai-, pásztori-, borsalok, tréfás és gúnydalok, gyermekdalok stb.) eltér néhány újabb magyar osztályozási kísérlet:

a) A Magyar Népzene Tára anyagcsoportosítása nem követi ezt a hagyományosnak nevezett felosztást, de ez természetes is, hiszen ezekben a kötetekben nem a szöveg, hanem elsősorban a d a l l a m v i z s g á l a t szempontjai szerint rendszerezték az anyagot.

b) MONA Ilona népdaltipológiája³ a népdalok jellemző mondanivalói alapján 30 központi fogalom (motívum) csoportra bontja anyagát. A motívumcsoportokon belül elsődleges és másodlagos motívumokat különböztet meg.

c) A POGÁNY Péter által készített népdalkataszter elsősorban f o r m a i s z e m p o n t o k szerint rendezett, s ennek alapján csak közvetve vonható le műfaj-történeti következtetések.⁴

¹ PUTILOV, B. N.—SOKOLOVA, V. K., 1964, 23.

² PUTILOV, B. N.—SOKOLOVA, V. K., 1964, 25.

³ MONA Ilona, 1959, 563—578.

⁴ A POGÁNY Péter készítette Magyar Népdalkataszter hozzáférhető: Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár.

Sem POGÁNY Péter formális, sem MONA Ilona „szövegmag”-centrikus rendszeréből nem derül ki, hogy a XIX–XX. században zömében összegyűjtött népdalaink lírai műfajai mikor, milyen funkcióval, milyen szüzsével és mely formában alakultak ki; történeti fejlődésük során milyen változásokon mentek keresztül, amíg elnyerték közismert, mai funkciójukat, szüzséjüket, formájukat.

Most van megjelenőben a magyar népdalok minden eddiginél nagyobb anyagot tartalmazó antológiája — ORTUTAY Gyula és KATONA Imre⁵ gondozásában, rendszerezésében — amelynek megjelenése módosítja majd (elsősorban pontosabbá teszi) lírai népdalaink műfaji csoportjairól kialakult elképzeléseinket. Az ilyen rendszerezésre annál is inkább szükség van, mivel az eddigi népdal-műfaj kutatások nem hoztak megnyugtató végeredményeket az egyes lírai dalcsoportok kialakulására és összefüggéseire.

E tárgykörben a legcélravezetőbb vizsgálati módszernek az összehasonlító történeti kutatás látszik, mert a történeti genetikus összehasonlítással meghatározhatók a népek közötti kulturális kölcsönhatások, a történeti tipologikus vizsgálatok pedig a népköltészeti alkotások — jelen esetben a folklór-lírai műfajok — közötti történetileg kialakult kapcsolatokra derítenek fényt, s magyarázattal szolgálnak az egyes műfajok történetileg kialakult fajtáinak milyenségére.⁶

2. Mivel forrásértékű lírai népdal-lejegyzésünk a XVIII–XIX. századnál korábbi nincs, a XVII. századi kéziratos költészet dalanyagát vizsgáltuk meg a fentebb említett szempontok figyelembevételével. Jóllehet a kéziratos költészet nem népköltészet, de nem is hivatásos (irodalmi) jellegű, — alkotóinak, az ún. „átmeneti” költészet művelőinek, osztályhelyzete és ideológiája inkább a köznépéhez, mint a főurakéhoz közelít; maga a kéziratos dalanyag pedig a szájhagyományozás törvényszerűségeihez hasonlóan variálódik, terjed.

A kéziratos énekköltészetet (mint a legkorábbi, valamennyire is folklór-jellegű dalanyagot) vizsgálva, nemcsak egy-egy szüzsé,⁷ szüzsétípus, műfaj magyarországi megjelenését kísérelhetjük meg datálni, hanem — mivel ezek az alkotások többségükben még magukon hordják *epikus eredetük* bélyegeit — képet kaphatunk arról is, (a XVIII. századi kéziratos és a XIX. századi népies ponyva irodalmon át a XIX–XX. századi népdalokig) milyen fejlődési szakaszai vannak a magyar népköltészetben a lírai dalműfajok kialakulásának.

⁵ Ezúton mondok köszönetet KATONA Imrének azért, hogy a Magyar Népdalok kéziratban levő műfaji csoportosítását rendelkezésemre bocsátotta.

⁶ Erről bővebben ír: PUTILOV, B. N.—SOKOLOVA, V. K., 1964, 22–39.

⁷ VESELOVSKI értelmezésében: az alkotás tartalmának szerkezeti váza. Erről ír: GUSEV, V. E., 1962, 217–240.

A történeti fejlődés sémája nagyjából így fest:

a) A XV. századtól lírai ötletek epikus formában,

b) a XVII–XIX. században a kéziratos másolatások és a szájhagyományozás során elmaradnak a hagyományosan kötelező, epikus énekmondásra jellemző kezdő és záróstrófák; lassanként lekopnak az elbeszélő, filozófikus részletek,

c) s a folklórban csak a legközérthetőbb, legáltalánosabb érzéseket kifejező, a szövegelemek változtatgatására legtöbb lehetőséget nyújtó sorok, strófák — az ének lírai magja, a lírai ötlet — élnek tovább.

Példaként hadd idézzük a népszerű vénlánypanasz szüzsétípus XVII. századi kéziratos változatának megszerkesztését, főbb szöveg- és motívum részleteit, s azok XIX. századi folklór variánsait. A vénlánypanasz általában a következő tartalmi, szerkezeti mozzanatokból épül fel:

(Intonáció)

I. Bánatos vagyok, mert nem kér senki feleségül.

46/I. 3., 9., 10., 12., 14. versszak⁸

II. Más lányoknak sikerül férjhezmenni.

46/I. 1., 7. versszak

III. Pedig én sem vagyok csúnya.

46/I. 11. versszak

IV. Engem anyám megátkozott.

46/I. 6. versszak

V. „Ó, átkozott, búra termett párta!”

Vágyakozás a főköthő után.

46/I. 4., 5., 16. versszak

VI. „Ha lehetne deákot kéretnék,” de bárkihez hozzámennék.

46/I. 13., 15. versszak

VII. Fohász

46/I. 2. versszak

(Kolofon)

Hogy a XVII. századi vénlánypanaszok variabilitásáról képet kapjunk, 19 azonos típusú, de különböző korú éneket vizsgáltunk meg.⁹

⁸ A jelzések a RMKT/3., 1961. szöveg és versszakszámai.

⁹ A 19-ből 7 db XVIII. századi kéziratos ének, 1 db ponyvakiadású és 11 db népköltési gyűjteményekben talált szöveg.

Az énekek szerkesztése, struktúrája — a műfajtípusnak megfelelően — azonos. Természetesen, a rövidebb változatok kevesebb tartalmi mozzanattal bírnak, mint amennyit a XVII. századi alapszöveg kapcsán felsoroltunk.

Az *összehasonlító szövegvizsgálat* eredménye azt mutatja, hogy a legtöbb variánsa a 46/I. 15. illetőleg a 106/I. 9. versszaknak van:

„Ha én valakit megkerethetnek
Egy deákot bizony választanak,
Bátor varga, azzal sem gondolnak,
Csak az féjer vénsegre ne jutnak.

(46/I. 15. vsz.)¹⁰

Ízelítőül csak két folklórvariánst idézünk:

1. „Eluntam már a kérőket várni,
Magam fogok szerencsét próbálni,
Legelőbb is deákot próbálok,
De azután katonához állok.”¹¹
2. „Legelőbb is deákot kéretnék,
mert az nékem mindenkor tetszenék,
a menyecskék, ha el nem szeretnék.
Szántó vető mindennél jobb volna,
.....
Papot kérnék ...
.....
A mészáros hurkával éltetne,
a katona meghevederözne.”¹²

A különféle változatokban igen kedvelt fordulat a 46/I. 12. versszaka is:

„El viseltem harmincz három pártát
De meg én soha nem lattam gatyát
Es gatyának ő édes falatyát
Soha nem kostoltam ő mivoltát.”

¹⁰ A XVII. századi „alapszövegeket” a RMKT/3. kézírathú helyesírása szerint idézem.

¹¹ ERDÉLYI János, *Népdalok és mondák*, 88, 177 sz. 2. vsz.

¹² VIKÁR Béla *Udvarhely megyei gyűjtéséből* (EA, 2299, 494—495, Lengyelfalva.)

Folklórvariánsai:

1. „Elviseltem harminchárom pártát,
Harminchárom szederjes rokolyát,
Harminchárom sarumnak a talpát
Még sem vettem egy-pénz-érő hasznát.”¹³
2. „Párta, párta, fene-ette párta,
Hogy a menkő régen meg nem vágta,
Elszaggattam tizenhárom pártát,
Fene látta a gatyának szarát.”¹⁴

Elég gyakran találkozunk a 46/I. 5. versszak tartalmi variánsaival is:

„Száz pártánnis nem adnék egy kontyot,
Száz koszorun sém adnek egy fő kötöt,
Vagy fejémről alá függő fatyolt,
Ferre tennem az talleros haj fonot.”

Folklórvariánsai:

1. „Ci! bebüdös ez a párta!
Vesztett vóna bé pokolba,
De elcserélném jó szívvel
Egy viseletes főkötővel.”¹⁵
2. „Bárcsak az én csepszem lapiból lehetne
Főre való kendőm kender kendő lenne,
Csakhogy az én nevem menyecske lehetne.”¹⁶

Ezek a strófák kívül a 46/I. 18. (várakozás), 19. (záróstrófa = kolofon) és a 106/II. 13. (kesergés), 22. (fohász) versszaknak is vannak folklórszöveg variánsai.

Ugyanebben az anyagban az összehasonlító motívumvizsgálat tanúsága szerint legtöbbször ezek a motívumok fordulnak elő: (itt is csak a folklórváltozatokból idézünk!)

¹³ KRIZA János, Vadrózsák I., 360 sz. 6. vsz.

¹⁴ BARTÓK Béla, A magyar népdal, 1924, 55. (Nagymegyer)

¹⁵ KRIZA János, Vadrózsák I., 324. sz. 5. vsz.

¹⁶ DINCSEI Oszkár, 1940, 134, utolsó vsz.

A) = a párt a el á t k o z á s a.

„Párta, párt a, bura termött párt a,
A szégyen s bu szüvem átaljárta;
Ha megfoglak, messze elhajítlak,
A patakba kővel es bényomlak.”¹⁷

B) = f o g a d k o z á s.

„Bárcsak egyszer eljönne,
Aki engem elvenne,
A földjét felszántanám,
Szépen be is hordoznám,
Csak vén lány ne lennék,
Pártát ne viselnék.”¹⁸

vagy: „Senki a világon boldogabb nem lenne,
Csak aki engemet feleségül venne,
Mint a szamár úgy dolgoznám,
Aluttyát is meghallgatnám.”¹⁹

C) = r e m é n y k e d é s - r e m é n y t e l e n s é g.

„Fassáng, fassáng ezör elé jőne,
Meg es a szer reám nem kerülne;
Ha még eccer anyám újra szülné,
Talán rám es a sor elkerülne.”²⁰

D) = t a n á c s t a l a n s á g, p a n a s z o k.

„Egykor egy vén leány egy kis szobácskába,
Így kesereg ő vala magánosságba:
Ó jaj, hova legyek, Istenem mit tegyek . . .”²¹

3. A XVII. századi énekeskönyveknek a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi 3. kötetében Stoll Béla által összegyűjtött anyagát — a szerelmi dalokat kivéve — folklorisztikai szempontból két nagy csoportra: az a l k a-

¹⁷ KRIZA János, Vadrózsák I., 247 sz. 3. vsz.

¹⁸ ORTUTAY Gyula, 1955, I., 232, 59 sz.

¹⁹ DINCSEI Oszkár, 1940, 134, 4. vsz.

²⁰ KRIZA János, Vadrózsák I., 247 sz. 2. vsz.

²¹ DINCSEI Oszkár, 1940, 134, 1. vsz.

lomhoz kötött és a mulattató énekekre oszthatjuk.²² (Természetesen az alkalomhoz kötött köteteknek is vannak mulattató énektípusai, pl. a lakodalmi vegyes ének; a bordal; a mulató-nóta; csak hogy ezek előadása mindig meghatározott szituációkhoz kötődik, míg a mulattató költészet énektípusainál nem tapasztalunk ilyen kötöttséget.)

Megfigyeléseink szerint az alkalomhoz kötött műfajok nehezebben „lírizálódnak”, a szokás-rítus nem engedi megváltozni a hagyományos epikus formákat. A mulattató műfajok eleve líraibbak, s mivel sem formájukat, sem szövegüket nem őrzi a szokáshagyomány, egy-egy műfajtypust többféle szüzsévariáció is képvisel, ennek megfelelően a mulattató költészetből kinőtt énektípusoknak sok folklór variánsa van.

Példaként a csúfoló műfajt vegyük vizsgálóra, amelynek a XVII. századi kéziratos anyagban a következő alaptípusait, ill. szüzsétípusait találjuk meg:

a) leánycsúfoló (leányválogató): analógiájára alakult ki a folklórban a legényválogató.

b) asszonycsúfoló: a folklórban a vénasszonyokat és a részeges asszonyokat csúfoló szüzsé a leggyakoribb.

– feleségsúfoló: jellegzetes szüzsétípus, a ponyvakiadásokban, népi kéziratos könyvekben és a folklórban hangsúlyeltolódással gyakran férj-panasz lesz belőle.

c) vénláncsúfoló: a vénláncpanasz szüzsétípus egyike a vénláncsúfolók XVII. században legnépszerűbb típusának; a folklórban (mint láthattuk) változatlanul él tovább.

d) mesterségsúfoló: egyik legnépszerűbb szüzsétípusa a mesterségsúfoló és diákdicséret a folklórban összekapcsolódik a vénláncpanasz és a legényválogató szüzséivel.

e) részegségsúfoló: a folklórban más struktúrával, sokkal líraibb formában jelenik meg.

f) cigánycsúfoló: egyik leggyakoribb szüzséje a cigányok templa, a cigányok „vallásosságát” teszi nevetségessé. A népköltészetben a sokféle nemzetiség- és falucsúfoló ennek a típusnak az analogikus megfelelője.

g) papcsúfoló: a folklórban hasonló típusúak a bírót, rektort, esküdteket, (falusi potentátokat) csúfoló versikék.

²² Szakdolgozatomban részletesebben kidolgoztam az alkalomhoz kötött és mulattató énekek műfaji csoportjait; itt csak a folklór-szemponitú konklúziók némelyikét vázoltam.

4. A kéziratos költészet folklór-szemponitú elemzése során úgy tñnt, az alább részletezendő vizsgálati szempontok figyelembevétele vinne közelebb a lírai dalműfajok korának megállapításához, illetőleg a lírai műfajok struktúrájának (az egyes típusok tartalmi, szerkezeti összefüggéseinek) a felvázolásához:

a) tisztáznunk kellene az egyes szűzsék (lírai ötletek) eredetét, felbukkasuk idejét, s azt, hogy ezek milyen műfajtípusokat hoztak létre. (Nincs ugyanis mindegyik lírai ötletnek típust létrehozó ereje; s ilyen esetben a lírai ötlet csak tartalmi építőkőve, motívuma lesz az egyes énektípusoknak.) Ezt követően célravezető lenne felvázolni az egyes műfajtípusok tartalmi, funkcionális rokonságát, a lehetőséghez mérten figyelembe véve kialakulásuk történeti rendjét és nemzetközi kapcsolatait is.

b) A XVII. századi kéziratos énekek lehetővé teszik, hogy felmérjük, milyen volt a korabeli epiko-lírikus dal általános megszerkesztése, milyenek voltak az egyes műfajtípusokra jellemző formák, (voltak-e ilyenek egyáltalán?) s ezek a formai kritériumok mennyiben módosultak az elmúlt 2—3 évszázad során, a népköltészet megfelelő műfajtípusaihoz viszonyítva. (A differenciált formai, szerkezeti elemzés az illető korszak verselési gyakorlatára is fényt deríthetne.)

c) A komplex vizsgálat kideríthetné a népdalköltészet egyes lírai műfajai között megtalálható jelenlegi kapcsolatok történeti felépítődését, és más népek folklórával, illetőleg irodalmával mutatkozó összefüggéseit.²³

d) "Külön feladat a folklór és irodalom kölcsönös kapcsolatainak vizsgálata. Ez alapjában véve irodalomtörténeti probléma, de igen nagy fontosságú sok, tulajdonképpen *folklórjelenség* megértésében. A kérdés különböző aspektusokban vetődik fel:

²³ Mivel a magyar lírai dalköltészet történetileg belátható időn belül, és hála a XVI—XVIII. századi énekeskönyveknek, adatszerűen is mintegy a szemünk láttára alakul ki, e korszak kelet-európai művelődési fejlődésének fontos jelenségeként; rendkívül lényeges feladat lenne a lírai népdalok egész műfajának a geneziséét összehasonlító folklorisztikai vizsgálatnak vetni alá. A legújabb időkig számos olyan irodalomtörténeti illetőleg folklorisztikai szakmunka látott napvilágot, amely megadhatja az ilyen célzatú magyar kutatáshoz a kellő távlatot. A lengyel kutatások legújabb összefoglalásai-ban HERNAS, Cz., 1963a, 341—366. és HERNAS, Cz. 1963b, 279—312. hangsúlyozza a különböző kéziratos feljegyzések folklór-forrás értékét, és a lengyel lírai népdalok, szűzsék forrásaként a XVIII. századi énekgyűjteményeket, kéziratos énekeskönyveket jelöli meg, ld.: HERNAS, Cz., 1965, I—II. Erről a témáról ír még: POZDNEJEV, A. V., 1962, 486.; POZDNEJEV, A. V., 1963a, 159—167. és POZDNEJEV, A. V., 1963b, 206—214. A cseh kéziratos költészetéről tájékoztat ČERNÝ, V., 1948. Az orosz és általában keleti szláv kéziratos énekeskönyvekről ír: PERETC, W. N. 1901. és ČERNÝŠEV, V. I., 1940. A délszláv népi líra történeti-műfaji antológiája: DELORKO, O., 1963. A német lírai költészet kezdeteiről ír: MORÉT, A., 1951. Az egész reneszánsz kori európai líra-kialakulási folyamat jellemzéséhez: BIRNKMANN, H., 1925.; GENNRICH, F., 1932.; KUHN, H., 1959. és IRMSCHER, J. 1962. továbbá: GOLENIŠČEV—KUTUZOV, I. N., 1962.; GOLENIŠČEV—KUTUZOV, I. N. 1963.

α a folklór mint az irodalom forrása,
 β az irodalom különböző korszakainak és műfajainak hatása a folklorra,
 γ a folklór felhasználása az írói alkotásokban,
 δ az irodalmi művek elsajátítása és beágyazódása a folklórba.”²⁴

A magyar folklorisztika e két legtöbbet kutatott és vitatott kérdésének (β ., δ .) megoldását segítik elő a műfaj-és szüzsétörténeti vizsgálatok.

²⁴ PUTILOV, B. N.—SOKOLOVA, V. K., 1964, 26.

Küllös, Imola

DIE LYRISCHEN LIEDGATTUNGEN DER UNGARISCHEN VOLKSDICHTUNG UND DIE HANDSCHRIFTLICHE LIEDERDICHTUNG

Um die abwechslungsreiche Fülle des ungarischen Volksdichtungsschatzes systematisieren und katalogisieren zu können, ist die Feststellung der Kriterien der einzelnen lyrischen Liedgattungen notwendig. Mit der Methode vergleichend-historischer Untersuchungen kann nachgewiesen werden, aus welchem Zeitalter die ungarischen lyrischen Liedgattungen und ihre Sujets stammen, welche Änderungen sie in ihrer geschichtlichen Entwicklung durchgemacht hatten, bis sie ihr heutiges Sujet, ihre heutige Form und Funktion erreichten.

Da keine Volksliedaufzeichnungen bekannt sind, die von vor dem 18—19. Jahrhundert stammen, aber die handschriftliche Liederdichtung des 16—17. Jahrhunderts sehr reich ist (das reichste handschriftliche Liedmaterial im Mitteleuropa ist das ungarische), kann versucht werden, mit der Hilfe dieser frühesten, in einem gewissen Maße folkloreartigen Dichtung das ungarländische Erscheinen gewisser Sujets, Sujettypen und Gattungen zu datieren. Nachdem diese Werke in ihrer Mehrheit noch die Merkmale ihrer epischen Abstammung an sich tragen, können wir auch ein Bild davon erhalten, was für Entwicklungsabschnitte — von den handschriftlichen Volksliedern des 18. Jahrhunderts mit der Vermittlung der Volks- und Schundliteratur des 19. Jahrhunderts, bis zu den Volksliedern des 18—19. Jahrhunderts — die lyrischen Liedgattungen in der ungarischen Volksdichtung haben.

Eine komplexe Untersuchung könnte den geschichtlichen Aufbau der heutigen Verbindungen der verschiedenen Gattungen und den Zusammenhang mit der Folklore und der Literatur anderer Völker — besonders der Völker Mitteleuropas — aufklären.

IRODALOM

- BARTÓK Béla
1924 A magyar népdal. Budapest.
- BIRNKMANN, H.
1925 Geschichte der mittelalterlichen Liebesdichtung. Halle.
- ČERNÝ, V.
1948 Staročeska lirika milostna. Praha.
- ČERNÝŠEV, V. I.
1940 Russkij pesennik serediny XVIII veka XIX vek. Sbornik vtoroj. Moskva—Leningrad
- DELORKO, O.
1963 (red.): Narodne lirske pjesme. Zagreb.
- DINCSEŔ Oszkár
1940 Népdalgyűjtés Erdélyben. Néprajzi Ért. XXXII.
- ERDÉLYI János
1846 Népdalok és mondák I... Pest.
- GENNRICH, F.
1932 Grundriß einer Formenlehre des mittelalterlichen Liedes. Halle.
- GOLENIŠČEV—KUTUZOV, I. N.
1962 Gumanizm u vostočnykh slavjan. Ukraina i Belorussija. Moskva.
- 1963 Ital'janskoe Vozroždenie i slavjanskije literatury XV—XVI vekov. Moskva.
- GUSEV, V. E.
1962 Problemy teorii i istorii fol'klora v trudakh A. N. Veselovskogo konca XIX — načala XX v. Russkij Fol'klor, VIII.
- HERNAS, Cz.
1963a Staropolska pieśń ludowa — Problemy źródeł i metodologii. Warszawa.
- 1963b Wiek prefoklorystyki polskiej (1700—1800). Pamiętnik Literacki, LIV.
- 1965 W kalinowym lesie I—II. Warszawa.
- IRMSCHER, J. (red.)
1962 Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Berlin.
- KRIZA János
1911 Vadrózsák I., MNGy XI. Bp.
- KUHN, H.
1959 Dichtung und Welt im Mittelalter. Stuttgart.
- MONA Ilona
1959 Népdalszöveg rendszerezés és népdalszöveg tipológia. Ethn. LXX.
- MORÉT, A.
1951 Les débuts du lyrisme en Allemagne. Lille.
- PERETC, V. N.
1901 Zametki i materialy dja istorii pesni v Rossii. Trudy Otdelenija Russkogo jazyka i Slovesnosti Imp. Ak. Nauk. t. VI., kn. II. Spb.
- POZDNEJEV, A. V.
1962 Polskie pieśni w rosyjskich śpiewnikach rękopiśmiennych XVII—XVIII wieku. Pamiętnik Literacki, LIII.
- 1963a Pol'skie kniżnye pesni v russkikh rukopisnykh pesennikakh XVIII v. Russkaja literatura XVIII veka i slavjanskije literatury. Moskva—Leningrad.
- 1963b Pol'skie pesni v russkikh rukopisnykh pesennikakh XVIII veka. Russkij Fol'klor, VIII.
- PUTILOV, B. N.—SOKOLOVA, V. K.
1964 Osnovnye problemy sovetskogo fol'kloristiki. Sov. Etn. №. 4.
- STOLL Béla
1961 Régi Magyar Költők Tára 3. kötet. Budapest.
- VIKÁR Béla
Udvarhely megyei kéziratok gyűjtése EA, 2299.

GYEREKIJESZTŐK — I.

A kisgyermekes ijesztgetése a mindennapi élet leggyakoribb jelenségei közé tartozik. Általános tapasztalat, ha valami első pillanatra nem látványos vagy feltűnő, nehezen kelti fel a kutató érdeklődését. Ez történt a gyermekijesztőkkel is.

Szerencsére már száz évvel ezelőtt elkészült egy mű, amelynek hangját és eredményeit ma vitathatjuk, de átfogó teljességét nem. IPOLYI Arnold, a *Magyar Mythologia* megírásával részint a kor divatját elégítette ki, részint — mai kifejezéssel élve — megírta az első néphit-monográfiát. A gyermekijesztők sem hiányoznak anyagából: házi-szellemeket sejtí neveik mögött. „Majd nem nyomtalanul látszanak, legalább nevökre nézve elenyészetteknek háziszellemeink és nemtöink . . . A nálunk is fennlévő bizonyos rájuk vonatkozható nevek csak igen határozatlanok, mint: a bobo, bubus, mumus, popánc, miután azok egy részt mint idegenek jelentkeznek, ámbár mi itt is hajlandók volnánk helyt adni bővebb nyomozás és értelmezésnek, miszerint az e féle hangutánzó, rémi képzetet kifejező nevek szinte közös eredetűek lehetnek, sőt ama bobo, bubussal érintkező azonos értelmű sajátságos és dús eredeti névképzeteket is bírunk, mint: babós, éppen ezen ijesztő, s rém bubus értelemben, mely mint látni, egyfelől szorosan érintkezik a bóbiska = ijesztő álorcás és bóbiskolni = büvgyakorlat neveivel . . . hasonlóan már a mumus is, a manóval lehet ekkép rokon”.¹

KÁLMÁNY Lajos elsőként foglalkozott önálló tanulmányban a gyermekijesztőkkel.² Több mint hét évtizeddel ezelőtt így kezdi tanulmányát: „Gyermekijesztöink és rablóink alatt Szeged népétől lejegyzett mythologiai lények értendők.” Kiindulásként megjegyzi: a szegedi nép körében lejegyzett hiedelmek azt tükrözik, hogy többféle betelepülő népesítette be a vidéket. Hosszan idézi a *szépasszonyra* vonatkozó hiedelmeket, de gyermekijesztőként nem említi. Tanulmányának második részében már közelebb kerül

¹ IPOLYI Arnold, 1929, I, 184.

² KÁLMÁNY Lajos, 1893, 225—247., 314—322.

választott témájához: a *kópéról* értekezik, ami szerinte és a szegedi néphagyomány szerint „gyerekijesztő és ölő szellem” volt.³ A legrövidebb harmadik részben sorolja fel a tulajdonképpeni gyerekijesztőket: *bárkus*, *barkó*, *bagus*, *bakus*, *bakkus*, *lele*; az újabb gyűjtés sajnos ezek meglétének vagy használatának a nyomát sem tudta kimutatni. A *bubus*, *bumbus*, *mumus*, *kókó* esetében az MNT gyűjtőhálózatának a válaszai igazolják KÁLMÁNY adatait és eredményeit.

KANDRA Kabos,⁴ amikor az ijesztőkkel foglalkozik, mitológiájában átveszi KÁLMÁNY tanulmányának részleteit, amikor pedig a *kópékról* értekezik, röviden ír a *szépasszonyról*, a *fejnélküli emberről*, *kísértetekről*, a *manókról*, az *ördögről* és a *vízi-lélegző emberről*, végül pedig a *vasorrú bábáról*.

A KUTATÁS CÉLJA

A gyermekijesztők szervesen beletartoznak abba a képzetkörbe, amit összefoglalóan néphitnek nevezünk.⁵ Egy-egy közösség vagy akár egy etnikum hiedelem-tudás anyagáról feltesszük, hogy egyes részei összefüggésben állnak egymással. Hogy ezeket az összefüggéseket feltárhassuk, azokat az elemi összetevőket kell keresnünk, amelyekből a rendszer felépül. A gyerekijesztő anyag aránylag kisszámú elemből áll, és jól elkülönülő osztályokat alkotnak, a közlések (az adatközlők válaszai) rövidsége is az elemekre bontás (szegmentálás) sikerét ígéri.⁶

Kutatásunknak — a módszertani elképzelések kipróbálásán túl — az a célja, hogy a hiedelem-rendszer elemei között olyanokat keressünk, amelyek az adott etnokulturális csoportot jellemzik.⁷ A népi kultúrának egyre kevesebb olyan területe van, ahol még érzékelhető az egykori etnokulturális elkülönülés — a néphit minden bizonnyal ezek közé tartozik. Vizsgálatunknak az a végső célja, hogy az európai, vagy a még távolabbi anyag megismerése után a nemzetközi anyagban helyezzük el a magyar népi gyermekijesztőket — figyelembe véve a hangalakot és a hozzájuk fűződő hiedelmeket. Valószínű, hogy sikerül bizonyos történeti rétegeket feltárni: alkalmasnak látszik ez az anyag a nemzetiségi betelepülések nyomon követésére is, mert a gyermeknyelvi szókészlet első 500–800 szava között

³ A *kópé* alakváltozatai: kopni, kópó, koppé, pópé. KÁLMÁNY Lajos, 1893, 319. Az MNT gyűjtés nagyszámú adata között egyetlen sincs, amelyik akárcsak megközelítené ezeket az alakokat.

⁴ KANDRA Kabos, 1897, 98–199 manókról.

⁵ Egy falu néphit anyagát összegyűjtötte pl. Cs. Pócs Éva, 1964.

⁶ A gyűjtő kérdéseire ugyanis a válasz ilyen rövid: „*Mumus*sal.” „Jön a *mókár!*” „Elvisz a *bubus!*” „Elkap a *marikal!*”.

⁷ Az etnokulturális csoport fogalmáról és kutatásáról részletesen DIÓSZEGI Vilmos beszélt az 1967. évi palóctanácskozáson (Eger).

biztosan szerepeltek az ijesztők.⁸ A gyerekijesztők kapcsolódnak a megijedt gyermek gyógyításához is, sőt néhány régi átokformában és mesében is előfordulnak.

Figyelmünk azért irányult a gyerekijesztők felé, mert ezek a szavak a koragyermekkori „bevésés” eredményeként őrződtek meg,⁹ s ezért feltehetően viszonylag épen megőrizték az eredeti régies formákat. Az évszázados állandó használat az eszközökön többet koptat, változtat, mint a hiedelmeken. A hiedelmeket pontosan az konzerválta, szerkezetüket az merevítette meg, hogy a közösség tudata hasznos, bevált és hasznosítható tudásanyagként tartotta számon, így minden sikertelenséget az esetleges változtatás rovására írtak. Az ijesztőkhöz kapcsolódó gyermekkori élmények aránylag változatlan megőrzésében nagy szerepe volt annak, hogy bizonyos gátlások kialakításával egyidőben történt a bevésés.¹⁰ Ezt bizonyítják azok a gyűjtések, amelyek során a megkérdezettek túlnyomó *többsége azonnal* fel tudta idézni a gyermekkori élményt: a falu ijesztő külsejű alakjait, valamint az élő személyhez nem köthető ijesztő szavakat is. Bizonyító erejűnek érezzük ezt a jelenséget azért is, mert a megkérdezettek jó része még gyermekkorában kiszakadt abból a közösségből, ahol a hagyományos ijesztő szavakat használták, mégis pontosan emlékezett azokra.

MÓDSZERTANI JEGYZETEK

A közösség hiedelem-tudása rendszerszerűen működik. Úgy is mondhatnánk, hogy egy adott, kulturálisan összetartozó közösség teljes tudás anyagának az a része, amelyik meghatározott célú cselekvésekkel, szigorúan kötött szövegekkel (ráolvasás), jóslásokkal kapcsolatos, és a nyelvhez hasonlóan működik. A hiedelem nyelv: 1. elemekből áll, 2. az elemek sorokat alkot-

⁸ Ez az alapvető anyanyelvi, méggy közvetlenül az anyától tanult szókészlet a három éves gyermeknél emelkedik 500 fölé. Vö. CLAUS G.—HIEBSCH H., 1967, 125, 5. kép — LEONTEV szovjet pszichológus táblázata.

⁹ CLAUS G.—HIEBSCH H., 1967, 142. „a gyermeki gondolkodás antropomorfizmusa” is segíti a bevésést. A célgondolkodás is jellemzi a gyermek gondolkodási magatartását: „a gyermek legtöbbször megelégszik a célra vonatkozó felvilágosítással.” A felnőtt jelzi, hogy mi lesz az eredménye ennek vagy annak a cselekedetnek.

¹⁰ NOWOGRODZKI T., 1963, 97. „A gyereknevelés nagymértékben belső gátlás kifejlesztésén alapul, vagyis azon a képességen, hogy a szavakban megfogalmazott és meghatározott társadalmi környezetben a kötelező morális elvek hatására ezeknek a feltételes gátlásoknak az alapján a gyermek korlátozza veleszületett és szerzett reakcióit. A gyerek fogalmakban, nézetekben és meggyőződésekben felhalmozott és szavakban kifejezett társadalmi tapasztalatának hatására lassanként, fejlődésének arányában tökéletesedik benne a második jelzőrendszer. Övadás korában a fokozatosan mind nagyobb hatást gyakorló szóbeli jelzések, szignálok határozzák meg a gyermek viselkedését.”

nak, 3. a sorokban pedig bizonyos szabályok szerint kapcsolódnak össze, vagyis nem minden elem kapcsolódhat mindegyik elemhez.

Az elsőről azt mondhatnánk, hogy a hiedelem-tudásnak van szótára vagy szókészlete, a harmadikról, hogy ehhez a szókészlethez grammatika is tartozik, ami a szabálykészletet tartalmazza,¹¹ végül a másodikról szólva azt kell megállapítanunk, hogy amit gyűjtőmunkánk során hiedelemként feljegyzünk, az nem más, mint az adott elemekből — a szabályhalmaz segítségével — felépített hiedelem-konstrukciók sorozata, „hiedelem-mondatok.”

Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a gyerekijesztők és a kapcsolódó hiedelem-anyag a teljes magyar hiedelemtudás rész-rendszere.

Feldolgozáskor az összegyűjtött a hiedelemkör alkotó egységeiből — az ijesztőkre vonatkozó közlésből — kiirunk minden szót, így egy szótár („tezaurusz”) keletkezik.¹² Ha az adatokat a hosszabb lejegyzések szövegösszefüggéseiben (kontextus) vizsgáljuk meg, akkor a szótárnak csak néhány eleméből alkothatunk olyan összefüggő sorokat, amelyek azonosak a gyűjtésekkel, így a sok azonos elemből felépített sor hitelesíti egymást. A többször ismétlődő sorok jellemzik az adott közösség hiedelem-tudását, esetünkben a gyerekijesztő rész-rendszert.¹³

AZ ANYAG

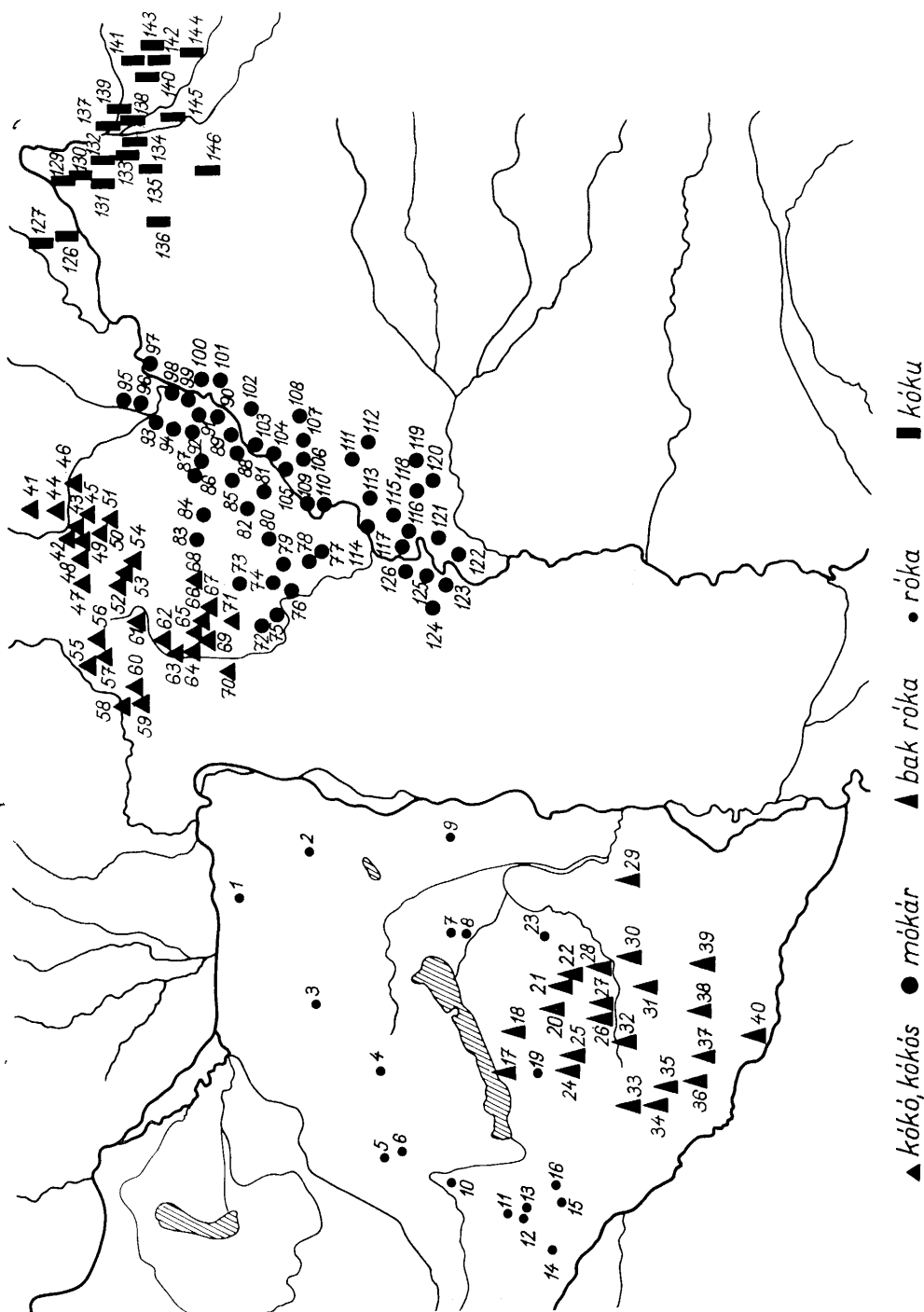
A magyar gyerekijesztők gyűjtését 1967 elején kezdtük el. A gyermek születéséhez kapcsolódó hiedelmek gyűjtésekor a kérdőív egyik kiegészítő kérdése volt.¹⁴ A Magyar Néphit Topográfia több mint háromszáz falut magában foglaló gyűjtőhálózatának segítségével már az első alkalommal jelentős anyag érkezett be. Ebből az anyagból kitűnt, hogy bizonyos ijesztő szavak használata bizonyos vidékekre jellemző. Ezért összegyűjtöttük a beérkezett válaszokból azokat, amelyek nem szerepeltek az első alkalommal, és ezekből összeállítottuk az MNT VIII. kérdőívének utolsó kérdéscsoport-

¹¹ ORTUTAY Gyula, 1959, 273: „egy-egy etnikum stílus-hagyománya, szelektív rosta rendszere hogyan irányítja (azokat) a kapcsolásokat...”

¹² SREJDER J. A., 1967, 467.

¹³ Helykimélés miatt a legtöbb esetben nem közlöm sem a teljes lejegyzett adat anyagot (vagyis az összes kontextust), sem az egyes tezaurusokat, hanem csak az elemek kapcsolódásait. Igaz, így a közlés sokkal szárazabb, de áttekinthetőbb.

¹⁴ Módszertani kérdésként vetődik fel az, hogy a kérdőív mennyire befolyásolja a válaszokat. Ezért szükségesnek érezzük a kérdőív közlését. MNT/II. „a. Mivel ijesztgették a kisgyermeket? pl. mankuj, vanjuk, markoláb, rézfaszú bagoly, zsákosember, cigány, kókkós, kankus, mókus, dódó, vagy ... b. Kik ezek, és mit tudunk róluk?”

róka, bak-róka:

1. Héreg (Komárom m.)
2. Gyuró (Fejér m.)
3. Nagyesztergár (Veszprém m.)
4. Magyarpolány (Veszprém m.)
5. Egyházashetye (Vas m.)
6. Nemeskeresztúr (Vas m.)
7. Enying (Fejér m.)
8. Mezőkomárom (Fejér m.)
9. Mezőfalva (Fejér m.)
10. Csáford (Zala m.)
11. Sárhida (Zala m.)
12. Tófej (Zala m.)
13. Söjtör (Zala m.)
14. Zebecke (Zala m.)
15. Oltárc (Zala m.)
16. Újudvar (Zala m.)
17. Ordacsehi (Somogy m.)
18. Látvány (Somogy m.)
19. Somogyvár (Somogy m.)
20. Felsőmocsolád (Somogy m.)
21. Szakcs (Tolna m.)
22. Dalmánd (Tolna m.)
23. Nagykónyi (Tolna m.)
24. Somogysárd (Somogy m.)
25. Kaposfüred (Somogy m.)
26. Kaposhomok (Somogy m.)
27. Nagyberki (Somogy m.)
28. Dombóvár (Tolna m.)
29. Bonyhád (Tolna m.)
30. Gerényes (Baranya m.)
31. Felsőmindszent (Baranya m.)
32. Bárdudvarnok (Somogy m.)
33. Beleg (Somogy m.)
34. Lábod (Somogy m.)
35. Rinyabesnyő (Somogy m.)
36. Istvándi (Somogy m.)
37. Nagydobsza (Baranya m.)
38. Szentdienes (Baranya m.)
39. Cserkút (Baranya m.)
40. Bogdása (Baranya m.)

kókó, kókós:

41. Suzhafő (Borsod-Abatúj-Zemplén m.)
42. Sajópuszpóki (Borsod m.)
43. Sajóvelezd (Borsod m.)
44. Putnok (Borsod m.)
45. Nagybarca (Borsod m.)
46. Vadna (Borsod m.)
47. Domaháza (Borsod m.)
48. Ózd (Borsod m.)
49. Borsodbóta (Borsod m.)
50. Sáta (Borsod m.)
51. Nekézseny (Borsod m.)
52. Várasztó (Heves m.)
53. Bükkazenterzsébet (Heves m.)
54. Fedémes (Heves m.)
55. Karancseszki (Nógrád m.)
56. Karancslapujtó (Nógrád m.)
57. Karancság (Nógrád m.)
58. Húgyag (Nógrád m.)
59. Csitár (Nógrád m.)
60. Rimóc (Nógrád m.)
61. Maconka (Nógrád m.)
62. Mátraverebély (Nógrád m.)
63. Szurdokpuszpóki (Nógrád m.)
64. Jobbágyi (Nógrád m.)
65. Gyöngyospata (Heves m.)
66. Gyöngyöstarján (Heves m.)
67. Gyöngyös (Heves m.)
68. Kislána (Heves m.)
69. Nagyréde (Heves m.)
70. Nagykökényes (Heves m.)
71. Atkár (Heves m.)

mókár:

72. Jászágó (Szolnok m.)
73. Karácsond (Heves m.)
74. Tarnaórs (Szolnok m.)
75. Jászberény (Szolnok m.)
76. Jászfákóhalma (Szolnok m.)
77. Jászládány (Szolnok m.)
78. Jászkisér (Szolnok m.)
79. Jászapáti (Szolnok m.)
80. Heves (Heves m.)
81. Tiszanána (Heves m.)
82. Besenyőtelek (Heves m.)
83. Verpelét (Heves m.)
84. Maklár (Heves m.)
85. Egerlövő (Borsod m.)
86. Mezőkeresztes (Borsod m.)
87. Mezőnagymihály (Borsod m.)
88. Tiszavalk (Borsod m.)
89. Tiszadorogma (Borsod m.)
90. Tiszakeszi (Borsod m.)
91. Igriai (Borsod m.)
92. Vatta (Borsod m.)
93. Harsány (Borsod m.)
94. Hejőszalonta (Borsod m.)
95. Hernádkak (Borsod m.)
96. Hernádnémeti (Borsod m.)
97. Tiszadob (Szabolcs m.)
98. Tiszaszederkény (Borsod m.)
99. Tiszapalkonya (Borsod m.)
100. Polgár (Hajdú m.)
101. Újszentmargita (Hajdú m.)
102. Tiszacsege (Hajdú m.)
103. Tiszafüred (Szolnok m.)
104. Tiszaörvény (Szolnok m.)
105. Tiszaderzs (Szolnok m.)
106. Tomajmonostora (Szolnok m.)
107. Kunmadaras (Szolnok m.)
108. Nagyvíván (Szolnok m.)
109. Tiszabura (Szolnok m.)
110. Tiszaroff (Szolnok m.)
111. Kenderes (Szolnok m.)
112. Kislúszállás (Szolnok m.)
113. Törökszentmiklós (Szolnok m.)
114. Tiszapüspöki (Szolnok m.)
115. Tiszatenyő (Szolnok m.)
116. Kengyel (Szolnok m.)
117. Rákóczi falva (Szolnok m.)
118. Kuncsorba (Szolnok m.)
119. Túrkeve (Szolnok m.)
120. Mezőtúr (Szolnok m.)
121. Tiszaföldvár (Szolnok m.)
122. Tiszainoka (Szolnok m.)
123. Tiszaécske (Bács-Kiskun m.)
124. Kocsér (Pest m.)
125. Tiszajenő (Szolnok m.)
126. Tiszavárkony (Szolnok m.)

kóku:

127. Nagyrozvagy (Zemplén m.)
128. Rice (Zemplén m.)
129. Kisvárd (Szabolcs m.)
130. Ajak (Szabolcs m.)
131. Gemze (Szabolcs m.)
132. Vitka (Szabolcs m.)
133. Nagydobos (Szabolcs m.)
134. Szamoszeg (Szatmár m.)
135. Ór (Szatmár m.)
136. Apagy (Szatmár m.)
137. Olcsavaapáti (Szatmár m.)
138. Panyola (Szatmár m.)
139. Szatmárcseke (Szatmár m.)
140. Mánd (Szatmár m.)
141. Vámosoroszi (Szatmár m.)
142. Kisnamény (Szatmár m.)
143. Csaholc (Szatmár m.)
144. Szamostatárfalva (Szatmár m.)
145. Nagyecsed (Szatmár m.)
146. Encsencs (Szatmár m.)

ját.¹⁵ A két kérdőív kiegészíti és ellenőrzi egymást. A két alkalommal összesen több mint nyolcszáz (815) kérdőív érkezett vissza, több mint háromezer-ötszáz bejegyzett adattal.

Ezeket az adatokat kiegészítettem a Szolnok megyei Néprajzi Atlasz anyagával (SzMNA),¹⁶ valamint MÁNDOKI László rendelkezésemre bocsájtott gyűjtéseivel.¹⁷ Az irodalomban talált adatok mellé az Új Magyar Tájékoztató (UMTSz) adatait is besoroltam.

Saját gyűjtéseimmal együtt¹⁸ több mint hatszáz faluból van adatunk. A teljes korpusz egyedi adatainak a száma jóval meghaladja a négyezret.

A gyűjtést még nem tekinthetjük befejezettnek, újabb országos ellenőrző gyűjtést tervezünk, elsősorban azokról az ijesztőkből, amelyek az eddigi adatok alapján még nem adnak olyan jól kirajzolódó foltokat, még nem köthetők olyan bizonyossággal meghatározott területhez, mint például a *markoláb* vagy a *mókár*.

A GYEREKIJESZTŐK TÍPUSAI

A népi gyerekijesztők rémületet keltő alakokként éltek a néphitben. Típusaik a néphit emberfeletti erejű alakjainak a képéhez szolgáltatnak adalékokat. Az anyag két nagyobb csoportot alkot. Az első a *reális alakok* tartoznak, akiket a falubeliek a saját életüktől eltérő életmódjuk miatt megkülönböztettek maguktól. Ezt a típust összefoglalóan *gyerekszedő* típusnak nevezzük.¹⁹ Reális alapja van a különféle állatokkal való ijesztéseknek. A gyerekijesztők másik nagy, s talán tanulságosabb csoportját az

¹⁵ MNT/VIII. „a. Mivel ijesztgették a kisgyerekeket? pl. mókár, murkus, manó, kókár, kokodár, makabóc, bákász, bakurász, bönkös, bökötor, boborás, bagó, kankas, kumas, dromo, bakaraszt, mummu, mumus, bubus, banya, boszorkány, Mikulás, krampusz, puluto, ludvérc, lidérc, farkas, bak róka, drótos, gyerekszedő, kéményseprő, tüzes ember, garabonciás, vagy ... b. Kik ezek, és milyenek? pl. Hol élnek? (földön — föld alatt); Hová teszik, hová viszik a gyerekeket? ... c. Szólás, ijesztő mondat velük kapcsolatban: ... d. Ijesztő hangok és mozdulatok: ...”

¹⁶ Az SzMNA gyűjtésekből az 1968. VI. 1-ig visszaérkezett kérdőívek anyagát használtuk fel.

¹⁷ MÁNDOKI Lászlónak ezúton is megköszönöm adatait és értékes tanácsait.

¹⁸ Saját gyűjtéseim 50 községből származnak.

¹⁹ Az adatok legnagyobb részéből kitűnik, hogy *elviszik a gyereket*. Leginkább a falu régi életében visszatérően megjelenő vándorokról alakulhatott ki ez a hiedelem. A közösség által kialakított zárt viselkedési rendszeren kívül álló személyek eltérő magatartás formái kiválóan alkalmasak voltak arra is, hogy az idősebb nemzedék felhívja a figyelmet ezeknek a szokásostól, a falubeli konvenciótól eltérő cselekedeteire. Ijesztő funkciójukat is azért tudták betölteni, mert a két elűtő viselkedési rendszer szembenállását még a gyermeki gondolkodás, megfigyelés is érzékelti tudta. Az epikus hagyományban is megjelentek: „... ijesztők, akik a gyereket elviszik, elvarázsolják, vagy boszorkánynak *kitanítják*. Éppen ezért a gyerekek igen féltek tőlük, mert sok olyan történetet hallottak, amelyekben arról volt szó, hogyan vitték el ezt vagy azt a gyereket.” (Karcsa, Zemplén m.)

irreális alakok adják, ezeknek pontosabban csak a neveit ismerjük. A hozzájuk kapcsolódó hiedelem-anyag azt mutatja, hogy egyetlen és legfontosabb funkciója az ijesztés, ezért ezeket tartjuk a valódi gyerekijesztőknek.²⁰ Minden valódi gyerekijesztő tájnyelvi elnevezése tulajdonnévvé merevedett. A két csoportot azzal is megkülönböztethetjük egymástól, hogy az egyikben az ijesztők nevei köznyelvi szavak, mesterséget jelző közös főnevek, a másikban viszont legtöbbször érthetetlen vagy ismeretlen szavak (*mókár, bákász, kankus*) fordulnak elő.

I. Reális alak

1. *gyerekszedő típus*

a) gyerekszedő	csendőr
pulyaszedő	rendőr
zsákos ember	finánc
koldus	bohóc
cigány	pap
b) <i>mesterségek</i> (1.)	tanító
tollkereskedő	doktor
rongyszedő	e) <i>egyéb</i> (1.)
bázaló, handlé, ószeres	fekete ember
c) <i>mesterségek</i> (2.)	fejetlen ember
kéményseprő	meztelen ember
drótos	tüzes ember
meszes	f) <i>egyéb</i> (2.) ²¹
bőrös	motor
üveges	autó
köszörűs	g) <i>történetiek</i> ²²
sonkós (= sonkolyos)	tatár, kutyafejű tatár
medvés ember	török, török basa
d) <i>mesterségek</i> (3.)	betyár

²⁰ Az *a* csoportban felsorolt hang-, és alakváltozatok megmutatják, hogy milyen sajátos hangtani, nyelvjárási és onomatopoetikai kérdéseket rejt magában ez az anyag (természetesen a kérdésekkel foglalkozó szaknyelvész számára).

A *b* csoportba sorolt ijesztők feltehetőleg többnyire gyereknyelvi eredetűek; mind-egyikből csak egy adatunk van egyetlen községből. Ezeket is felsoroljuk, hogy felhívjuk a nyelvészek és a pszichológusok figyelmét egyaránt az anyag gyereknyelvi sajátosságaira. A gyereknyelvi vonatkozásokhoz lásd még: CLAUS G.—HIEBSCH H., 1968, 125., további irodalommal: MIKES Melánia, 1964, 424.

²¹ Példa arra, hogy a hagyományos elemek helyébe miként kerülnek újak, legyenek ezek akár a technikai világ elemei is.

²² Inkább a történeti monda anyagban szerepelnek, a gyerekijesztők között nincs jelentős szerepük.

zshivány
rabló
h) *helyiek*²³

2. állatok

bagoly
mókus

róka, bak róka
kutya, jászkutya
farkas
patkány
szárnyas egér
kan macska

II. Irreális alak

1. valódi gyerekijesztők

- a) bákász, bakucs, bakusz, bagus, bakus, bankus, bankusz, bunkus, burkus, bönkös, böbös, bökötör, kankus, kunkus, konkus, kunkos, kankó, konkó, kanku, kunka, kanka, kankas, kankuc, kóku, kókó, kókós, kókár, kercsula, kumasz, mánkus, muma, mumó, mumák, mummu, mumus, mumusz, mamusz, mamas, mommó, markaláb, morkoláb, horkoláb, hemmes, murkus, mókár, babus, babós, bubus, bumbus, bubu, bubusz, bambusz, bambuc, bobo, bobos, bobák, bubák, dodo, prikulics, mankuj, vankuj.
- b) kanamó, kamóri, kankuli, rámusz, makabóc, kukkó, gónó, moma-csik, murmulyó, mándruc, dömögő, komas, kukumekeke, höröre, murókus, bagrac, kényár, beng, brebes, mirminó, hörmő, heremóka.
- c) popánc, kópé, kobold, kotormán.²⁴

2. mesei, hiedelemmondai alakok

banya, boszorkány, vasorrú bába, rézf.szú bagoly, bakaraszt, manó, plútó, dromó, ördög, garabonciás, lidérc.

3. nemzetiségiek²⁵

Természetesen az ilyen nagyterjedelmű és szerteágazó anyag csak több részre osztva dolgozható fel, ezért ez alkalommal a következő gyerekijesztőkkel foglalkozunk: *kóku, kókó, mókár, bakróka*.

'*kóku*'

Az anyag: „Elvisz a kóku!” — ebben a formában közölték az MNT gyűjtői két községből: Ajak és Vitkáról (Szabolcs-Szatmár m.). Az UMTSz

²³ A falu erkölcsi és társadalmi életének peremére szorult szerencsétlen sorsú, vagy testhibás személyek. (Eddig kb. harminc adatunk van).

²⁴ *popánc*: Ipolyi Arnold 1929, I. 184; *kópé, kobold, kotormán*: Kálmány Lajos 1893. 317–319. Az MNT gyűjtésekből nem ismeretesek.

²⁵ A nyelvi nehézségek miatt csak igen kevés adattal rendelkezünk, ezek lejegyzését fonetikailag ellenőrizni kell.

kézírtos anyagában szintén megtalálható ez az adat Ung megyéből, helynév nélkül. Tizenhét helységről jelezték, mint gyerekijesztőt a Topográfia adatközlője, pedig sem a II., sem a VIII. kérdőívben a felsorolt ijesztők között nem szerepelt, tehát nem aláhúzással, hanem külön beírva kaptuk meg az adatokat. Két gyűjtő a szó magyarázatát is közli: „A *kóku* a mókus gyerekes elferdítése” (Encsencs), „*kóku* = ördögszerű torzlény” (Mánd). (1. térkép). Alakváltozatok:²⁶ '*kókusz*' (Szamosbecs), '*bóku*' (Nagykapos — Ung megye). A Vámosorosziiban lejegyzett gyermekmondókát egyelőre nem tudjuk anyagunkhoz kapcsolni.²⁷

Ha az egyszerűség kedvéért minden szót, ami csak előfordul a *kóku*-ra vonatkozó közlésekben, egy szótári egységnek vesszük, akkor a következő rövid tézauruszt kapjuk:

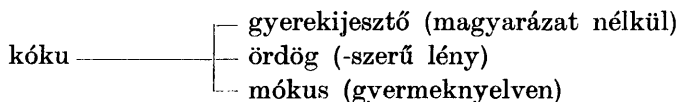
elvisz, elferdít, gyerekes, *kóku*, *mókus*, ördögszerű, torzlény.

Ebből az irreleváns szavakat elhagyva a következő egyszerű kapcsolatok adódnak:

1. *kóku* + elvisz
2. *kóku* + ördög
3. *kóku* + *mókus*

Az 1-es elemkapcsolat jelképezi az „Elvisz a *kóku*!” = szerű megfogalmazásokat. A 2-es a mándi adatközlők tudását sűríti egyszerű formában, a 3-as pedig azt a közlést, hogy a *kóku* gyereknyelven *mókus*t jelent. A csak puszta gyerekijesztőként jelzett adatok nagy többsége és a három 1-es típusú megfogalmazás azt jelzi, hogy a *kóku* elsődleges jelentése gyerekijesztő. Egy-egy adat jelzi az ördög és a *mókus* jelentés esetleges előfordulását.²⁸

Összefoglalóan a következő szemantikai ágrajzot írhatjuk fel:

²⁶ Sem az alakváltozatokat, sem a *kóku*-t nem találjuk Csúry Bálint Szamosháti tájszótárában.

²⁷ Gyerekek mondogatták este: „*Kóku* gyere ki, pisilni, kakálni, sőt nyalogatni!” (Vámosoroszi, Szabolcs-Szatmár m.) Egyelőre nem világos az összefüggés KÁLMÁNY Lajos adataival (1893, 317 és 320), aki a *kópé* és *bárkus* ijesztőknél hasonló összefüggésben sóskenyeret emleget.

²⁸ Az *ördög* és a *mókus* gyakori gyerekijesztő országszerte, és más, valódi ijesztők magyarázatául is ezeket adják meg vö. pl. *mókár*.

Bár CSÜRY Bálint nem vette fel szamosháti szótárába, ez az ijesztő szó éppen a Szabolcs-Szatmár-i területre jellemző, és lényegében hasonló területen jelentkezik egy másik gyerekijesztő kifejezéssel, a *pulyaszedő*vel.²⁹

'kókó'

Alakváltozata: 'kókós', 'kokkós' (?).³⁰ Ez alkalommal nem ismételjük meg a „szótár” készítés hosszas eljárását, csak a végső eredményt, a szemantikai ágrajzot közöljük.

KIEFER Ferenc, aki jelentés-elméleti kutatásokat folytat, a szavak szemantikai jellemzését ágrajz alakjában adja meg, amelynek csúcsában a kérdéses szó áll, az ágrajzban annyi ág lesz, ahány jelentése van a szónak.³¹ A folklórban gyakori, hogy egy-egy hiedelem jelentéséről nemcsak vidékenként, de adatközlőnként is igen eltérő magyarázatot kapunk. Jó példa erre a jelenségre a *lidérc*. A nyelvészet a szó jelentését használatainak a szabályai-val határozza meg. „A szemantikai törvények pedig éppen ezt (a szabályt) adják meg, mivel a szó használatának szabályai azt jelentik, hogy milyen más szavak környezetében állhat.”³² Ez a meghatározás a hiedelem kutatás számára is hasznos: az egyes ijesztők ágrajzainak az összeállításakor az állandósult elemkapcsolatokat kerestük meg.³³

Mielőtt azonban bemutatnánk az ágrajzot, tekintsük át a történeti adatokat. IPOLYI Arnold „igen nevezetes magyar mythosi nomenclatioként” említi, és utal a korábbi irodalom egy részére is.³⁴ Ezek időrendi sorrendben: „Gondolnám lenni *kokos*nak, mivel nemzetünk kezett még ma is ennek nevezetivel a kisdedeket gyakran ijezgetic.”³⁵ „De tsak *kókó*, tsak gyermeki játék még ez.”³⁶ „*Kókó*. Est apud nos in usu vocabulum *kókó*, quod semper horrendum et formidabile, ac per hoc fugiendum nobis significat. Solent hoc adhibere matres in terrorem suis infantibus, dum eos a cultro vel simili

²⁹ *pulya* 'gyerek' (UMTSz kéziratosa alapján). A *pulyaszedő* elterjedési területe egybeesik a vajköpülő *zurbóló*, *zürbőlő* elnevezésével, vö. *Mutatvány*, 1967, 103/3.-as térkép.

³⁰ A *kokkós* alakváltozatra csak három adatunk van: Kisbodak és Táp (Győr-Sopron m.), valamint Kajdacs (Tolna m.).

³¹ BABOS Endre, 1968, 76.

³² KIEFER Ferenc, 1966, 150.

³³ BABOS Endre, 1968, 79. VARGA Dénest idézi: „A jelentéselméletnek ugyanolyan alapossággal kell feltárni a szavak kapcsolódási lehetőségeit a nyelvi rendszeren belül, mint a kémia vizsgálja a vegyületek szerkezetét, kötési tulajdonságait.” Ehhez a megállapításhoz annyit lehetne hozzátenni, hogy a néprajznak is hasonló a feladata: feltárni a kulturális elemek kapcsolódási lehetőségeinek törvényszerűségeit.

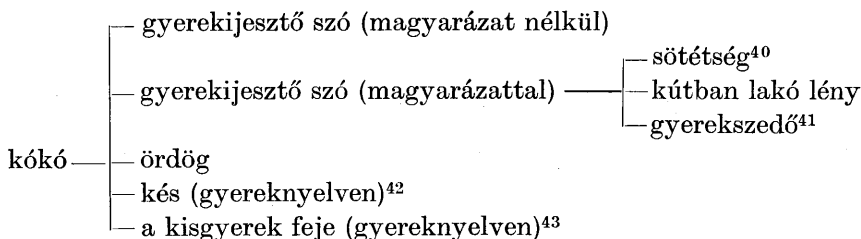
³⁴ IPOLYI Arnold, 1929, II. 70.

³⁵ KERESZTÚRI Pál, 1641, Előbeszéd 8.

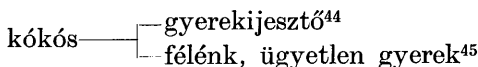
³⁶ GELEJI KATONA István, 1645, 1029.

noxio abarcere volunt, ne quid periculi eis eveniat.”³⁷ „*Kókós*, kivel ijesztik a’ gyermekeket, hogy megéski: Manducus.”³⁸ KRESZNERICS Ferenc³⁹ átveszi PÁPAI-PÁRIZ adatát.

A történeti adatokból világosan kitűnik, hogy már az 1600-as években is gyermekijesztő jelentésben ismerték. Lássuk ezután a recens anyagot.

Adataink túlnyomó többsége gyerekijesztőként tartja számon, mégpedig Borsod megye nyugati, Heves és Nógrád megye északi területein ismerik. A szónak *ördög* és *kés* jelentése szintén gyerekijesztésre használatos. Különösen ez utóbbinak az elterjedése érdemel figyelmet, mert gyűjtéseinkből Borsod megye délnyugati részéről ilyen adatokat ismerünk: „Ne nyúlj hozzá, mert *kókó!*” (Mezőkövesd), „Elvágja a kezed a *kókó!*” (Szomolya), „Tedd le azt a *kókót*, elvágja a kezed!” (Tiszavalk). Az UMTSz-ben két adat van az utolsónak megadott gyereknyelvi kifejezésre:

A *kókós* területi eloszlása abban tér el a *kókóétól*, hogy csak két adat van Borsodból, pedig a *kókó* adatok egyharmada onnan való. A szegedi adatot a hevesiekkal és nógrádiakkal az egyetlen közbeeső tiszakécskei közlés

³⁷ OTROKÓCSI FÓRIS Ferenc, 1693, II, 200.

³⁸ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, 1797, 187.

³⁹ KRESZNERICS Ferenc, 1831—32.

⁴⁰ „A *kókót* a sötétségre mondták, hogy este már ne menjen ki a gyerek” Karancseszi, (Nógrád m.) „A *kókó* a kútban lakik.” Karancseszi, (Nógrád m.)

⁴¹ *kókó* 'gyerekszedő' Váraszó, (Heves m.), Sáta (Borsod m.)

⁴² Az UMTSz kéziratos anyagából: *kókó* 'kés', Debrecen, (Hajdú m.) Kisújszállás, (Szolnok m.), Ugocsa és Szatmár megyében, részben Hajdú megyében is általános.

⁴³ Az UMTSz kéziratos anyagából: „Szép *kókója*, szép, szép, szép!” Makó, (Csongrád m.), „Megütötte a *kókóját!*” Hódmezővásárhely, (Csongrád m.)

⁴⁴ „Gyün, elvisz, mögösz a *kókók!*” KÁLMÁNY Lajos, 1893, 321. BÁLINT Sándor Szegedi szótárába feltehetően ezt az adatot vette át némi változtatással (!): „Gyün, evisz, mögösz a *kókós!*”

⁴⁵ Ezt a jelentést adja meg SZINNYEI József, 1893, I, 1153.

nem kapcsolja megnyugtatóan egybe. A szó etimológiáját nem ismerjük, mert az MNYTESz készülő következő kötete nem vette fel címszavai közé, s a felvetődött szl. *kokos* m. *kakas* egyeztetése valószínűtlen.

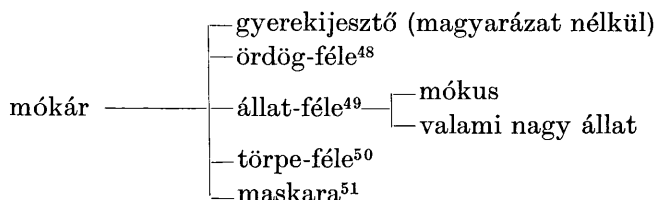
Annyi azonban bizonyos — legyen bár szavunk gyereknyelvi eredetű vagy más —, hogy mai tudásunk szerint a *kókó*, *kókós* szavak gyerekijesztőként való használata a palócként számontartott területre jellemző.

'bak róka'

Az állat-ijesztők csoportjába tartozik. A térképen jól kirajzolódó foltot ad, és éppen ebben a jelzős kapcsolatban. Alakváltozata — ha egyáltalán annak nevezhető — az egyetlen zalai adat, a '*róku kutya*'. Három hiperkorrekt közlést nem számítva, a jelzőtlen *róka* adatok észak felé haladva ritkulnak, és a Dunántúl területén kívül sehol elő nem fordulnak. Bizonyára nincs közvetlen összefüggés, de a *bak róka* gyerekijesztő elterjedési területe lényegében egybeesik azzal a területtel, amelyet a készülő Magyar Néprajzi Atlasz 54/3-as térképén a *szalufa* elnevezés kirajzol.⁴⁶

'mókár'

Alakváltozatok: *móká'*, *mókán*,⁴⁷ (Magyarszentmárton, Torontál m.), *mókaj* (Hernádkak, Borsod m.), *mókás* vagy *mókász* (Besenyőtelek, Heves m.), *mókál* (Jászkisér, Szolnok m.), *móka* (Felsőkerecsény, Borsod m.), *mókáré* (Egerszalók, Heves m.), *kanyí mókár* (Kocsér, Pest m.). Az előforduló jelentéseket a következő egyszerűsített ágrajz adja:

⁴⁶ *Mutatvány*, 1967, 54/3-as térkép.

⁴⁷ KÁLMÁNY Lajos, 1893, 322 a két alakot cserélgeti, felváltva használja.

⁴⁸ *mókár* 'ördög féle', Jászkisér (Szolnok m.), Tiszafüred (Szolnok m.), Tiszadob (Szabolcs-Szatmár m.)

⁴⁹ *mókár* 'mókus', Tiszabura (Szolnok m.), Igrici (Borsod m.), *mókár* 'valami ronda nagy állat', Hejőszalonta (Borsod m.), Tizsakécske (Bács-Kiskún m.), Kocsér (Pest m.)

⁵⁰ *mókár* 'törpe' féle, Karácsond (Heves m.), Egerszalók (Heves m.), Törökszentmiklós (Szolnok m.). Három adat megjelöli a *mókár* lakhelyét is: erdő, Tiszavalk (Borsod m.), „a *mókár* a padon (padláson) van”, Tiszánána (Szolnok m.), a patakban, Maklár (Heves m.)

⁵¹ Ez a jelentés eddig csak Tiszafüreden volt használatos, erről ellenőrző gyűjtés alkalmával győződtem meg. „*Mókár*, olyan bohócféle lehetett az!” „Felöltöztek majom-

Sajnos történeti adatokkal nem rendelkezünk, régebbi szótárainkban nem található. Elsőnek KÁLMÁNY Lajos említi,⁵² de mint megjegyzi, „keveset tudhattam meg róla és a keveset is életének egy részét *más népek közt élt* embertől jegyeztem le. Emberem a *Mókánt* féllábúnak tudta: „Féllábú *Móká'*”. A *Mókán* a kuczkóba, mög az ágy alatt van, ojan mind a bagoj.” KÁLMÁNY megpróbált nemzetközi párhuzamokat találni anyagához: az olasz *macan* = m. 'gyermek', kelta *makan* = m. 'fiatal', román *mokan* = m. 'falusi, egyszerű', a magyar *mokány* 'szilaj fenegyereket' jelent.

Végül a szlávoknál talált egy *Macha* nevű gyerekijesztőt, amelyet „kísértetnek tartanak, azonban nem bagoly alakú”. Ellenőriztük KÁLMÁNY hivatkozását, ahonnan a szláv adatot vette,⁵³ s ebből világosan kitűnik, hogy az említett szl. *macha* alakváltozatai kizárják az idetartozás lehetőségét.

Az ágrajzot szemügyre véve azt láthatjuk, hogy más ijesztőkhöz hasonlóan ez is több ágú. Eltér azonban abban, hogy minden jelentés csak kiegészítő jellegű; a mai nyelvhasználat számára érthetetlen szót magyarázza. A *kókó* esetében volt olyan ág is, amelyet nem gyerekijesztőként ismer a nyelvtudat. Tanulságos lesz majd ezeknek a „magyarázóknak” a teljes rendszerét feltárni — melyik valódi ijesztőhöz milyen magyarázók kapcsolódnak — ha majd az egész anyagot áttekintettük.

A *mókár* gyerekijesztő használata napjainkig jól körülhatárolható területre jellemző. Ez a terület hozzávetőlegesen az Eger—Miskolc—Karcag—Kecskemét által határolt vidék, a besenyők, nagykunok és a jász betelepülők szállásterülete volt. Egyre több adat utal arra, hogy a népesség kontinuitása Magyarországon a tatár, majd a törökdúlás után jóval jelentősebb volt, mint azt eddig gondoltuk.⁵⁴ A *mókár*ra vonatkozó adatok 40%-a a hat nagykun város (Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Kúnhegyes, Kúnmadaras, Kúnszentmárton) által határolt területről származik.

GYÖRFFI István írta: „ha majd a Nagyalföld kutatása alkalmával török-tatár vonásokra találunk néprajzunkban, nyelvünkben, elsősorban a kun nép rovására kell írni.”⁵⁵

MÉSZÁROS Gyula, amikor a csuvas népköltési anyagot bemutatta, gyerekijesztőket is közölt: a csuvas *muga* és *moka* ijesztőkről azt írja, hogy

nak, *mókárnak*!” Az SzMNA anyagából FÜVESSY Anikó gyűjtését igazolják a tények: a farsangi alakoskodók neve *mócurka*. KNIEZSA István a szlovák *mucsarka*-val ('lisztes asszony') veti össze. LAJOS Árpád, 1966, 650. *mócírka* Ároktő, (Borsod m.), 634. *pócúrka* Borsodszirák, (Borsod m.), 608. *pacurka* Bánfalva, (Borsod m.)

⁵² KÁLMÁNY Lajos, 1893, 322.

⁵³ HANUSCH I. J., 1842, 322.

⁵⁴ ANDORKA Rudolf, 1968, 87. „A török hódoltság területéről a felvidékre települt népesség a török kiűzése után nagyrésztben visszaköltözött az Alföldre.”

⁵⁵ GYÖRFFI István, 1942, 117.

„értelme már elhomályosodott . . . alakra nézve úgy látszik összefügg a magyar *mókával*”.⁵⁶ Tanulságos, hogy Mészáros is az *-r* végződés nélküli alakot használja, mint Kálmány. Megemlíti még, hogy „a kazáni tatárok ismerik azt a gyerekijesztőt *mokaj* név alatt.”⁵⁷ A kazáni tatárok kapcsolata a kipc sakokkal közismert. Arról viszont régi írásos adat szól, hogy „a XV. század közepén magyar krónikák felhasználásával írt szepesszombati német krónikában feltűnik, az a *kun, kuen* népnév a Magyarországra költözött kipc sakok viselt dolgainak leírásában.”⁵⁸

A fenti adatok alapján korántsem látjuk bizonyítottnak vagy lezártnak a *mókár* gyerekijesztő szó esetleges kun vagy besenyő (kipcsak) eredetét, de nem is zárjuk ki ezt a lehetőséget.⁵⁹

A végsőkéig egyszerűsített strukturális, tipológiai vagy szemantikai leírások akkor telnek meg élettél, ha az egyes elemekhez vagy elem-kapcsolatokhoz térben is, időben is sikerül hozzákapcsolni egy-egy kulturálisan összetartozó közösséget.

⁵⁶ MÉSZÁROS Gyula, 1909, 54.

⁵⁷ MÉSZÁROS Gyula, 1909, 54.

⁵⁸ GYÖRFFY György, 1948, 15.

⁵⁹ GYÖRFFY György volt szíves felhívni a figyelmemet arra, hogy az egyik besenyő szójegyzékében egy *Mounka*, vagy *Monka* adat szerepel. GYÖRFFY György, 1965, 79. A készülő új etimológiai szótár nem vette fel címszavai közé.

Hoppál, Mihály

KINDERSCHRECKEN

Es gibt in den heutigen Tagen in der Volkskultur ein Gebiet, das die alten Erinnerungen sehr gut bewahrt hat. Dieses Gebiet ist die Glaubenswelt. Zwischen den verschiedenen Glauben gibt es einige ganz uralte Vorstellungen die seit vielen Jahrhunderten der Vergeßlichkeit widerstanden haben. Für solche werden die Kinderschrecken gehalten. Zwar sind schon früher einige Angaben über ungarische Kinderschreckwörter erschienen, aber zu einem systematischen Sammeln ist es nicht gekommen. Das durch den Verfasser in Bewegung gesetzte Sammeln hat gezeigt, daß die in verschiedenen Gegenden benützten Schreckwörter und Ausdrücke in gut umreißbaren Verbreitungsorten aufweisbar sind. (S. Mappe.) Diese Verbreitungsgebiete verglichen mit anderen geschichtlichen Daten (Gestaltung der Bevölkerung), helfen die einzelnen ethnokulturellen Gruppen zu bestimmen. Es wird nämlich angenommen, daß diese Kinder erschreckende Wörter Jahrhunderte hindurch sozusagen ohne abgenützt zu werden, unverdorben überliefert wurden, da sie unter den 800 Wörter des Wortschatzes der Kindersprache vorkommen und im Ergebnis der Einprägung der frühen Kinderjahre bewahrt worden sind. Außer den interessanten kinderpsychologischen und phonetischen Problemen wird die Untersuchung einiger Kinderschreck-Polysemen für wichtig gehalten. Die abweichenden Bedeutungen werden mit — von der modernen Linguistik geborgten formalisierten semantischen — Zweigzeichnungen veranschaulicht. In der Folkloristik können die Ergebnisse der modernen linguistisch-semantischen Forschungen der letzten Jahre gut gebraucht werden. Dieser Artikel ist die erste, einleitende Mitteilung der Serie, in der, der Absicht des Verfassers gemäß, das gänzliche ungarische Material der Kinderschrecken mit besonderer Beachtung des Ursprungs bearbeitet werden soll. Diesmal wurde nur das Material von vier Schrecken aufgearbeitet. Der »*Koku*« ist im Komitat Szabolcs-Szatmár (Sathmar) gebräuchlich, der »*Bakróka*« genannte Schreck in der Branau (Komitat Baranya), der »*Kokó*« auf dem Gebiet der Komitate Heves, Neograd (Nógrád) und Borsod. Das Verbreitungsgebiet des »*Mokár*« fällt mit dem ehemaligen Wohnsitz der Kumanen zusammen.

IRODALOM

- ANDORKA Rudolf
1968 Magyarország népességszáma és népmozgalma a honfoglalástól a XIX. század végéig. Valóság XI. 83—91.
- BABOS Endre
1968 A szójelentés értelmezése és struktúrája. Nyr. 92. 73—81.
- CLAUSS G.—HIEBSCH H.
1967 Gyermekpszichológia. Bp.
- CsÜRY Bálint
1935—1936 Szamosháti tájszótár. I—II. Bp.
- GELEJI KATONA István
1645—1647 Vátság titka. I—II. Várad.
- GYÖRFFY György
1958 A kun vagy komán népnév eredete. Bp.
1965 Monuments du lexique Petchenèque. Acta. Orient. Hung. VIII. 73—81.
- GYÖRFFY István
1942 Magyar nép, magyar föld. Bp.
- IPOLY Arnold
1929 Magyar mythológia. Bp.
- HANUSCH I. J.
1842 Die Wissenschaft des slawischen Mythus. Lemberg.
- KÁLMÁNY Lajos
1893 Gyermekijesztők és rablók nyelv-hagyományainkban. Ethn. IV. 225—247, 314—322.
- KANDRA Kabos
1897 Magyar mythologia. Eger.
- KERESZTÚRI Pál
1641 Felserdült keresztyén. Várad.
- KIEFER Ferenc
1966 A jelentésmélet formalizálásáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok. IV. 105—155.
- KNIEZSA István
1955 A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1—2. Bp.
- KRESZNERICS Ferenc
1831—1832 Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal. I—II. Budán.
- LAJOS Árpád
1965 Borsodi fonó. Miskolc.
- MIKES Melánia
1964 Adatok a p, b, t, d, fonémák kialakulásának kérdéséhez a gyermeknyelvben. Nyk. LXVI. 421—424.
- Mutatvány*
1967 Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából. NÉ XLIX. 5—72.
- NOWOGRODZKI T.
1963 Fejlődéslélektan. Bp.
- ORTUTAY Gyula
1959 Variáns, invariáns, affinitás. (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei). Az MTA társadalmi-történeti tudományok Osztályának Közleményei. IX. 3—4. 195—238.
- OTROKÓCSI FÓRIS Ferenc
1693 Origines Hungaricae... I—II. Franequerae.
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc
1797 Dictionarium Hungaro-Latinum... (Bod Péter-féle kiadás) Szeben.
- Cs. Pócs Éva
1964 Zagyvarékas néphite. Bp.
- SREJDER J. A.
1967 Az információ szemantikai jellemzői. VF. XIII. 466—472.
- SZINNYEI József
1893—1901. Magyar tájszótár. I—II. Bp.

ASSZONYFARSANG MÁTRAALMÁSON

Asszonymulatságokról a magyar nyelvterületen aránylag kevés feljegyzés tanúskodik. Ennek a szokásnak az a lényege, hogy az asszonyok a férfiak kizárásával közös mulatságot rendeznek az év egy bizonyos alkalmával.

Korábban nagyobb lehetett a jelentősége, mint századunkban. Asszonymulatságokról már a XV. századtól van tudomásunk. DÖMÖTÖR Tekla közli azt a Temesvári Pelbárt által feljegyzett adatot, amely a dunántúli falvak ezen szokásáról számol be. „Úgy látszik — állapítja meg DÖMÖTÖR Tekla —, a magyar falu is ismeri már a XV. században az ilyenfajta zártkörű női, farsangi mulatozásokat.”¹

Későbbi időszakból SZENDREY Ákos feljegyzéseiből ismerjük e szokást: „... igen sok vidék ismeri a zabálócsütörtöki asszonyok ivóját is, amelyre férfiaknak nincs bemenetele. Az asszonyok is a kocsmában tartják s bizony néha őket is dalolásra, egymás közötti táncra bírja a kontyalávaló.”²

„Vannak aztán külön asszonyi pinceszerezések, amikor a férfi még a szőlőbe sem teszi be a lábát ... összebeszélnek, ennivalót batyúznak, aztán sorra járják valamennyijük pincéjét.”³

A koci asszonyok húshagyókeddi pincézéséről FÉL Edit számol be: „A gazdaasszonyok a fonyóikat meg komasszonyaikat hívták, s csörgős korszókkal kimentek a pincébe mulatozni. Az emberek utánuk mentek, de ők csattogtattak, s kiküldték őket — „Mos nem kő embör nekünk” — Sokan a nagy mulatozásba elhagyták fékötőjüket. Mesélnek egy asszonyról „aki még a kis szopósbabáját is odakinn felejtette s úgy kellett éjszaka visszamenni érte.”⁴

Tudunk arról is, hogy palóc vidéken szokásban volt az asszonyok húshagyókeddi közös szánkózása.⁵

¹ DÖMÖTÖR Tekla, 1958, 47.

² SZENDREY Ákos, 1938, 128.

³ SZENDREY Ákos, 1938, 129.

⁴ FÉL Edit, 1941, 114.

⁵ UJVÁRY Zoltán szíves közlése 1968-ban.

Feltehetjük, hogy az asszonymultságok valamilyen formában, nem mindig farsangi időszakban, a magyar nyelvterületen általánosabban ismertek voltak.

Ennek ellenére az eddigi irodalomban nincs olyan munka, amely egyetlen falu farsangi asszonyszokását mutatná be. Mátraalmáson nekünk sikerült még élő, máig gyakorolt formájában tanulmányozni e szokást. E helyszíni megfigyeléseink alapján szerenénk bemutatni az alábbiakban a mátraalmási asszonyfarsangot.

Mátraalmás régibb nevén Szuhahuta, a Mátra északi lejtőjén fekvő, szlovák lakosságú falu. Az itt 1777-ben létesített üveghutához Morvaországból telepítettek szakmunkásokat. A betelepülés több hullámban és különböző vidékekről történt, de zömmel még a XVIII. századra esett.⁶ A nyelvész ŠTOLC rámutatott arra, hogy Mátraalmás népnyelvében a morvaországi Valaško nyelvjárása dominál.⁷ K. CSILLÉRY Klára a mátraalmási famunkákkal foglalkozó dolgozatában az anyakönyvek alapján kimutatta: „A nevek 60%-a szláv, 36%-a német jellegű és csak 4%-a egyéb eredetű”.⁸ A Mátraalmáson létesített huta már a XIX. sz. elején befejezte működését⁹ s a lakosság megélhetésének új módját a fatárgyak faragása és eladása nyújtotta. A földművelés és állattenyésztés Mátraalmás lakosságának körében sohasem játszott komoly szerepet. A fokozódó konkurrencia a faiparral szerzett kenyeret egyre keservesebbé tette s ez a helyzet csak 1945 után kezdett megváltozni, amikor a munkalehetőségek megnövekedtek. A mátraalmási férfiak 1950-ben kezdtek járni a környező bányákba. Tömegessé ez azonban csak az 50-es évek közepén vált, amikor Mátraalmás és a bányák közt bányászbuszjáratot indítottak. Így a falu arculatát ténylegesen megváltoztató folyamat kezdetét az 50-es évek közepére tehetjük. A férfiak ma részint az erdőgazdaságnál, részint a környező bányákban dolgoznak. A falu lakossága a XIX. sz. végén 624 fő volt.¹⁰ Közigazgatásilag a magyar Szuhához tartozik, kulturális önállóságát azonban mindkét falu megőrizte: „nem haragszunk a tótokkal, csak nem értjük őket” — mondják a magyar Szuhán.

Összeházasodások is csak a legutóbbi években történnek a magyar Szuha, valamint a zömében szlovák lakosságú Mátraalmás között.

⁶ K. CSILLÉRY Klára, 1955, 356.

⁷ ŠTOLC, J., 1949, 390—393.

⁸ K. CSILLÉRY Klára, 1955, 356.

⁹ K. CSILLÉRY Klára, 1955, 355.

¹⁰ Magyarország Helységnévtára, 1873.

A mátraalmási asszonyfarsang szokásának leírásában a múlt század végi, századfordulói állapotokat rekonstruáljuk¹¹ és attól kezdve egészen 1968-ban látott formájáig próbáljuk felvázolni a szokás életében bekövetkezett változásokat. A gyűjtést két egymást követő évben: 1967,¹² majd 1968 februárjában végeztük, s mindkét esztendőben alkalmunk volt a szokást is végignézni. Így felmérhettük az egy év alatt bekövetkezett változásokat is.

Úgy gondoljuk, hogy az egyes szokáselemek eredetének, az interetnikus kapcsolatoknak a vizsgálatán túl tanulsággal szolgál a szokás életének, társadalmi vonatkozásainak a vizsgálata is. A színjátékszerű szokások gyűjtésekor ezeknek a szempontoknak az érvényesítésére már ORTUTAY Gyula felhívta a figyelmet.¹³

DÖMÖTÖR Tekla a magyar szokáskutatásnak arra a hiányosságára mutatott rá, hogy „elsősorban a jeles napokkal s a családi és gazdasági élettel összefüggő színjátékszerű szokásokat vizsgálja . . . mégpedig különösképpen azokat, ahol a szokásanyagot kötött szöveg is kíséri. Csak kisebb mértékben veszi figyelembe a szövegszerűen nem rögzített alakoskodást . . . A külföldi néprajzi szakirodalom a történeti anyagot vizsgálva néhol a rituálisan kötött dramatikus szokásanyagot inkább a néphittel kapcsolatban tárgyalja, s a népi színjátszás alatt éppen az átmeneti formákat érti.”¹⁴

Az improvizációnak, és így az egyénnek, ebben a szokásban nagy szerepe van, hiszen mind a maszkok, mind a szövegek nagymértékben rögtönzöttek. A szokás improvizált jellege abban is megmutatkozik, hogy szinte nincs is határozott előkészület: „egy-két nappal előre kezdtek sugdosni az asszonyok, kinél csináljuk, mi lesz.” Kutatásaink alapján úgy látjuk, hogy a mátraalmási asszonyfarsang nemcsak jelenlegi, de századforduló körüli formájában sem rendelkezett kialakult színjátékszerű hagyományokkal. Tulajdonképpen a hagyomány csak a cselekmény vázát határozza meg: maskarába öltözött asszonyok tréfás körülmények között megborotválják a falubeli férfiakat, akik ezért fizetnek. Ebből a pénzből az asszonyok este zártkörű női mulatságot rendeznek.

A mátraalmási farsangi asszonymultság a falubeliek emlékezete szerint mindig megvolt. A legidősebbek véleménye szerint: „a borotválás megvan,

¹¹ Adatközlőim voltak: Albertusz Jánosné 78 éves, Dravecki Béláné 61 éves, Gembicki Gáborné 49 éves, Gembicki Sándorné 65 éves, Gembicki Vincéné 36 éves, Lajgut Ferenc 76 éves, Pompor Károlyné 45 éves, Stork Géza 60 éves, Stork Gézáné 54 éves, Stork Imréné 50 éves, Stork István 69 éves, Stork Istvánné 69 éves.

¹² 1967-ben BOGLÁR Lajos és K. CSILLÉRY Klára filmet készítettek a mátraalmási asszonyfarsangról a Néprajzi Múzeum számára.

¹³ ORTUTAY Gyula, 1956, 97: „De hangsúlyozzuk, nemcsak a szövegek, dallamok gyűjtése . . . a fontos, hanem döntő a csoport életének megfigyelése, kialakulásától kezdve a próbákön át, lehetőleg több előadásuk megfigyelése a faluban.”

¹⁴ DÖMÖTÖR Tekla, 1957, 253.

mióta a világ világ.” Az asszonymulatságot eredetileg hamvazószerdán, *böjtfogadószerdán* tartották, s csak újabban tették át *húshagyókeddre*, farsang utolsó napjára.¹⁵ Egy asszony, aki gyakran járt el a faluból summás-munkára, és így látta, hogy ezen a napon más vidékeken már böjtöt tartanak, így számol be a szokás időpontjának megváltozásáról: „Én többször mondtam nekik, hamvazószerdán ne maskarázzanak. Más falukban templomba járnak, ők nem törődtek vele, ebbe éltek, ez volt a szokás. De én jobban jártam más falvakban, tudtam, hogy ez nem illő, hogy böjtben maskarázzanak. Énrám ugyan olyan nagyon nem hallgattak volna, de mégis.” „Egymás figyelmét felhívták az asszonyok, ezt nem jól csináljuk, ez már böjtfogadószerda”. A környező falvak és egyes vallásosabb asszonyok hatására a szokás időpontjában először átmeneti elbizonytalanodás következett be: előfordult, hogy egy csoport kedden, másik szerdán tartotta a mulatságot. Voltak olyanok is, akik a mulatságba elmentek ugyan, egyéb külső megnyilvánulásaiban azonban megtartották a böjtöt. Mintegy 10–12 éve végleg húshagyókeddre került át a szokás.

A mátraalmási asszonyfarsang két részből áll: a délelőtti tréfás borotválásból és az esti zártkörű női mulatságból. A borotválás általában délelőtt 9 órakor kezdődik és délután kettőig tart. A szokás századforduló körüli formájában egy csoportban jártak borotválni az asszonyok, később azonban néha több csoport is szerveződött. Az utóbbi években ismét az egyetlen csoport az általános. Végig daloltak: „olyan lagzis nótákat énekeltek.” „Táncoltak karikába, seregtek, sivalkodtak.” Jobbára a maskarásokat kísérő asszonyok énekeltek, de azok nem táncoltak. (1. kép) „De ahol érezték, hogy férfi van, ott nem daloltak, suttyomba mentek, körülkerítették a házat, mint az ellenség.” Vagy: kint az utcán énekelt, bolondozott a maskarások egy része, „kettő meg hirtelen eltűnt, s mikor azok már betörtek, akkor mentek a többiek is utánuk”. „A suhanc lányok jelentették, hol mulatnak az emberek.” „Az utánuk szaladó gyerekeket vesszővel verték el az asszonyok, gyerekek olyat ne lássanak.” „Még az ajtót is betörték a férfiakhoz, a kocsmába is bementek.” A férfiak bezárkóztak a borotválók jöttének hírére, még a padlásra is elbújtak. „Aki akarta, azt a kis pénzt rászánta, az nem bújt el. De aki sajnálta azt a kis pénzt, az elbújt” — mondják néhányan. A többség véleménye szerint valójában nem a pénz miatt bújtak el a férfiak: (2. kép) „Félt tőlük az ember, elfenték az embert akár-mivel.” „A borotváló nő annyira ment, simogatta és agította a férfit. Cigányul beszéltek, húzták a szavakat, selypül beszéltek: kedves gazduram,

¹⁵ K. CSILLÉRY Klára rendelkezésemre bocsátott adata szerint 1952-ben még hamvazószerdán tartották az asszonyfarsangot Mátraalmáson.

olyan nehezen jöttünk át, árkon-bokron, hegyen-völgyön, tavon átúsztuk, oszt mégis csak megjelentünk csupán a maga örömré. Kedves gazduram olyan szépre csináljuk, hogy rá sem ismert a kedves felesége. Elvették a figyelmét, aztán hirtelen nekiestek.” Lefogták a menekülni akarót, liszttel púderként beszórták az arcát — az idei farsangkor fogkrémmel kenték be — lyukas szakajtót mutattak neki tükörként, vagy: „Nézzen a tükörbe,

1. Táncolnak útközben az 1967-es asszonyfarsang szereplői. Franciszey József felv.

2. Borotválnak az asszonyok. Franciszey József felv.

mondta, és fart fordított neki.” A borotváláshoz gyakran használtak jég-csapot szappanként, pamacsnak pedig nyúllábat vagy disznósörényt, melyet disznóöléskor már a farsangra gondolva tettek félre. Fizetségül néhány éve már csak pénzt fogadnak el. Régebben ételmet is tettek a cigány-asszony kosarába. Azt most már csak a tréfa kedvéért adnak. „Kedves gazdasszonyom, mit főzött, mit süített, adjon egy kicsit a kis dádémnek, majd csak valahol letelepszünk és megesszük. Össze-vissza szedtek ugyanabba a bögrébe különböző ételeket, nem baj, hogy együtt lesz, egy hasban lesz az, gazdasszonyom.”

Ha a háziak éppen ettek, vagy ittak, megkínálták őket is borral. „Volt olyan, aki már estére be volt csiccsantva a kínálástól.” „Nem kellett kérni, rögtön adtak.” „Borotválunk pénzért, kolbászért, itt van, üres a kosár” — mondták.

„Nem volt, aki nem adott semmit. Amelyik férfi nem akart fizetni, annak a sapkáját vették el zálogba és csak pénzért adták vissza.” De a fukarságot csak a tréfa kedvéért játszották meg a férfiak. Ha nem volt otthon a gazda, a felesége akkor is adott pénzt, ezzel mintegy belépőjegyet váltott az esti mulatságba. „Ki ne hagyjatok minket” — mondták. „Aki adott, az meg volt hívva.”

Miután megkapták fizetségüket, a két főszereplő táncolt egymással. „Azért tartott olyan soká az egész falut bejárni, mert táncoltunk minden háznál.” A férfiak legnagyobb része belekapcsolódott a szokásba, a tréfába. „Akkor még nem szöktek az emberek annyira, mint most. Akkor még olyan parasztos volt.” Tréfás párbeszédet folytattak, amelyeknek nem volt kötött szövegük, de eléggé szabados hangnemben többnyire akörül forogtak, hogy ki az apja az egyik maskarás (a cigányasszony) rajkóinak.

A borotváláshoz a szokás általunk gyűjtött legrégebb formájában — a századforduló táján — két asszony öltözött fel maskarába, az egyik férfinak, a másik asszonynak. A férfi maskarás rongyos férfiruhát viselt, amely elől-hátul lukas volt és kilógott belőle az alsó ruha, kender bajusza volt, az arca pedig be volt kormozva. Az asszony szintén rongyos ruhába öltözött, hátára púpot tömött, karján rongyból készített pólyásbaba volt. A pólyásbabát gyakran a hátára felkötött fatuskó helyettesítette, így könnyebben tudott mozogni. A férfimaskarás asszony borotvált, nála volt a borotvaként használt fakés, a szappan. Az asszonyruhás maskarás pedig a tükröt — a lyukas szakajtót — tartotta, és az adományokat gyűjtötte a karján levő kosarába.

A szokásnak tulajdonképpen csak ez a két aktív szereplője. A férfijelmez szereplő *borbély* elnevezése kézenfekvőnek tűnik, bár gyakran nevezték *cigányvajdának* is, „cigányházas pár-formán csinálták magukat” — mondják. Az öregasszony maskarás neve eredetileg *szegényasszony* volt, a *cigányasszony* elnevezés valószínűleg csak később alakult ki; a *szegényasszony* névvel egyidejűleg használták. Ez a figura — öltözkének részleteiben és beszédmodorában — csak később idomult az újabb cigányasszony elnevezéshez.

Valószínű, hogy a két maskarás figurája a szokás századforduló körüli formájában nem volt olyan konkrétan körülhatárolva, mint jelenleg. Jelmezükkel kapcsolatban korábban a nevetségesség volt az egyetlen szempont.¹⁶ Így a borotváló szereplő maskarája rongyos férfiruha, a szegényasszonyé rongyos női ruha volt, és ezen a megkötésen túl nagy lehetőség nyílt az egyéni ötletek számára. A szokás jelenleg élő legidősebb szereplője például borbélyként két-három tepsit kötött a hátára, amelyek azonkívül, hogy nagy lármát okoztak, jó eszköznek bizonyultak az alkalmatlankodók távoltartására is. Mintegy három éve fehér színű férfialsneműt vesz magára a borotváló férfimaskarást játszó szereplő, megokolásuk szerint azért, mert a borbély is fehér ruhát nord. Így vált lassan a férfimaskarás jelmeze

¹⁶ K. CSILLÉRY Klára rendelkezésemre bocsátott adata szerint még 1952-ben is így számoltak be a jelnezekekről az asszonyok: „mindenféle rongyokat, csúnya kalapokat vettek fel farsangkor.”

kimondottan borbély jelmezzé. Mint láttuk, ezt a folyamatot mutatja az asszonyszereplő jelmezének cigányasszony maskarává való szűkülése. Úgy látjuk tehát, hogy éppen a szokás hagyományos keretének bizonyos fokú lazulásával vált a két főszereplő jelmeze körülhatároltabbá, egyre inkább zsánerfigurává lettek.

A szokás későbbi formájában már többen öltöztek fel: a legtöbb, hogy egyszerre tíz maskara volt, de általánossá az öt-hat szereplő vált. Az egyik fele férfi, másik fele asszonyruhát öltött. Ezeknek a jelmezeknek megválasztásánál is a nevetségesség volt az egyetlen szempont. Az asszonyok az ezen a téren bekövetkezett változásra is utalnak. „Ezelőtt csak rongyosba, de most csinosba öltöznek. Pedig az a legszebb, aki a legbolondabb.”

Amikor a résztvevők száma gyarapodott, új szerepek kapcsolódtak a szokáshoz. Gyakori szereplő lett a menyasszony és vőlegény alakoskodó. Az ő jelenlétük adta aztán az ötletet a lakodalom egyéb alakjainak — vőfély, nyoszolyóasszonyok — megjelenítéséhez. Így szinte nyomon követhető az a változás, melyet a jegyespár maskara bekerülése okozott. Szerepük az volt, hogy tréfás párbeszédekkel emeljék a hangulatot, segédkezzenek a menekülni próbáló férfiak megfogásában. Egy Mátranovákról 1943-ban Mátraalmásra házasodott asszony saját ötleteként néhány éve papnak öltözött, s tréfás esketési szertartást rendezett. 1967 farsangján a borotválás szokáshoz és az esti asszonymulatsághoz — mintegy harmadik szokásként — lakodalmi ceremónia kapcsolódott, amelynek számos mozzanata volt: menyasszonyöltöztetés, búcsúztatás, lakodalmi menet, felvonulás az utcán. (3. kép) A lakodalmi szertartásnak ez a kiteljesedése azonban csak az 1967-es farsangkor következett be. „Azt már csak azért kalimálták össze, hogy az a filmezés volt” — mondja egy asszony. Mindez mutatja, hogyan növelte, fejlesztette mintegy önmagát ez a szokás, miként vonzott magához újabb és újabb motívumokat. Természetesen ez már a régi hagyomány keretének a fellazulásával egyidejűleg történt. Az újabb motívum mutatja a farsang és a lakodalmi szokások közt fennálló szoros kölcsönhatást is, amelyre a szakirodalomban már történtek utalások.¹⁷ A mintegy húsz éve a szokáshoz kapcsolódott menyasszony—vőlegény maskarásokon kívül megtúrt a szokás egyéb, teljesen egyéni kezdeményezésként létrejött alakoskodókat is. Ezeknek a szerepe személyhez, individuumhoz kötődött, nem hagyományozódott. Így mesélik: „Árokba Rozi hátán egy nagy kaptár volt, az tele volt pulykatollal, a fején harisnya volt, csak a fogáról, meg a nevetéséről ismerték föl. Mikor el akartak kapni egy férfit, a Rozi legurult a domboldalon, hogy elterelje a figyelmet.”

¹⁷ L. pl. UJVÁRY Zoltán, 1957, 157.

Vénlánynak például mindig csak a Mátra novákról Mátraalmásra házassodott asszony öltözött fel: „Ő érti, leadja betyárosan.” Haját egy copfba fonja be, alul maslit köt bele, selypül beszél, odamegy a férfiakhoz: „Te, azt mondja, te elhagytál azért a másikért, azért a csúnyáért, hát szebb az, mint én?”

A mátraalmási asszonyfarsang másik motívuma a zártkörű női mulatság. Ez este hat—hét óra körül kezdődött, „de az tartott éjfélíg, nem tartott reggelig, mint most.”

A borotválás után hazamentek az asszonyok átöltözni, vacsorát főzni, a jószágot ellátni. Ezt még ezen a kivételes napon sem lehetett elhagyni. Még borotválás előtt vagy közben megbeszélték, kinél lesz az esti mulatság, s borotváláskor mindjárt azt is megmondták: „No asszonyok, hol mulatunk farsangkor, megtartjuk a farsangot? — De hol? — Hát nálam is lehet.”

Az esti mulatságra az asszonyok a régi viseletbe öltöztek, akinek már nem volt meg, az kölcsönkért. Újabb szokásnak látszik, s bizonyára polgári hatás, hogy néhányan estére is jelmezbe öltöznek, leggyakrabban boszorkánynak, ördögnek.

„Asszonybálnak, macskabálnak is mondják. Valamikor, ha férfi próbált bemenni közéjük, levetkőztették, s meztelenül kidobták a hóba.” Később már csak a sapkájukat vették el.

A századfordulón minden évben más háznál tartották a mulatságot. Tizenöt-húsz éve nem egy, hanem két-három háznál jönnek össze az asszonyok. Az elkülönülés nem kor szerint történt: „Együtt voltak az öregek a fiatalokkal. Akik haragban voltak, azok szerveztek más helyet.” Természetesen csak asszonyok vehettek részt a mulatságban: „A lányok nem mentek, az öregek nem vették volna jó néven. Csak az ablakból leskelődtek, ha észrevették, hogy egy asszony jön ki, már szaladtak.”

„Bort vettünk vagy tíz litert, abból forralt bort csináltak. Volt egy asszony, aki osztotta.” Ez általában ugyanaz az asszony volt, aki borotváláskor a pénzt szedte, számon tartotta, ki mennyit adott, s „vigyázott, hogy este mindenki aszerint legyen megvendégelve”. Aki nem adott bele pénzt, az vitt magával bort. „Ott nem volt meghívó, mindenki mehetett.” „Enni-valót nem vittek, mert szétkapdosták volna”, így inkább előzőleg otthon megvacsoráztak. Ha kevesebben voltak, a háziasszony megkínálta őket valamivel, ez azonban nem volt általános szokás.

Az összejövetel célja a mulatás volt. „Mindig nagyon jól jött ki. Rengetegen voltunk, mindent kipakkoltunk, csak szék, asztal maradt benn. Nem volt csunyaság, rossz csinálva semmi. Viccelődtek, meg énekeltek. Az volt a legnagyobb, hogy mindig énekeltek. Az öregek a régi énekeket kezdték. Legjobban a víg énekeket szerették, amire táncolni lehetett. Karikában

egymással táncoltak az asszonyok.” „Táncoltak, ugráltak, az éneket hol egyik, hol másik kezdte, ki milyen viccet tudott csinálni, vagy dalolt.” „Bolondoztunk, egymást kinevettük, szabad szókat mondtunk. A szabad szót vice szóba, a lakodalomba is kimondtuk” — teszi hozzá. „Jókedvünk volt, de részegek nem voltunk. Asszony az asszonnyal figurázhat.” (4. kép)

3. A „lakodalmi menet” felvonulása. Franciszcy József felv.

Tehát az asszonybálnak kötött cselekménye nem volt. A szokás régebbi formájában olyan ének sem volt, amit kizárólag ez alkalommal énekeltek. A Mátranovákról ideházasodott asszony hozott be néhány valóban nagyon pikáns szövegű nótát, amit egy derecskei asszonytól tanult. Egyszer elénekelt itt az asszonybálnban, azóta mindig unszolják, hogy kezdje már el, s most már a többi asszony is vele énekl. Ezek a nóták az asszonybálnban, és csakis ott voltak elénekelhetők, ez a multság légköréről árulkodik, s ennyiben a szokás szempontjából is tanulságos ez a tény.

Az eddigiekben az időpont, a jelmezek leírása során, felhívtuk a figyelmet a szokásban bekövetkezett néhány formai változásra. A továbbiakban azokra a változásokra szeretnénk rámutatni, amelyek a szokás tartalmában következtek be.

Mi volt a szokás eredeti tartalma? Az, hogy az asszonyok egyszer az évben a férfiak kirekesztésével mókázhattak, ihattak, énekelhettek, s szabadosabban viselkedhettek, mint egyébként illett. A szokás tartalmának lényegéhez tartozott tehát a z á r t k ö r ű s é g és az, hogy mindehhez az e g é s z k ö z ö s s é g j ó v á h a g y á s á t és támogatását élvezték az asszonyok. Ez a szokás a legfontosabb asszonyi jogok egyike volt a faluban, mintegy az asszonyi állapot jelképévé vált: „Mihelyt asszony lettem, mindjárt mentem.” „Férjhez mentem, oszt elengedett az uram” — mondják. „Egy asszonymnak is kell valamikor kicsit mulatni, nemcsak a bánat, meg a gond mindig.” „Nem eleget dolgozok, még ilyenkor is keseregjek?” „Egyszer nekünk is lehet egy szabad esténk az évben, a férfiaknak minden nap van.”

Ha szem előtt tartjuk a falusi közösségek szigorú szokás-rendjét, amely a viselkedést, s elsősorban az asszonyok viselkedését szabályozza, akkor értjük meg igazán, hogy lélektanilag milyen felszabadító ereje volt az erre a napra feloldódott tilalmaknak, hiszen az asszony nem mehet be a kocsmába, nem ihat, nem káromkodhat, hogy a finomabb megszorításokat ne is említsük. Mindamellettt hangsúlyozni kívánjuk, hogy a s z o k á s j e l e n t ő s é g é t n e m m a g u k a k o n k r é t c s e l e k m é n y e k a d j á k, h a n e m a r á j u k v o n a t k o z ó t i l a l m a k f e l o l d á s á n a k a r i t k a v o l t a.

Egy ilyen asszonymulatság a közösség szigorúan meghatározott élettrendjén belül látszólag alogikusan, véletlenszerűen jelentkezik, azonban a közösség életének egészét tekintve, valójában éppúgy i n t é z m é n y s z e r ű e n m ű k ö d i k, mint a különböző tiltó jellegű szokások. A z z a l u g y a n i s, h o g y a k ö z ö s s é g a z i l y e n i r á n y ú v á g y a k n a k, i g é n y e k n e k t e r e t b i z t o s í t, s n e m c s a k l e h e t ő v é, d e m i n t e g y k ö t e l e z ő v é i s t e s z i a r é s z v é t e l t, m e g h a t á r o z o t t k e r e t e k k ö z é s z o r í t j a, s e z z e l e g y b e n s z a b á l y o z z a i s a z i l y e n j e l l e g ű i n d u l a t o k a t. (5. kép)

Bár így ez a szokás nem nyújt módot tényleges kihágásra, s ilyesmi nem is szokott történni, a mátraalmási asszonyfarsangnak mégis fontos alkotórésze bizonyos fokú obszcén jelleg, amely a maskaráknál is, a párbeszédekben is jelentkezik: „Mi nincs még, mi kéne még, mentünk egymáshoz, hogy minél pikánsabb legyen.” Az 1968-as asszonyfarsang borbély és cigányasszony maskarása rongyból hosszú f a r k a t viselt. „Farok volt mindig, ökörfarok, vagy kenderből. Előre vagy hátra kötötték, akkor aztán előről hátra vagy hátulról előre húzták. Farka van az asszonymnak is” — mondták. „Répa mindig volt az egyik férfinak öltözött asszony sliccébe kötve.” „A cigányasszony tesz megpucolt répát, nagy óriási karalábét övéhez, hogy lássák, milyen nagy öle van. Amióta nekem megvan a tehén-

farkam, azt használja a lányom a maskaránál.” „A férfi rövidebb farkat kötött, az asszonyé olyan hosszú volt, hogy húzta maga után a földön.” Arra is emlékeznek, hogy egyszer egy hivatlanul résztvenni kívánó férfit az asszonyok levetköztettek, s meztelenül dobták ki a hóba. Az említett pikantéria szóban elsősorban a borotválás alatti párbeszédekben jelentkezik, amihez alapot nyújt már a szereplők jelmeze, s a cigányasszony állandóan

4. Részlet az esti „macskabál”-ból. Franciszey József felv.

5. Az egyik szereplő megjátssza a részeg embert. Franciszey József felv.

emlegetett nagy gyermekáldása is. Az esti macskabálban is „szabad szót” mondanak.

Nézzük, hogyan változott meg a szokás tartalmának két legfontosabb eleme: a zártkörűség, valamint az a tény, hogy a szokást a közösség egésze megengedte, jóváhagyta. Ennek a két motívumnak a megléte ugyanis a záloga annak, hogy az asszonyok mulatsága valóban felszabadító jellegű legyen.

Az esti asszonybált eredetileg egy háznál tartották. Később a faluban megnövekedett ellentétek miatt három-négy házban jöttek össze az asszonyok, mivel a haragosok nem mentek egy helyre. Három-négy éve a kocsmá vált egyetlen helyszínné. Ez a változás a köztük levő ellentéteket nem oldotta meg, s önmagában is azt a tényt tükrözte, hogy már nincs kellőképpen semleges ház, család a faluban. A kocsmának helyszínné válásával végképp lehetetlenné vált a szokás zártkörű jellegének a megőrzése. „Az italboltból nem lehet kizavarni a férfiakat, mert ott mindenkinek joga van.” „Az nem jó most, hogy a férfiak is bemennek a kocsmába, ők akarnak mulatni.” „Ha a kocsmában mulatnak, a férfiak is bejönnek, nézik, ki mennyit iszik, nem mernek mulatni úgy az asszonyok, le sem mernek ülni. Hát férfiaké a kocsmá, ha úgy vesszük. Többet merünk házaknál viccelni, vicenótákat dalolni” — fogalmazzák meg az asszonyok a színhely cseréjének káros voltát.

A szokás zártkörű jellegének felbomlása azonban már régebben, még a kocsmának színhellyé válása előtt megkezdődött. Az asszonyok az utóbbi években már nem tudták elérni ennek a régi szokásnak a tiszteletben tartását. A változáshoz hozzájárulhatott a környező falvaknak a szokással kapcsolatos megróvó, elítélő véleménye is. Ezekben a falvakban a hasonló jellegű asszonymulatságok már több éve, sőt helyenként évtizede, férfiak és nők közös mulatságává szelődültek, s gyanakodva nézték a mátraalmási asszonyok szívós ragaszkodását szokásuk zártkörű jellegéhez. A munkába eljáró mátraalmási férfiak elsőként értesültek a kedvezőtlen véleményekről, s egyre kevésbé szívesen engedték meg feleségüknek a részvételt. A férfiak felemás hozzáállása miatt sok asszony, bár elment, nem mert sokáig maradni, s ténylegesen résztvenni a mulatságban. „Mihelyt látja, hogy megitta a részit, akkor már nem marad, megy.” S mivel az asszonyok mulatsága már így sem volt zavartalan, a férfiak betolakodása elleni tiltakozásuk egyre formálisabbá vált. A bátrabb asszonyok még mindig egyedül jöttek, de a félénkebbek, a hírnevükre jobban vigyázók elhozták férjüket is. Így a szokás tartalmában beállt döntő változásnak a *színhelycsere inkább csak kísérőjelensége, semmint okozója volt.*

A következőkben nézzük meg: miként változott meg a szokás sikeres végbemenetelének másik fontos feltétele, a közösség jóváhagyása az asszonyok mulatságával kapcsolatban. A falu életében az 1945 után bekövetkezett életmódváltozás következtében, amelyet a bevezetőben vázoltunk, az addig egységesnek mondható közösségben megindult a differenciálódás. Ez mára szinte teljes mértékben megbomlasztotta Mátraalmás társadalmát. Egyre több irigység, sértődés, harag éleződött ki az egyes családok közt, s mivel ez a mintegy hatszáz főt számláló falu még ma is szinte teljesen endogám — „itt csak a rokont kedvelik” — mondják, az ellentétek mintegy öröklődnek, mélyülnek. „Azelőtt nem voltak haragosok” — mondják.

Maguk a szereplők, az asszonyok, tudták eme szokásuk jelentőségét, ragaszkodtak hozzá, s hozzá való viszonyuk a legutóbbi évekig egységes volt. Az olyan asszonyok, akik kedélytelenebb természetük miatt nem voltak alkalmasak aktív részvételre, így nyilatkoznak: „Nem voltam maskara soha, nem állt úgy vérembe. Csak az olyan asszonyoknak áll jól, akik vicecek. Rendeselek azért.” Passzivitásuk okát így inkább saját természetükkel magyarázzák, megnézni ők is elmentek, s jóindulattal derültek a többi asszony tréfáján. „Nem sok olyan volt, aki nem csatlakozott hozzájuk, a menethez, vagy az ura miatt, vagy valami baja volt.” Akit nem engedett el a férje, amennyire csak tehetett, legalább nézőként részt vett. „Annyibul résztvettem, hogy távolról néztem, kis némaságban mulattam magamban, hogy láttam olyat. Míg fiatalabb voltam, nagyon szerettem a vigságot,

de ő (a férje) mindjárt a legrosszabbra gondolt.” „Lett volna úgy kedvem néha, de nem tudtam úgy felöltözni, mert a férjem ellenezte és inkább kerültem a családi botrányt. Nem úgy mint Annus, aki nem engedelmeskedett, ki is kapott a férjétől” — teszi hozzá önigazolásként. Van olyan asszony, akinek még így is megéri. „Egy asszony minden évbe kikap érte, mégis részt vesz benne.” Az asszonyok ilyen esetekben egyértelműen a férfit ítélik meg: „Az az ember, aki azért megverte a feleségét, mániás. Ha egy-két pohár bort sem ihat, akkor minek a farsang. Az már nem tud mulatni, aki berug.”

A szokásban részt nem vevő nők együttérzésére jellemző, hogy sokan, ha férjük bezárta az ajtót a borotválók jöttére, kiadták a kulcsot a többi asszonynak az ablakon keresztül. „Én is bezártam. Mit jönnek ide borotválni, én magam is meg tudok” — mondja egy férfi. De a felesége segített az asszonyoknak, hogy megborotválják a férjét: „Ne mondják, hogy sajnálom azt a pár fillért.”

Az asszonyoknak a szokáshoz való egységes hozzáállása, megítélése csak a legutóbbi években bomlott meg azáltal, hogy haragosuk szereplését rosszindulatúan, kárörömmel nézve félremagyarázzák. Így ha tudják is, hogy ha valaki részt vesz ebben a szokásban, azért még rendes asszony, s önmagában a részvételért nem szólnak meg senkit, sokan mégis távolmaradnak a szokástól, mert nem akarnak valamilyen adalékot szolgáltatni haragosuk pletykáéhságének. Az egyik asszonyról például, aki az 1968-as farsangkor cigányasszony volt, s akinek kapzsi természete miatt talán legtöbb ellensége van a faluban, egyik legfőbb haragosa így nyilatkozik a borotválás után: „Adtak neki nevet, Ballai Arankának nevezték (ez egy közismert csúnya cigányasszony az egyik szomszédos faluban. Kérdezték tőlem: láttad-e Ballai Arankát? Terkát? Láttam! Ő amúgyis úgy néz ki, mint egy oláh cigányasszony, mindig ott van, ahol pénz. Akárhogy haragszik valakire, de ha pénzt kell kérnie! Ő abból nem iszik, amit én adok neki pénzt. De jól eltaláltatok, mondtam az asszonyoknak. Azért öltözött fel, mert inni akart, nincs neki pénze.” Jellemző: az emlegetett asszony el sem jött az esti mulatságba. Amikor a borotválók, köztük a cigánymaskarás Terka, az utcán találkoztak az iménti asszonnyal, az egyik fiatalasszony megkérdezte, mehetnek-e hozzájuk, ő azt válaszolta: nem. „Ő mindjárt oszt észrevette, hogy mér mondtam”. „De azért eljön közénk?” „Nem megyek én Bözsikém! Ha Terka nélkül jönnek, tíz forintot adok nekik” — tette hozzá. Az 1968-as farsangkor előfordult, hogy egy-egy háznál valamelyik szereplő kint várta meg a többieket, vagy odaszólt: „Én ott nem merek előremenni.”

Nem csoda, ha ez a légkör mintegy megbénítja az asszonyokat, s aki érez magában annyi bátorságot, hogy résztvegyen, az is így nyilatkozik: „Hát

még ha nem félnék, mit csinálnék, de félek. Van olyan, aki nevet az ember szemébe, a háta mögött meg megszólja. Leveszik a konfekciót az emberről.”

Ezek után nem csodálható, ha a férfiak is egyre kevésbé szívesen engedik meg feleségüknek a részvételt: „Egymást uszíjják a férfiak is, így nem engedem, úgy nem engedem.” Nagyrészüik szívesen elengedné feleségét, de fél a falu szájától. Így legalább bizonyos megszorításokkal adják meg az engedélyt: „Menjen a farsangi mulatságba, de ne öltözzön. Akkor aztán beszélgessenek róla három évig?” „Mehetsz, csak baj ne legyen, ne vigyenek szóra.”

Az esti mulatságba már jobban engedték az asszonyokat: „Este már elmentem, amikor a mulatság volt, mert ugye akkor már elment több asszony is” — mondják a félénkebbek. „Ha maskarázom, megvert volna, de szépen felöltözve elmentem velük. Mentem én minden évben.” „Voltunk már többször is, de csak este vettünk benne részt, amikor a férfi is kivette benne a részt, az italtól. A férfinak az az érdekes, az esti. Vittünk egy liter bort ketten a férjemmel. Persze az asszony csak egy-két pohárával ivott. Nem lennék még egyszer fiatal” — teszi rögtön hozzá az asszony.

A szokás tartalmában beállt változások egyik fő oka, láttuk, a szokás keretétől szolgáló közösség egységének felbomlása volt, ami végső soron az életmódbeli változásra vezethető vissza. Megbomlott ezenkívül a falu etnikai egysége is, a nagy méretű kitelepüléssel, és a szomszédos magyar falvakkal meginduló összeházasodásokkal.

Nem a szokás tartalmi változásában játszott szerepet, de a hanyatláshoz mégis nagy mértékben hozzájárult, hogy 1944-ben a lakosság egy részekitelepült Szlovákiába, köztük éppen olyan asszonyok, akik a mátraalmási asszonyfarsang elismert mesterei voltak. A szokás életében ez visszaesési periódust okozott, és a korábbi színvonalat azóta sem sikerült elérni.

A szokásban bekövetkezett változás érzékeléséhez tanulságos idéznünk néhány részletet, amelyek az asszonyfarsang megszerveződését és lefolyását a legutóbbi, — az 1968-ban feljegyzett — formában mutatják be.

A szokásnak az utóbbi néhány évben ugyanaz a két harminchat év körüli fiatalasszony volt a fő szervezője.¹⁸ Mindkettő aktív, jó humorérzékű, jó beszédű asszony. Egyikük tavaly elment a faluból, a másikat pedig a múlt évi, 1967-es farsang után úgy megverte a férje, hogy elájult, az orra betört. A férfi egy környékbeli faluban bányász és már ott hallotta az emberektől, „megint a te feleséged volt a fő bolond”. Az asszony véleménye szerint, ha nem lett volna részeg a férje, nem verte volna meg. Jellemző módon azonban következő évben nemhogy maskarába nem öltözött ez az asszony, de még megnézni sem ment el a többieket. A környékbeli falvak is mind

¹⁸ Gembicki Vincéné 36 éves, Munkácsi Mihályné 37 éves.

név szerint tudnak a dologról, és emlegetik is okulásul. „Lám, Annus is hogy járt!” Esete a bizonytalankodókat el is rettentette a részvételtől. Tanulságos ez abból a szempontból, hogy egyetlen egyedi eset néha milyen nagy hatósugarú lehet.

1968-ban a véletlen is a szokás ellen dolgozott. A farsangot megelőző három hét alatt két haláleset is történt a faluban, s ez — tekintve a falu kis lélekszámát — majdnem mindenkit érintett. Így az egész falu véleménye az volt, hogy ebben az évben nem lesz asszonyfarsang.

Farsang keddjén tíz óra tájban találkoztunk az utcán egy harminc év körüli fiatalasszonnyal, aki félig eltakarva egy nagy játékmackót vitt a hóna alatt, a komaasszonyát ment megkeresni. Az szomszédasszonyánál volt. A következő beszélgetés zajlott le először a három, majd egyre több összegyűlő fiatalasszony között.¹⁹

- Te gyere mán! (1)
- Minek? (2)
- Minek!? Öltözködni! (1)
- Mit öltözködtök annyit! (3)
- Gabi nem haragszik érte. Ha haragszik, verje a fejét a térdéhez, oszt jól van. (1)
- Hát mit vegyünk, rossz bányászruhákat? (2)
- Mikor Tarjánban voltam, olyan maszka volt ott 150 forintért, de sajnáltam érte adni 150 Forintot, abban nem ismerne meg senki. (1)
- Más témákról beszélgetnek, majd újból a kezdő fiatalasszony vezeti vissza a beszélgetést:
 - Bolondozzuk ma egy kicsit, addig nem gondolkozunk. No most lesz akkor borotválás? Stork Erzsi? (1)
 - Tarjánba ment. (A tavalyi farsangban ő volt a cigányasszony.) (3)
 - No csináljunk már valamit! (1)
 - Mit tudjak én felvenni? (2)
 - Tudod mit, levetkőztetlek meztelenre. El kell döntenem, hogy ki mit vesz fel. (1)
 - Ne! (A háziasszony hosszú fehér férfiasónadrágot hozott ki.) (3)
 - Mancsi néniem is szólni kell, te szóljál neki! (1).
- Újabb elkanyarodás után:
 - Te, valamit kéne már bohóckodni, muszáj. (1)
 - Dehogy muszáj. (2)
 - Gyertek csak, hát én egyedül járjak, azt mondják, hogy én leszek a falu bolondja. (1)
 - Hát én már nem öltözködök. (3)
 - Hát ketten leszünk? (1)
 - Dehogy is, már Rózi is ment öltözni. (3)
- A háziasszony tollat foszt beszélgetés közben. Egyiküknek eszébe jut, hogy bekeni az arcát mézzel és tollat ragaszt rá. Megjelenik Terka, ötven év körüli asszony, ócska ruhákat hoz batyuban a hátán.
 - Nem bírom őket rászedni! (1)
 - Hát nekem gvászsom van, ott halt meg a néni is, mit szólnának. (3)
 - Az semmi. (1)
 - Nekem csak nagynéném. (4)
 - Nem is tudnék mit fel se venni. (3)

¹⁹ A párbeszédben résztvevőket számozzuk, hogy lássuk, kinek milyen szerepe volt a szervezésben.

- Öltözködjetek már, dél lesz, megyek Manciórt. (1)
- Hátha nem jött volna közbe ez, én mennék, az biztos. (3)
- Hát aztán, aki még aznap kocsmába ment. Megirigyled, ha nem jössz, az biztos. (1)
- Nadrág is kéne a borotválónak. (1)
- Hozzál fehér gatyát, pamacsot meg bilit is, amibe belemártsak. (4)
- Te meg keressél nekem harisnyát, hogy meg ne ismerjenek. Minek öltözzek?
- (2)
- Aminek akarsz. (1)
- Újabb asszony érkezik:
- Bözsi is öltözik már. (5)
- Minek? (1)
- Hát én nem tudom. (5)
- Egy helyen kéne menni, hogy tudjuk, ki mi lesz. Ki lesz a borbély? Hát én cigányasszony leszek. (1)
- Hát ti öltözzetek, én meg megfosztom a tollat és megyek utánatok nézni. (3)
- Mára nem szabad dolgozni, ma van a legnagyobb ünnep! (1)
- A Bözsi nevű fiatalasszony is idejött átöltözködni.
- Úgy kéne, hogy egy, aki borotválna, meg egy cigányasszony. Meg mi kéne még hozzá? Öltözködjél Bözsi! (1)
- Én meg akkor minek öltözzek, mit szóltok, cigányasszonynak? (1)
- Fehér vagy fekete nadrágot vegyek? (6)
- A fehér érdekesebb. Mivel tömöm ki a hasam? (1)
- A házigazda ugyanabban a helyiségben, ahol az asszonyok öltöznek, fűrészt élesít:
- Kössél egy szakajtót a hasadra — szól közbe.
- Fehér inget vegyél magadra. (3)
- Mán azt veszek. (6)
- Felöltözött a borbély: fehér vászon alsónadrág, fehér ing a jelmeze, térde fölé és nyakára színes krepp-papírt kötött, arcára harisnyát, fejére kalapot húzott. Övéről hátul hosszú rongy csüng le. A cigányasszony öltözéke: hosszú fekete szoknya, sötétkék munkáskabát, fejére ő is nylonharisnyát húzott, melyet szénnel és rúzzsal festett ki. A szoknyáján hátul ugyancsak hosszú fehér rongy lóg. Hasát és púpot is tömtek neki.
- Még egy ember is kéne hozzám. De csini vagy! — mondja a borbélynak — Jól van, akkor te leszel a párom. (1)
- Egy asszony bőr gázárcot akar kötni a cigányasszony arcára. Házigazda:
- Az nem jó, ne kösd fel, piros kendő, oszt jól van.
- Most még egy kéne, hogy legyen egy borbély, meg aki fogja a tükröt, meg egy házaspár. (1)
- Két asszony fehér inget húz fel, de még nem tudja, mi lesz.
- Majd borbélysegéd lesz. (3)
- Terka, maga is öltözzön fel! (1)
- Minek? (4)
- Hát legyen maga a cigányasszony, maga olyan kövér, vastagabb, mint én — mondja a fiatalasszony, aki már fölöltözött cigányasszonynak, most levetkőzik, és átadja a jelmezét Terkának, az egyetlen idősebb résztvevőnek.
- Hát akkor én mi leszek? (1)
- Legyél menyasszony! (5)
- Nem leszek én már menyasszony megint. (1) (Tavaly volt.)
- Hát te mi leszel? (7)
- Én már egyszer felöltöztem, de át kellett adni Terka néninek. (1)
- Legyél cigányember, oszt jósoltok. (7)
- A cigányasszony egy másik asszonnyal a beszédmódot próbálgatja:
- Még meg se lett, már másikkal vagyok. (4)
- Jó ura van. (5)
- Jó bizony, nagy farka van. (4)
- Felöltözött a fiatalasszony, aki a cigányjelmezt levetette:
- Én vagyok a vőfély! (1)

Öltözeke: fekete svájci sapka, drapp ballonkabát, fején bőr gázálarc, kezében szalagos bot, derekára színes krepp szalagokat kötött.

— Én megyek majd előre. (1)

— Én segédborbély vagyok! (2)

Öltözeke: fehér hosszú alsónadrág, fehér ing, fején boltban vásárolt farsangi papírsapka, arcán nylonharisnya, bekormozva, berúszosva, derekán piros szalag.

A borbély oldalára uzsonnatáskát akaszt a kellékek (fakés, lúdtoll, fogkrém) számára.

— Én bekenek mindenkit úgy, hogy nem mossa le. (6)

— Gyerünk a partra, ott van Feri meg Miska is. (6)

— Már nincs ott. (7)

— Legelőször a házigazdát borotváljuk meg, nehogy úgy maradjon szőrösen. (6)

De aztán nem bántják.

— Oszk iskolába bemenni szigorúan. Először lementek szépen, lefele, iskolára rá sem néztek, aztán úgy a kerteknek felrohanni az iskolához. (3)

— Az nem érvényes, farsanghoz nem jó — mondja egy asszony a gázálarcra, mégis hagyják.

A házigazda rossz almát tesz a cigányasszony kosarába, indulnak.

— Várjátok meg a mamuskát!

Az a két fiatalasszony, aki az utóbbi években a szokás fő szervezője, s szereplője volt, oly hirtelen vált ki a szokásból, hogy úgy tűnt, ilyen meg-rázkódtatást az amúgy is bomlófélben levő szokás már nem élhet túl. Hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére is megszerveződött a farsang 1968-ban is, a hagyomány szívósságát mutatja. Azonban a párbeszédéből láthattuk az individuum nagy szerepét is. Úgy tűnik, hogy ebben az évben a szervezést elindító fiatalasszony aktivitásán múlt a szokás létrejötte. Valahányszor a beszélgetés elkanyarodott, újra és újra ő vezette vissza a farsang tárgykörébe. A többi asszony csak félve, húzódozva vállalt részt. Ez annak a következménye, hogy a falu egységes közvéleménye a szokással kapcsolatban már megbomlott. Szerepe van e változásnak abban is, hogy a szokásnak jelenleg több szereplőre van szüksége. A készülődés párbeszédeiből kitűnik, ketten nem merik vállalni a szokással járó inzultációkat a falu megváltozott légkörében. Így többedmagukkal egymásnak erkölcsi erő kölcsönöznek. Az 1967-es, és 1968-as farsangkor is megfigyeltük, hogy a szereplők között legalább egy olyan asszonnynak kell lenni, aki magas presztizsű család tagja, s minden szempontból feddhetetlen életű. Mintegy erkölcsi hitelt ad a többieknek, s most már magának a cselekménynek is. Az 1968-as farsangkor a szokást megszervező fiatalasszony volt ez az individuum. Az 1967-es farsang két főszereplőjéről pedig így nyilatkoznak: „Ilonka elment Gallyára. No, akkor nincs aki felöltözzön. Ki lesz a maszka? Annus is csak akkor öltözik fel, ha Ilonka is.”

A készülődésből az is kitűnt, hogy a szokás életének ebben a nehezebben megszerveződő stádiumában nagy segítség, ha a jelmezek kiválasztásakor kész formákhoz nyúlunk. A borbély-

nak az utóbbi években elterjedt fehér öltözékére, s a cigányasszony jelmezére gondolunk, melyekről az előzőekben már szó esett. A másik két szereplő jelmezét a kész formák nem segítették, s láhattuk a párbeszédből, milyen nehezen jöttek létre. A két asszony elkezdett öltözni, anélkül, hogy tudta volna minek, s utólag adtak nevet a véletlenszerűen létrejött borbélysegéd és vőfély maskaráknak.

A bizonytalanságnak, a meglazult kereteknek tudható be az olyan, a szokástól idegen tárgyaknak a bekerülése, mint a vőfély viselte gázalarc, mely a mozgásban is akadályozta a szereplőt vagy a pólyásbabaként használt játékmackó.

Nézzünk néhány részletet az 1968-as farsang borotválás alatti párbeszédeiből. Ezek is szemléltetik a közösség differenciálódott viszonyulását a szokáshoz.

- Adjon Isten jó napot. Rendesen meg kell borotválni! (vőfély)
 - Nincs pénzem. (férfi)
 - Nem fog tetszeni a lányoknak. Hadd húzom le azt a szőrt ott. Hát még a másik arcát, ne mint egy félrenyúzott bakkecskét. (borbély)
 - Nem szőrös mind a kettő! (férfi)
 - Hitelbe nem borotválunk, nagyon sok rajkóm van. (cigányasszony)
 - Elég lesz már! (férfi)
 - Tükröt tessék! (borbélysegéd)
 - Fizetni is szoktak? Mennyit szoktak? Na, itt a borbélynak.
 - Még a nótáját is elhúzzuk! (vőfély)
- A borbély a cigányasszonnyal táncol, a vőfély harmonikázik. Másik háznál nem találják otthon a gazdát:
- Hol a gazda?
 - Elment az erdőre. Mit adjak maguknak? Hová viszi a babát? (háziasszony)
 - Nevelőbe! (cigányasszony)
 - Ki az apja? (háziasszony)
 - Nagy kőd volt! (cigányasszony)

Mivel a legtöbb háznál csak asszonyok vannak otthon, a borotváló asszonyok a következő szöveget rögtönzik az új körülményekhez igazodva:

- Asszonyt is borotválunk, annak is van szőre!

Útközben beszélnek meg az útitervet:

- Erzsi apósa is jó vicces, jó vicceket tud mondani.
- Hátral is farka van, elől is — kiabálják a borbély után.

Ellenséges fogadtatásban is van részük:

- Felöltöztek bohócnak! — kiabál utánuk egy férfi.
- Annak is kell lenni valakinek! (vőfély)

Másik alkalommal egy üres házban a függőnyt akasztják le zálogul. Egy 30 év körüli férfi jön ki a nyári konyhából:

- Mi ez itten, disznóól? Nemhogy sírnának inkább! (a gyászra utal)
- Nem haltunk még meg! (borbély)
- Menjenek a bolondok közé!
- Köszönjük szépen a tanácsot! Öreg legény nősülne! — vágnek vissza ők is valami bántóval.

Érezhettük a párbeszédekből, hogy a borotválás tréfás, szabados légköre ebben az évben valójában nem tudott kialakulni. Ennek oka volt a férfiak távolléte is. Jelenlétük nemcsak a borotválás szempontjából lenne fontos, hanem a megfelelő légkör, hangulat kialakulásához is. Bár az asszonyok ötlete, hogy a hazatérő férfiakat a bányászbusznál várták s borot-

válták meg, mutatja, hogyan lehet egy szokást az új körülményekhez igazítani, mégsem tudták ily módon az eredeti szituációt megteremteni. Néhány idősebb emberen kívül csak az éjszakai műszakban dolgozó bányászok voltak otthon, ők viszont aludtak.

Kedvezőtlen hatással volt a szokás légkörére az asszonyközönség megfogyatkozása is. Ennek csak részben volt a munkanap az oka, nagyobb részben az érdeklődés megcsappanása. A kísérő asszonyok szerepe az volt, hogy énekeltek, tanácsokat adtak a férfiak elfogásához, segítettek azok figyelmének elterelésében, tréfás megjegyzéseikkel hozzájárultak a megfelelő hangulat kialaku-

6. Az 1968-as farsang négy borotváló szereplője. Jávor Katalin felv.

7. Az 1968-as farsang szereplőinek jelmeze hátulnézetből. Jávor Katalin felv.

lásához. A későbbiekben azonban egyre kevesebb asszony járt velük, a többiek a kapuba kiállva nézték a maskarásokat. Az 1968-as farsangkor pedig mindössze egyetlen asszony kísérte őket végig, s bár néha egy-egy utcában 4–5 néző is összegyűlt, a többség még a kapuba sem állt ki. Így vált az egész közösség szórakozásából mintegy néhány asszony magánügyévé a szokás, s a benne való részvétel egyre kiélezettebb, veszélyesebb a hírnév szempontjából.

A változás legszemléletesebben mégis az esti *asszonybálban* mutatkozik meg. A gyász is közrejátszhatott abban, hogy a borotválás szereplőin kívül alig egy-két asszony jött el. Mivel az 1968-as farsangkor 30 év körüli fiatalasszonyok borotváltak, az idősebbek valószínűleg nem érezték magukénak a szokást. Az egyetlen idősebb maskarás sem jött el. Így nyolc fiatalasszony gyűlt össze. Rendes hétköznapi ruhájukat viselték. A kocsma már érkezé-

sükkor tele volt férfiakkal. Az asszonyok egy üres asztalnál helyet foglaltak, egy darabig még vártak, aztán látva, hogy új vendégekre nem számíthatnak, likórt rendeltek. Csendben beszélgettek, majd az egyik fiatalasszony és a férfiak közt kialakult párbeszéden szórakoztak. Másfél óráig ültek együtt, már senkisémet bírt többet inni, így széteszlottak.

Az esti mulatság hagyományos menetében bekövetkezett változásnak azonban nem kizárólag a férfiak jelenléte volt az oka. A közösség egységének, rendjének felbomlása az asszonyok sorain belül is érezhető volt már az utóbbi évek *macskabálja*iban. Régebben egy asszony osztotta a bort a borotváláskor adott összeg arányában. Osztó később is volt, de a rend már felbomlóban: „Volt olyan szemtelen is, aki belemászott kínálás nélkül is. Vittem egy liter bort, oszt egy pohárral ha ittam, azért vigyek, hogy más lerészegedjen? Inkább itthon megmelegítettem a bort, ittunk itthon, azután úgy mentünk el bolondozni.” „Én ha azt láttam, hogy nem úgy megy minden, mint kéne, már jöttem. Amikor az egyik jobban issza a bort, mint a másik, oszt rá se néznek a többire. Mikor mindenki egyformán vitte, hát jól megy az?”

Bár a szokás felszabadító jellege régen jóval nagyobb volt, ez megtűrt ugyanakkor bizonyos rendet, szervezettséget. Erre utal a fenti adaton túl az a kritika, is amivel a tavalyi, 1967-es farsangot illették az asszonyok: „Nem úgy adták elő, ahogy kellett volna, elbolondozzák, elnevetik. Nem veszik komolyan.” A szokás megengedte bizonyos fokú szabadságot egyre inkább szabadossággként értelmezik az asszonyok.

Érdekes megfigyelni a szokás két elemének arányváltozását. Bár a borotválás gazdag és eleven szokás volt régen is, de mintegy előkészítette az esti asszonybált. Utóbbi, funkcióját tekintve — már csak azért is jelentősebb volt, mert abban minden asszony aktívan részt vehetett, s a férfiak kizárásával mulathattak.

Az utóbbi években az esti mulatság jelentősége mindinkább csökkenőben van, s mivel a borotválást kötöttebb formai elemei jobban megőrizték, s jelentősége az esti mulatság sorvadásával megnőtt, önállóbb, mintegy öncélúbb szokássá vált. Ez persze csak a két szokáselem egymáshoz való viszonyára vonatkozik, s nem zárja ki azt a tényt, hogy magának a borotválás szokásának a falu életében betöltött fontossága rohamosan csökken, kivitelezése színvonalatlanodik.

Érdemes megfigyelni az egyén és közösség viszonyát s ennek változását is e szokással kapcsolatban.²⁰ A szokás egyik legnagyobb mesterének egy

²⁰ UJVÁRY Zoltán, 1965, 513. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban így ír: „... a szokások vizsgálata során, ha különösen figyelmet fordítunk az egyén szerepére, tapasztaljuk, hogy igen gyakran egy-egy szokás milyen nagy mértékben függ a közösség valamelyik tagjának a tevékenységétől.”

asszonyt tartanak, aki szintén a Szlovákiába kitelepültek közt volt. „Bódiné de gazember asszony volt. Megjátszotta, hogy nem látja a gazdát, leguggolt, nem látok senkit, most már mindent elvihetünk, nincs itt senki. Ehe itt van, mondta, mikor majd belebukott. Rímelt neki minden szava.” Az ő nevét említi először e szokással kapcsolatban az egész falu. „Ő volt ennek a legnagyobb hóhéra, mestere.” S ugyancsak gyakran említik egy másik asszony nevét.²¹ „Az kutya volt, az nagyon értette. Az minden évben csinálta egy másikkal. Azok már kihaltak. Amúgy rendes asszony, csak vicces.” – Több évtized távlatából is számontartják tehát a tehetséges szereplőket. A közösség név szerint tudja, ki mit adott hozzá a szokáshoz. Úgy tartják, hogy a maskarához tehetség kell, nem illik mindenkinek: „No, ahho beszélni is kell tudni, az nem sokat ér, ha valaki felöltözik és csak áll.” „Csak annak jó, aki vicces, aki nem érti, üljön le.” „Aki jó humoros beszédű volt, az volt a menyasszony, vőlegény meg annak megfelelő, aki tudott válaszolni.” Ha valakinek illett egy szerepkör, az évekig megmaradt benne. „Én másba még nem voltam felöltözve, csak férfiruhába, Munkácsiné meg öregasszonynak.” A szereplők érzik fontosságukat, büszkén számolnak be sikereikről, de hozzáteszik: „Ha mi nem lettünk volna, lett volna más. Tavalý mások voltak. Valaki mindig felöltözött. Mióta csak eszem tudom, mindig volt. Most már fiatalok csinálják, de akkor 50–60 éves asszonyok. Azoknak a véribé volt, aztán addig csinálták, amíg csak tudták. Mióta ők kiöregedtek, a fiatalabbak vették át.”

Másrészt azonban a közösség, mint jóváhagyását adó közeg, s mint e szokásban aktívan részt vevő közönség, ugyanolyan nélkülözhetetlen a szokás fennmaradásához, s ennek hiányában az egyéni kezdeményezés csak ideig-óráig tud fennmaradni. Bizonyos törvényszerűen bekövetkezett folyamatokkal az egyén nem tud szembeszegülni. Így bár több asszony felismerte, hogy az esti mulatság színhelyévé vált kocsma épp a szokás lényegét öli meg, s fogadkoztak a helyzet megváltoztatására, mégsem tudtak elérni semmit.

Ezek után, hogy nagyobb összefüggésben lássuk, vizsgáljuk meg: milyen farsangi szokások éltek még az asszonyfarsangon kívül Mátraalmáson, s milyeneket ismertek a környező falvakban. Továbbá azt, hogy milyen kapcsolat állapítható meg a környező falvak és a mátraalmási farsangi népszokások között.

Nemcsak Mátraalmáson, de a környék általam vizsgált magyar (Dorogháza, Maconka, Mátramindszent, Nagybatony, Szuha) és szlovák (Mátraszentimre, Mátraszentistván, Mátraszentlászló) falvaiban is általános volt

²¹ Albertusz Jánosné 78 éves.

a *kövérhét*nek, farsang utolsó hetének megünneplése. Kövércsütörtökön kezdődött a sütés-főzés. „Aki kövércsütörtökön nem eszik, nem iszik, az egész évben sovány” — tartják. A fiatalság azután a fonóban, annak megszűnése után bérelt házban, vasárnaptól kedd estig mulatott. Az idősebbek pedig *soroltak*, „összejöttek sógorok, komák, együtt mulattak. Ez hétfő reggeltől szerda délutánig tartott”. „No, sógor, most gyerünk hozzánk, ott is kitettek egy hordó bort. Így járták végig az összes rokont. Az volt a legszerencsésebb, akihez utoljára mentek” — teszik hozzá.

A lányok farsangvasárnapi *koledálása*, *kéregetése* azonban már csak a szlovák falvakban volt ismert. Kb. 20—30 éve megszűnt. *Kéregetés*kor a lányok a következő szlovák versikét énekelték:

<i>„Fašangi Turice,</i>	<i>dajce mi klobasku</i>
<i>velká noc ide,</i>	<i>nech sa opasem.</i>
<i>kto nema kožuška,</i>	<i>A tam hore na povale</i>
<i>zima mu bude.</i>	<i>sedí kocúr na slanine</i>
<i>Ja nemám, ja nemám,</i>	<i>chojce ho vy odehnac a mne kuštek odrezac.”²²</i>
<i>len sa tak trasem,</i>	

Magyarra fordítva:

<i>„Farsang, pünkösdi,</i>	<i>adjanak egy szál kolbászt,</i>
<i>jön a húsvét vasárnapja,</i>	<i>hogy a derekamra kössem.</i>
<i>akinek nincs ködmőne,</i>	<i>Ott fenn a padláson</i>
<i>fázni fog,</i>	<i>ül egy kandúr a szalonnán,</i>
<i>nekem nincs, nekem nincs,</i>	<i>zavarjátok el onnan,</i>
<i>csak úgy didergek,</i>	<i>nekem egy darabot vágjatok le róla.”</i>

E versikét énekelve a suhanc lányok végigjárták a falut, lisztet, kolbászt, tojást kaptak, majd a fonóban megsütötték, s elfogyasztásához a legényeket is meghívták. Külön tartották a 10—14 éves lányok, s külön a náluk idősebbek. Az idősebb lányok vacsorájához a legények bort hoztak, s vacsora után citerazenére táncoltak a fiatalok.

E szokás jobban a fonóhoz kötődött, korábbi megszűnésében bizonyára a fonó megszűnése is szerepet játszott.

Látjuk tehát, hogy mindkét nemnek s mindegyik korosztálynak volt külön farsangi mulatsága Mátraalmáson.

²² DZUBÁKOVA, M., 1959, 99. Ugyanezt a versikét bővebb formában szlovák területéről közli.

A Mátra északi lejtőjén Mátraalmáson kívül még három szlovák lakosságú egykori huta-település van: Mátraszentimre, Mátraszentlászló, Mátraszentistván. Az asszonyfarsang ezekben a falvakban is ismeretes. A szokás lefolyása ebben a három szlovák faluban is azonos volt a mátraalmásival. Közülük Mátraszentimrén volt a legjelentősebb, a másik két faluban a szervezők között mindig volt Mátraszentimréből odaházasodott asszony. A mátraalmási asszonyfarsanggal összehasonlítva sajátos különbség, hogy ezekben a falvakban a délután — s nem este! — tartott mulatságban néhány asszony maskarába öltözött, s a menyasszony-vőlegény jelmez itt jelent meg, nem pedig a borotváláskor. Emlékezetük szerint a férfiak kizárása itt nem volt olyan szigorú, s a borotválást követő mulatság inkább farsangi bál jellegét viselte. Így éppen legsajátosabb tulajdonságában — a zártkörű női mulatságban — különbözött a mátraalmásitól. Ez a különbség azonban valószínűleg csak fáziseltolódás következménye.

Az említett három szlovák falu között a mátraszentimrei asszonyfarsang volt a legkifejlettebb, az maradt fenn legtovább, utoljára 1966-ban tartották meg, míg a másik két faluban kb. 20 éve elmaradt a szokás. Megszűnését ezekben a falvakban is ugyanazokkal az okokkal magyarázzák: a főszereplők 1947-ben kitelepültek Szlovákiába, másrésztől hasonlóképpen a közösség felbomlására utalnak megjegyzéseik: „Állandóan pereskednek, veszekednek, verekednek. Azért is nem szívesen jönnek össze, mert mindenkinek van haragosa.” — mondják Mátraszentlászlón. „Akkor jobb világ volt, mint most, most nem lehet senkivel viccelni, most mindjárt megsértődnek. Akkor csak viccre vettünk mindent” — mondja egy mátraszentistváni asszony. Hogy a mátraalmásinál korábban megszűnt, annak talán az is oka, hogy ezek a falvak — fekvésüknél fogva — a külvilág hatásainak jobban kitettek, szemben az elzártabb, igen nehezen megközelíthető Mátraalmással.

Tanulságos, hogy a szokás ezekben a falvakban is ugyanazokon a változásokon ment keresztül, mint Mátraalmáson. Így a mulatság a házból, ill. a fonóból a kocsmába került át. A borotválást az idősebb korosztálytól fiatalabb (30 év körüli) asszonyok vették át. A fehér ruhás borbély jelmez itt is később hódított tért, bár a változásnak ezt a stádiumát már csak a mátraszentimrei farsangi borotválás élte meg.

A mátraalmásitól viszont eltérő változás, hogy a lányok farsangvasárnapi kéregető versikéjét Mátraszentlászlón a borotváló cigányasszony vette át.

A környék egyik közeli, de más telepítésű szlovák községében, Sámsonházán, ismeretlen a farsangi borotválás.

Ismeretlen a szokás a környező magyar falvakban is, ezekben az *ördög-lagzi* a legelterjedtebb farsangi szokás. Ismeretes pl. Dorogházán, Macon-

kán, Nagybátonyban, Szuhán, de valószínűleg ennél jóval nagyobb az elterjedési területe. Legtöbbi, megszűnése előtti formájában tulajdonképpen tréfás lakodalom ez, amelynél a jelmezek mennyisége, s ezáltal a szokás jeleneteinek a bővülése a szereplőnek jelentkező asszonyok létszámától függött. Valószínű azonban, hogy az ördöglagzinak ez a maskarás formája nem olyan régi, s előzménye az egész évben együtt fonó asszonyok, „cimborák” közös farsangi mulatsága volt. Itt eleinte csak énekeltek, ittak, s nem voltak jelmezben az asszonyok. „Pikáns beszédek is voltak olyankor” — teszik hozzá. Az archaikusabb formánál szintén a szokás lényegéhez tartozott a férfiak kizárása. Azonban már régóta megtűrik a férfi résztvevőket is. Egy dorogházi asszony megfogalmazása szerint: „A mátraalmásiak férfiak nélkül rendezték, azért volt kalamajka. A dorogházi asszonyok a békesség kedvéért hívták meg a férjüket is, lássák, hogy nem csinálnak semmi rosszat. Itt az asszonyok nem isznak annyira, hogy nem tudják, mit csinálnak. A hutaiak isznak.”

Véleményünk szerint a férfiak részvételének általánossá válásával együtt következett be ezeknek a farsangi asszonymulatságoknak mintegy farsangi jelmezbállá alakulása, jelen esetben tréfás lakodalom formájában. „De az egész falu úgysem csinálta, csak néhányan, akik szeretik ezeket a viccféléket” — mondják. E magyar falvak lényegesen nagyobbak az említett szlovák községeknél. Ez is oka lehet annak, hogy az ördöglagzi nem volt annyira az egész falut érintő esemény, mint a mátraalmási asszonyfarsang.

Kb. 1945-ben szűnt meg a szokás e magyar falvakban. Szuhán ez az időbeli távolság már egészen eltorzította az ördöglagzi emlékét. Az idős, templomjáró asszonyok nem is hajlandóak beszélni róla. „Csipkébe öltöztek, meztelenre vetkőztek, nem avatkozom én bele, én templomba járok.” „Ezt csak olyan titkos házaknál tartották, oda nem mindenki mehetett, kurvák mentek oda.” „Özvegyasszonyok mentek oda a szeretőikkel. Ez olyan kurvaságféle volt” — mondják a szuhai asszonyok.

A szuhai ördöglagzi egyébként, amely az említett magyar falvak közül legelőbb itt, Szuhán szűnt meg, végig megőrizte az említett archaikusabb formát: „Nem volt olyan parádé, nem öltöztek maskarákba. Eljöttek a cimboráim.” „Mikor már férfiak is mentek, azok inkább ittak, az asszonyok meg énekeltek” — mondják a szuhai asszonyok.

Maconkán szintén ebben a régiesebb formájában szűnt meg az ördöglagzi 1945-ben. Ebből arra következtethetünk, hogy azokban a falvakban, ahol tovább tartott a szokás, kb. 1945-ben kezdődött meg jelmezessé válása, s maga a tréfás lakodalom is.

A magyar falvak ördöglagzi szokását megelőző zártkörű farsangi asszonymulatság — funkcióját tekintve — hasonlóságot mutat a mátraalmási

farsang esti *macskabáljával*. Mindkét szokásnak az a lényege, hogy évente egyszer az asszonyok is mulassanak, mégpedig a férfiak kizárásával, mert úgy felszabadultabb a légkör. S bár a mátraalmási asszonyfarsang a legutóbbi évekig megőrizte ezt a jellegét, fejlődése ugyancsak a formai gazdagodás felé haladt, amely mintegy széthullásának a kísérőjelensége.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a mátrai szlovák huták és a környező magyar falvak farsangi asszonymulatságai között közvetlen rokonságot kell keresnünk, hiszen maga a zártkörű női mulatság igen széles európai elterjedtséget mutat. Ezenkívül: „Borotválás csak a hutákban van” — mondják a magyar falvakban. Ők maguk is elkülönítik szokásukat, az ördöglagzit a mátraalmási asszonyfarsangtól.: „Ott nagyobb parádét viszenk, ott a nők is jobban mulatnak, mert jobban szeretik az italt. Még magukban is táncolnak.”

Előbbi állításunk igazolására, amit az asszonymulatságok széleskörű európai elterjedtségéről mondunk, végezzünk rövid kitekintést. A zártkörű asszonyünnepek nyomai egészen az ókorig vezetnek vissza bennünket. A római és görög mitológia Bona Dea (jó istenasszony) alakjára gondolunk, akinek decemberi ünnepét a férfiak szigorú kizárásával rendezték meg.²³ HABERLANDT veti fel azt a gondolatot, hogy a *Bona Dea* ünnepek és a később Európában nagy elterjedtséget mutató *Weiberfestek* között valamilyen kapcsolat van.²⁴ Asszonyünnepekről legtöbb adatunk szláv és német nyelvterületről van. FEHRLE közlése szerint Kelet-Európában és a keleti szlávoknál egészen a legutóbbi időkig előfordultak ilyen ünnepek.²⁵ Az ún. *Weiberfastnachtok* különösen német nyelvterületen voltak elterjedve. Néhány helyen az asszonyok farsangkor különleges szabadsággal rendelkeztek.²⁶ Luxemburgban februárban az asszonyoké az uralom.²⁷ Tagolsheimben a hamvazószerda utáni hétfőn az asszonyok elveszik a fiatalemberek sapkáját, s csak megvendégelés ellenében adják vissza.²⁸ Brüsszelben január 19-én asszonyeste (*Frauenabend*) van. Az asszonyok a férfiak szigorú kizárásával rendeztek ünnepséget, ehhez adományokat gyűjtenek s mindehhez a közösség támogatását élvezik.²⁹ Ugyancsak német nyelvterületről számolnak be a következő adatok. „Sok helyen az asszonyoknak és lányoknak saját farsangjuk is volt: a női farsang vagy szűzek farsangja (*Weiberfastnacht*, ill. *Jungfernfasnet*), amelynek maradványa a nagyobb városokban

²³ PECZ Vilmos, 1902, I, 327.

²⁴ HABERLANDT M. és HABERLANDT A., 1928, 616.

²⁵ FEHRLE, E., 1955, 99.

²⁶ SARTORI, P., 1914, 118.

²⁷ SARTORI, P., 1914, 118, 131. jegyzet.

²⁸ SARTORI, P., 1914, 119, 136, jegyzet.

²⁹ SARTORI, P., 1914, 118, 131, 119. jegyzet.

pl. Freiburgban még ma is tovább él, mint női jog. Ma már többnyire csak abból áll, hogy közösen esznek-isznak, de a férfiakat kizárják. Az asszonyok és lányok kalács és kávé mellett jönnek össze.³⁰

Német nyelvterületen az asszonyünnep szokása gyakran mintegy szervezeti formát öltött, amelynek hatóköre túlterjedt az ünnep keretein.” A régi poroszok ezen az ünnepen vették fel az asszonyok szövetségébe az új asszonyokat.³¹ Oschenbachban a plébánosasszony elnökölt, ítéletet tartottak ama asszonyok felett, akik nem voltak tiszta életűek, s a gyermek-áldást nem tartották meg.³²

Ezeket az ünnepeket bizonyos erkölcsi felszabadultság, szabadabb szókimondás jellemezte: „Érdekes asszonyünnepük volt a régi poroszoknak. Csak a férjes asszonyok vehettek rajta részt, a férfiak és a hajadonok ki voltak zárva. Az ünneplés alatt az asszonyok mértéktelenül itták a szeszes italokat, sokat táncoltak és részegségükben mindenféle bolondságot csináltak, miközben a hangnem nem mindig volt tisztességes.”³³

Cseh területről is vannak adataink az asszonyünnepekkel kapcsolatban. A farsangi mulatságok közé tartozott a *šperchan* nevű házi multság, amelyet a nők rendeztek. Néhol kettőt is, egyet az asszonyok, egyet a lányok. A *šperchan* táncsal, játékkal volt egybekötve.³⁴ Hradeckóban még nem régen életben volt a *preslička* (guzsalyos) nevű ünnep, amellyel az asszonyok a fonási időszakot zárták le. Itt a guzsaly elárvezésével szerzett pénzből rendeztek vacsorát, mulatságot az asszonyok.³⁵

Ezeknek az asszonyünnepeknek az a speciális, borotválással egybekötött formája, amelyet Mátraalmásról ismertünk meg, már szűkebb elterjedtséget mutat. A szokás magyar nyelvterületen elsősorban lakodalmi szokásként ismert. Ilyen előfordulásáról van adatunk az Ipoly vidékéről,³⁶ a Nógrád megyei Herencsényből.³⁷ Amíg ezek az adatok arról számolnak be, hogy miként borotválták meg az asszonyok tréfás keretek között a férfiakat, van adatunk arról is, hogy férfiak borotváltak a lakodalomban.³⁸ Farsangi szokásként a borotválást gyakran végzik férfiak. Így Csallóközben a *farsangi dőrék* felvonulásakor a menetben van „egy bolond király, aki

³⁰ FEHRLE, E., 1955, 98.

³¹ FEHRLE, E., 1955, 99.

³² SARTORI, P. 1914, 119, 133. jegyzet

³³ FEHRLE, E., 1955, 99.

³⁴ ZÍBRT, Č., 1950, 26.

³⁵ ZÍBRT, Č., 1950, 90.

³⁶ MANGA János, 1957, 195. „In der Ipoly-Gegend pflegten... die Frauen die Männer zu rasieren.”

³⁷ MANGA János, 1957, 195. „In Herencsény... sie (die Frauen) zogen sich als wandernde Barbieri an, hatten in der einen Hand einen Schüssel mit Seifenschaum, in der andere Holzspanne, womit sie die Männer rasierten.”

³⁸ ISTVÁNFY Gyula, 1911, 226. Továbbá: RÉSÓ Ensel, 1867, 229.

mindenkit meg akar borotválni.”³⁹ A borsodi Ostoros és Novaj községek farsangi *remélés* szokásának egyik zsánerfigurája a borbély.⁴⁰ A borbély-játék az Alföldön, ill. Biharban is ismert.⁴¹

Férfiak farsangi borotválásáról tudunk a csehországi Karlsbadból is.⁴² Róheim Géza a férfiatatás emlékét látja a szokásban,⁴³ s az újabb kutatások⁴⁴ is ezt a feltevést támogatják.⁴⁵ Lehetséges, hogy a farsangi borotválásnak az asszonyok kezére kerülése annak a következménye, hogy a szokás eredeti férfiatató jellege már elhomályosodott. Nem zárjuk ki azt a feltevést, hogy az asszonyok borotváló szokása e férfiatatási szokás parodizálásaként született és játszódhatott le éppen ekkor a nagyobb szabadságot biztosító alkalomkor.

A borotválás lakodalmi szokásba való bekerülése a lakodalmi és farsangi szokások szoros kölcsönhatását példázza: „A kapcsolat rugóit tekintve annyi kétségtelen, hogy az egyes játékok a farsangi szokásokból kerültek a történetileg is jóval fiatalabb lakodalmi szokások közé.”⁴⁶

Annai azonban bizonyos, hogy elsősorban szlovák nyelvterületről vannak adataink az asszonyok borotváló szokásáról.⁴⁷ A magyarországi szlovák lakosságú Háromhután,⁴⁸ Bükkszentkereszten,⁴⁹ Vanyarcon és Tótkomlóson⁵⁰ is ismerték.

Nem tarthatjuk véletlennek továbbá, hogy magyar nyelvterületen csaknem kizárólag szlovák lakosságú vidékek közelében, elsősorban Észak-Magyarországon, ismert az asszonyok borotváló szokása. Másrészt e szokás magyarországi meglétéről beszámoló adataink elég kései, nagyrészt a XX. század elejéről valók, s ezek is a szokás lakodalomhoz kapcsolódó

³⁹ MANGA János, 1942, 39.

⁴⁰ P. KOVÁCS Attila, 1968, 243.

⁴¹ FERENCZI Imre — UJVÁRY Zoltán, 1966, 189.

⁴² JOHN, A. 1905. 43. Idézi: UJVÁRY, 1957, 156.

⁴³ RÓHEIM Géza, 1925, 217.

⁴⁴ UJVÁRY Zoltán, 1957, 150.

⁴⁵ P. KOVÁCS Attila, 1968, 248.

⁴⁶ UJVÁRY Zoltán, 1957, 157.

⁴⁷ NIEDERLE, L. 1922—23, 690. „Az asszonyok megborotválják a férfiakat faborotválással a lakodalomban.” RYCHNOVA, D., 1955, 20—24. Továbbá Ludvikova Miroslava 1968. VI. 10-én kelt levélbeli közlése szerint az asszonyok tréfás lakodalmi borotválása, s az így szerzett pénzből esti mulatság rendezése igen elterjedt egész Morvaországban.

⁴⁸ VIRTNER Ferenc, 167: „... érdekes helyi szokást találunk farsangkor a Háromhuta vidékén. A népbeli lányok csoportosan cifrán öltözötten sorra látogatják a legényes házakat, szappanos vizet és borotvát hozva magukkal, hogy a legényt megborotválják. Ebből a veszedelemből a legény csak pénzzel válthatja meg magát s az így egybegyűlt összegből fedezik a táncmulatságok költségeit. Ennek a népszokásnak „farsangi berotválás” a neve”.

⁴⁹ GUNDA Béla 1949-es gyűjtése szerint az ugyancsak nagyrészt szlovák lakosságú Bükkszentkereszten: „Farsangkeddjén az asszonyok járnak házról házra s forgácsból készült borotvával megborotválják a férfiakat.” Idézi: UJVÁRY Zoltán, 1957, 156.

⁵⁰ MANGA János szíves szóbeli közlése 1968-ban.

előfordulásáról számolnak be, melyet UJVÁRY idézett adata alapján későbbinek kell tartanunk.

Korábban említettük, hogy Mátraalmás lakosságát a XVIII. század utolsó negyedében telepítették Magyarországra. Így eddigi adataink nem zárják ki azt a feltevést, hogy az idetelepülők már régibb hazájukban, Morvaországban ismerhették, s onnét hozták magukkal e szokást.⁵¹ Sőt inkább támogatja ezt az elképzelést az a tény, hogy a másik három, ugyanarról a vidékről telepített szlovák község (Mátraszentimre, Mátraszenistván, Mátraszentlászló) is ismeri e szokást. Ezzel szemben a más telepítésű, bár ugyancsak szlovák Sámsonházán és a környező magyar falvakban ismeretlen az asszonyfarsangnak ez a speciális formája.

A mátraalmási farsangi szokás a későbbiekben Magyarországon gazdagodott a lakodalom szereplőivel, ceremóniáival, e magyar nyelvterületen elterjedt elemekkel. Így áll szinte még megragadható mozgásában előttünk a mátraalmási asszonyfarsang.

⁵¹ K. CSILLÉRY Klára közlése szerint a mátraalmásiak kultúrájában több olyan elem is van, amelyet Morvaországból hoztak magukkal, s új hazájukban is megőrizték.

Jávor, Katalin

FRAUENFASCHING IN MÁTRAALMÁS

Der Artikel berichtet über eine Faschingsfrauenunterhaltung in einem slowakischen Dorf am Fuße des Matragebirges. Am Aschermittwoch zogen die Frauen zerfetzte Männer bzw. Frauenkleider an, gingen durch das ganze Dorf, um die Männer zu rasieren. Dieser Brauch wird seit 10—15 Jahren auf die Fastnacht verlegt. Um die Jahrhundertwende zogen sich nur zwei Frauen an, die eine in Männer-, die andere Frauenkleider, die Zahl der Mitwirkenden wuchs aber seitdem auf 4—5 Personen. Zum Rasieren benützen die Frauen Holzmesser oder Eiszapfen. Die Männer versuchen zu entfliehen, doch die Frauen folgen ihnen auch auf den Dachboden. Für das Rasieren erhalten die Maskierten Geld. Das Geld, früher auch andere Spenden, sammelt die als arme Frau Maskierte. Das Rasieren dauert von 9 bis 16 Uhr. Danach kehren die Frauen nach Hause zurück, ziehen die alte Tracht an und veranstalten ein Fest. Dieser Frauenball wurde früher zu Hause, wird aber jetzt im Wirtshaus abgehalten. Anfangs wurde diese Unterhaltung mit dem strengen Ausschluß der Männer abgehalten, seit einigen Jahren können sie aber die Geschlossenheit nicht mehr bewahren und müssen auch das Hereindrängen der Männer erdulden.

Das Wesentliche an diesem Brauch ist seine befreiende Wirkung: einmal im Jahre konnten sich die Frauen ohne den tadelnden Blick der Männer unterhalten.

Diese Form des Frauenfaschings konnten auch in drei anderen slowakisch besiedelten Gemeinden der Matragefunden werden, wesentlich in der gleichen Art. In diesen Dörfern ist aber der Brauch schon erloschen.

In den ungarischen Dörfern der Umgebung ist die Form des mit Rasieren verbundenen Frauenfaschings unbekannt, aber dieselbe Funktion erfüllt der sogenannte »Teufelshochzeit«.

Die Auflösung dieser in der Form verschiedenen Frauenfaschinge ist im großen und ganzen auf dieselbe Art, durch die Auflösung des Verbots der Teilnahme der Männer, eingetreten. Fast parallel mit diesem Prozeß wurden diese Bräuche, mit dem Verlust ihrer ursprünglichen Funktion, eher zu Faschingskostümbällen.

Auf Grund dieser Daten scheint der Zusammenhang zwischen dem Frauenfasching in Szuhahuta (Mátraalmás) und den gleichartigen slowakischen Bräuchen wahrscheinlich.

- BUSCHAN, G.
1922 Illustrierte Völkerkunde in zwei Bänden. Stuttgart.
- K. CSILLÉRY Klára
1955 Predbežné poznámky k spracovaniu ľudového drevarstva na slovenskej dedine Szuhahuta (Mad'arsko). Slovenský Národopis, III/3. 353—373.
- DÖMÖTÖR Tekla
1957 Történeti rétegek a magyar népi színjátásban. Ethn. LXVIII.
1958 Farsangi asszonymulatság a XV. században. Népr. Közl. III/4.
- DZUBÁKOVÁ, M.
1959 Zo zolomkov kalendárneho obradového folklóru v Púchovskej doline. Slovenský Národopis, VII/4.
- FEHRLE, E.
1955 Feste und Volksbräuche in Jahreslauf europäischer Völker. Kassel.
- FÉL Edit
1941 Kocs 1936-ban. Bp.
- FERENCZI Imre—ÚJVÁRY Zoltán
1966 Népi dramatikus játékok alkalmi és típusai az Alföldön. Műv. és Hagy. VIII. 181—197.
- HABERLANDT, M. und HABERLANDT, A.
1928 Die Völker Europas und ihre volkstümliche Kultur, Stuttgart.
- ISTVÁNFFY Gyula
1911 A borsodmegyei palócok. Ethn. XXII.
- JOHN, A.
1905 Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen. Prag.
- MANGA János
1942 Ünnepi szokások a nyitrai megyei Menyhén. Néprajzi Füzetek 9. Bp.
1957 Die Hochzeitsbräuche der Pa-
- lozen und ihre slowakischen Analogien. Acta Ethn.
- NIEDERLE, L. szerk.
1922—23 Moravské Slovensko. Praha.
- ORTUTAY Gyula
1956 Kérdőív betlehemes játékok gyűjtéséhez. Ethn. LXVII.
- PALÁDI—KOVÁCS Attila
1968 Farsangi „remélés” Eger vidékén. Ethn. LXXIX.
- PECZ Vilmos
1902 Ókori Lexikon. Bp.
- PYCHNOVÁ, D.
1955 Rohozenské babské bály. Česky lid, 20—24.
- RÉSŐ Ensel Sándor
1867 Magyarországi népszokások. Pesten.
- RÓHEIM Géza
1925 Magyar néphit és népszokások. Bp.
- SARTORI, P.
1914 Sitte und Brauch. III. Leipzig.
- ŠTOLC, J.
1949 Nárečie troch slovenských ostrovov v Mad'arsku. Bratislava.
- SZENDREY Ákos
1938 A népi élet társas összefüvetelei. Ethn. XLIX.
- ÚJVÁRY Zoltán
1957 Egy farsangi játék funkciójának kérdéséhez. Ethn. LXVIII.
1965 Az egyén szerepe a népszokásokban. Ethn. LXXVI.
- VIRTER Ferenc
é. n. Zemplén vármegye népe. Borovszky Samu (szerk.) Zemplén vármegye. Magyarország vármegyéi és városai, Bp.
- ZÍBRT, Č.
1950 Veselé chvíle v životě lidu českého. Praha.

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG HITVILÁGÁNAK TÖRTÉNETI RÉTEGEI

A VILÁGFA

A honfoglaló magyar nép hitvilágának a módszertani kérdéseit vizsgálva kifejtettük: ez a kutatás szinkronikus és diakrónikus nézőpontú összehasonlító elemzés. A magyar népi műveltség etnikus jelenségei összehasonlíthatók a környező népek megfelelőivel; a m a g y a r s a j á t o s s á g n a k bizonyultak a továbbiakban nyelvrokonaink és a velük történeti kapcsolatban állt vagy álló népek hitvilágával vetendők egybe, hogy kimutassuk: a vizsgált jelenségek g e n e t i k a i sajátosságai ezután történeti adatokkal igazolandó (vagy legalább valószínűsítendő), hogy genetikai etnikus sajátosságaink részint a honfoglaló magyarság korában ugyancsak megvoltak, részint rokonnépeink körében már akkor is léteztek, mielőtt a magyarok elődei tőlük elszakadtak.¹

Ez a módszertani eljárás alkalmas arra, hogy segítségével megállapítsuk a honfoglaló magyarság hitvilágát, arra azonban természetesen már nem adhat feleletet, vajon egy-egy képzetünk eredetileg a magyarság ugor, finnugor, netán uráli alapműveltségéhez, illetve a később megismert török műveltségi réteghez tartozott-e.

A honfoglaló magyar hitvilág megismerésének az első lépése feltétlenül csupán ez, és szerényen csak ennyi lehetett.

A kép, amit a honfoglaló magyarság hitvilágáról így kapunk, kétségtelenül olyan, mintha csak madártávlatból néznénk, mert részint azt sugallja, hogy a honfoglaló magyarság egészét — valamennyi törzsét — egységes hitvilág jellemzi, részint pedig egybemossa a honfoglaló magyarságot kialakító két etnikum — a finnugorság és a törökség — feltehetően a műveltségben is megmutatkozó különbségeit. A további vizsgálódásnak kell majd feltárniuk a látszólagos egyöntetűség alatt rejlő tényleges különbségeket.²

¹ Diószegi Vilmos, 1954, 20—68.

² Ennek szükségességére LÁSZLÓ Gyula is rámutatott kandidátusi értekezésünkhöz fűzött megjegyzéseiben: LÁSZLÓ Gyula, 1959, 446—449.

A függőleges, tehát a történeti rétegződés kérdésének a tisztázását abban a közleményünkben kezdtük meg, amelyben a táltos „felesleges csont” (táltosfog és táltosujj) hiedelem csoportjának a körét újabb uráli párhuzamokkal tovább szélesítettük.³

Tanulmányunkban a magyar világfa-képzet eredetének pontosabb meghatározását tűztük célunkul.

Az uráli alapműveltség⁴ vizsgálására alkalmas módszertani elgondolásunk a következő. Az elemzésnek bizonyítania kell, hogy a magyar etnikus sajátosság párhuzamai élnek (korábban éltek) a rokonnépek körében. Ha az uráli népek egészéről, vagy minél több csoportjáról sikerül kimutatni, hogy a képzet megfelelőjét ismerik (ismerték), akkor a kutatás első lépéseként elvileg feltehető: a vizsgált jelenség műveltségünk uráli alaprétegébe tartozik. Ha viszont a párhuzamok csak kisebb körből mutathatók ki, pl. vagy a finnugor, vagy az ugor népek sajátja csupán, úgy már csak finnugor, illetve ugor eredetűnek tekinthető.

Az így feltárt képzetek — a magyarság genetikai etnikus sajátosságai — műveltségünknek vagy az uráli, vagy a finnugor, vagy az ugor alaprétegét alkotják.

Képzeteink természetesen csak azoknak a népeknek a műveltségével állnak rokoni kapcsolatban, amelyek a magyar etnikumot kialakították. Ezt azért kell kiemelnünk, mert a samanisztikus hitvilág nemcsak az uráli, hanem az összes szibériai népeknek is a világnézete volt, a paleoázsiaiaktól kezdve az ún. altaji nyelvcsalád népeiig. A magyarság kereszténység előtti világnézete ezeknek a népeknek a műveltségi jelenségeivel is hasonlóságot, gyakran azonosságot mutat. Ez azonban némely török népcsoport (pl. „bolgár—török”, besenyő, kun) kivételével nem hogy genetikai kapcsolat, de még csak nem is közvetlen műveltségi hatás következménye. A hasonlóság, netán azonosság onnan ered, hogy az uráli, valamint paleoázsiai, mandzsú-tungúz és mongol népek — a hitvilágot tekintve — ugyanahhoz a nagy műveltségi területhez tartoztak.

A magyarság uráli eredetének az ismeretében nyilvánvalóan az tehető fel, hogy genetikai etnikus sajátosságunk akkor is uráli, illetve finnugor vagy ugor eredetű, ha az analógiákat, mivel a hitvilág szempontjából azonos műveltségi területhez tartoznak, megtaláljuk akár a paleoázsiai népek, akár az ún. altaji nyelvcsalád népeinek a műveltségében is. Ez a tény nem csökkenti, hanem éppen növeli az egyeztetés helyességét, hiszen a jelenség hatalmas térbeli előfordulása — pl. a paleoázsiai, az ún. altaji, valamint az

³ DIÓSZEGI Vilmos, 1960, 455—457.

⁴ HAJDÚ Péter, 1966, 5.

uráli népek körére való kiterjedése — relatív kronológiájával már egymagában bizonyítja a jelenség régiségét.⁵

A honfoglaló magyarság népi műveltségében az alaprétegeken (tehát az uráli, a finnugor, illetve az ugor eredetű jelenségeken) kívül a hitvilág esetében is számolnunk kell jövevény rétegekkel.

A napjainkban többségükben mohamedán vallású török népek, miként a korábbi világnézetükre irányuló szórványos vizsgálatok mutatják, eredetileg ugyancsak a sámánhitű műveltségi területhez tartoztak.⁶ Történetünk török (honfoglalás előtti „bolgár—török”, honfoglalás utáni besenyő, kun) kapcsolatai következtében, mivel azok nem csupán kulturális átvételben, hanem etnikai asszimilációban is megnyilvánultak, a magyarság és a törökség hitvilágában mutatkozó párhuzamok ugyancsak műveltségünk genetikai etnikus sajátosságai lettek. Ezeket vizsgálódásaink során hitvilágunk török eredetű rétegeiként tartjuk számon. Ezek a rétegek elméletileg elválaszthatók műveltségük (uráli, finnugor, ugor) alaprétegeitől. És pedig részint műveltségi, részint időrendi ismérvek alapján.

Ami a műveltségi ismérveket illeti: egy-egy genetikai etnikus sajátosságunk tartalmazhat olyan vonásokat is, amelyekben azoknak a különböző török közösségeknek a kultúrája tükröződik, amelyek — történetünk folyamán — népi műveltségünket alakították.

Alkalmas példaként a viaskodó táltosbika hiedelemmondájára utalunk.⁷ A műveltségi ismérvek segítségével ugyanis megállapítható, hogy a genetikai etnikus sajátosságunk valamely jelensége — esetünkben a táltosok szarvas és ló alakban vívott küzdelmével szemben a bika alakban való viaskodás — hitvilágunk török rétegébe tartozik.

Nézzük a másik, az időrendi bizonyíték kérdését. Az olyan magyar genetikai etnikus sajátosságok, amelyek az uráli, illetve a finnugor vagy ugor népek műveltségét ugyancsak jellemzik, feltehetően hitvilágunk uráli stb. alaprétegeit alkotják. A három alapréteg egyikébe tartoznak még abban az esetben is, ha a török népek samanisztikus világképéből ugyancsak ki-mutathatók. Ha ugyanis a szóban forgó jelenségek már az uráli, finnugor, ugor közösségnek is a sajátosságai voltak, akkor nyilvánvalóan nem a későbbi (már az ugor közösségből kivált) magyarságnak a „bolgár—törökökkel”, illetve a besenyőkkel vagy kunokkal való érintkezése következtében lettek műveltségünk részévé.⁸

*

⁵ DIÓSZEGI Vilmos, 1954, 62.

⁶ VALIKHANOV, Č. Č., 1904; MALOV, S. E., 1912.

⁷ DIÓSZEGI Vilmos, 1952, 353—354.

⁸ Viszont természetes, hogy az uráli stb. alapműveltségben gyökerező képzeiteinket a törökség egészében konzerválhatta, részleteiben módosíthatta, miként erre a táltosviaskodás konkrét példát is mutatott.

A történeti rétegződés feltárását — a táltos „felesleges csont” hiedelme után — a magyar néphit világképének a központi képzetével, a *világfáról* szóló hiedelemkörrel folytatjuk.

A *honfoglaló magyar nép hitvilága* („ősvallásunk”) kutatásának *módszer-tani kérdései* című tanulmányunkban kimutattuk, hogy a világfa képzetét földünk legkülönbözőbb népei ismerték. Vizsgálódásaink során azt is bizonyítottuk azonban, hogy egyik elemcsoportja, és pedig a rajta vagy mellette levő égitest, illetve égitestek (a nap, vagy a nap és a hold együttesen) csak a finnugor és török, továbbá a mongol, mandzsu-tungúz, valamint a paleoázsiai népek világképében találhatók meg. Ezek az égitestek tehát a *sámánhitű népek* világfáinak a sajátosságai. A magyar világfa képzete ugyancsak ebbe a csoportba tartozik, mert a nap és a hold nálunk is elmaradhatatlan jellemző sajátosság.⁹ Következésképpen bebizonyosodott, hogy egykori sámánhitű műveltségünkől őrződött meg hitvilágunk világfa elképzelése.

A *sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben* című értekezésünkben a világfának (illetve az azt jelképező sámánfának) a magyar táltosjelölt avatásakor betöltött szerepét elemeztük.¹⁰

A *pogány magyarok hitvilága* című könyvünkben megállapítottuk világfa-képzetünknek az egykori magyar világképben elfoglalt helyét: a sámánhitű népek világfelfogásához hasonlóan az alsó, a középső és a felső világot kötötte össze, gyökereinél az alsó (a föld alatti) világ, az ún. „békák, kígyók, gyíkok országa” terült el, ágai között az állatállomány szaporulatának a biztosítása céljából a megszületendő állatok „lelkei” tanyáztak.¹¹

Ebben a tanulmányunkban világfa képzetünket ismét más szemszögből vizsgáljuk: vajon alapműveltségünk melyik rétegében gyökerezik?

A HOLDAS, NAPOS VILÁGFA

Az ebbe a körbe tartozó magyar képzeteket hiedelemmondáinkból, meséinkből, valamint népi díszítménykincsünkől már más alkalommal bemutattuk,¹² ezeket tehát nem idézzük újra.

A magyar holdas-napos világfa párhuzamainak az ismertetését uráli nyelvrokonaink képzeteivel kezdjük.

Az Irtis folyó mentén lakó chantik egyik énekében a hős megsebesül, belehal fejsebébe, lelke elhagyja testét, és egy rovátkolt hágcsón elindul az

⁹ DRÓSZEGI Vilmos, 1954, 50.

¹⁰ DRÓSZEGI Vilmos, 1958, 149—168.

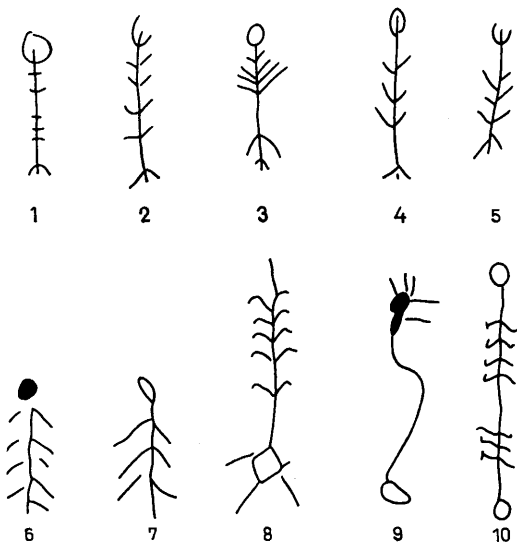
¹¹ DRÓSZEGI Vilmos, 1967, 11—23.

¹² DRÓSZEGI Vilmos, 1954, 49, 4a kép; DRÓSZEGI Vilmos, 1967, 11—12 és 1—3. kép.

égbe.¹³ A kazymi chantik egyik meséjében a hősnő, a „kis *moš* asszony” elveszti anyai-apai örökségét, a csengős kendőt, és keresésére indul. Vándorlása során végre egy olyan házhoz ér, ahol megtudja, hogy az „egy égisz érő, földig érő nagy vörösfenyő ágán függ”. Amikor megvirrad, akkor meglátja: valóban van ott „egy égisz érő, földig érő nagy vörösfenyő”.¹⁴ A chanti folklórból tehát csak az derül ki, hogy képzetük szerint létezik egy égisz érő hágcsó, illetve fa.

Tárgyunkhoz már teljesebb anyagot szolgáltatnak a tulajdonjegyek, éspedig a mágikus jegyek, amelyek három típusba tartoznak: „sátán alak”, „kérgeszőkés”, valamint „(luc)fenyő”. A világfaként szereplő „(luc) fenyő”, miként a SIMČENKO Ju. B. összeállította térkép mutatja, az obiugoroknál igen nagy területen fordult elő.¹⁵ Természetesen a mágikus (SIMČENKO szóhasználatában „szakrális”) fenyők nem mindegyike „teljes”: nem szerepel mindegyik mellett a nap jelképe. A „teljes” fenyők négy változatot mutatnak: (1/1–10. kép).¹⁶

a) a nap a csúcson áll (1/1–5 kép), ide a Lunpukoli adókerület jelei tartoznak: Pynža fejedelem Kondoga fiának a tamgája, 1681-ből (1/1); Pynža fejedelem Urnuk fiának a tamgái négy különböző időpontból: 1646-ból, 1647-ből, 1654-ből és 1655-ből, tehát ugyanannak a tulajdonjegynek ugyanazon személy által rajzolt négy változata (1/2–5); magának Pynža fejedelemnek a tamgája (amely 1625-ből származik) nap nélküli fenyő; b) a nap a fa tövében áll, a fa lefelé nő (1/6–7), a Belogori és a Balsavi adókerület tamgái alkotják ezt a csoportot, mindkettő 1631-ből származik;

1. Chanti mágikus jelek — „(fenyő)fák” — nap jelképes változatai: a) a nap jelképe a csúcson (1–5), b) a nap a fa tövében (a fa lefelé nő) (6–7), c) a nap a fa tövében (a fa felfelé nő) (8–9), d) a fa mindkét végén van napkorong; tulajdonképpen két egymáson álló fa, amely a felső korongból lefelé, az alsó korongból felfelé nő (10.)

¹³ KARJALAINEN, K. F., 1921, 190.

¹⁴ RÉDEI Károly, 1968, 65–71.

¹⁵ SIMČENKO, Ju. B., 1965, 118.

¹⁶ SIMČENKO, Ju. B., 1965, 100 (54/21. kép), 104 (57/10–11. kép), 105 (58/9. kép), 128 (70/2–6, 9. kép).

c) a nap a fa tövénél helyezkedik el, a fa azonban felfelé nő (1/8—9), a két Venderevi adókerületi tulajdonjegy tartozik ide, mindkettő 1631-ből való;

d) a fa mindkét végén van napkorong; nem más ez, mint a b) és a c) típus együttesen, tehát két egymáson (pontosabban egymással szemben) álló fa, mégpedig a felső napkorongból lefelé, az alsóból pedig felfelé nő (1/10 kép); a lunpukoli adókerület ama tamgája képviseli ezt a típust, amely 1703-ból való.

A tamgák ábrázolta világfák változataiból kézenfekvő néhány tanulság levonása:

1. a tulajdonjegy akkor is a világfát jelképezi, ha nem is szerepel együtt a napkoronggal. Erre utalt részint a már bemutatott folklór anyag, részint pedig a Lunpukoli chantik Pynža fejedelmének a tulajdonjegye, amely — az utódok tamgáinak tanúsága szerint — feltétlenül világfát jelképez.

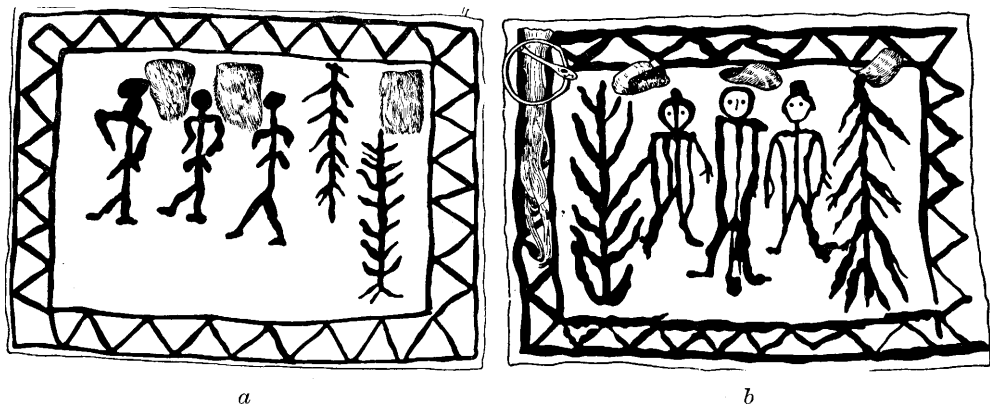
2. Az „azonos” jelképű tamgákat tulajdonosaik igyekeznek olyan mértékig változtatni, hogy észlelhetően elkülönüljenek a többi „azonos” jelképtől. Például Pynža idősebb fia, Urnuk (1646 és 1655 között) apjával ellentétben a napot már rátette a világfára, de általában elipszis (1/3—4) vagy összehajló ág (1/2,5) formával, az ágakat pedig mindig V-alakkal jelölte; Pynža kisebbik fia, Kondoga (1681-ben) ugyancsak világfája csúcsára szúrta a napkorongot, de Urnuk jelével ellentétben az valóban korong volt, az ágak állásán szintén változtatott: nem V-alakban, hanem egyenesen rajzolta azokat (1/1); ugyanennek a nemzetségnek az a tagja viszont, aki az előbbieknél később (1703-ban) használta az „azonos” jelképet, azt már két napkorongos világfává változtatta (1/10).

3. A világfák razai módosulhatnak ugyan, de természetesen csak addig a határig, amíg nem lépik túl a közösség általánosan hitt képzeiteinek a kereteit. A világfát ábrázolhatták egyszerű fával (pl. Pynža), hiszen abban a formában is élt a közösség tudatában (vö. a folklór adatokat), jelölhették (pl. Pynža fiai) a napot a csúcsán (1/1—5), vagy (miként pl. a Venderevi kerületiek) a tövénél (1/8—9), hiszen Szibéria szerte ismerünk példákat mindkét megoldásra (az előbbire vö. pl. DIÓSZEGI, 1967, 19. kép, az utóbbira uő, 6. kép). De vajon jelölhették-e a világfát úgy, hogy a nap a tövénél van ugyan, a fa azonban koronájával lefelé nő, miként a belogori és a balsavi tamgák mutatják (1/6—7), s miként a legkésőbbi (XVIII. századi) lunpukoli tamga (1/10) felső felét értelmezzük.

Az igenlő választ a más sámanhitű szibériai népektől kimutatható párhuzamok adhatják meg. Ilyeneket pedig szép számmal találunk. Például a khákászok (abakáni törökök) általánosan használták a tűz szellemének az ábrázolását, a *čalbag töst*. Általában téglalapalakú váson ez, amelyet három

emberalak (férfi, asszony, gyerek) és két fa rajza díszít, és pedig a két utóbinak az egyike törzsével felfelé, másika viszont lefelé áll. (2/a–b. kép.)

A fordítva álló fa képzetének ideológiai hátterét egy burját sámántörténet világítja meg. Egyszer a sámánok áldozatot mutattak be a tenger istennőjének, hogy úgy kérleljék: adja vissza annak a gyermeknek a lelkét, akiét elrabolta. Ebből az alkalomból áldozati nyírfácskát (cölöpöt) állítottak.

2. Törzsükkel lefelé álló fák a khákász (abakáni török) *šalbaq tös* amuletteken. (a. MAĖ, 2390–9, b. GME, 664–127.)

tak, báránybőrt tűztek rá, és tejpálinkával [*arxi*] teli üstöt helyeztek mellé. Az istennő azonban az idézés ellenére „sem jelent meg”. Akkor az egyik sámán arra a következtetésre jutott, hogy a nyírfácskát csúcsaival lefelé kell fordítani, saját magának pedig a földre kell néznie, hiszen a tenger istennője *o d a l e n t*, a tenger fenekén lakik, következésképpen az áldozati állat nem jut el hozzá, ha az ég felé fordulnak. Miután a nyírfácskát megfordították, a sámán ismét elmondotta a felhívást, s akkor már meghallotta az istennő és meg is jelent: átvette az áldozatot, és visszaadta az embereknek a gyermek elrabolt lelkét.¹⁷

A csúcsával lefelé foduló fa jelentését IVANOV S. V. így fogalmazza meg: „A földbe, a vízbe, a földalatti világba vívő útként tekinthető, ugyanakkor a csúcsával felfelé álló fának az égbe való feljutást kell „megkönnyítenie”.¹⁸

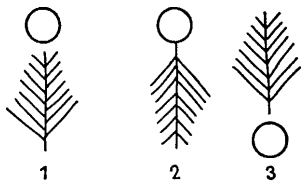
A chantik napkorongon álló világfája, amely koronájával lefelé nő, az idézett khákász és burját adatok tanúsága szerint (és természetesen a képzetet ismerő népek számát még növelhetnők) a szibériai népek világgépének

¹⁷ ALSAKHANOV, A., 1916, 058.

¹⁸ IVANOV, S. V., 1955, 171–172.

kétségtelenül szerves része, tehát ez a változat sem tekinthető — kizárólag a tamga megkülönböztethetősége céljából kitalált — egyéni változatnak.

4. Végezetül: a tamgák világfa rajzai kiegészítik ismereteinket az obiugorok világképről vallott felfogásáról is. Már eddig is tudtuk, hogy az összes sámánhitű néphez hasonlóan ők is három világnak képzeltek a világmindenséget: a felső-, a középső-, valamint az alsó világnak. KARJALAINEN

3. Az obiugorok három világának a sematikus világfái: 1. a középső világ világfája: csúcsával felfelé áll, felette nap. 2. az alsó világ világfája: a napkorongból lefelé kiinduló fa; 3. a felső világ világfája: a korongból felfelé kiinduló fa.

K. F. — és mások — gyűjtéséből tudjuk, hogy ezeket — hitük szerint — természetfeletti lények népesítették be, hiszen egy demjankai chanti szavai szerint: „Szellemek mindenütt vannak: vannak az égben [= felsővilág], a Földön [= középső világ] és a Föld alatt [= alsó világ].”¹⁹

Viszont csak a mágikus tamgák mutatták meg, hogy az obiugorok hite szerint a három különböző világban egy-egy külön világfa is állt. Ennek a világfelfogásnak a párhuzamait ugyancsak megtaláljuk a különböző szibériai népeknél. Kiragadott példaként a nanaj (gold) képzetet idézzük: „Az első sámán, a neve

Khado, nyírfán született, a Nap közelében’, és ezen a nyírfán levő bölcsőben nevelkedett. Madár táplálta őt. Három világfa van, az egyik az égben [= felső világ] (születéséig minden lélek rajta lakik csupasz kacsafióka alakjában), a másik — az előbbihez hasonló — az alvilágban [= alsó világ], a holtak birodalmában van, a harmadik pedig a Földön [= középső világ].”²⁰

Az obiugorok háromféle világfa rajzának a grafikai megoldásából következtethetünk arra, hogy képzeletük szerint az egyes fáknek melyik világban is lehetett a helyük. A csúcsával felfelé álló, s a felette elhelyezett nappal elképzelt világfa kétségtelenül a középső világré (3/1 kép); a korongból lefelé kiinduló világfa természetesen az alsó világré (3/2 kép), a korongból felfelé növe pedig nyilvánvalóan a felső világ világfája (3/3 kép).

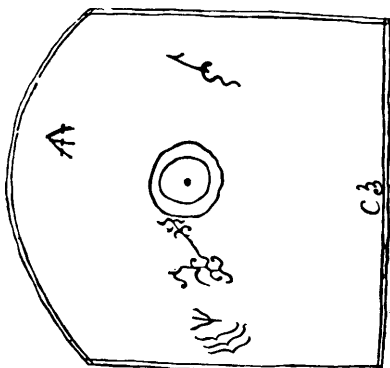
A folklór alkotásokon, valamint a tamgák jegyein kívül a sziklarajzok is tanúskodnak az obiugorok napos világfáiról.

„A XVII. századi verkhoturjei vogulok szakrális [= mágikus] jelei közül — állapítja meg SIMČENKO, Ju. B. — három olyan jel különíthető el, amely a tamgák között is szerepel: a kérgezőkés, a (luc)fenyő, valamint az orosz *jaty* betű alakú jel. A kérgezőkést valószínűleg ugyanolyan jelentés-

¹⁹ KARJALAINEN, K. F., 1922, 5.

²⁰ ŠTERNBERG, L. Ja., 1936, 122.

ben használták, mint a berezovoi osztjákok. A voguloknál azonban ez a jel sokkal ritkább. A második jel [a (luc)fenyő] bizonyos változással megvan azon a vogul 'idolumon', amelyet Miller [MÜLLER] G. F. talált. A másolatot nyilvánvalóan a blagodatszkiji ipartelepek körüli sziklarajzról készítette. Az 'idolum' kelezési ideje ismeretlen, kétségtelenül a XVII. század előtt készítették. Miller G. F. rajza alapján az 'idolum' leélezett kő, kupolaszerű tetővel. A kő első lapjának sima felületén a közepén kifaragott szoláris jel féle. [Közvetlenül mellette balra az említett (luc) fenyő. Ennek a rajzcsoporthoz a szempontjából tárgyunkat a baloldalára fektetve kellene nézni.] Felső szélén olyan jel, amely madártalp ábrázolására emlékeztet. Ilyen ábrázolás van a lap baloldalán. Mellette vannak a kapcsos zárójelek, minden valószínűség szerint azért ilyenek, mert Miller G. F. pontatlanul adja a rajzot. A szoláris jelképtől jobbra van a *jaty* betű alakú jel. Ennek a jelnek a meghatározása nchéz.”²¹ (4. kép)

4. Manyi világfa, felette a nap képe. Az „idolumnak” nevezett sziklarajza MILLER [MÜLLER] G. F. készítette vázlat nyomán. A képet, eredeti fekvésétől eltérően, baloldalára fektetve közöljük. (SIMČENKO, Ju. B., 1965, 38, 19/1 kép.)

Csúcs felett napkoronggal ábrázolt fát ismerünk egy másik sziklarajz csoportról is.

Az Urál hegység keleti oldalának a folyói (a Tagil, a Nejva, Rezs, Irbit, Iszety) mentén levő sziklarajzok között, éspedig a Tagil bal oldalán fekvő (az ún.

Zmijev kameny) sziklán sajátos képet talált ČERNECOV V. N. Miként írja: „Végezetül meg kell említeni a hatodik csoport szoláris típusú ábrázolását, és az alatta levő fa alakú figurát.”²² (5. kép)

A sziklarajzokat bemutató első kötetben ČERNECOV V. N. megállapítja: „Igen fontos, hogy az összes urálvidéki sziklarajz rendkívüli módon azonos mind a figurák összetételében, mind a szerkezet felépítésében. Ha figyelembe vesszük egy felől, hogy az uráli sziklarajzok területe bár nem hatalmas, de sűrűsége elég nagy, másfelől pedig, hogy határain túl még valamennyire hasonló jelenségek sincsenek, akkor a sziklarajzokat valamilyen meghatározott etnokulturális közösséghez kell kapcsolnunk. Ha pedig a sziklarajzok elterjedtségi területének a különböző részein a rajzolás módjában még bizonyos stílusbeli sajátosságokat is találunk, akkor jogosan tehetjük fel,

²¹ SIMČENKO, Ju. B., 1965, 37–38, 19/1 kép.

²² ČERNECOV, V. N., 1964, 40, 19. tábla, 55. kép.

hogy a stílusbeli sajátosságok az említett etnikai közösségeknek valamilyen — pl. törzsi — alosztályainak felelnek meg.”²³

Összehasonlítva a sziklarajzok és a recens néprajzi anyagok motívumait, a párhuzamokat az obiugorok kultúrájában találja meg ČERNECOV, mégpedig a nyírkérgék, prémek díszítményeitől kezdve a fába vésett vadászjeleken át egészen a tetoválásokig és a tulajdonjegyekig. „Úgy vélem

5. Ugor világfa, csúcsa felett szoláris típusú rajzzal (i. e. III–II. évezred határa). (ČERNECOV, V. N., 1964, 19. tábla, 55. kép)

— állapítja meg, — hogy a felsorolt összevetések elég meggyőzően beszélnek az uráli sziklarajzok és az obiugorok, — elsősorban a manysik — ábrázoló művészetének és némely hagyományainak a szoros közelségéről, akik még a közelmúltban is nemcsak a Visera folyónál, hanem a Középső-Urálban, az Urálon túl, valamint az ufimi Urálvidék némely táján, vagyis éppen a sziklarajzok elterjedtségi területén laktak.”²⁴

Szerzőnknek az uráli sziklarajzok idejét is sikerült azoknak a jellemző képeknek az alapján megállapítania, amelyeknek a párhuzamai a datálható régészeti leleteket (kerámiákat) is díszítik. „Tekintettel arra, hogy a leírt típus nagy figuráinak az Urálon túl nincsenek analógiái, sem a neolitikus korábbi korszakaiban, sem a fejlett bronzkorban, hanem éppen az átme-

neti vagy eneolitikus kort jellemzik, ezért a szóban forgó terület sziklarajzainak ebből a korból kell származniuk; ennek közép ideje az i. e. III–II. évezred határára esik.”²⁵

A ČERNECOV megállapította időszakot vessük egybe a finnugrisztikának (uralisztikának) az ugor korról szóló tanításával. ZSIRAI Miklós ezeket írja: „A szétválás [ti. az ugor és a finn-permi csoport szétválása] idejére a közös alapnyelvbe, majd a két külön úton haladó testvér-csoport nyelvébe átkerült jövevényszavak hangtörténeti vizsgálata szolgáltat némi tájékoztatást. A szakirodalom általában a Kr. e. III. évezred közepe tájára helyezi a szét-

²³ ČERNECOV, V. N., 1964, 19.

²⁴ ČERNECOV, V. N., 1964, 24.

²⁵ ČERNECOV, V. N., 1964, 21.

válás idejét, sokkal valószínűbb azonban, hogy a nagy esemény jónéhány évszázaddal, esetleg egy egész évezreddel később, tehát a Kr. e. II. évezredben, vagy legfeljebb Kr. e. 2000 táján következett be.”²⁶ HAJDÚ Péter az uráli nyelvek kialakulását bemutató családfán az ugor alapnyelv korszakát az i. e. III. évezred vége — i. e. I. évezred közepe közötti időszakban állapítja meg.²⁷ Mind HAJDÚ Péter, mind ZSIRAI Miklós kormeghatározása szerint a ČERNECOV keltezte világfa-rajz készítésének az ideje [az i. e. III—II. évezred határa] az ugor korra esik. Ha pedig a magyarok elődei ebben az időben az ugor alapnyelv közösségébe tartoztak, akkor az ugor alapműveltségnek is a részesei voltak. A napkorongos világfa képzetét tekintve mindebből azt a tanulságot kell levonnunk, hogy l e g a l á b b i s u g o r a l a p m ű v e l t s é g ű n k emléke.

De vajon nem követhetjük-e nyomon létezését korábbi — a finnugor — időben is? Hogy része volt-e már a finnugor közösségnek, azt a finn — permi csoportba tartozó nyelvrokonaink²⁸ műveltségének idevágó párhuzamai bizonyíthatják.

Képzetünk napos-holdas finn változatához a karjalai eposzból, a *Kalevala* második énekéből idézünk:

„Ágasodik-bogasodik
Terebélye tornyosodik,
Már teteje tör az égre,
Messzi terjed terebélye,
Futó felhőt feltartóztat,
Burhanyókat, bolyongókat,
Elfedi a n a p n a k fényit,
H o l d v i l á g n a k veti végít”²⁹

A *Kalevala* tizedik énekében Vejnömöjnen — a „Főfő táltos mindétiglen” — énekével növeszt világfát, azonban a nap helyett a hold mellé csak csillagot:

„Ott az öreg Vejnömöjnen
Csak dalolgat, varázsolgat,
Dall virágtetős fenyőfát,
Virágtetőst, arany lombját,

²⁶ ZSIRAI Miklós, 1943, 32.

²⁷ HAJDÚ Péter, 1966, 14.

²⁸ Tehát a balti finn (a voltaképpeni finnen kívül a karjalai, izsór, vepsze, vót, észt és lív) valamint a lapp, volgai (mordvin és mari [cseremisiz]), továbbá a permi (zürjén és udmurt [votják]).

²⁹ VIKÁR Béla (ford.), 1959, 18, a mi kiemelésünk. A burhanyó = bárányfelhő.

Tetejét az égig tolja,
 Felhők fölé magasztalja,
 Lombját szétteríti messzi,
 Égen által elszéleszti.
 Csak dalolgat, varázsolgat,
 Dalol fényeskedő holdat
 Aranytetős fenyűfára,
 Dalol göncölt ágbogára.”³⁰

A nyugati észteknél a nagy tölgyfa elhomályosította az égitesteket.³¹

HARVA U. a világfa képzetéhez kapcsolja ezt a (nap és hold képzet szempontjából kopottabb) mordvin adatot: „Ugyanezt a csodálatos nyírfát találjuk a kelet-európai népek mondáiban is. Így például a mordvinok meséltek egy erdő közepén növény őriás nyírfáról, amelynek a gyökerei az egész világot átszövik, az ágai pedig az eget ostromolják. A levelei tenyérnyi nagyságúak, barkái pedig ostor (szíj)nyi hosszúak. A nyírfa tövének faragott deszkával és fehér kendővel letakart forrás, a forrásban fedeles piros fakanna, a kannában édes mézsör, az italban pedig ezüst merőkanál, amelynek fenekén a napot és a holdat, fogóján pedig a kisebb csillagokat ábrázolták. Ahogy a nap az égen vonul, fordul a kanál szára is.”³²

Egy mari (cseremis) mesében, amit GENETZ A. tett közzé³³ és a Népek meséi sorozatban nálunk is megjelent *Vültak, a fehér kanca fia* címen,³⁴ a mesehős, bolyongásai során találkozik Tölcesekkel, majd Kecsamössel. ERDŐDI Józsefnek a meséhez fűzött jegyzete szerint: „*Vültak* — Kancafi, *vüljö* — mariul kanca. *Tölze* — mariul hold, *Tölcsak* — Holdfi. *Kecse* — mariul nap. *Kecsamös* — Napfi. Más északi népek hiedelemvilágának ismeretében feltételezhető, hogy *Vültak* a sámán útját járja, és így kerüli el a naphoz meg a holdhoz, a vadállatok gazdáihoz, akik a sámán kérésére küldenek elejtendő zsákmányt.”³⁵

Az ugor népek hiedelmei mellé sorakozó finn-permi párhuzamok tehát azt mutatják, hogy a napos-holdas világfa képzelete már a finnugor etnikai közösség alapműveltségének is a része volt.

A magyar világfa jelkép eredete azonban még régibb időig, az uráli korig nyomon kísérhető, mert a szamojedság szintén ismeri.

³⁰ VIKÁR Béla (ford.), 1959, 103, a mi kiemelésünk.

³¹ KROHN, K., 1924, 184–185.

³² HOLMBERG, U., 1920, 53, a mi kiemelésünk.

³³ GENETZ, A., 1889, 11–16.

³⁴ ERDŐDI József, 1962, 15–24.

³⁵ ERDŐDI József, 1962, 183–184.

A tundrai nyényeceknél LEHTISALO T. értesítése szerint a sámán szent helyén sámánfa állt.³⁶ CASTRÉN M. A. útleírásából azt is megtudjuk, hogy a sámán az égbe jut fel a sámánfán. Az egyik szamojéd énekben ugyanis a sámán az égitől nyírfa törzsén felkúszik az ötödik égbe, ahol a nap és a hold tanyázik.³⁷

A tundrai enycek egyik félig vak örege, a Tadobêu (= ,sámán') nemzetiségbeli Savolov Lebonak „az emberek eredetéről” szóló „mitológiai meséjében” szó esik a világfa kopottabb képzetéről is. A szöveget lejegyző és publikáló DOLGIKH B. O. az alábbiakat jegyzi meg: „Ez igen érdekes mítosz az embereknek a Morrêdê rénszarvas-vadásztól és valamiféle — földkunyhóban lakó — földi emberektől való eredetéről. Sajnos nem minden világos ebben a mítoszban. Úgy látszik, valamilyen részletesebb elbeszélés része van előttünk. Így például nem világos az azzal a fával kapcsolatos epizód, amelyet Morrêdê-nyo eléget, érthetetlen az a lény, amely a fiatalabb Morrêdê feleségét elrabolja stb.

Másfelől azonban jellemző ezeknek a hagyományoknak az általános szelleme, mivel az emberiség igen korai vallásos képzeit tükrözi. Érdekes az az epizód, amelyben a sámánok, rénszarvasokat ábrázolva viaskodnak, az „ördöggel” öklelözve. Lehetséges, hogy ez még az ősemler samanizmus előtti szertatására nyúlik vissza. Érdekes Morrêdê fiának a fához való folyamodása, ami talán valami régi ráolvasást képvisel. Általában ebben a mítoszban sok az olyan részlet, amely elemzést igényel.”³⁸ A szóban forgó elbeszélésben a hatalmas fa a világfa „csontkább” (nap és hold nélküli) változatát képviseli. „Ez a gyermek [Morrêdê fia, Morrêdê-nyo] ott hagyta az anyát a csumban, és kiment a pusztára földre a sötétben. Ott nagyon nagy fát talált. Fent a csom magasságában nyolc igen vastag ágra ágazik. Lát-szatra mintha fa és fa [lenne].”³⁹

Az idevágó északi szamojéd képzeteknél sokkal gazdagabb anyagot gyűjtött össze az eddigi kutatás a déli szamojédoktól.

A szelkup (osztják szamojéd) égitestekkel körül vett világfa képzetéről azok a festmények tanúskodnak, amelyeket PROKOF'EV G. N. és PROKOF'EVA E. D. 1925—1928 között a Janov Sztan faluban lakó szelkupokkal készítettett. Az akvarelleket a MAË őrzi a 6361 lelt. számon. A 6361—1 számú rajzon „az eget és a földet a ,rügyes égi', vagyis az a lombos fa (*nut kenjal'-po*) köti össze, amely az ,Élet anyó' (*Ilynda kota*) lakásánál nő. Ez a fa a

³⁶ LEHTISALO, T. 1930, 22.

³⁷ CASTRÉN, M. A., 1852, 272.

³⁸ DOLGIKH, B. O., 1961, 87.

³⁹ DOLGIKH, B. O., 1961, 84.

nyírfá. Ágain balra a nap (vagy a ,nap árnyéka': *celynt tika*), jobbra a hold (vagy a ,hold árnyéka': *irjant tika*) függ''.⁴⁰

A napos-holdas világfát sámándobon is ábrázolták a szelkupok. A krasznajarszki múzeum őriz egy ilyen rajzú dobot, lelt. száma 162-l. A bőr külső oldalát hatalmas fa díszíti: három vízszintes vonallal jelzett gyökerei lenyúlnak a dob alsó széléig, két oldalán három-három emberalak sorakozik, középső részén egyetlen rénszarvas húzta hétszánlábás szán látható, rajta ülő emberrel, aki egyik kezében a vezetékszárat, másik kezében a rénirányító rudat tartja; a fa koronája alatt balról sugaras kerek kör, jobbról sugaras félív alakú hold látható. (6. kép.) Sajátságos módon IVANOV S. V. ennek az értékes dob díszítménynek csak a rénszarvas húzta szán rajzát közli.⁴¹ A következő magyarázatot fűzi hozzá: „Ez az egyetlen kép sok vonatkozásban érdekes. Először azért, mert a szelkupok általában nem egy, hanem két rénszarvast fognak a szánba, következésképpen itt a valóságtól szemmel látható eltéréssel van dolgunk. Másodszor a vezetékszár sohasem szokott olyan hosszú lenni, mint a rajzon. Harmadszor a szán hétszánlábás. Ilyen szánt a szelkupok a mindennapi életben nem használnak. [jegyzet: A szokásos szánnak mindkét oldalán négy-négy szánlába van.] Ezeket [ti. a hétlábúakat] szenteknek tartják és csak a vallásgyakorlat tárgyait, a szellemek ábrázolásait stb. szállították rajta. Mivel éppen ilyent ábrázoltak, feltehető, hogy a rajta ülő vagy maga a sámán, vagy egy sámánós, vagy pedig a sámán oltalmazó szellemeinek az egyike.”⁴² Ezzel a típussal azonos szánt látunk azon a szelkup sámándobon is, amelyet 1928-ban Pešikh F. rajzolt le, s amely PROKOF'EVA E. D. meghatározása szerint a Taz menti szelkupok sámándobja. A ceruzarajzból, amely ma a MAĖ-ban van (lelt. szám nélküli), kitűnik, hogy a dobot függőlegesen a hatalmas (inkább naturális, mintsem stilizált) mondabeli gyík [*tüši*, a sámán segítő szelleme] osztja ketté, és az előbbi dobón látható világfa helyett ennek fejmagasságában helyezték el balra a sugaras kört, jobbra pedig a sugaras félívet, vagyis a napot és a holdat. A különböző ember- és állat alakokon kívül balra egyezőző csónakban, jobbra pedig (az előző dob rajzaival pontosan egyező) hétlábás szánon ülő ember van. A rénszarvas vezetékszára itt is hosszú, azonban kezében nem rénirányító rudat, hanem baljában dobót, jobbájában dobverőt tart. (7. kép.) A szánon ülő alak, mivel kezében dob és dobverő van, természetesen nem oltalmazó szellemet jelképez, miként

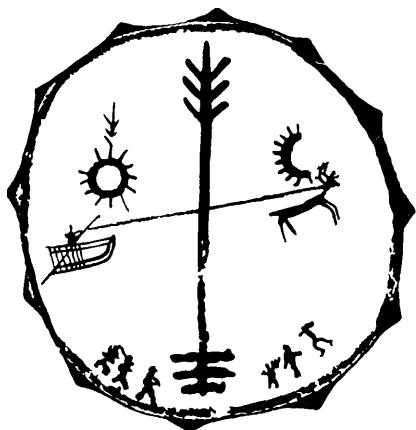
⁴⁰ PROKOF'EVA, E. D., 1961, 56. A rajzot mi is közzeltük: DRÓSZEGI Vilmos, 1967, 13. kép.

⁴¹ IVANOV, S., V., 1954, 72, 58. kép.

⁴² IVANOV, S. V., 1954, 72–73.

IVANOV többek között véli, hanem vagy sámánt, vagy sámánöst. Azonban még ez a vagylagosság is eldönthető.

Az említett akvarellhez, amelyen készítője az eget és a földet összekötő napos-holdas világfát is megfestette, PROKOF'EVA részletező magyarázatot fűz. Jelentősebb idevágó mozzanatai a következők. A rajz egészében a beteg feletti sámánkodást mutatja. A sámán az ábrázolt úton keresi a beteg lelkét.

6. Szelkup sámándob, napos-holdas világfa és rénszarvas húzta szán rajzával. (Krasnojarszki múzeum, lelt. száma 162-1).

7. Szelkup sámándob, a bőr külső oldalán a mondabeli gyík (*tüši*), két oldalán nap és hold, ember és állatalakok, csónakban és rénszarvas szánon ülő ember. (MAĖ, szám nélküli)

Az első állomásokon a sámán könnyen átsurran, majd hallá változik, majd minden lehetséges módon becsapja az örkdő szellemeket. Ezeknek a kalandoknak igen gazdag a folklór anyaga. A sámán a folyón csónakon (*rotyk*) evez. Különböző viszontagságok után végre megtalálja a keresett lelket. Most a visszavezető út áll előtte. Az előbbi úton, a folyón azonban nem térhet vissza, hiszen ott mindenkit becsapott, s ezért mindenki óvatos. Most a száraz földön, és pedig rénszarvasszánon kell utaznia. Ha a szellemek ott is lenék, amiről felderítői értesítik, akkor a földalatti utat kell használnia.⁴³

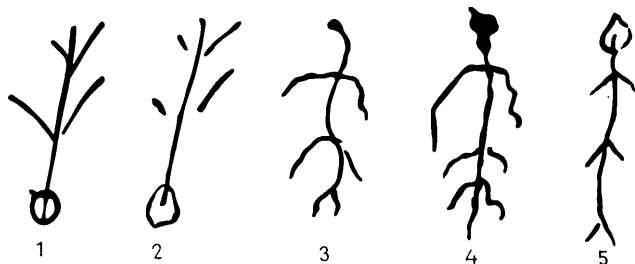
A szelkup sámándob-rajz csónakban, illetve szánon ülő ember alakja tehát nem a sámán valamelyik őset jelképezi, hanem magát a sámánt. Ő (pontosabban a lelke) teszi meg szertartása folyamán a túlvilágba vivő utat a folyón csónakban, a visszavezetőt pedig — mivel a rászédett szellemek megtámadnák — a havas szárazföldön rénszarvasszánon. Ugyanezt

⁴³ PROKOF'EVA, E. D., 1961, 59—61.

a képzetet találjuk majd meg a madaras világfa alább vizsgálandó képénél (csak hogy ott a lélek zoomorf). Ez az oka annak, hogy ennyit időztünk a szán és a csónak ember alakjának a jelentésénél.

Az égitestekkel ábrázolt világfát a sámándobok rajzain kívül megtaláljuk a történeti anyagban is: szelkup tulajdonjegyekként.

„A XVII. századi okmányok a Narymi járás (*ujezd*) egész lakosságát osztjákoknak nevezik. Azonban a tulajdonnevek tanulmányozása, és a

8. Napot jelképező karikából és (helyette gyakorlatlanságból) pontból, alaktalan foltból, tojásból felfelé, illetve lefelé növő világfák képei; Alsó és Felső Podgorodi szelkup (SIMČENKO, Ju. B., 1965, 135—137, 81[1], 82/1, 5, 11, 84/5 rajz.) 1—2. Vangaj fejedelem (1640-ig), 3—4. Vangaj fia, Mydja fejedelem (1644 és 1655), 5. Pizinča fejedelem (1646) tamgája.)

tulajdonjegyek elemzése megmutatja, hogy azok elütnek az osztjákokétól [chantikétól] és a vogulokétól [manysikétól]”.⁴⁴ A tulajdonjegyek összehasonlító vizsgálata révén SIMČENKO megállapította, hogy a szóban forgó járás Podgorodi, Parabeli, Larpici és Toguri adókerületének (*volosztj*) a lakói szelkupok.⁴⁵ DOLGIKH B. O. a XVII. századi Szibéria nemzetségi és törzsi állagáról szóló könyvében korábban ugyanerre az eredményre jutott.⁴⁶

Már a szelkup tulajdonjegyeket összesítő táblán is szerepel az általunk keresett világfa rajza: egy karikán álló négy ágú fa.⁴⁷ (8/1. kép.) „Az Alsó Podgorodi kerületben 1640-ig az összes prémadózók nevében Vangaj fejedelem szerepelt. Az ő tamgái: egy fa koronggal, amely csúcsával lefelé néz (82/1), és valamilyen madár (82/2, 82/3). Az első jel kétségtelenül a vallásgyakorlattal áll valamilyen kapcsolatban. A második bizonyára totem. A Vangajt váltó Mydja fejedelmet [aki Vangaj fia] 1643-tól említik; harmincegy éven át tette rá [az okmányokra] a jeleit, az említett fának és az állatnak — a totemnek — az ábrázolását. A fa alakú jelet kétszer helyezte el a „mese” adásakor (82/5, 82/11). Lehetséges, hogy miként a berezovoi

⁴⁴ SIMČENKO, Ju. B., 1965, 134.

⁴⁵ SIMČENKO, Ju. B., 1965, 135.

⁴⁶ DOLGIKH, B. O., 1960, 89—90.

⁴⁷ SIMČENKO, Ju., B., 1965, 135, 81. kép.

osztjákok, a kihallgatáskor való megesketésnél Mydja a szakrális tamgát helyezte oda, hogy megerősítse a letett esküt.”⁴⁸ Egyetértünk SIMČENKO ama feltevésével, hogy az eskü megerősítése végett az okmányt mágikus tulajdonjeggyel látta el a szelkup fejedelem, viszont rá kell mutatnunk egy elírására: a csúcsával lefelé álló fa — miként a könyvben bemutatott rajzokból kitűnik — nem a 82/1, hanem a 82/5 és 82/11. rajz. Tehát az Alsó Podgorodi kerület Vangaj fejedelme csúcsával felfelé, fia, Mydja, pedig csúcsával lefelé álló fa képét használta mágikus jelül. Azt is alá kell húznunk, hogy csak az apa rajzolt valóban karikát, a fiú egyik jelen az még pontnak is alig tekinthető, a másik jelen — bizonyára az íróeszköz használatában való gyakorlatlansága miatt — csak alaktalan folt jelzi azt. (8/2—4. kép.)

Szóban forgó képünket használták a Felső Podgorodi kerületben is. „1635-ig ennek a kerületnek az élén Tajbakhta fejedelem állt. Tamgája, a rénszarvas, nemzetségi jele volt. Ezt a tamgát örökölte Tajbakhta fia, Čura. 1646-tól a Felső Podgorodi kerület fejedelme a Tajbakhta nemzetiségéből való Pizinča volt. Az okmányok többségére húsz éven át a nemzetségi tamgát tette, ugyancsak a rénszarvast. Csak az 1646. évi kihallgatásakor rajzolta le a nemzetségi tamgával együtt a korongos fa jelét, amelyet az Alsó Podgorodi kerület tamgáinak az elemzése során említettünk. Valószínű, hogy a fa jelét az eskü megerősítése végett helyezte rá. Következésképpen mind a két kerületben szakrális jelképként használták.”⁴⁹ (8/5. kép.)

A napos-holdas világfa képzele természetesen ismeretes az uráli népek körén kívül is. Az idevágó képzetek és képeket már más alkalommal elemeztük, így most csak utalunk rájuk.⁵⁰ A napos-holdas világfa hatalmas — eurázsiai méretű — elterjedtsége csak megerősíti a képzet igen régi korát.

A MADARAS CSÚCSÚ VILÁGFA

A régi Sárret világáról írva közli Szűcs Sándor az alábbiakat: „A Szöcsködi-pusztán, az Ormágy-kúttól nem messzire emelkedik egy laponyag. Ezen tanyázott valamikor egy öreg gulyás, akiről szintén azt híresztelték, hogy táltos. Mikor gyermekkorában a vén táltosokkal birokra kelt, azok kiverték a félszemét, de a megmaradt eggyel többet látott, mint más a kettővel. — A kunyhó előtt egy olyan fa állott földbe szúrva, mint valami jó hosszú bot, annak a végén mindig ott kuporgott egy kis madár és azt küldözgette maga helyett, ha el akart nézni valahova.”⁵¹

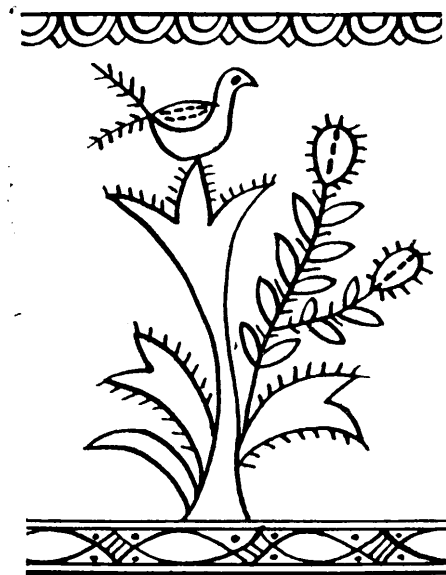
⁴⁸ SIMČENKO, Ju. B., 1965, 136.

⁴⁹ SIMČENKO, Ju. B., 1965, 137—138.

⁵⁰ DIÓSZEGI Vilmos, 1967, 13—15; ket (5—6. kép), altaji török (7. kép), burját (8. kép), nanaj (9—10. kép), avar (11. kép).

⁵¹ Szűcs Sándor, 1942, 130, a mi kiemelésünk.

A magyar díszítménykincsben ugyancsak ismeretes a fa csúcsán ülő madár motívuma (9. kép). Hogy a fa valóban a világfát jelenti, kitűnik a díszítménycsoport egy másik képéből; ezen olyan fa látható, amelynek nem csak a csúcsán ül szóban forgó madarunk, hanem a fa két oldalán egy-egy állat (és pedig szarvas) áll. Az állatokkal körülvett fa pedig a napos vagy napos-holdas világfa egyik (ti. égítést nélküli) változata. Égítetekkel és állatokkal elképzelt világfák magyar rajzait más alkalommal már bemutattuk.^{51a} (9. kép.)

9. Magyar világfa, csúcsán ülő madárral
(BALOGH István, 1969, könyvborító)

A hiedelemmondában említett „birokra kelés”, amelynek során „a vén táltosok... kiverték a félszemét”, miként már bemutattuk,⁵² a sámánok viaskodásáról szóló hiedelem magyar emléke. De vajon mi lehet a fa csúcsán helyet foglaló madár képzete? Kandidátusi disszertációnkban már kimutattuk, hogy a táltosnak, a sámánokhoz hasonlóan, volt világfát jelképező fájuk vagy rúdjuk.⁵³ Viszont nem elemeztük még a világfán, vagy az azt jelképező sámánfán ülő madár képzetét.

Az obiugorok nemzetségi rendjének történetéről szóló tanulmányában ČERNECOV V. N. a nemzetségi

tulajdonjegyeket is vizsgálja. „A Larjakkal szomszédos, három lunpukoli adókerületben’ három jellel találkozunk. Közülük az első fenyőfa, csúcsán ülő madárral (1. tábla, 13. kép, valamint 1. tábla, 14–19 kép.). Ezzel a jellel kapcsolatban, miként az előbbi esetben is, megtaláljuk a jegyzetet: „A lunpukoli adókerület első embere, Urnučko Pynžin a maga nevében és társai helyett az adózó emberek jelét, a fenyőt tette ki’ (1. tábla, 16. kép, — 501. irat.) Másik helyen kis eltérés mutatkozik a jegyzet szövegében: „A lunpukoli (adókerület) eme kérdőívére Syčemin P. adózó osztják

^{51a} DRÓSZEGI Vilmos, 1967; a szibériai párhuzamokra lásd az 50. jegyzetet.

⁵² DRÓSZEGI Vilmos, 1952, 308–357.

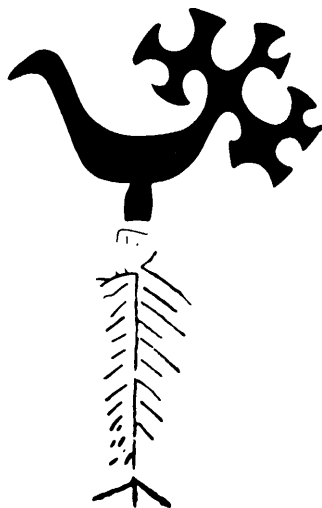
⁵³ DRÓSZEGI Vilmos, 1958, 270–293.

a maga nevében és társai helyett kitette a maga adókerületi jelét — a fenyőt' (1. tábla, 19. kép)".⁵⁴ A ČERNECOV bemutatta tulajdonjegy a XVII. századból való. (10. kép)

A fa csúcsán levő madár képével azonban nemcsak a történeti chanti anyagban találkozunk. „Ezt a jelet megtalálta RUDENKO S. I. a vogulok és az osztjákok tetoválásai között, néha a m a d á r jelével összekapcsolva.”⁵⁵

10. Chanti tulajdonjegy (XVII. század): fenyőfa, csúcsán ülő madárral. (Punpukoli adókerület.) (ČERNECOV, V. N., 1947, 164, 1/13. kép.)

11. Kazymi chanti nyírkéreg rajza: fa, csúcsán ülő madár. (IVANOV, S. V., 1954, 37, 17/5. kép)

A madaras világfa képet más forrás alapján is jól ismerjük. PRYTKOVA N. F. gyűjtéséből való kazymi chanti nyírkéreg díszítmény rajzát közli IVANOV S. V.: „A kép a kis *vurzik* (*vurčik*) madárkát ábrázolja, amely egy fa csúcsán ül. A lélekről való képzetek ezzel a madárkával kapcsolatosak.”⁵⁶ (11. kép) A szóban forgó madárról a néprajzi gyűjtések további értesítésekkel is szolgálnak. „PRYTKOVA N. F. közlése szerint a kazymi chantik (férfiak és nők egyaránt) a *vursik* madár képét tetoválták vállukra. Ez a chantik véleménye szerint az ember halála után kellett, hogy segítsen.”⁵⁷ Azok a kutatók — állapítja meg ČERNECOV V. N. —, akik az [obi] ugorok tetoválásának a kérdését érintették, semmiféle adatot sem közölnek arról,

⁵⁴ ČERNECOV, V. N., 1947, 165.

⁵⁵ ŠIMČENKO, JU. B., 1965, 39, a mi kiemelésünk.

⁵⁶ IVANOV, S. V., 1954, 37, 17/5. kép.

⁵⁷ IVANOV, S. V., 1954, 46.

hogy a tetoválás a lélek megtartásának a mágikus eszköze. Egyedül PRYTKOVÁNAK, aki több éven át tanulmányozta a chantikat, sikerült egy sor értékes megfigyelést tennie. Adatai szerint a kazymi chantik minden ember vállára *vursik* madárka képét tetoválják. Ennek a képnek az a kötelessége, hogy az ember életében a lelkét őrizze, halála után pedig elkísérje a síron túli világba. Ezt [a tetoválást] érett korban készítik, ha azonban [valaki] hosszabb időre elutazik szülőföldjéről, akkor elővigyázatosságból fiatal emberekkel kapcsolatban is alkalmazzák ezt a rendszabályt. Így például azokat a lányokat is tetoválták, akik a Kazym mellől Leningrádba jöttek tanulni.”⁵⁸

Mindezekből természetesen még nem világos, hogy az obiugorok miért is rajzolták a világfa csúcsára a kérdéses madarat. Erre csak a szóban forgó népek lélekkhitének az alaposabb ismerete adja meg a választ.

Miként PAULSON I. az észak-eurázsiai népek lélekképzeteiről szóló monográfiájában megállapítja, a chantik (osztjások) és a manysik (vogulok) lélekképzete világosan dualizmust mutat, amit részint az életlélek (manysi *lili* chanti *lil*, *tit* 'leheletlélek'), részint pedig alváskor álomlélekként, a lélek elvesztésekor elvesztettlélekként, a sámán lelkének az utazásakor pedig sámánlélekként megmutatkozó *s z a b a d l é l e k* (manysi *is*, *ijs*, chanti *is*, *iləs*, *ilt* stb., 'árnyéklélek') jellemez.⁵⁹

ČERNECOV V. N. az obiugorok lélekképzetéről szóló tanulmányában a második — az *is* 'árnyéklélek' — típusról írva megállapítja, hogy alakja lehet ember is, madár is. Ami a madár fajtáját illeti, az adatok különbözők: elég gyakran kakukk, néha szarka, fecske, kis cinege, néha pedig barázdabillegető, azaz *woršik*.⁶⁰ A nyelvészeti lejegyzéshez nem szokott füllel dolgozó néprajzos PRYTKOVA N. F. *vursik*, *vurčik*, a régész ČERNECOV V. N. *woršik* madár neve feltehetően azonos azokkal a szavakkal, amelyeket nyelvészetiileg szinte túlzó pontossággal az alábbi változatokban jegyzett fel KARJALAINEN K. F. a különböző chanti nyelvjárásokból: vachi *uwr̥ssōχ* 'ein bunter vogel von der grösse des hähers', vaszjugáni *uwr̥sōχ* 'ein im wald wohnender vogel, der wie die elster ruft'; likriszovszkojei *uā̃r̥sē' uχ*, malyj-jugáni *uā̃r̥sē' uχ* 'ein der elster ähnlicher vogel mit bunten flügeln und kurzem schwanz', tromjugáni *u uā̃r̥sē' uχ* 'ein bunter vogel von der drösse hähers, sperling (so !), kazymi *uō̃rsq̃ u* 'ein seltener, der elster ählicher vogel von der grösse des hähers (wer ihn sieht, dem widerfährt etwas schlimmes)', kazymi *u i r̥ s̥ ? k̃* 'ein kleiner (sing) vogel (name nach dem ruf);⁶¹

⁵⁸ ČERNECOV, V. N. 1959, 128—129.

⁵⁹ PAULSON, I., 1958, 90.

⁶⁰ ČERNECOV, V. N., 1959, 126.

⁶¹ KARJALAINEN, K. F., TOIVONEN, Y. H., 1948, 240a, 243a.

Azonban akár összefüggenek az imént felsorolt nevek a PRYTKOVA N. F. és a ČERNECOV V. N. közölte madár elnevezésekkel, akár nem, kétségtelen, hogy a világfa csúcsán levő madár az obiugor lélekhitének az árnyéklélek (*is, illt*) képzete, erről pedig — miként PAULSON I. is utalt,⁶² ČERNECOV V. N. is hivatkozott rá⁶³ — KARJALAINEN K. F. megállapította: az álmon kívül az árnyéklélek csak a sámánt hagyhatja el anélkül, hogy valami baja történék, tehát ez a madár jellemzően a sámán szabad lelke. Miként KARJALAINEN K. F. írja: „Eine andere Sache ist es dagegen mit dem *illt* eines Schamanen; dieses muss dann und wann lange mühsame Erkundungsfahrten unternehmen, zu den unterirdischen Geistern wie zu den überirdischen Himmelsgeistern und daher sich aus dem Körper seines Besitzers entfernen, ohne die Gesundheit des Schamanen anderen Gefahren auszusetzen, als dass sein Körper die Mühen und Fährlichkeiten der wandernden Seele miterdulten. Man könnte also sagen, dass bei den Vasjuganern das *illt* des Schamanen in noch höherem Grade eine eigentliche Schattensee ist als das des Gewöhnlichen Menschen.”⁶⁴

A fa csúcsán ülő madár tehát a sámán szabadlelkét, éspedig az árnyéklelkét jelképezi, amely a sámánkodás idején az alsó, illetve a felső világ szellemeihez repül. Az ideológiát tekintve pontos mása ennek a magyar táltosról vallott hiedelem, amelyet a Szöcsködi-pusztai táltosáról az adatközlő, miként láttuk, így fogalmazott meg: „A kunyhó előtt egy olyan fa állott földbe szúrva, mint valami jó hosszú bot, annak a végén mindig ott kuporgott egy kis madár és azt küldöztette maga helyett, ha el akart nézni valahová.”⁶⁵

A keresztény hitre tért finnugorság hitvilága köréből egyelőre nem rendelkezünk idevágó adatokkal. Ha nyelvrokonaink eme csoportjainak a népi műveltségét éppen olyan összehasonlító elemző vizsgálatnak vetik majd alá, mint amilyen a magyarral már megtörtént, akkor remélhetőleg ennek a képzetnek a párhuzamai is előkerülnek.

A sámánhitet a legutóbbi időkig is megőrző szamojéd nyelvrokonaink műveltségéből már ismerjük keresett képzetünket.

A nyenyecektől LEHTISALO arról értesít, hogy a sámánok a világoszlop jelképeinek, tehát sámánfának tekintik a csum (kúpalakú sátor) tartórúdját, a *siimsit*.⁶⁶ Egy nyenyec sámánénekekben arról szól a sámán, hogy „leült a vas *siimsi*-rúd végére.”⁶⁷ Természetesen — az obiugorok hiedelmeihez

⁶² PAULSON, I., 1958, 90.

⁶³ ČERNECOV, V. N., 1958, 127, 64. jegyzet.

⁶⁴ KARJALAINEN, K. F., 1921, 38–39.

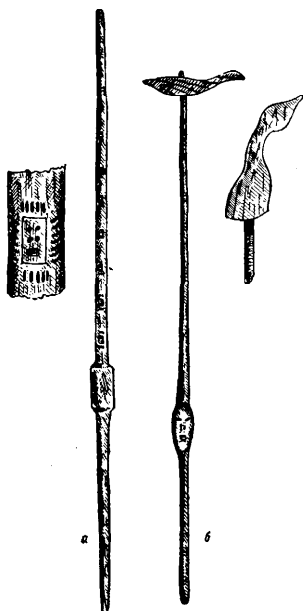
⁶⁵ SZÜCS Sándor, 1942, 130.

⁶⁶ LEHTISALO, T., 1924, 110.

⁶⁷ LEHTISALO, T., 1947, 484.

hasonlóan — a sámánnak nem a teste, hanem a különféle állatok alakját ölthető árnyéklelke (= szabadlelke)⁶⁸ repülhet fel a rúd végére. Arról azonban egyelőre nem szólnak adatok, hogy milyen állatfajta képében is foglalt ott helyet a sámán.

Viszont a másik északi szamojéd nép, az enyecek köréből már feljegyezték, hogy a szóban forgó sátorrúd végén madár tanyázik. A különféle szel-

12. Sámánfát jelképező enyec *simzy* sátorrúd, a) a tűz szellemének a képével, b) csúcsán a nap madarával. (PROKOF'EVA, E. D., 1953, 203, 1. kép.)

lemekről szólva ezeket írja PROKOF'EVA E. D.: „A szellemeknek ebbe a csoportjába tartozott a tűz gazdaszellem asszonya is. Tartózkodási helyéül minden csumban a csum egyik főrúdját (*simzy*) tekintették. Néha kifaragták a tűz gazdaszellem asszonyának a képét. A rúd csúcsára a *minlej* madár ábrázolását erősítették, amely a csum tűzével, az 'égi tűzzel' — a nappal 'kapcsolatos.' Ennek a rúdnak áldozatot mutattak be, a tűz szellemének a képét vérrel, zsírral kenték be. Esténként elalvás előtt az asszonyok, vagy égő hangával [*Erika arborea*] vagy vadrén zsírral füstölték meg. A rudat a sámán utasítására két évenként kicserélték. A régi rudat szent helyre vitték: az imádkozó helyre. A csum *simzy* mögötti helyét szentnek tekintették. A folklór tanúsága szerint az enyecek úgy hitték, hogy a gyerekek, ha tudatlanságból bemetszették a *simzyt*, a csum minden lakóját sok baj éri.”⁶⁹ (12. kép.)

A déli szamojédok ugyancsak ismerik a madaras világfa képzetét. Az egyik szelkup sámándobot (Krasznojárszki múzeum, lelt. száma 1701—2, fénykép) a már bemutatott

szelkup dobhoz (7. kép.) hasonló rajzok díszítik, azonban a *tüši* gyík két oldalán elhelyezett napon és félholdon egy-egy fölfelé nyúló rúd áll, s mind-egyiken balra néző madár ül. (13. kép.)

Más helyütt már bemutattuk, hogy az eredetileg déli szamojéd, idők folyamán azonban eltörökösödött tuba nép egykori lakóhelyén az egyik barlangból sámánköpeny maradványokkal együtt egy sámándob-fogantyú került elő.⁷⁰ A fogantyú külső oldalán többek között egy összetett rajz

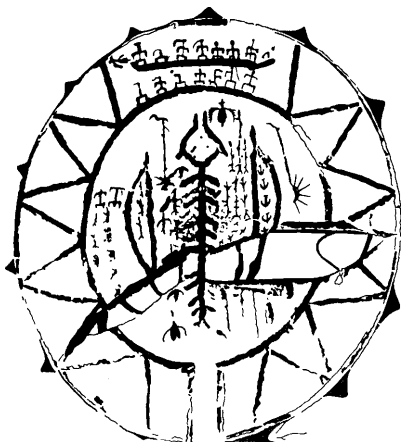
⁶⁸ LEHTISALO, T., 1924, 145.

⁶⁹ PROKOF'EVA, E. D., 1953, 202.

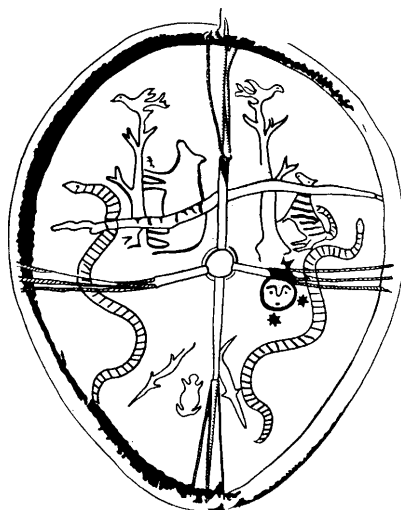
⁷⁰ DIÓSZEGI Vilmos, 1967, 17.

látható: balra néző madár, lábaival egy függőleges vonalra támaszkodva, amely egy körből nyúlik ki. Nyilvánvalóan a napkorongon álló világfa ez, amelynek csúcsán madár ül.⁷¹

A csúcsán madaras világfa-képzet tehát népi műveltségünknek az alaprétegébe tartozik. Az ugor népek körében jól igazolható, hogy a világfán ülő madár a sámán külső lelkét jelenti. Jelképünk a régen keresztény hitre tért

13. Szelkup sámándob, külső oldalán a mondabeli gyík (*tüši*), két oldalán a nap és a hold, amelyeken egy-egy fölfelé nyúló rúd, mindegyiken balra néző madárral. (Krasnojarszki múzeum, lelt. száma 1701-2, fénykép.)

14. Negidál (északi mandzsu-tungúz) sámándobon levő madaras sámánfák rajzai. Khabarovszki múzeum, lelt. száma 8334. (IVANOV, S. V., 1954, 213, 90. kép.)

finn-permi népek köréből (feltehetően azért, mert az eredeti hitvilágot vizsgáló kutatás még a jövő feladata) nem mutatható ki, viszont a szamojedság köréből — mint láttuk — megint több példát találunk rá.

Hogy képzetünk régi korát igazoljuk, kiragadott példákkal bemutatjuk a különböző szibériai népek műveltségéből. A párhuzamokat a legtávolabbi népekkel kezdjük.

A mandzsu-tungúzok északi ágába tartozó negidálok sámándobját díszítik például ilyen rajzok. (14. kép) „Maga a dob — írja IVANOV, S. V. — tojás alakú és keskeny keretű. A rajzok a belső oldalát fedik. Fent balra vörössel festett fa körvonala, az ágak helyett kurta kinövésekkel, és a fa

⁷¹ DRÓSZEGI Vilmos, 1967, 15b. kép.

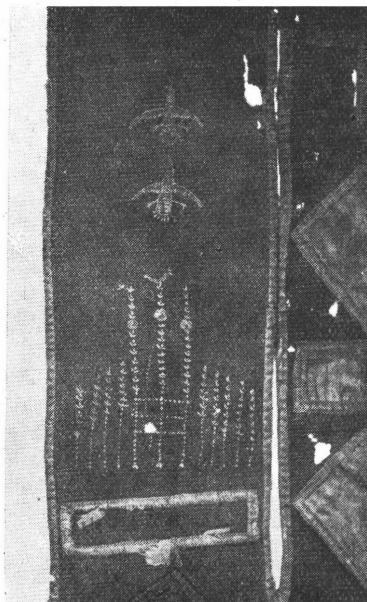
csúcsán ülő madárral. A fa mellett [jobbra] függőleges helyzetben fekete festékekkel medve ábrázolás. Ugyanolyan [madaras] fát rajzoltak, lábánál vörös tigrissel, a dob felső részére balra. Két hatalmas, testén harántcsíkos fekete kígyó helyezkedik el a dob bal és jobb oldalán [a két fa alatt]. Jobbra középen [a fa alatt] egy kör, a nap, a körben emberi arc. A nap körül sugárzó csillagok. A dob alsó részén két gyík és egy béka alakja látható. Idők folyamán a dob rajzai részben letörlődtek.”⁷²

A negidáloknak a sámándobon csak rajzban ábrázolt világfáját a leningrádi MAĖ (Embertani és néprajzi múzeum) gyűjteményeiből ugyancsak ismerjük: róluk készült modelleként. Valamennyit ŠTERNBERG L. Ja. gyűjtötte 1910-ben. Az egyik (lelt. száma 1763—39) a leltári könyv leírása szerint „régí *tojó* (‘égbe vívő út’), felső végén haránt bot, amelynek két végébe *dajami* és *massi* szellem ábrázolást állítanak”. A másik tárgy (lelt. száma 1763—116) leírása: „*tojo* [!] (fa, amelynél áldozatot mutatnak be vadászat előtt) modelljének középső része, amelyen a *dajami* [szellem] arcát (szemét, pofáját, száját) faragták ki.” Tárgyunk neve egy amulett kapcsán harmadik változatban is szerepel. Az 1763—8 számú leltári tárgy leírása szerint: „*dajami*: annak a figurának a modellje, amelyet a vadászok annál a magas rúdnál (*toju*) állítanak fel az erdőben, amelyen a figura lelke felmegy az istenséghez”. A fenti adatokat nemcsak azért idéztük, hogy megismerjük a világfához fűződő negidál képzetet, ti. hogy az tulajdonképpen az égbe vívő út, hanem azért, hogy a rajta szereplő szellemeknek a nevei révén összekapcsolhassuk egy olyan tárggyal, amely nem fa ugyan, de szintén az égbe lehet jutni rajta; ez a tárgy pedig meghatározza majd a fa csúcsán ülő madár fajtáját. Előbb azonban még egy szellem csoporttal kell megismerkednünk (lelt. száma 1763—107—110): „Két pár *sangitú* [szellem] modell, az isten (*buá*) segítőitársai, akik a *kel’genki*, a *dajmi* és a *massi* parancsára indulnak útra. Az egyik pár a fa [vagyis a *tojo* ~ *tojó* ~ *tojú*] lábához, a másik a fa felső részéhez kerül, a keresztbotba szúrják.” Tehát a sámánfán különböző szellem ábrázolások (*kel’genki*, *dajami*, *massi*, illetve a nekik alárendelt *sangitú*) „lelkei” jutnak fel a felső világba. Nos, az alárendelt *sangitú* — úgy látszik — nem mindig mehet a sámánfán a felső világba. Mindenesetre az 1763—121 lelt. számú tárgy: „Zsineg, amelyhez [ti. a végéhez] sas tollakat kötöttek, s amelyen a *sangitú* az égbe megy.” Ha a szellem a szóban forgó zsinegen a felső világba jut, akkor a zsineg a sámánfát, a toll pedig (*pars pro toto*) a csúcsán ülő madarat jelképezi. Ha pedig a madarat sas tollak képviselik, akkor a fán ülő madár csak is a sas lehet. Még azt is megtudhatjuk, hogyan és milyen fából készült tulaj-

⁷² IVANOV, S. V., 1954, 212.

donképpen a negidál sámánfa. ŠTERNBERG L. Ja. negidál néprajzi szótárában ezeket írja: „*tojo, tojga, toju, tojuxan, toro*: sima, lehántolt vörösfenyő, magas rúd, amelyen az *ajamik* [antropomorf] és más *sevozik* [zoomorf szellemek] járnak az égbe.”⁷³

A mandzsú-tungúzok északi ágának többi csoportja ugyancsak ismerte a madaras sámánfa képzetét. Más alkalommal bemutattunk már evenki

15. Evenki (északi mandzsú-tungúz) fejviselet szalagját díszítő madaras sámánfa. MAÉ 1879–21. I/VIII.

sámánfa rajzokat, amelyek egy sámán viseletének a szalagjairól valók. A létraszerű sámánfák csúcsán ugyancsak egy-egy madár ül.⁷⁴ Most egy a Baronkonduj és a Narin folyó között élt sámán fejviseletének a szalagját díszítő sámánfa képét és leírását közöljük, mert általa meghatározhatjuk mind a fa, mind a madár fajtáját. Tárgyunkat Êrov A. G. gyűjtötte 1911-ben, és a MAÉ őrzi, lelt. száma 1879–21. A gyűjtő a fejviselet részeit, így a szalagokat is külön-külön leírta. Az I/IX jelzésű szalagról ezt olvassuk: „Kivarrás, amely a *turant* ábrázolja. Középen három vonal három hatalmas

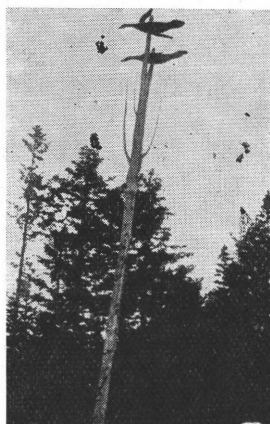
⁷³ ŠTERNBERG, L. Ja., 1933, 547.

⁷⁴ DIÓSZEGI Vilmos, 1967, 38. kép.

nyírfát jelez. Mellettük a vonalak kilenc kis nyírfát jeleznek.” Az I/VIII jelzésű szalagról ezeket írja: „Kakukk ábrázolás. Ez a rajz a kakukknak a *turannál* való jelenlétét jelképezi. Az őr szerepét játssza. Tulajdonképpen a *turanon* levő húst őrzi.” (15. kép.) A sámánfa tehát ennél az evenki csoportnál nyírfá, csúcsán pedig a kakukk ül. (A *turan* hangtanilag a negidál *tojo* stb. evenki megfelelője.)

16. Orocs (déli mandzsu-tungúz) sámánoszlop, tetején madárral. (ŠTERNBERG, L. Ja., 1936, 4. kép.)

17. Orocs (déli mandzsu-tungúz) sámánfa, mindkét ágán egy-egy fából faragott madár. MAÊ I.887—3.

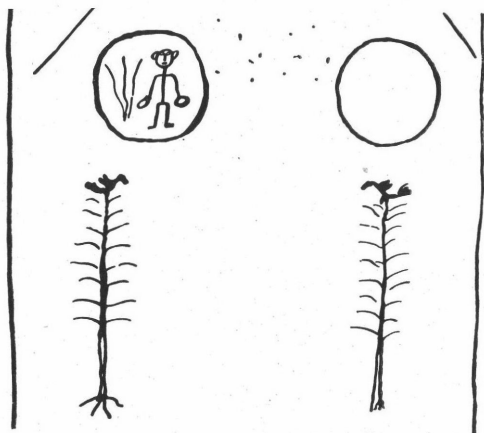
A mandzsu-tungúzok déli ágának népei körében ugyancsak általános a madaras sámánfa. Miként ŠTERNBERG L. Ja. írja: „a gold (nanaj), valamint az orocs és orok sámánoknak megvannak a maguk sajátos fáik, amellyel életük függ össze, ezenkívül, a szellemek tanácsára házuk közelében vagy különös fát, vagy különös módon kiemelt fából faragott magas oszlopot állítanak, amelynek a törzsére segítő szellemeiket faragják, csúcsára pedig hatalmas madár alakokat erősítenek.”⁷⁵ Kiragadott példaként az orocsok két sámánfáját mutatjuk be. Az egyik rajzát ŠTERNBERG közli, ez a hatalmas oszlop a Szamarga folyó mentén élt sámán fája volt.⁷⁶ (16. kép.) A másik orocs sámánfa képét a MAÊ fényképtára őrzi. (lelt. száma

⁷⁵ ŠTERNBERG, L. Ja., 1936, 122.

⁷⁶ ŠTERNBERG, L. Ja., 1936, 4. kép.

I 887—3.) A felvételt VASIL'EV B. A. készítette 1927-ben. Az oszlop hatalmas kettéágazó fa, mindkét ágára egy-egy fából faragott madarat erősítettek. A leltári könyv leírása: „Sámán oszlop, fent két madárral, [a törzs] féldomborművű faragással díszített.” (17. kép.)

A mongol népek közül például a burjátok „kovács *ongon*” amulettjének két felső szélén a két égitest rajza látható: balra a hold (binnen a vízholdó

18. Burját amulett („kovács *ongon*”) madaras világfa rajzai, a fa felett hold, illetve nap. (KHANGALOV, M. N., 1908—1909, 515—516)

19. Dél-szibériai török (beldir) sámándob, egy-egy karikán (égitesten) álló fa, csúcsán madár ül. (MAË, lelt. száma 2164—1.)

alakjával), jobbra a nap, mindkettő alatt nyolcágú fa, amelyek csúcsán egy-egy madár ül. (18. kép.)

A törökség köréből már bemutattuk a világfát jelképező dolgán sámánfát amelynek csúcsán kétfejű madár ül.⁷⁷ Természetesen a délszibériai török népek ugyancsak ismerték a madaras világfa képzetét. Kiragadott példaként egy beldir sámándob rajzát mutatjuk be, amelyen a dobot függőlegesen kettéosztó hármast vonal mindkét oldalán sok ágú fa áll egy-egy karikán (égitesten) s mindegyik csúcsán rajta ül a madár. (19. kép.)

Népi műveltségünk holdas-napos, illetve madaras csúcsú világfájának az összehasonlító elemzése azt mutatja, hogy egyaránt ismerik a finnugor és a szamojéd népek. Az előbbi képzet (a rajta vagy mellette levő egy vagy két égitest) a világfa általános jellemzője, éppen ezek a járulékok mutatják, hogy a szóban forgó fa olyan hatalmas, hogy egészen az égig nyúlik, vagyis

⁷⁷ DIÓSZEGI Vilmos, 1967, 93, és 37. kép.

v i l á g f a ! Természetesen ennek az alapvető sajátosságnak az emlékét nemcsak azok a népek őrizték meg, akiknél a legutóbbi időkig a hitvilág szerves része volt, hanem azok is, akik „pogány” hitüket már évszázadok óta a kereszténységgel cserélték fel. Az utóbbi képzet (a rajta ülő madár), ami a megszületendő leendő lelkét, illetve a szellemek birodalmába ellátogató sámán szabadlelkét jelképezi, a világfának már sajátosabb, inkább a samanizmushoz kapcsolódó vonása. Természetes tehát, hogy csak azoknak a rokon népeknek a köréből ismerjük, akik a legutóbbi időkig is sámánhitűek voltak (obiugorok, szamojédok), illetve ahol a samanizmusra irányuló kutatások folytak (magyarok).

A világfa képzet nemcsak a recens, hanem a történeti anyagból is jól ismert. Mégpedig nemcsak a viszonylag késői korból (XVII. sz.-i iratok ubiugor és szamojéd tulajdonjegyek), hanem az i. e. III—II. évezred határának az idejéből.

Mind a két világfa ábrázolás része annak az eurázsiai területnek, amelyre a samanizmus is jellemző. Az ezen a területen élő népek képzeteinek, és az azokhoz kapcsolódó világképnek a hasonlósága vagy éppen azonossága a jelenség mély történeti múltját bizonyítja.

A fenti három tény megerősíti azt a feltevésünket, hogy a magyar nép-
hitben, mesekincsben, díszítőművészetben még ma is fellelhető, és etnikus sajátosságunknak bizonyult világfa-képzetünk uráli alapműveltségünkben gyökerezik.

DIE HISTORISCHEN SCHICHTEN DER GLAUBENSWELT DER UNGARN
DER LANDNAHMEZEIT (DER WELTBAUM)

Um die methodischen Fragen der Glaubenswelt des ungarischen Volkes der Landnahmezeit zu untersuchen ist diese Forschung eine vergleichende Analyse unter einem synchronischen und diachronischen Blickwinkel. Die ethnischen Phänomene der ungarischen Volkskultur müssen mit den entsprechenden Erscheinungen der umgebenden Völker verglichen werden; die als *ungarische Eigenarten* erwiesenen müssen ferner mit der Glaubenswelt der sprachlich verwandten Völker und der mit ihnen in geschichtlicher Verbindung gestandenen oder stehenden Völker verglichen werden, um nachzuweisen, daß die untersuchten Phänomene *genetisch* bedingt sind; danach ist mit geschichtlichen Daten nachzuweisen (oder wenigstens wahrscheinlich zu machen), daß die genetischen, ethnischen Eigenarten teils schon im Zeitalter der ungarischen Landnahme, teils schon im Kreis der verwandten Völker vorhanden waren, bevor sich die Vorfahren der Ungarn von ihnen trennten.

Dieser Studie wurde die genauere Definition der Herkunft der ungarischen Weltbaum-Idee zum Ziel gesetzt.

Der zur Untersuchung der uralischen Grundkultur geeignete methodische Plan ist der folgende: Die Analyse muß beweisen, daß die Parallelen der ungarischen Eigenarten im Kreise der verwandten Völker leben (bzw. früher gelebt haben). Wenn von der Gänze der uralischen Völker oder von je mehr ihrer Gruppen gelingen würde zu erweisen, daß sie die entsprechende Vorstellung kennen (bzw. gekannt haben), kann prinzipiell als erster Schritt der Forschung angenommen werden: das untersuchte Phänomen gehört zur Kultur der uralischen Grundschrift. Wenn aber die Parallelen nur in einem kleineren Kreis nachweisbar, z. B. nur das Eigentum finnisch-ugrischer bzw. ugrischer Völker sind, können sie nurmehr als Erscheinungen finnisch-ugrischer oder ugrischer Herkunft betrachtet werden.

Die Parallelen des ungarischen *Weltbaums* mit Mond und Sonne liefern ostjakische Märchen, obugrische Eigentumsmarken sowie Felszeichnungen, die an der Grenze des III—II. Jahrtausends v. u. Z. angefertigt wurden. Zu dieser Zeit gehörten die Vorfahren der Ungarn zu der Gemeinschaft der ugrischen Grundsprache, also ist die besprochene Vorstellung ein Denkmal, wenn auch nicht einer früheren, doch wenigstens der ugrischen Grundkultur. Die Kenntnis des eigentümlichen Weltbaums reicht jedoch über den Kreis der Ugrier hinaus, da die finnisch-permischen Völker ihn ebenso kennen. Die Welt-Vorstellung mit Mond und Sonne ist bei den Finnen bekannt, z. B. die Kalevala erwähnt ihn, weiterhin bei den Mordwinen, den Tscheremissen, d. h. die erörterte Vorstellung war schon ein Teil der Grundkultur der finnisch-ugrischen ethnischen Gemeinschaft. Der Ursprung des ungarischen Weltbaumsymbols läßt sich aber in noch ältere Zeiten, bis in die uralische Zeit hinaufrücken, denn die samo-jedischen Völker kennen ihn auch. Und zwar ebenso die nordischen (z. B. die Nenzen) wie die südlichen (z. B. Selkupa). In einem Lied der Nenzen klettert der Schamane am Stamm einer Birke hinauf in den 5. Himmel, wo Sonne und Mond hausen, bei den Selkupa kommt er teils in Zeichnungen von Schamanentrommeln, teils auf Eigentumsmarken vor.

Die Idee des ungarischen Mond-Sonnenweltbaums gehört also zur Grundschrift der ungarischen Kultur. Auf das sehr hohe Alter dieser Glaubensvorstellung weist auch

die Tatsache hin, daß der Weltbaum — wie es auch bei anderen Gelegenheiten nachgewiesen wurde — in Eurasien verbreitet ist.

Die Parallelen der ungarischen Vorstellung von dem Weltbaum mit dem Vogelgipfel sind auch unter den Obugriern aufzufinden. Unter den Eigentumsmarken der Ostjaken kommt ein Baum vor, auf dessen Gipfel ein Vogel sitzt. Außer den geschichtlichen Daten ist er als Dekorationsmotiv auch im rezenten Material bekannt. Der Vogel ist das Symbol der Idee der »Schattenseele« in der obugrischen Glaubenswelt. Der auf dem Baumgipfel sitzende Vogel versinnbildlicht die freie Seele des Schamanen, und zwar seine Schattenseele, die während der Ausübung der Schamanentätigkeit zu den Geistern fliegt. Die Ideologie betreffend ist es das genaue Ebenbild der ungarischen Vorstellung, wonach auf dem neben der Hütte des Táltos (Schamanen) stehenden Baum ein Vogel sitzt, den der Schamane ausschickt, wenn er etwas erkunden will. Die Glaubenswelt der zum Christentum bekehrten Finnougrier ist von diesem Standpunkt aus noch nicht erschlossen, so können von ihnen keine Parallelen zitiert werden. Wiederum aus dem Kreise der schamanistischen Samojeden ist die Vorstellung des auf dem Weltbaum oder auf der ihn symbolisierenden Stange sitzenden Vogels wohl bekannt. Bei den Nenzen setzt sich die freie Seele des Schamanen auf die Stange (*siimsi*) des kegelförmigen Zeltes. Dem Glauben der Enzen nach haust ein Vogel auf der Spitze der Zeltstange. Bei den Selkupen wird der Weltbaum auf der Schamanentrommel abgebildet mit einem darauf sitzenden Vogel. Eine ähnliche Zeichnung ist auch auf dem Handgriff einer Schamanentrommel der ursprünglich samojedischen, aber mit der Zeit türkisch gewordenen Tuwinen zu sehen.

Die Vorstellung des obugrischen sowie des nördlichen und südlichen samojedischen Vogelweltbaums bezeugt, daß der Glaube zu der uralischen Grundschrift der ungarischen Kultur gehört. Und daß diese Vorstellung wahrhaftig in ein sehr hohes Zeitalter zurückreicht, bestätigt unzweifelhaft die Verbreitung in einem großen Bereich Sibiriens. Sie ist nämlich im Kreise der Mandschu-Tungusen, der Burjaten sowie der sibirischen Türken (Dolganen, Beltyren) nachweisbar.

IRODALOM

- ALSAKHANOV, A.
1916 Legenda o Dakhabare. ŽSt. Pri-
lož. No. 5.
- BALOGH István
1969 Hajdúság. Bp.
- CASTRÉN, M. A.
1852 Nordiska resor och forsksningar.
I. Helsinki.
- ČERNECOV, V. N.
1959 Predstavljenija o duše u obskikh
ugrov. TriĖ n. s. LI.
- 1964 Naskal'nye izobraženija Urala.
Arkheologija SSSR. Švod ark-
heologičeskikh istočnikov V4—
12. Moskva.
- DIÓSZEGI Vilmos
1952 A viaskodó táltosbika és a sámán
állatalakú életlelke. Ethn.
LXIII.
- 1954 A honfoglaló magyar nép hit-
világa („ősvallásuk”) kutatásá-
nak módszertani kérdései. Ethn.
LXV.
- 1958 A sámánhit emlékei a magyar
népi műveltségben. Bp.
- 1960 Uráli párhuzamok táltosaink „fe-
lesleges csont” képzetéhez. Ethn.
LXXI.
- 1967 A pogány magyarok hitvilága.
Bp.
- DOLGIKH, B. O.
1960 Rodovoj i plemennoj sostav
narodov Sibiri v XVII veke.
TriĖ n. s. LV.
- 1961 Mifologičeskie skazki i istoričes-
kie predanija ěncev. TriĖ n. s.
LXVI.
- ERDŐDI József
1962 Kígyót szült az öregasszony.
Mari népmesék. Bp.
- GENETZ, A.
1889 Osttscheremissische Sprachstu-
dien. Helsinki.
- HAJDÚ Péter
1966 Bevezetés az uráli nyelv-
tudományba. Bp.
- HOLMBERG, U.
1920 Elämänpuu. Helsinki.
- IVANOV, S. V.
1954 Materialy po izobrazitel'nomu
iskusstvu narodov Sibiri XIX-
načala XX v. Sjužetnyj risunok
i drugie vidy izobraženij na
ploskosti. TriĖ n. s. XXII.
- 1955 K voprosu o značenii izobraženij
na starinnykh predmetakh kul'ta
u narodov Sajano-Altajskogo na-
gorja. SbMAĖ XVI.
- KARJALAINEN, K. F.
1921, 1922 Die Religion der Jugra-
Völker. I—II. FFC 41, 44. Por-
voo.
- KARJALAINEN, K. F.—TOIVONEN, Y. H.
1948 K. F. Karjalainens ostjakisches
Wörterbuch. Bearbeitet und He-
rausgegeben von Y. H. Toivonen.
I. Helsinki.
- KHANGALOV, M. N.
1908—1909 Tetrad' dlja zapisyvanija
o šamanstve. (Kézirat a GMĖ-
ben, lelt. száma V. 100, inv.
39.146.)
- KROHN K.
1924 Magische Ursprungsrunden der
Finnen. FFC 52.
- LÁSZLÓ Gyula
1959 A magyar táltos alakjáról. Jegy-
zetek Diószegi Vilmos: A sámán-
hit emlékei a magyar népi mű-
veltségben című könyvéhez. Ethn.
LXX.
- LEHTISALO, T.
1924 Entwurf einer Mythologie der
Jurak-Samojeden. MSFOu. LIII.
- 1930 Kertomus työskentelystäni Sa-
mojedinkanssa. JSFOu. XLIV.

- 1947 Juraksamojedische Volksdichtung. MSFOu. XC.
- MALOV, S. E.
1912 Ostatki šamanstva u želtykh uigurov. ŽSt.
- PAULSON I.
1958 Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker. Eine religionsethnographische und religionsphänomenologische Untersuchung. Stockholm.
- PROKOF'EVA, E. D.
1953 Materialy po religioznym predstavlenijam ėncev. SbMAĖ. XIV.
1961 Predstavlenija sel'kupskikh šamanov o mire (po risunkam i akvareljam sel'kupov). SbMAĖ. XX.
- RÉDEI Károly
1968 Nord-ostjakische Texte (Kazym Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Göttingen.
- SIMČENKO, Ju. B.
1965 Tamgi narodov Sibiri XVII. veka. Moskva.
- Szűcs Sándor
1942 A régi Sárrét világa. Bp.
- ŠTERNBERG, L. Ja.
1936 Pervobytnaja religija v svete ėtnografii. Leningrad.
- VALIKHANOV, Č., Č.
1904 Sledy šamanstva u kirgizov. ZIRGO OĖ XXIX.
- VIKÁR Béla (fordító)
1959 Kalevala. Bp.
- ZSIRAI Miklós
1943 A magyarság eredete. A magyarság őstörténete. (Szerk. LIGETI Lajos.) Bp.

Az Akadémiai Kiadó
gondozásában jelent meg:

ÁMI LAJOS MESÉI

Három kötetben

Gyűjtötte és a jegyzeteket írta

Erdész Sándor

Kötve, együtt 222,— Ft

✱

Domokos Samuel

VASILE GURZĂU

MAGYAR ÉS ROMÁN NYELVŰ
MESÉI

Kötve 57,— Ft

✱

Manga János

ÜNNEPEK, SZOKÁSOK
AZ IPOLY MENTÉN

Fűzve 18,— Ft

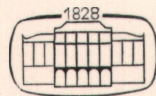
✱

NÉPI KULTÚRA — NÉPI
TÁRSADALOM

A Magyar Tudományos Akadémia
Néprajzi Kutató Csoportjának év-
könyve I.

Főszerkesztő *Ortutay Gyula*

Kötve 58,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 65,— Ft

